

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΣΤΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ – ΤΜΗΜΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΙΣΤΗ, ΕΛΠΙΔΑ ΚΑΙ ΟΡΑΜΑ ΣΤΟΝ ΚΑΙΡΟ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ

Πρακτικά Επιστημονικής Δημερίδας
12 και 13 Μαρτίου 2021

ΑΘΗΝΑ 2022

ΠΙΣΤΗ, ΕΛΠΙΔΑ ΚΑΙ ΟΡΑΜΑ
ΣΤΟΝ ΚΑΙΡΟ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Καθηγήτρια ΙΩΑΝΝΑ ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ
Πρόεδρος του Τμήματος Θεολογίας

Καθηγητής ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΡΝΑΡΑΚΗΣ

Αναπληρωτής Καθηγητής ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΑΡΡΑΣ

Αναπληρωτής Καθηγητής ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΞΙΩΝΗΣ

ISBN 978-618-84068-7-2

ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών
— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

ΤΜΗΜΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΙΣΤΗ, ΕΛΠΙΔΑ ΚΑΙ ΟΡΑΜΑ ΣΤΟΝ ΚΑΙΡΟ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ

Επιστημονική Διημερίδα
12 και 13 Μαρτίου 2021

ΑΘΗΝΑ 2022

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΚΔΟΣΗ

Στις 11 Μαρτίου 2020, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας ανακοίνωσε ότι η ανθρωπότητα βρισκόταν σε κατάσταση πανδημίας λόγω του νέου κορωνοϊού Covid-19. Δύο χρόνια μετά, εξακολουθούμε να ζούμε στους ίδιους δύστηνους καιρούς. Σε καιρούς όπου ανατράπηκαν πολλά από τα δεδομένα της ζωής, εκατομμύρια άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους, ενώ και η πατρίδα μας έχει να επιδείξει θλιβερό απολογισμό χιλιάδων νεκρών.

Στη δύσκολη αυτή συγκυρία για την ελληνική κοινωνία και τον κόσμο ολόκληρο, το Τμήμα Θεολογίας του ΕΚΠΑ, αναλογιζόμενο το μερίδιο ευθύνης που του αναλογεί όσον αφορά στη συμβολή του στην κοινωνική ειρήνη και συνοχή, ανέλαβε την πρωτοβουλία να διοργανώσει τον Μάρτιο του 2021 διεπιστημονική διημερίδα με τίτλο: *Πίστη, ελπίδα και όραμα στον καιρό της πανδημίας*. Στη διεπιστημονική αυτή διημερίδα καταβλήθηκε προσπάθεια από τους συναδέλφους - μέλη Δ.Ε.Π. του Τμήματος Θεολογίας σε συνεργασία με επιστήμονες προερχόμενους από άλλους επιστημονικούς χώρους (μέλη Δ.Ε.Π. και διδάκτορες που ασκούν το επιστημονικό τους έργο στην κοινωνία), αφενός μεν να οριστεί ένα διαθεματικό περίγραμμα της θεολογίας της νόσου και των ποιμαντικών εφαρμογών της Εκκλησίας έναντι της πανδημίας και των ποικιλώνυμων προκλήσεών της, αφετέρου δε να εμπλουτισθεί η θεολογική οπτική μέσω του διεπιστημονικού διαλόγου.

Με ιδιαίτερη, επομένως, χαρά παραδίδουμε στην επιστημονική κοινότητα και την ελληνική κοινωνία τα *Πρακτικά* της επιστημονικής αυτής διημερίδας. Στον ανά χείρας τόμο περιλαμβάνονται μελέτες των οποίων το εύρος εκτείνεται από ειδικότερα αντικείμενα των θεολογικών σπουδών, όπως Βιβλική Θεολογία, Πατερική Γραμματεία, Εκκλησιαστική Ιστορία, Δογματική, Οικουμενική Κίνηση, Εκκλησιαστική Τέχνη, Ηθική και Βιοηθική, έως και θύραθεν επιστημονικά πεδία, όπως Ψυχολογία και Ψυχιατρική, Συνταγματικό Δίκαιο και Ιατρική. Οι μελέτες παρατίθενται κατά την αλφαβητική σειρά των ομιλητών.

Ευχή των μελών της Επιστημονικής-Οργανωτικής Επιτροπής και όλου του Τμήματος Θεολογίας είναι η συναγωγή των μελετών αυτών να αποτελέσει την επιστημονική συμβολή του Τμήματός μας στη μελέτη του φαι-

νομένου και των επιπτώσεων της πανδημίας από θεολογική και ανθρωπολογική οπτική γωνία και κυρίως να αναδείξει τη σημασία της *Πίστης*, της *Ελπίδας* και του *Οράματος* στις δύσκολες και αναπάντεχες περιόδους της ζωής μας.

Θα ήθελα να συγχαρώ και να ευχαριστήσω όλους τους συντελεστές της διοργάνωσης της Διημερίδας και της έκδοσης των *Πρακτικών* της, την Επιστημονική-Οργανωτική Επιτροπή, τους συγγραφείς και το εργαστήριο «Φοινίκη» για την επιμελημένη μορφή του τόμου.

Η Πρόεδρος του Τμήματος Θεολογίας του ΕΚΠΑ
Καθηγήτρια ΙΩΑΝΝΑ ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ
Του αγίου Αθανασίου, έτους 2022

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Παρασκευή, 12 Μαρτίου 2021

Έναρξη-Χαιρετισμοί

- 10:00-10:30: ⇨ Του Μακαριωτάτου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος κ.κ. **Ιερωνύμου Β΄**.
- ⇨ Του Πρύτανη του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών Καθηγητή κ. **Μελέτιου-Αθανάσιου Δημόπουλου**.
- ⇨ Του Κοσμήτορα της Θεολογικής Σχολής ΕΚΠΑ Αναπληρωτή Καθηγητή κ. **Χρήστου Καραγιάννη**.
- ⇨ Της Προέδρου του Τμήματος Θεολογίας ΕΚΠΑ Καθηγήτριας κ. **Ιωάννας Στουφή-Πουλημένου**.
- ⇨ Του Προέδρου του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευσιολογίας ΕΚΠΑ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτη Κρήνης και Πατριαρχικού Εξάρχου Μελίτης Καθηγητή κ. **Κύριλλου** (Κατερέλου).
- 10:00-10:30: *Η συμβολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών στην αντιμετώπιση της πανδημίας Covid-19, Μελέτιος-Αθανάσιος Δημόπουλος, Καθηγητής Ιατρικής Σχολής και Πρύτανης του ΕΚΠΑ.*

Α΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

10:50-12:45

Πρόεδρος: **ΙΩΑΝΝΑ ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ**
Καθηγήτρια Θεολογικής Σχολής ΕΚΠΑ

- 10:50-11:10: *Ο ρόλος των θεολόγων και των κληρικών στην επικοινωνία και την προαγωγή της υγείας εν μέσω πανδημιών, Αθηνά Λινού, Καθηγήτρια Ιατρικής Σχολής ΕΚΠΑ.*

- 11:10-11:30: Βιολογική αναφορά και συναισθηματικές και ηθικές προεκτάσεις στην πανδημία, **Δημήτριος Κούβελας**, Καθηγητής Ιατρικής Σχολής ΑΠΘ.
- 11:30-11:50: *Η βιοηθική των Μονάδων Εντατικής Θεραπείας*, Δρ. **Νικόλαος Παναγιωτόπουλος**, Ιατρός Καρδιολόγος.
- 11:50-12:30: Συζήτηση.
- 12:30-12:45: Διάλειμμα.

Β' ΣΥΝΕΔΡΙΑ

12:45-14:15

Πρόεδρος: **ΜΑΡΙΝΑ ΚΟΛΟΒΟΠΟΥΛΟΥ**
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Θεολογικής Σχολής ΕΚΠΑ

- 12:45-13:05: *Ο ρόλος της Εκκλησίας κατά την περίοδο της πανδημίας*, Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Ιλίου, Αχαρνών και Πετροπόλεως κ. **Αθηναγόρας** (Δικαίακος), Εκπρόσωπος της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος.
- 13:05-13:25: *Η Εκκλησία ως κοινωνία πίστης, λατρείας και ζωής. Εκκλησιολογικές προκλήσεις και αντινομίες στον καιρό της πανδημίας και των υγειονομικών μέτρων*, **Σταύρος Γιαγκάζογλου**, Επίκουρος Καθηγητής Θεολογικής Σχολής ΕΚΠΑ.
- 13:25-13:45: *Η Εκκλησία στην εποχή της πανδημίας: ενδοιασμοί, αμφισβητήσεις και σωτηρία*, **Νικόλαος Ξιώνης**, Αναπληρωτής Καθηγητής Θεολογικής Σχολής ΕΚΠΑ.
- 13:45-14:15: Συζήτηση.

Γ' ΣΥΝΕΔΡΙΑ

17:00-18:45

Πρόεδρος: **Αρχιμ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΘΩΜΑΣ**
Καθηγητής Θεολογικής Σχολής ΕΚΠΑ

- 17:00-17:20: *Η Θεία Μετάληψη εν καιρώ Πανδημίας: ιστορικοκανονική προσέγγιση*, **Ιωάννης Παναγιωτόπουλος**, Αναπληρωτής Καθηγητής Θεολογικής Σχολής ΕΚΠΑ.

- 17:20-17:40: *Οι Εκκλησίες απέναντι στην πανδημία Covid-19: Διαχριστιανικές θεολογικές προσεγγίσεις και πρωτοβουλίες για μια οικουμενική αντιμετώπιση της πανδημίας και των συνεπειών της στη ζωή των Εκκλησιών*, Βασιλική Σταθοκώστα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Θεολογικής Σχολής ΕΚΠΑ.
- 17:40-18:00: *«Χριστού λιταΐς σαῖς λοιμόν ἐμφλεξαμένου ναῶ τιμᾶ σε ἥδε ρυσθεῖσα πτόλις»*. Πίστη και τέχνη τον καιρό του λοιμού. Η μαρτυρία μιας εικόνας του αγίου Χαράλάμπους από τη Ζάκυνθο (1732), Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου, Καθηγήτρια Θεολογικής Σχολής ΕΚΠΑ.
- 18:00-18:30: Συζήτηση.
- 18:30-18:45: Διάλειμμα.

Δ' ΣΥΝΕΔΡΙΑ

18:45-20:05

Πρόεδρος: ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΕΪΩΝΗΣ
Αναπληρωτής Καθηγητής Θεολογικής Σχολής ΕΚΠΑ

- 18:45-19:05: *Νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου σχετικά με την υποχρεωτικότητα του εμβολισμού*, Ισμήνη Κριάρη, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου Αθηνών.
- 19:05-19:25: *Θρησκείες, Πολιτεία και Covid-19. Άλογα, Παράλογα και Λογικά*, Μιχαήλς Μαριόρας, Αναπληρωτής Καθηγητής Θεολογικής Σχολής ΕΚΠΑ.
- 19:25-19:45: *Μετά Χριστόν vs μετά Covid-19. Αναγέννηση ή Επανεκκίνηση;*, Μαρίνα Κολοβοπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Θεολογικής Σχολής ΕΚΠΑ.
- 19:45-20:05: Συζήτηση.

Σάββατο, 13 Μαρτίου 2021

Ε' ΣΥΝΕΔΡΙΑ

10:00-11:45

Πρόεδρος: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΡΝΑΡΑΚΗΣ
Καθηγητής Θεολογικής Σχολής ΕΚΠΑ

- 10:00-10:20: *Η ασθένεια της λέπρας στην Αγία Γραφή και η σημασία της ιάσεώς της για τον άνθρωπο, Αλεξάνδρα Παλάντζα, Επίκουρη Καθηγήτρια Θεολογικής Σχολής ΕΚΠΑ.*
- 10:20-10:40: *Η ασθένεια και η αντιμετώπισή της κατά τον Μέγα Βασίλειο, Αρχιμ. π. Βασίλειος Γκρέκας, Επίκουρος Καθηγητής Θεολογικής Σχολής ΕΚΠΑ.*
- 10:40-11:00: *Ανθρώπινη οδύνη και εσχατολογική ελπίδα κατά τον Γρηγόριο Διάλογο, Γεώργιος Σταυρόπουλος-Πιουσπάσογλου, Επίκουρος Καθηγητής Θεολογικής Σχολής ΕΚΠΑ.*
- 11:00-11:30: Συζήτηση,
- 11:30-11:45: Διάλειμμα.

ΣΤ' ΣΥΝΕΔΡΙΑ

11:45-13:05

Πρόεδρος: ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΣΤΑΘΟΚΩΣΤΑ
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Θεολογικής Σχολής ΕΚΠΑ

- 11:45-12:05: *Η πανδημία, οι ψυχές και οι λέξεις μας, Νικόλαος Σιδέρης, Ψυχίατρος-Ψυχαναλυτής.*
- 12:05-12:25: *Μία ακόμη πανδημία στη Βασιλεία του Θεού. πως διαχειριζόμαστε το θέμα της απώλειας της ζωής στο σύγχρονο σχολικό περιβάλλον, Μάριος Κουκουνάρας-Λιάγκης, Αναπληρωτής Καθηγητής Θεολογικής Σχολής ΕΚΠΑ.*
- 12:25-12:45: *«Ποῦ ἔστιν ὁ θεός σου;»: Το πρόσωπο μεταξύ ευαλωτότητας και ελπίδας σε μια εποχή αγωνίας, Κωνσταντίνος Κορναράκης, Καθηγητής Θεολογικής Σχολής ΕΚΠΑ.*
- 12:45-13:05: Συζήτηση.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ
ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΩΤΑΤΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ
ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
κ.κ. ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ
ΕΙΣ ΤΗΝ ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΝ ΔΗΜΕΡΙΔΑ ΤΗΣ
ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
(12 - 13 ΜΑΡΤΙΟΥ 2021)

Αγαπητοί μου,

Μετά πλησμονής χαρᾶς καί χρηστῶν ἐλπίδων ἀπευθύνουμε πρὸς ὅλους σας ἐγκάρδιο πατρικὸ χαιρετισμὸ καί πολλές εὐχές, μέ τήν εὐκαιρία τῆς διοργανώσεως ὑπὸ τοῦ Τμήματος Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ καί Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἀπό 12ης ἕως 13ης Μαρτίου ἐ.ἔ., Διαδικτυακῆς Ἐπιστημονικῆς Δημερίδας ὑπὸ τόν τίτλο: «Πίστη, ἐλπίδα καί ὄραμα στόν καιρό τῆς πανδημίας».

Ἡ ἔκφραση τῆς χαρᾶς καί τῆς ἐλπίδας μας ἔγκειται στό εὐχάριστο γεγονός ὅτι, παρά τίς πολλαπλές δυσκολίες οἱ ὁποῖες ἔχουν προκύψει ἀπό τῆς σοβούσης πανδημίας, ἡ Θεολογική μας Σχολή προβαίνει στήν ὡς ἄνω διαδικτυακή συνάντηση μέ σκοπὸ τήν ἀνταλλαγή ἀπόψεων, θέσεων καί σκέψεων, ἔστω μέσῳ τῆς τεχνολογίας, ἀναφορικά πρὸς τό ὑπὸ συζήτηση σπουδαιότατο θέμα.

Ὡς ἐκ τούτου, συγχαίρουμε εἰλικρινά τήν Πρόεδρο τοῦ Τμήματος Θεολογίας Καθηγήτρια κυρία Ἰωάννα Στουφή - Πουλημένου, ἡ ὁποία εἶχε τήν ἀξιέπαινη πρωτοβουλία τῆς διοργανώσεως τῆς ἐν λόγῳ Διαδικτυακῆς Ἐπιστημονικῆς Δημερίδας, καθὼς καί ὅλους τούς ἐκλεκτούς Καθηγητές τῆς Σχολῆς, τούς ἀγαπητούς φοιτητές, τούς συνεργάτες καί, βεβαίως, τούς συμμετέχοντες στήν διεξαγωγή τῶν ἐργασιῶν τῆς.

Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ, ὡς τό θεανθρώπινο Σῶμα τοῦ σαρκωθέντος Λόγου, δέν ἔπαυσε οὔτε θά παύσει νά περιβάλλει προσευχητικῶς ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι κάθε ἄνθρωπο καί ὅλη τήν κτίση καί νά κηρύσσει, ἔργῳ καί λόγῳ, τήν κατ' ἐξοχὴν βιωματικὴ ἐμπειρία τῆς, ὅτι διὰ τῆς πίστεως στό Πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, πίστεως ὁμως στήν ὁποία ἐνυπάρχει ἡ ἔννοια τῆς ἀγαπητικῆς ἐμπιστοσύνης καί αὐτοπαραδόσεως στόν Θεό καί

Πατέρα μας, ό άνθρωπος καθίσταται θεοφόρος, ανακαινίζεται, μεταμορφώνεται και ύφίσταται τήν «εὐπρεπεστάτην καλήν ἀλλοίωσιν».

Μάλιστα, μέ τήν πρός τόν Θεό ἐλπίδα ό πιστός διαφυλάσσεται ἀκατάβλητος και ἀσινής στις περιστάσεις και δυσχέρειες του βίου του «ἀφορῶν εις τόν τῆς πίστεως ἀρχηγόν και τελειωτήν Ἰησοῦν» (Εβρ. 12, 2).

Και ναι μέν ό άνθρωπος του Θεού αγωνίζεται και μοχθεῖ και ἐργάζεται για τήν ωφέλεια τών συνανθρώπων του και τήν δική του, εὐλογώντας και δοξάζοντας μέ αυτόν τόν τρόπο τό Ἅγιο Ὄνομα του Θεού. Ὅμως δέν ἀποθαρρύνεται και δέν ἀπελπίζεται διότι ἐλπίζει στην ἐνυπόστατη Ἐλπίδα «πάντων τών περάτων τῆς γῆς και τών ἐν θαλάσῃ μακράν», στόν Σωτήρα και λυτρωτή Κύριο Ἰησοῦ Χριστό. Και ή ἐλπίδα αὐτή «οὐ καταισχύνει» (Ρωμ. 5, 5).

Τίς ἅγιες εὐαγγελικές ἀρετές τῆς πίστεως και τῆς ἐλπίδας συνοδεύει τό ὄραμα, ή ἐπιδίωξη του ανθρώπου για τήν θεοφιλή πορεία του μέσα στόν κόσμο, τόν χρόνο και τήν ἱστορία. Τό ὄραμα για τήν μεταμόρφωση του ἴδιου και ὄλου του κόσμου σέ «καινήν κτίσιν» (Γαλ. 6, 15). Τό ὄραμα για τήν νοηματοδότηση του βίου και τῆς ὑπάρξεώς μας.

Πίστη, ἐλπίδα, ὄραμα. Τρεῖς ἀκτίνες που φεγγοβολοῦν ἀνέσπερο φῶς ἀπό τόν νοητό Ἥλιο τῆς Δικαιοσύνης και καταυγάζουν τήν ἀνθρώπινη συνείδηση. Τρεῖς χαρισματικές δυνατότητες, οἱ ὁποῖες μᾶς προσφέρονται ἀπό τόν Θεό ὡς ἄθλημα ἐλευθερίας και ἀγάπης και ὡς ἀντιστάθμισμα στις δεινές περιστάσεις του βίου μας.

Ἡ Ἐκκλησία μέ τήν θεολογία Τῆς, τήν πατερική διδαχή, τήν θεία Λειτουργία και κάθε ἄλλο πρόσφορο μέσο μᾶς προτρέπει νά συζήσουμε και νά συμπορευθοῦμε κατά τήν διάρκεια τῆς ζωῆς μας μέ πίστη, ἐλπίδα και ὄραμα, οὕτως ὥστε νά αισθανόμαστε πληρότητα, νά ζοῦμε «πολλαχῶς», νά κοινωνοῦμε μέ τόν Θεό και τόν συνάνθρωπο ὑπό ὅποιεσδήποτε συνθήκες, ἀκόμα και ὑπό αὐτές τῆς φοβερῆς πανδημίας, ἀπό τήν ὁποία εὐχόμεθα ταχέως νά μᾶς ἀπαλλάξει ή πανσθενουργός χάρις του Θεού, μέ τίς πρεσβείες τῆς Ἁγίας Θεοτόκου και πάντων τών Ἁγίων.

Ο Σεβασμιώτατος Συνοδικός Μητροπολίτης Ιλίου, Αχαρνών και Πετρούπολεως κ. Αθηνάγορας στην παρούσα Διημερίδα θά αναπτύξει τό θέμα: «Ο ρόλος τῆς Ἐκκλησίας κατά τήν περίοδο τῆς πανδημίας». Μέ τόν εμπνευσμένο καί «ἄλατι ἠρτυμένον» (Κολ. 4, 6) θεολογικό του λόγο θά ἀναφερθεῖ ἐπισταμένως σέ φλέγοντα θέματα, τά ὅποια ἀφοροῦν στήν Ἐκκλησία καί τήν πανδημία.

Ἐν κατακλείδι ἐπευχόμεθα γόνιμη, καρποφόρο καί ἐπιτυχή τήν ἔκβαση τῶν ἐργασιῶν τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος Διαδικτυακῆς Ἐπιστημονικῆς Ἡμερίδας, ἐπικαλούμενοι πρὸς ὅλους σας τήν θεία εὐλογία καί τόν φωτισμό ἐκ τοῦ Πατρὸς τῶν φώτων.

Μετά πατρικῆς ἀγάπης

Αθηνῶν Σεβασμιώτατος κ. Αθηνάγορας

Η συμβολή του Εθνικού και Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών
στην αντιμετώπιση της πανδημίας COVID-19

Καθηγητή Αθανασίου Μελετίου Δημόπουλου,
Πρύτανη του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Μακαριώτατε,
Κυρίες και κύριοι,

Εκ μέρους των Πρυτανικών Αρχών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, θα ήθελα να σας καλωσορίσω *στην Επιστημονική Διημερίδα που διοργανώνει το Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών με θέμα: Πίστη, ελπίδα και όραμα στον καιρό της πανδημίας.*

Όπως γνωρίζετε, από την άνοιξη του 2020, η χώρα μας διέρχεται μια πολλή κρίσιμη και δύσκολη περίοδο λόγω της πανδημίας SARS-Cov-2 (COVID-19). Η συνεισφορά του ΕΚΠΑ στην εθνική αυτή προσπάθεια ήταν και παραμένει διαρκής και σημαντική, ενώ το Ίδρυμά μας θα συνεχίσει με συγκεκριμένες και εξειδικευμένες δράσεις να προσφέρει σε όλα τα επίπεδα αντιμετώπισης της πανδημίας COVID-19, εξασφαλίζοντας ταυτόχρονα την υγεία όλων των μελών της πανεπιστημιακής κοινότητας.

Όλη αυτή την περίοδο βασικό μέλημά μας είναι να συνεχίσει το Πανεπιστήμιό μας αδιαλείπτως το έργο του ως προς την άρτια μετάδοση της γνώσης, την πρωτοποριακή έρευνα για την παραγωγή νέας γνώσης και την προσφορά υπηρεσιών υψηλής ποιότητας Παιδείας και Υγείας προς την Πολιτεία και την Κοινωνία. Τα μέλη του ΕΚΠΑ κατάφεραν με μεγάλη επιτυχία και με εναλλακτικές μεθόδους να ανταποκριθούν στους παραπάνω στόχους.

Όλο το δυναμικό –μέλη ΔΕΠ, ΕΔΙΠ, ΕΕΠ, ΕΤΕΠ, ερευνητές και διοικητικά στελέχη– των Κλινικών και των Εργαστηρίων της Ιατρικής Σχολής του ΕΚΠΑ βρέθηκαν εξαρχής στο επίκεντρο της προσπάθειας αντιμετώπισης της πανδημίας, υπηρετώντας την Ελληνική κοινωνία και καλύπτοντας πο-

λύ μεγάλο μέρος των Κλινικών και Εργαστηριακών αναγκών στο Λεκανοπέδιο Αττικής.

Στις Κλινικές αναφοράς του ΕΚΠΑ έχει νοσηλευθεί περίπου το ένα τρίτο των διασωληνωμένων ασθενών με την λοίμωξη COVID-19 και περισσότεροι από τους μισούς ασθενείς που δεν διασωληνώθηκαν τους πρώτους 12 μήνες της πανδημίας. Τα Εργαστήρια Μικροβιολογίας του ΕΚΠΑ ήταν εξαρχής στο επίκεντρο των δράσεων καλύπτοντας τις διαγνωστικές ανάγκες πολλών Νοσοκομείων και Κέντρων Υγείας ευρύτερων γεωγραφικών περιοχών με μοριακές εξετάσεις κλινικών δειγμάτων για την ανίχνευση του νέου κορωνοϊού με τη μέθοδο real-time RT-PCR. Τα εργαστήρια είναι εξοπλισμένα με υψηλής τεχνολογίας αναλυτές, που προήλθαν κυρίως από δωρεές και έχουν αναλύσει εκατοντάδες χιλιάδες δείγματα μέχρι σήμερα.

Η Διοίκηση του ΕΚΠΑ έλαβε εξαρχής όλα τα αναγκαία μέτρα και προχώρησε σε δράσεις για τη στήριξη και την ενίσχυση με κάθε πρόσφορο μέσο των παραπάνω Κλινικών και Εργαστηρίων, καθώς επιτελούν σημαντικό έργο ευρύτερα στον αγώνα της Πολιτείας για την αντιμετώπιση της πανδημίας.

Επίσης, η Επιτροπή Εμπειρογνομόνων που συγκροτήθηκε από την Πολιτεία στελεχώθηκε εξαρχής με έμπειρο δυναμικό με μεγάλη προσφορά και εξειδίκευση. Μεγάλο μέρος της Επιτροπής συγκροτήθηκε από μέλη ΔΕΠ του ΕΚΠΑ και έχει ως σημείο αναφοράς του έργου του Κλινικές και Εργαστήρια του αρχαιότερου Πανεπιστημίου της χώρας.

Για το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών είναι εξαιρετική τιμή και παράλληλα αναγνώριση ουσιώδους μέρους του έργου του και της απτής προσφοράς του η συμμετοχή πολλών μελών του στην Επιτροπή Εμπειρογνομόνων.

Επίσης, το ΕΚΠΑ συμμετέχοντας στην Εμβληματική Εθνική Δράση SARS-CoV-2-GR έχει πραγματοποιήσει την ανάπτυξη και εφαρμογή εγχώριων μοριακών και ανοσολογικών διαγνωστικών μεθόδων για την αντιμετώπιση της πανδημίας του ιού SARS-CoV-2. Ειδικότερα έχουν υλοποιηθεί τα κάτωθι:

- Ανάπτυξη εγχώριων μοριακών μεθόδων ανίχνευσης του ιού SARS-CoV-2.
- Ανάπτυξη εγχώριων ανοσολογικών μεθόδων ανίχνευσης αντισωμάτων έναντι του ιού SARS-CoV-2.
- Παραγωγή μονοκλωνικών αντισωμάτων έναντι του ιού SARS-CoV-2.

Επίσης, για την αντιμετώπιση των ψυχοκοινωνικών επιπτώσεων της πανδημίας, το ΕΚΠΑ πήρε μια σειρά πρωτοβουλιών και δράσεων προσαρμοσμένων στις ανάγκες της κρίσης με την οργάνωση και λειτουργία της ανοιχτής Γραμμής Ψυχιατρικής και Ψυχοκοινωνικής Υποστήριξης εθνικής εμβέλειας, τη γνωστή γραμμή 10306.

Παράλληλα, επιτρέψτε μου να αναφέρω συνοπτικά ότι εξαιρετικά σημαντική είναι η συμμετοχή μελών του ΕΚΠΑ σε διεθνείς ερευνητικές κλινικές μελέτες για τη νόσο COVID-19.

Επίσης, καθοριστική είναι η συμβολή του ΕΚΠΑ σε Εθνικό επίπεδο όσον αφορά σε επιστημονικές δημοσιεύσεις σύμφωνα με τα επικαιροποιημένα στοιχεία του Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης (ΕΚΤ)

Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα επικαιροποιημένα στοιχεία του ΕΚΤ, το οποίο προχώρησε στην ανάλυση επιστημονικών δημοσιεύσεων που σχετίζονται με την πανδημία και έχουν δημοσιευτεί από ελληνικούς φορείς κατά την περίοδο από 1η Ιανουαρίου έως 21η Δεκεμβρίου 2020, το ΕΚΠΑ βρίσκεται στην πρώτη θέση με συνολική συνεισφορά η οποία ανέρχεται στο 37,8% των συνολικά παραχθέντων επιστημονικών δημοσιευμάτων.

Εστιάζοντας στην ελληνική συμμετοχή στην επιστημονική έρευνα για την πανδημία COVID-19, για την περίοδο 1η Ιανουαρίου - 21η Δεκεμβρίου 2020 προκύπτει ότι βρέθηκαν 683 σχετικές δημοσιεύσεις, που έχουν προέλθει από τη συνεργασία 4.778 συγγραφέων από την Ελλάδα και το εξωτερικό, με την Ελλάδα να βρίσκεται στην 27η θέση σε σύνολο 207 χωρών.

Όσον αφορά τους ελληνικούς φορείς με τις περισσότερες δημοσιεύσεις, στην πρώτη θέση είναι το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (37,8% των δημοσιεύσεων). Ακολουθούν το ΑΠΘ (14,4%), το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας (10,4%), το Πανεπιστήμιο Πάτρας (9,6%) και το Πανεπιστήμιο Κρήτης (9,1%).

Ειδικότερα δε, στην βιβλιογραφική βάση δεδομένων SCOPUS, έως 28 Φεβρουαρίου 2021, καταγράφεται το εξής ερευνητικό έργο από το ΕΚΠΑ ή/και με συμμετοχή του ΕΚΠΑ:

- 427 δημοσιεύσεις σε διεθνή επιστημονικά περιοδικά.
- Εξ αυτών 334 δημοσιεύσεις το 2020 και ήδη 93 το 2021.
- Το έργο αυτό έχει λάβει ήδη 5.347 αναφορές στη διεθνή βιβλιογραφία, με h-index 25!

Παράλληλα, το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών ξεκίνησε να ασχολείται, και συνεχίζει, με την **επιδημιολογία λυμάτων**, καθώς αυτή αποτελεί έναν πολύτιμο αρωγό στη μάχη κατά της COVID-19.

Αναπτύχθηκε πρωτόκολλο για τη μέτρηση του ιικού φορτίου σε λύματα/απόβλητα και στατιστικό μοντέλο πρόβλεψης με το οποίο γίνεται υπολογισμός του πραγματικού αριθμού των νοσούντων (συμπτωματικοί και ασυμπτωματικοί ασθενείς) σε καθημερινή βάση, ώστε να δημιουργηθεί ένα σύστημα έγκαιρης και έγκυρης προειδοποίησης των Αρμόδιων Αρχών για την πρόληψη και τον περιορισμό της νόσου με μη παρεμβατικό τρόπο και υιοθέτηση κατάλληλων μέτρων/περιορισμών την κατάλληλη στιγμή.

Επίσης, το ΕΚΠΑ, από τη πρώτη στιγμή της πανδημίας, λειτουργεί με σκοπό την ανιδιοτελή προσφορά ιατροφαρμακευτικής καθώς και ανθρωπιστικής υποστήριξης των πολιτών και κυρίως των ευάλωτων ομάδων και ατόμων.

Στο πλαίσιο αυτό, συνέταξε οδηγίες προς τους καθηγητές και τους φοιτητές/τριες με αναπηρία, ειδικά αυτών με προβλήματα ακοής, για προσβασιμότητα στην τηλεδιδασκαλία και την εξ αποστάσεως εξέτασή τους, καθώς και οδηγίες για ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες κατά την περίοδο της πανδημίας. Επίσης, πραγματοποίησε έρευνα για την διερεύνηση αλλαγών στη συναισθηματική εμπλοκή και τις αλληλεπιδράσεις φοιτητών κατά την αναγκαστική μετάβαση στην εξ αποστάσεως εκπαίδευση λόγω των νέων συνθηκών.

Το ΕΚΠΑ, με σκοπό τη συνεχή ενημέρωση και στήριξη της πανεπιστημιακής κοινότητας και του κοινού, οργάνωσε διαδικτυακές διαλέξεις, ημερίδες, σεμινάρια και συζητήσεις, καλύπτοντας ένα ευρύ φάσμα θεμάτων, ιατρικών και άλλων, σε συνάρτηση πάντα με την πανδημία

Μακαριώτατε,

Κυρίες και κύριοι,

Η συμβολή του Ιδρύματός μας στην αντιμετώπιση της πανδημίας είναι μεγάλη και σημαντική. Η στήριξη του ΕΚΠΑ στην εθνική αυτή προσπάθεια ήταν και είναι διαρκής και θα συνεχίσει να εξειδικεύεται όχι μόνο με Ιατρικό έργο αλλά και με πρωτοπόρο Ερευνητικό, καθώς και ευρύτερα κοινωνικό έργο.

Το Πανεπιστήμιό μας, κορυφαίος εκφραστής του θεσμού του Δημόσιου Πανεπιστημίου στη χώρα μας, προχωρεί στη νέα χρονιά με σύνεση και μεθοδικότητα, αλλά και με μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση και αισιοδοξία για τις δυνατότητές μας ως προς την ασφαλή και οριστική αντιμετώπιση της πανδημίας.

Σας ευχαριστώ για την προσοχή σας.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ

του Κοσμήτορος της Θεολογικής Σχολής
του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
Αναπληρωτή Καθηγητή Χρήστου Καραγιάννη

Σεβασμιώτατοι,
Σεβαστοί πατέρες,
Αξιότιμη Κα Πρόεδρε,
Ελλογιμώτατοι κ. συνάδελφοι,
Εκλεκτοί ομιλητές,
Αγαπητές φοιτήτριες / Αγαπητοί φοιτητές,

Επίσημως από τον Δεκέμβριο του 2019 η ανθρωπότητα συγκλονίζεται από την επίθεση ενός «αόρατου», όπως έχει αποκληθεί, εχθρού, από την επέλαση του ιού SARS-CoV-2. Οι αλλαγές που επήλθαν είναι δραματικές. Εκατομμύρια άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους. Ως απάντηση στον μέγιστο αυτό κίνδυνο υιοθετήθηκε από την παγκόσμια κοινότητα η κοινωνική αποστασιοποίηση και ο εγκλεισμός, η επιστροφή στην ατομικότητα, προς υπηρεσία του κοινού δημοσίου συμφέροντος. Αποτέλεσμα αυτής της αναπόφευκτης επιλογής είναι η απώλεια της κοινωνίας των ανθρώπων μεταξύ τους, με ό,τι αυτό συνεπάγεται, όχι απλά για τομέις του δημόσιου βίου, αλλά και για την ίδια την ψυχική υγεία του ατόμου.

Διότι αυτός που κυρίως βάλλεται από την φονικότερη πανδημία που βίωσε η σύγχρονη ανθρωπότητα είναι ο ψυχικός κόσμος του ανθρώπου, ο οποίος καλείται να επαναπροσδιορίσει τη στάση του απέναντι στη ζωή, με διαχείριση δεδομένων όπως ο αιφνίδιος θάνατος, η κατά μόνας ίαση χωρίς χείρα βοήθειας, η απουσία τής διά ζώσης επαφής και έκφρασης των συναισθημάτων, η αλλαγή στον τρόπο επικοινωνίας, η υιοθέτηση νέων τρόπων εξ αποστάσεως εργασίας και εκπαίδευσης, η αντιμετώπιση της απειλής της οικονομικής εξαθλίωσης, της διεύρυνσης των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων.

Τα παραπάνω συνιστούν την πρόκληση/κρίση του κορωνοϊού και απο-

τελούν ταυτόχρονα αφορμή αναστοχασμού για το άτομο, την κοινωνία, την Εκκλησία. Η πανδημία έφερε τον άνθρωπο αντιμέτωπο με τις αξίες του, τις επιλογές του, τα όνειρά του, την ίδια την καθημερινότητά του. Στο πλαίσιο αυτό οι ρόλοι επαναπροσδιορίστηκαν και σε αρκετές περιπτώσεις αναθεωρήθηκαν. Μοναδικό καταφύγιο και σημείο αναφοράς σε αυτήν την πορεία επαναπροσδιορισμού είναι ο Τριαδικός Θεός. Άλλωστε είναι γνωστό ότι σε καιρούς αδυναμίας και κρίσεων ο άνθρωπος στρέφεται προς το θείο αναζητώντας έναν λιμένα καταφυγής.

Όστόσο, αυτή η πανδημία αποστέρησε τον πιστό από την προσέλευση στον χώρο λατρείας, στον ιερό ναό, από τη διά ζώσης μυστηριακή επικοινωνία και μετοχή στο εντός της Εκκλησίας βιούμενο αποκεκαλυμμένο σχέδιο της θείας Οικονομίας. Η απώλεια αυτής της μετοχής στα μυστήρια της Εκκλησίας τραυμάτισε ακόμα πιο πολύ τη δοκιμαζόμενη ψυχή του κάθε χριστιανού, ο οποίος εν πολλοίς αισθάνθηκε μόνος, αποκομμένος από την Εκκλησία, την κοινή εν Χριστώ συνάθροιση. Οι πιστοί όμως συνειδητοποίησαν ότι απειλείται το υπέρτατο δώρο του Θεού, το δώρο της ζωής, και αναγνώρισαν ως φύλακες άγγελους τους επιστήμονες, τους ιατρούς και όσους άλλους με περισσή φροντίδα συμβάλλουν στη διατήρηση ενός ασφαλούς περιβάλλοντος, εκείνους που σχεδιάζουν και υλοποιούν σύνθετες και δύσκολες αποφάσεις με σκοπό τη διαφύλαξη της ζωής και των ονείρων για το μέλλον.

Σε αυτές τις πραγματικά δύσκολες, πρωτόγνωρες στιγμές ο θεολογικός λόγος συνιστά βάλαμο και αποκτά συγκριτικό πλεονέκτημα, καθώς η απομόνωση και ο κατ' ανάγκη ελεύθερος χρόνος που προέκυψε έδωσαν την ευκαιρία ενός αναστοχασμού και μιας πιο πνευματικής προσέγγισης των σχέσεων του ανθρώπου με τον Θεό και τους συνανθρώπους του. Η αιώνια διαθήκη μεταξύ Θεού και ανθρώπου επανήλθε με δραματικό τρόπο στο προσκήνιο και οδήγησε σε επανεξέταση της ζωής του καθενός, στη βάση μιας βιοτής η οποία επιστρέφει στον Χριστό και αναλαμβάνει την ευθύνη τής αγάπης προς τον *πλησίον ως εαυτόν*.

Η συνειδητοποίηση αυτής της ευθύνης εμπεριέχει την αποδοχή του ρόλου της επιστήμης στην προσπάθεια αντιμετώπισης του κινδύνου. Η επιστήμη συμβαδίζει με την πίστη. Σε πολλές μάλιστα περιπτώσεις η πίστη είναι αυτή που δίνει ώθηση στην επιστήμη. Αρκετοί επιφανείς επιστήμονες αναγνωρίζουν ότι η σοφία, η γνώση, η εμπειρία, συνιστούν δώρα της αγάπης του Θεού προς τον άνθρωπο. Όταν ο άνθρωπος αγνοεί, παραβλέπει αυτή τη μοναδική αλήθεια, οδηγείται στην ύβρη, την ασέβεια. Οι επιστήμονες, κάνοντας χρήση των δωρεών αυτών του Θεού, δίνουν τον *καλόν*

αγώνα, προσπαθώντας να διαφυλάξουν το ύψιστο αγαθό, που είναι η ζωή. Αντιλαμβανόμενοι λοιπόν ότι είναι θεάρεστη η προσπάθεια που καταβάλλει η επιστημονική κοινότητα, κάνοντας πρώτα από όλα το σημείο του σταυρού και σκύβοντας κατόπιν πάνω από τον ασθενή, τον *κατ' εικόνα Θεού* άνθρωπο, οφείλουμε όλοι να αναλογιστούμε ποιος είναι ο σύμμαχός μας στην πίστη και ποιος ο εχθρός μας.

Η πίστη όλων, των απλών ανθρώπων, των επιστημόνων, των ιατρών, είναι αυτή που θα μας βγάλει νικητές από αυτή τη φοβερή δοκιμασία. Η ύβρις και η αλαζονεία του ανθρώπου μάς οδήγησε σε αυτή· η αγάπη του Θεού, μέσω των αγγέλων του που καθημερινά μάχονται από διάφορα μετερίζια, θα φέρει τη λύτρωση και τη σωτηρία. Ας διατηρήσουμε λοιπόν ακέραη, αμετάβλητη την πίστη μας και ας εμπιστευθούμε απόλυτα τον Θεό.

Με τις σκέψεις αυτές χαιρετίζω την πρωτοβουλία της Προέδρου του Τμήματος Θεολογίας κας Ιωάννας Στουφή-Πουλημένου, των εκλεκτών μελών της Επιστημονικής Οργανωτικής Επιτροπής και των διακεκριμένων εισηγητών για τη διοργάνωση και τη συμμετοχή σε μία τόσο σημαντική ημερίδα, η οποία καλείται να διαφωτίσει άγνωστες μέχρι τώρα πτυχές του ζητήματος της πανδημίας και ταυτόχρονα να καταθέσει τη θεολογική μαρτυρία, σε καιρούς αγωνίας και φοβικής σιωπής. Αναμένοντας με ιδιαίτερο ενδιαφέρον τα πορίσματα των εργασιών, συγχαίρουμε από καρδιάς τους συντελεστές και ευχόμαστε υγεία και δύναμη, ώστε όλοι μαζί να συνεχίσουμε το έργο μας και ως ακαδημαϊκή κοινότητα να ξανασυναντηθούμε στους χώρους διδασκαλίας και προαγωγής της έρευνας.

Ευχαριστώ.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ

της Προέδρου του Τμήματος Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής
του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
Καθηγήτριας Ιωάννας Στουφή-Πουλημένου

Σεβασμιώτατε Μητροπολίτη Ιλίου, Αχαρνών και Πετρούπολεως κ.
Αθηναγόρα, Εκπρόσωπε της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος
και του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος κ. Ιερωνύμου,
Αξιότιμε κ. Πρύτανη του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου
Αθηνών,

Αξιότιμε κ. Κοσμήτορα της Θεολογικής Σχολής του Εθνικού και
Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών,

Σεβασμιώτατε Μητροπολίτη Κρήνης και Πατριαρχικέ Έξαρχε Μελίτης,
κ. Κύριλλε, Πρόεδρε του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και
Θρησκευολογίας της Θεολογικής Σχολής του Εθνικού και
Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών,

Σεβαστοί πατέρες,

Αξιότιμες και αξιότιμοι συνάδελφοι,

Αγαπητές φοιτήτριες και αγαπητοί μας φοιτητές,

Κυρίες και κύριοι,

Συμπληρώνεται στις μέρες μας ακριβώς ένας χρόνος από τον πρώτο εγκλεισμό μας, τον Μάρτιο του 2020, εξαιτίας της διασποράς της Covid-19. Το Πανεπιστήμιό μας, η Σχολή μας έκλεισαν. Η εκπαιδευτική διαδικασία, η επικοινωνία μας άρχισαν να αλλάζουν. Η ζωή μας άλλαξε. Διαμορφώθηκαν συνθήκες πρωτόγνωρες και δύσκολες από όλες τις απόψεις: για την υγεία και την ίδια μας τη ζωή, για την τέλεση της λατρείας μας, τις οικογενειακές και κοινωνικές σχέσεις, την εκπαίδευση, την εργασία, την οικονομία. Βρεθήκαμε στον καιρό της πανδημίας.

Ένα χρόνο μετά, εξακολουθούμε να βρισκόμαστε στον καιρό της πανδημίας και μάλιστα στην κορύφωσή της για τη χώρα μας. Οι επιπτώσεις είναι πλέον περισσότερο ορατές. Θρηνούμε και στην πατρίδα μας χιλιάδες

νεκρούς, συνάνθρωποί μας συνεχώς νοσηλεύονται, η ψυχική μας υγεία δοκιμάζεται, η κοινωνία και η οικονομία βρίσκονται στα όριά τους. Διεξάγεται ένας πόλεμος με εχθρό αόρατο και, όπως σε όλες τις μάχες, έχει και αυτός τους ήρωές του, τους γιατρούς και τους νοσηλευτές μας.

Το Τμήμα Θεολογίας, αφουγκραζόμενο την αγωνία της κοινωνίας μας και επιθυμώντας να συμβάλει στην πολυδιάστατη προσέγγιση του φαινομένου της πανδημίας και των επιπτώσεών της, διοργάνωσε την παρούσα Διαδικτυακή Επιστημονική Διημερίδα: **Πίστη, ελπίδα και όραμα στον καιρό της πανδημίας.**

Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε ιδιαίτερα όσους μας τιμούν με την παρουσία και τη συμμετοχή τους στο πρόγραμμα και τις εργασίες της Διημερίδας:

Τον Μακαριώτατο Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και Πάσης Ελλάδος κ. Ιερώνυμο, την Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος, τον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Ιλίου, Αχαρνών και Πετρούπολεως κ. Αθηναγόρα, Εκπρόσωπο της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, τον Πρύτανη του Πανεπιστημίου μας κ. Μελέτιο-Αθανάσιο Δημόπουλο, τον Κοσμήτορα της Σχολής μας κ. Χρήστο Καραγιάννη, τον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Κρήνης και Πατριαρχικό Έξαρχο Μελίτης κ. Κύριλλο, Πρόεδρο του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευιολογίας, τους έγκριτους εισηγητές και ιδιαίτερα τους καθηγητές και επιστήμονες από άλλα Πανεπιστημιακά Τμήματα και Ιδρύματα, επιστημονικούς και κοινωνικούς χώρους, που με τόση θέρμη αγκάλιασαν τη Διημερίδα αυτή συμβάλλοντας στην ανάπτυξη διεπιστημονικού διαλόγου.

Το κακό θα περάσει –έτσι μας διδάσκει η ιστορία– με την πίστη μας στον Θεό και τον ανθρώπινο μόχθο. Η κανονικότητα θα επανέλθει. Σ' αυτές τις τωρινές όμως δύσκολες συνθήκες, πρέπει να σταθούμε όλοι όρθιοι και αλληλέγγυοι, με **Πίστη, Ελπίδα και Όραμα** για το αύριο!

Σας ευχαριστώ όλους και σας καλωσορίζω κι εγώ σε αυτή τη Διαδικτυακή Επιστημονική Διημερίδα του Τμήματός μας, ευχόμενη Καλή Επιτυχία!

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ

του Προέδρου του Τμήματος
Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας
της Θεολογικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών
Μητροπολίτου Κρήνης και Εξάρχου Μελίτης,
Καθηγητού κ. Κυρίλλου Κατερέλλου

Σεβασμιώτατε εκπρόσωπε του Αρχιεπισκόπου και πάσης Ελλάδος
Μητροπολίτα Ιλίου, Αχαρνών και Πετρούπολεως κ. Αθηναγόρα,
Αξιότιμε κύριε Κοσμήτορ της Θεολογικής Σχολής,
Αξιότιμη κυρία Πρόεδρε του Τμήματος Θεολογίας,
Κυρίες και κύριοι Συνάδελφοι,
Αγαπητοί φοιτητές και φοιτήτριες,
Κυρίες και κύριοι,

Ήταν μόλις πριν ένα χρόνο όταν, στις 11 Μαρτίου του 2020, ο ΠΟΥ κήρυξε επίσημα ως πανδημία τη μολυσματική νόσο του Covid-19. Φυσικά, όπως όλες οι αντίστοιχες πανδημίες που έχουν ιστορικά καταγραφεί κατά τη διάρκεια των προηγούμενων αιώνων, έτσι και η συγκεκριμένη έχουν κοινό χαρακτηριστικό. Τη γρήγορη εξάπλωσή τους και την υψηλή θνησιμότητα σε παγκόσμια κλίμακα. Η χώρα μας δεν θα μπορούσε να αποτελέσει εξαίρεση στην εφαρμογή του γενικευμένου κανόνα της αντιμετώπισης της μέσω του υποχρεωτικού εγκλεισμού, των απαγορεύσεων στις μετακινήσεις, του περιορισμού των κοινωνικών συναναστροφών, της διακοπής της διά ζώσης εκπαίδευσης.

Αυτή τη νέα πραγματικότητα κληθήκαμε να βιώσουμε τον τελευταίο χρόνο και καλούμαστε ακόμη και σήμερα να ζούμε υπό αυτές τις συνθήκες, έστω και αν βρισκόμαστε στην αρχή του τέλους αυτής της πανδημίας. Η επιστημονικά τεκμηριωμένη και έγκυρη ιατρική ενημέρωση, η ψυχραιμία και η διατήρηση της ψυχικής μας ισορροπίας, φαντάζει ως ο πλέον ενδεδειγμένος τρόπος αντιμετώπισης αυτού του αόρατου αλλά υπαρκτού

εχθρού. Μοιάζει αναπόφευκτη η ανησυχία που διακατέχει το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας, στο υποσυνείδητο της οποίας εγκλωβίζονται όσα καθημερινά αναπαράγονται από τα ΜΜΕ σχετικά με τον διαρκώς αυξανόμενο αριθμό θυμάτων, με τις ανησυχίες των ειδικών για τις χιλιάδες των κρουσμάτων, με τις εστίες μόλυνσης και τις μεταλλάξεις, πληροφορίες που ενεργοποιούν σκέψεις και αντιδράσεις που χαρακτηρίζονται από φόβο, αγωνία και αβεβαιότητα για το μέλλον.

Κάποιοι εστιάζουν σε κάποια θετικά, θεωρώντας ότι η συγκεκριμένη νέα πολυδιάστατη πραγματικότητα της πανδημίας που βιώνουμε σήμερα αποτελεί μία αφετηρία θετικών εξελίξεων σε ευρεία κλίμακα, καθώς εισάγονται ταχύτατα στην καθημερινή ζωή ανθρώπων όλων των ηλικιών, όροι και λειτουργίες όπως η τηλεργασία και το νέο εργασιακό πείραμα με τους ψηφιακούς νομάδες, η τηλεκπαίδευση σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες και η εξ αποστάσεως κατάρτιση κατά τη διά βίου μάθηση, ο ηλεκτρονικός εγγραμματισμός, η ανάπτυξη του άμεσου και φιλικού προς τον πολίτη ηλεκτρονικού κράτους μέσω της πλατφόρμας του e-gov και της άυλης συνταγογράφησης στις παροχές υγείας, η διάδοση ακόμα και σε μεγαλύτερες ηλικίες του e-banking και των τραπεζικών συναλλαγών μέσω του ATM, το διαδικτυακό εμπόριο και οι αγορές. Φυσικά, όλα τα παραπάνω θα έπρεπε να αποτελούν το απαραίτητο προαπαιτούμενο μιας κοινωνίας που διατείνεται ότι θέλει να βρísκεται αναπτυξιακά στον πυρήνα των χωρών που πρωτοπορούν στην εποχή της τεχνητής νοημοσύνης.

Μία, όμως, λογική και αποστασιοποιημένη προσέγγιση αυτής της νέας πολυδιάστατης πραγματικότητας, που η πανδημία έχει δημιουργήσει, δεν θα μπορούσε να αποκρύψει τις μεγάλες συνέπειες και επιπτώσεις που αυτή έχει επιφέρει όχι μόνο σε οικονομικό, εργασιακό αλλά και σε βιοψυχοκοινωνικό επίπεδο. Είναι αυτά τα δεδομένα που μας οδηγούν να περιγράψουμε αυτή τη νέα πολυδιάστατη πραγματικότητα ως μία απειλητική πραγματικότητα που καλούμαστε να βιώσουμε ως καθημερινότητα – με ή χωρίς εγκλεισμό. Εξαιτίας αυτής της αιφνίδιας αλλαγής στις συνθήκες ζωής των ανθρώπων παρατηρούνται άγχος και καταθλιπτικές τάσεις, συγκρούσεις στον ενδοοικογενειακό βίο και ενδοοικογενειακή βία, φόβος και αγωνία, έλλειψη ενδιαφερόντων, γενικευμένη απογοήτευση καταστάσεων που επηρεάζουν αναπόφευκτα την ψυχосύνθεση όλων. Οι μάχιμες παραγωγικές ηλικίες αντιμετωπίζουν τις δύσκολες οικονομικές συνθήκες που διαμορφώνονται και που αυξάνουν τα ποσοστά κατάθλιψης και άγχους. Οι μεγαλύτεροι σε ηλικία διακατέχονται από φόβο για τον θάνατο και αβεβαιότητα για το αύριο, κάτι που επηρεάζει αρνητικά την ψυχολογία

τους. Αντίστοιχα αισθήματα θυμού και οργής κατακλύζουν αυτούς που θεωρούνται το μέλλον της κοινωνίας μας, δηλαδή τους νέους και τις νέες που βιώνουν συνθήκες μοναξιάς χωρίς ανθρώπινη αλληλεπίδραση. Μοιάζουν ανυπολόγιστες οι ψυχολογικές συνέπειες εξαιτίας της απουσίας του ανθρώπινου αγγίγματος, της κοινωνικής συναναστροφής, της συμμετοχής σε κοινωνικές δράσεις, της κοινωνικής αλληλεπίδρασης.

Το κοινωνικό πρόσωπο της οικογένειας, η ανάδειξη της σημασίας των ανθρωπίνων αρετών, όπως αυτές της υπομονής, της ενσυναίσθησης, της υπέρβασης του εγώ και της εν Χριστώ αγάπης προς τον πλησίον, η έμπρακτη και κοινωνικά επωφελής βοήθεια προς τον συνάνθρωπο, τον εγγύς και τον μακράν, ως ύψιστη αλτρουιστική συμπεριφορά, δύνανται να αποτελέσουν επιτυχείς στρατηγικές αντιμετώπισης των ψυχολογικών συνεπειών της πανδημίας. Όλα τα παραπάνω θα μπορούσαν να είναι και το αντίδοτο στα συμπαρομαρτούντα της πανδημίας και δεν αφορούν στη συρρίκνωση του ιικού φορτίου αλλά στην αποδυνάμωση του φόβου που κατακλύζει τις προβλέψεις όλο και περισσότερων ανθρώπων για την εγκαθίδρυση μόνιμων αλλαγών στην προσωπική και οικογενειακή ζωή, στις δημόσιες συναναστροφές, στις ελευθερίες μας, στην επικοινωνία μας και τελικά στον πολιτισμό μας. Μόνο ένας στους δύο, σύμφωνα με έγκυρες έρευνες, θεωρεί ότι θα καταφέρουμε να επανέλθουμε τελείως στην προηγούμενη κανονικότητα και αυτή η τάση, δυστυχώς, τείνει να καταστεί συλλογική εμπειρία της πανδημίας, παρά τις όποιες διαφορετικές ιδεολογικοπολιτικές ή ηλικιακές παραμέτρους των ερωτηθέντων. Όσο διαρκεί η περίοδος της αβεβαιότητας, τόσο οι ουσιαστικές επιπτώσεις της πανδημίας στους περισσότερους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας θεωρείται ότι θα είναι μονιμότερες και όχι προσωρινές. Η εμφάνιση των μεταλλάξεων και η παρατηρούμενη, μάλλον αργή, εμβολιαστική κάλυψη ευπαθών ομάδων και του παραγωγικού εργαζόμενου γενικού πληθυσμού σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, παρά τις ενστάσεις πολλών για την αποτελεσματικότητα του εμβολίου και τις συνέπειες που μπορεί αυτό να έχει, οδηγεί αναπόφευκτα στην παράταση της πανδημίας, κάτι που καθιστά στη σκέψη πολλών φρούδα την ελπίδα της εύκολης επιστροφής στην προηγούμενη ζωή μας. Μιας προηγούμενης ζωής που με τα σημερινά πρωτόγνωρα δεδομένα όχι μόνο δεν φαντάζει υποβαθμισμένη, προβληματική ή αποκρουστική, αλλά πολλοί μάλιστα την αναπολούν με νοσταλγία.

Υπ' αυτή την έννοια και με αυτές τις σκέψεις, ολόθερμα χαιρετίζω την προσπάθεια των διοργανωτών της επιστημονικής διημερίδας του Τμήματος Θεολογίας του ΕΚΠΑ, με θέμα «Πίστη, ελπίδα και όραμα στον καιρό

της πανδημίας», καθώς ειλικρινά φρονώ ότι μέσω αυτής θα αναδειχθούν οι ασφαλέστερες οδοί υπέρβασης των πολλαπλών προβλημάτων που μας δημιούργησε η πανδημία, δηλαδή του φόβου, της αβεβαιότητας και της απαισιόδοξης συλλογικής εμπειρίας που η ίδια η πανδημία έχει εμφυσήσει στις ψυχές και τις σκέψεις μας, δίνοντας προτεραιότητα στα αισθήματα αισιοδοξίας, προοπτικής και συλλογικής ανάτασης. Εύχομαι καλή επιτυχία στην επιστημονική Διημερίδα και συγχαίρω θερμά την Πρόεδρο και τα λοιπά μέλη της επιστημονικής επιτροπής για την οργάνωση αυτής της διαδικτυακής συνάντησης.

Σας ευχαριστώ πολύ.

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

Η Εκκλησία ως κοινωνία πίστης, λατρείας και ζωής. Εκκλησιολογικές προκλήσεις και αντινομίες στον καιρό της πανδημίας και των υγειονομικών μέτρων*

Σταύρου Γιαγκάζογλου,

Επίκουρου Καθηγητή του Τμήματος Θεολογίας, Ε.Κ.Π.Α.

Η Εκκλησία στην Ορθόδοξη Παράδοση πραγματώνεται οσάκις τελείται το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας «ὕπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς»¹. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ἡ Εκκλησία φανερώνεται καὶ γίνεται κάθε φορά μία χαρισματική κοινότητα καὶ ἔμπρακτη μαρτυρία τῆς πίστης, τῆς αγάπης καὶ τῆς ἐλπίδας μέσα στον κόσμο καθ' ὁδὸν πρὸς τὴ Βασιλεία. Ωστόσο, ἡ Εκκλησία δὲν συνιστᾶ μία οποιαδήποτε κοινότητα ἀλλὰ οφείλει νὰ ἐξεικονίζει καὶ νὰ μαρτυρεῖ χαρισματικὰ τὴν ἐν Χριστῷ ζωὴ καὶ ἐμπειρία μέσα ἀπὸ τὴν κοινωνία τῆς πίστης καὶ τῆς μυστηριακῆς λατρείας, πάντοτε σὲ σχέση με τὸν κόσμο, τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν ἱστορία. Οἱ υγειονομικοὶ περιορισμοὶ καὶ ἡ στέρηση τῆς λατρευτικῆς, κοινοτικῆς καὶ μυστηριακῆς ζωῆς που ἐπέβαλε ἡ σοβούσα πανδημία θέτει μία σειρά θεολογικῶν καὶ κυρίως ἐκκλησιολογικῶν προκλήσεων γιὰ τὴν ἴδια τὴν ταυτότητα τῆς Εκκλησίας, ἡ ὁποία συνδέεται με τὴν τέλεση τῆς Θείας Ευχαριστίας.

Εκκλησία καὶ Ευχαριστία

Ἡ Εκκλησία ὑπάρχει ὡς Σῶμα Χριστοῦ κάθε φορά που συνάγεται «ἐπὶ τὸ αὐτὸ» ὡς κοινότητα κλήρου καὶ λαοῦ γιὰ νὰ τελέσει τὴ Θεία Ευχαριστία.

* Τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένη μορφή εἰσήγησης, ἡ ὁποία παρουσιάστηκε στὴν Ἐπιστημονικὴ Διημερίδα τοῦ Τμήματος Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ ΕΚΠΑ με θέμα «Πίστη, ἐλπίδα καὶ ὄραμα στον καιρὸ τῆς πανδημίας», ἡ ὁποία πραγματοποιήθηκε διαδίκτυακὰ στὶς 12 καὶ 13 Μαρτίου 2021.

¹ Βλ. τὸ σημαντικό κείμενο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, «Ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς, Τὸ κοινωνικὸ ἦθος τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας», <https://www.goarch.org/el/social-ethos>

Ενόσω διαρκεί η ιστορία και καθ' οδόν προς τα έσχατα, η Εκκλησία πραγματώνεται «έν τοίς μυστηρίοις». Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι η ευχαριστιακή συγκρότησή της εξαντλείται σε μια «σακραμενταλιστική» τελετουργία. Ολόκληρη η πίστη, η λατρεία και η ζωή της Εκκλησίας κινείται γύρω από τη Θεία Ευχαριστία, και πριν και μετά την τέλεσή της. Η Εκκλησία ζει και κινείται σε ένα πλαίσιο ευχαριστιακής πρόσληψης και μεταμόρφωσης του κόσμου και του ανθρώπου. Η Εκκλησία γίνεται Εκκλησία στη Θεία Ευχαριστία, επειδή δέχεται επικλητικά την ενέργεια του Αγίου Πνεύματος, η οποία και κάνει τον Χριστό εκ νέου παρόντα και ενεργούντα στην κτίση και στην ιστορία. Το ευχαριστιακό σώμα ταυτίζεται με το ιστορικό σώμα του Χριστού ως πρόγευση του εσχατολογικού σώματος του ένδοξου Χριστού της Βασιλείας. Η προσευχή της Εκκλησίας ως κοινότητας είναι πλέον συνδεδεμένη με τον σταυρωθέντα και αναστάνα Χριστό, δηλαδή είναι άπαξ διαπαντός *μυστηριακή και λογική λατρεία* με κέντρο τη Θεία Ευχαριστία. Στην ιστορική πορεία της υπήρξαν περιπτώσεις όπου εμπερίστατοι πιστοί για διάφορους λόγους απέιχαν από τη συμμετοχή τους στη Θεία Ευχαριστία². Οι λόγοι αυτοί οφείλονταν είτε στους διωγμούς και στα μαρτύρια και γενικότερα σε εξωτερική βία είτε σε σοβαρές ασθένειες είτε πιο σπάνια σε ακραία μορφή μοναστικής άσκησης³ ή επιβολής κανονικών επιτιμίων είτε ακόμη και σε διά-

² Σύμφωνα με τον Γεώργιο Ντόκο, μέσα στις εντάσεις που θα προκαλέσει η πανδημία θα εμφανιστεί μια τάση ατομικισμού στη λατρεία. Στην υμνολογία παρατηρούνται έντονα τα σημάδια από το πέρασμα της μολυσματικής ασθένειας της πανώλης. Ο Ρωμανός ο Μελωδός στο Κοντάκιό του για τη Δευτέρα Παρουσία αναφέρεται στην παύση της λατρείας για τριάμισι χρόνια, ενώ συχνά παρουσιάζει τον Χριστό σαν θεραπευτή της ασθένειας. «Ὡστε καὶ πάντες θανήσονται διωκόμενοι οἱ Χριστὸν ἀναμένοντες ψαλμοὶ καὶ ὕμνοι παυθήσονται· οὐδὲ λειτουργία, οὐχ ἁγίασμα ἔσεται, προσφορὰ ἢ θυμίαμα ἐπὶ τρεῖς γὰρ καὶ ἥμισυ χρόνους ἀρθήσεται ἡ θυσία». Βαθιά επηρεασμένο από τις εικόνες της πανώλης είναι και το ποίημα του αγίου Ανδρέα Κρήτης «Μεγάλος Κανόνας»: «*Τέτρωμαι, πέπληγμαι· ἰδοὺ τὰ βέλη τοῦ ἐχθροῦ τὰ καταστίζαντά μου τὴν ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα· ἰδοὺ τὰ τραύματα, τὰ ἔλκη, αἱ πηρώσεις, βῶ σοι τὰς πληγὰς τῶν ἀθαιρέτων μου παθῶν*». Βλ. Γεώργιου Ντόκου, *Η ασθένεια της πανώλης (540-750): Εκκλησιαστικές και πολιτισμικές επιδράσεις*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Τμήμα Θεολογίας, Αθήνα 2021, σσ. 78-82. Για ενδεχόμενη επίδραση της πανδημίας κατά την περίοδο του Μάρκου Αυρηλίου στην καθιέρωση του Νηπιοβαπτισμού βλ. Francesco Arduini, «Οι πανδημικές καταβολές του Νηπιοβαπτισμού», μτφρ. Παύλος Βασιλειάδης, επιμ. Πέτρος Παρθένης, *Post Augustum* 4 (2020) 48-51.

³ Απαντώντας ο Γεννάδιος Σχολάριος σε ευσεβή ερωτήματα που του έθεσαν Σιναίτες μοναχοί για διάφορα λειτουργικά και κανονικά ζητήματα της μονής τους, εξαιτίας ορι-

φορες μορφές νηστείας και αποχής λόγω επικράτησης λανθασμένων κανονικών και πνευματικών κριτηρίων, όπως συνέβη κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας και εντεύθεν⁴. Η Εκκλησία από την Πεντηκοστή και εφεξής διαρκώς τελεί και προσκαλεί τους πιστούς στο μυστήριο του Χριστού μέσω της Θείας Ευχαριστίας, παρά τις όποιες αντιξοότητες. Έτσι η ζωή και πορεία της Εκκλησίας είναι από *Ευχαριστία σε Ευχαριστία*, μέχρι να εισέλθει στην ατελείωτη Ευχαριστία της Βασιλείας, σύμφωνα με τον λόγο του Χριστού «λέγω δὲ ὑμῖν ὅτι οὐ μὴ πῶ ἀπ’ ἄρτι ἐκ τούτου τοῦ γενήματος τῆς ἀμπέλου ἕως τῆς ἡμέρας ἐκείνης ὅταν αὐτὸ πίνω μεθ’ ὑμῶν καινὸν ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ πατρὸς μου» (Ματθ. 26, 29). Η Εκκλησία δεν μπορεί να ζήσει δίχως την εν Χριστῷ ζωή που φανερώνεται και κοινωνείται στη Θεία Ευχαριστία, η οποία δεν αποτελεί πάντως ιερατική ή θρησκευτική πράξη θεσμικής έκφρασης ή κατίσχυσης εντός του κόσμου τούτου, αλλά κυρίως και κατ’ εξοχήν κίνηση και προσανατολισμό της πορείας της Εκκλησίας προς τα ἔσχατα της ιστορίας. Ωστόσο, ορισμένα

σμένων «σκανδαλοποιών», οι οποίοι προέτασαν την υποτιθέμενη κανονική ακρίβεια, συνιστούσε την κατ’ οικονομία συγκατάβαση στις δυσκολίες και στις ανάγκες της εποχής, επισημαίνοντας χαρακτηριστικά τα εξής για την ακούσια αποχή από το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας: «Το μέγα μυστήριον της ιερωτάτης κοινωνίας ποιεί προκοπήν της πνευματικής ζωῆς ἐν τοῖς μεταλαμβάνουσι, διότι ὡσπερ κατὰ τὸ φαινόμενον ἐστὶ βρώσις καὶ πόσις σωματικῆ, οὕτω κατὰ τὸ νοούμενον ἀποτέλεσμα ἐστὶ βρώσις καὶ πόσις πνευματικῆ. Οὐδὲν οὖν ποιεί τὴν προσθήκην τῆς ἐξ οὐρανῶν χάριτος αὐτῆς μόνῃ ἡ μετάληψις τοῦ μυστηρίου, ἀλλὰ ζητεῖται προ παντός ἄλλου ἡ πρέπουσα παρασκευὴ τοῦ υποδεχομένου· ὁ γὰρ ἀναξίως ἐσθίων αὐτὸ καὶ πίνων, κατὰ τὸν θεῖον ἀπόστολον, οὐ προσλαμβάνει χάριν διὰ τὴν μετάληψιν, ἀλλὰ καὶ ἀποβάλλει τὴν υπάρχουσαν χάριν διὰ τὴν ἀναξιοσύνην... Ὡσπερ οὖν τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ μυστηρίου ἐρχεται ἐκ Θεοῦ διὰ τὴν πρέπουσαν παρασκευὴν πρὸς αὐτό, οὕτως καὶ ὅταν ὑπάρχη ἐν τίνι ἀνθρώπῳ ἡ πρέπουσα παρασκευὴ πρὸς αὐτό, οὐκ ἐμποδίζεται τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ μυστηρίου διὰ τὴν ἀπουσίαν τῆς μεταλήψεως, εἴαν ἐμποδίζῃ τὴν μετάληψιν ἀνάγκη τις ἀπαραίτητος· ὡσπερ ἐν ταῖς ἀρήμοις οἱ ἀσκηταί, διὰ δέκα ἐνιαυτῶν καὶ εἴκοσι καὶ τεσσαράκοντα μεταλαμβάνοντες τοῦ μυστηρίου, νυν οἱ πλείους καὶ ἄνευ τῆς μεταλήψεως μετετίθεντο ἐκ τῆς ζωῆς καθ’ ἡμέραν ἐλάμβανον τὴν προκοπήν τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἀμέσως ἐκ τῆς χάριτος τοῦ Ἰησοῦ, ἥτις προκοπή ἐστὶ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ μυστηρίου». Βλ. σχετικά Ἰωάννη Φουντούλη, «Ἡ Οικονομία σε λειτουργικά θέματα κατὰ τὸν Πατριάρχην Γεννάδιον Σχολάριον. Οἱ ποιμαντικὲς ἀνάγκες τῆς τουρκοκρατίας», *Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη – Ὀθωμανικὴ περίοδος, 1430-1912*, Α’, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 197-198.

⁴ Βλ. Θεόδωρον Γιάγκου, *Κανόνες καὶ λατρεία*, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 177-178. Βλ. ἐπίσης καὶ τὴ σχετικὴ μελέτη μας, «Εὐχαριστιακὴ ἐκκλησιολογία καὶ κανονικὴ παράδοση», Σταύρου Γιαγκάζογλου, *Στο μεταίχμιο τῆς θεολογίας, Δοκίμια γιὰ τὸν διάλογο θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ*, ἐκδ. Δόμος, Αθήνα 2018, σσ. 125-167.

μέλη της «δι' εὐλόγους αἰτίας»⁵ μπορούν να απέχουν για ένα διάστημα από την ευχαριστιακή σύναξη. Αν ως *εὐλογία αἰτία* απουσίας από την ευχαριστιακή κοινότητα είναι κυρίως η οδοιορία, η ασθένεια, το γήρας, η αιχμαλωσία, η εξορία κ.λπ. θα μπορούσαμε στο γράμμα και στο πνεύμα της ευχής του Μεγάλου Βασιλείου να κατανοήσουμε τη φιλόανθρωπη οικονομία και ποιμαντική στάση της Εκκλησίας σε καιρούς πανδημίας, όταν μάλιστα ο κίνδυνος μετάδοσης της μολυσματικής νόσου πολλαπλασιάζεται από τον συγχρωτισμό και τη συνάντηση πολλών ανθρώπων στον ίδιο χώρο. Όπως η Εκκλησία με βάση τη λειτουργική και κανονική της παράδοση ανέχεται, επιτρέπει ή και επιβάλλει την αποχή από τη Θεία Ευχαριστία και συνάμα δέεται ακατάπαυστα για την «επισυναγωγή» όλων, ακόμη και των «εσκορπισμένων» και των «ολιγοψύχων», για έκτακτους υγειονομικούς λόγους μπορεί να συνιστά τη μη συμμετοχή όλων των πιστών για ένα κάποιο διάστημα στην ευχαριστιακή σύναξη και λατρεία. Ωστόσο, με μία ελάχιστη και αντιπροσωπευτική παρουσία κλήρου και λαού, όπως άλλωστε γίνεται πάντοτε, θα συνεχίσει να τελεί απρόσκοπτα την εν Χριστώ ευχαριστιακή και δοξολογική λατρεία, στην οποία προσευχητικά θα συμ-

⁵ Βλ. Εὐχή τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, «Ἐτι σου δεόμεθα. Μνήσθητι, Κύριε, τῆς Ἁγίας σου Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τῆς ἀπὸ περάτων ἕως περάτων τῆς Οἰκουμένης καὶ εἰρήνευσον αὐτήν, ἣν περιποιήσω τῷ τιμῷ αἵματι τοῦ Χριστοῦ σου καὶ τὸν ἅγιον οἶκον τοῦτον στερέωσον μέχρι τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος. Μνήσθητι, Κύριε, τῶν καρποφορούντων καὶ καλλιεργούντων ἐν ταῖς ἀγίαις σου Ἐκκλησίαις καὶ μεμνημένων τῶν πενήτων. Ἄμειψαι αὐτοὺς τοῖς πλουσίοις καὶ ἐπουρανόις χαρίσμασι. Χάρισαι αὐτοῖς ἀντὶ τῶν ἐπιγείων τὰ ἐπουράνια, ἀντὶ τῶν προσκαίρων τὰ αἰώνια, ἀντὶ τῶν φθαρτῶν τὰ ἄφθαρτα. Μνήσθητι, Κύριε, τῶν ἐν ἐρημίαις καὶ ὄρεσι καὶ σπηλαίοις καὶ ταῖς ὁπαῖς τῆς γῆς. Μνήσθητι, Κύριε, τῶν ἐν παρθενίᾳ καὶ εὐλαβείᾳ καὶ ἀσκήσει καὶ σεμνῇ πολιτείᾳ διαγόντων... Τοὺς ἀγαθοὺς ἐν τῇ ἀγαθότητί σου διατήρησον. Τοὺς πονηροὺς ἀγαθοὺς ποιήσον ἐν τῇ χρηστότητί σου. Μνήσθητι, Κύριε, τοῦ περιστώτος λαοῦ καὶ τῶν δι' εὐλόγους αἰτίας ἀπολειφθέντων καὶ ἐλέησον αὐτοὺς καὶ ἡμᾶς, κατὰ τὸ πλῆθος τοῦ ἐλέους σου. Τὰ ταμεῖα αὐτῶν ἔμπλησον παντὸς ἀγαθοῦ... Τὰς συζυγίας αὐτῶν ἐν εἰρήνῃ καὶ ὁμονοίᾳ διατήρησον. Τὸ γήρας περικράτησον, τοὺς ὀλιγοψύχους παραμυθῆσαι. Τοὺς ἐσκορπισμένους ἐπισυνάγαγε καὶ σύναψον τῇ ἀγίᾳ σου Καθολικῇ καὶ Ἀποστολικῇ Ἐκκλησίᾳ τοὺς ὄχλομένους ὑπὸ πνευμάτων ἀκαθάρτων ἐλευθέρωσον. Τοῖς πλέουσι συμπλευσον. Τοῖς ὀδοιποροῦσι συνόδευσον. Χηρῶν πρόσητι. Ὁρφανῶν ὑπεράσπισον. Αἰχμαλώτους ρῦσαι. Νοσοῦντας ἴασαι. Τῶν ἐν βήμασι καὶ μετάλλοις καὶ ἐξορίας καὶ πικραῖς δουλείαις καὶ πάσῃ θλίψει καὶ ἀνάγκῃ καὶ περιστάσει ὄντων μνημόνευσον, ὁ Θεός, καὶ πάντων τῶν δεομένων τῆς μεγάλης σου εὐσπλαχνίας. Καὶ τῶν ἀγαπώντων ἡμᾶς καὶ τῶν μισούντων καὶ τῶν ἐντειλαμένων ἡμῖν τοῖς ἀναξίοις εὐχέσθαι ὑπὲρ αὐτῶν. Καὶ παντὸς τοῦ λαοῦ σου μνήσθητι, Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, καὶ ἐπὶ πάντας ἔκχεον τὸ πλοῦσιόν σου ἔλεος, πᾶσι παρέχων τὰ πρὸς σωτηρίαν αἰτήματα. Ἀμήν».

μετέχουν έστω και εξ αποστάσεως οι πολλοί⁶. Αν μη τι άλλο, η υγειονομική αυτή κρίση φανερώνει τον έντονα ευχαριστιακό χαρακτήρα, την ταυτότητα και τον προσανατολισμό της Εκκλησίας. Έστω και δι' αυτού του τρόπου, συνειδητοποιούμε με ένταση πόσο θεμελιώδες είναι για την πίστη, τη λατρεία και τη ζωή της Εκκλησίας το πάντοτε νέο και διαρκώς ανανεούμενο γεγονός της Θείας Ευχαριστίας ως έκφραση της των πάντων ενώσεως και ως πρόγευση των εσχάτων και της Βασιλείας.

Η «κεκλεισμένων των θυρών» και δίχως τη συμμετοχή του πληρώματος της Εκκλησίας τέλεση της Θείας Ευχαριστίας

Η τέλεση της Ευχαριστίας κεκλεισμένων των θυρών μπορεί να γίνεται εκτάκτως λόγω της απόλυτα σοβαρής υγειονομικής κατάστασης που δημιούργησε η πανδημία του κορωνοϊού. Η κατάσταση αυτή γίνεται κατά

⁶ Πρόκειται για τη θεολογική και ποιμαντική πρόταση που διατύπωσε ο Μητροπολίτης Περγάμου Ιωάννης Ζηζιούλας, ήδη από τον Μάρτιο του 2020. Βλ. «Μια (τηλεφωνική) συνομιλία με τον Μητροπολίτη Περγάμου κ. Ιωάννη Ζηζιούλα (23 Μαρτίου 2020)», η οποία δημοσιεύθηκε στα αγγλικά (σε μετάφραση από τα σερβικά των π. Bratislav Krsić και π. Mllovan Katanić), στην ιστοσελίδα *Public Orthodoxy*, του Κέντρου Ορθόδοξων Χριστιανικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Fordham, USA: <https://publicorthodoxy.org/2020/03/27/church-without-eucharist/> Μετάφραση από τα αγγλικά: Π. Γ. Παύλος: Romfea.gr. 28/03 15:05, <https://www.romfea.gr/oikoumeniko-patriarxeio/36154-pergama-iouannis-i-ekklisia-aneu-tis-eucharistias-den-einai-pleon-ekklisia> Περισσότερα για το ζήτημα της Θείας Ευχαριστίας κατά την πανδημία του κορωνοϊού βλ. «Correspondence of the Ecumenical Patriarch with Primates of other local Orthodox Churches regarding the way of distribution of the Eucharist»: <https://www.ecupatria.org/2020/06/02/correspondence-of-the-ecumenical-patriarch-with-primates-of-other-local-orthodox-churches-regarding-the-way-of-distribution-of-the-eucharist>. Νικόλαου Δημητριάδη (επιμ.), *Η Εκκλησία σε περίοδο πανδημίας – Μπορεί η παρούσα κρίση της πανδημίας να οδηγήσει την Ορθόδοξη Εκκλησία σε λειτουργική αναγέννηση*; Κέντρο Οικουμενικών, Ιεραποστολικών και Περιβαλλοντικών Μελετών «Μητροπολίτης Παντελεήμων Παπαγεωργίου (CEMES)», Θεσσαλονίκη 2020. Νικόλαος Ασπρούλης – Nathaniel Wood (επιμ.), *Καιρός του Ποιήσαι: Η Ορθοδοξία ενώπιον της πανδημίας του κορωνοϊού*, εκδ. Δημητριάς, Βόλος 2020. Cyril Hovorun, «Covid-19, Eucharist, Christian (?) Dualism and the Deadly Orthodox Fundamentalism», *The Church in a Period of Pandemic: Can the Present Pandemic Crisis Become a Meaningful Storm for Renewal in Our Churches?* Edited by Petros Vassiliadis, Thessaloniki: “Metropolitan Panteleimon Papageorgiou” CEMES Publications, 2020, σσ. 159-164. Nikos Kosmidis, «A Search for a Theology of Life, The Challenge of COVID-19 for Orthodox Ecclesiology and Religious Practices», *The Ecumenical Review*, Volume 72, No 4 (October 2020) 624-635.

άκρα οικονομία και με την προϋπόθεση ότι ο λαός του Θεού οπωσδήποτε εκπροσωπείται κατά την τέλεσή της από ελάχιστα λαϊκά μέλη της τοπικής εκκλησιαστικής κοινότητας. Στη βάση μιας τέτοιας ευχαριστιακής και εκκλησιαστικής πρακτικής υπάρχει η βιβλική αντίληψη της εκπροσώπησης των *πολλών* από τους *ελάχιστους* συμμετέχοντες. Η αντιπροσωπευτική αυτή παρουσία των πιστών είναι απολύτως κρίσιμη και αποφασιστική. Η ευχαριστιακή σύναξη της Εκκλησίας δεν μπορεί να συσταθεί δίχως την παρουσία του λαού του Θεού. Σε αντίθετη περίπτωση αλλοιώνεται η ίδια η ταυτότητα και της Εκκλησίας και της Θείας Ευχαριστίας. Αλλά εδώ δεν πρόκειται για μία οποιαδήποτε δημόσια ή ιδιωτική θρησκευτική τελετή με την οποία οι χριστιανοί ομολογούν και διακηρύσσουν δημόσια την πίστη τους ή για την Εκκλησία ως θεσμό που απολαμβάνει την ελευθερία της θρησκευτικής έκφρασης και ύπαρξής της. Στη Θεία Ευχαριστία προσλαμβάνεται η ίδια η ζωή του κόσμου και αναφέρεται προσευχητικά στον Θεό, προκειμένου να συνδέσει το ευχαριστιακό και ασκητικό ήθος του εν Χριστώ ανθρώπου με τη ζωή του Θεού και κατόπιν να το διοχετεύσει στον κόσμο, «*ὕπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς καὶ σωτηρίας*», *για να ζήσει ο κόσμος*. Στο ευχαριστιακό αυτό πλαίσιο, αντιμέτωπο και με τις πρωτόγνωρες υγειονομικές συνθήκες έναντι του κορωνοϊού, προέχει πάντοτε η αγαπητική διάκριση ως έκφραση σεβασμού και φροντίδας έναντι του δώρου της ζωής, έναντι των άλλων αδελφών, που ενδεχομένως έχουν υποκείμενα νοσήματα, έναντι του κόσμου ολόκληρου. Άλλωστε, σύμφωνα με την ευαγγελική διδασκαλία *το Σάββατο έγινε για τον άνθρωπο και όχι ο άνθρωπος για το Σάββατο*⁷. Όπως λαμβάνουμε μέτρα να μη μεταδώσουμε μια απλή ίωση ή μολυσματική ασθένεια, έτσι και εδώ χρειάζεται να υπάρχουν προληπτικά και ασφαλή μέτρα υπέρ της ζωής και της υγείας⁸. Το γεγονός ότι η διάδοση του κορωνοϊού γίνεται κατά την επαφή και τον συγχρωτισμό των ανθρώπων και μέσα στον ναό, αυτό δεν μπορεί παρά να κινητοποιήσει άμεσα την ποιμαντική ευθύνη και αγαπητική διάθεση της όλης Εκκλησίας, ώστε να ληφθούν τα απαραίτητα υγειονομικά μέτρα, όσο επώδυνα και να είναι για τη ζωή της ευχαριστιακής κοινότητας.

Με τον τρόπο αυτό η Εκκλησία, κινούμενη από την κενωτική και

⁷ Βλ. *Ματθ.* 12,2-11. *Μάρκ.* 2,25-28. *Λουκ.* 6,3-5.

⁸ Βλ. την εκτενή δέηση στη Θεία Λειτουργία του αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου, «*Ἐτι δεόμεθα ὑπὲρ ἐλέους, ζωῆς, εἰρήνης, ὑγείας, σωτηρίας, ἐπισκέψεως, συγχωρήσεως καὶ ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν τῶν δούλων σου, πάντων τῶν εὐσεβῶν καὶ ὀρθοδόξων χριστιανῶν...*».

έμπρακτη αγάπη της για τον κόσμο και τον άνθρωπο, συγκαταβαίνει ποιμαντικά στις βιολογικές ανάγκες της ζωής και περιορίζει τις δημόσιες συναθροίσεις και εκδηλώσεις της, προστατεύοντας ιδιαίτερα τις ευπαθείς ομάδες των ανθρώπων, τους ηλικιωμένους και εκείνους που πιθανόν να έχουν υποκείμενα νοσήματα. Η αύξουσα και επιθετική τάση των θανάσιμων κρουσμάτων σε παγκόσμια κλίμακα, δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί δίχως περιορισμό και εισαγωγή έκτακτων υγειονομικών μέτρων στις κλειστές και δημόσιες συναθροίσεις. Το τραγικό ιστορικό των διαφόρων φονικών πανδημιών που έπληξαν κατά καιρούς την ανθρωπότητα αλλά και η ανεξέλεγκτη εξάπλωση του κορωνοϊού υποχρεώνει τη σύγχρονη διεθνή κοινότητα να λάβει αυστηρά προληπτικά υγειονομικά μέτρα μέχρι τον πλήρη έλεγχο της κατάστασης μέσω των κατάλληλων εμβολίων και της σχετικής ιατρικής θεραπείας. Στη συστράτευση αυτή της παγκόσμιας κοινότητας ο χριστιανικός κόσμος δεν μπορεί να είναι παρά απόλυτα και έμπρακτα αλληλέγγυος⁹.

Θεία Ευχαριστία και διαδικτυακή συνάθροιση

Η δίψα για επικοινωνία και διαπροσωπική επαφή μεταξύ των ανθρώπων, αλλά και η οργανική και σωματική σχέση του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον δεν μπορεί να υποκατασταθούν από την ψηφιακή τεχνολογία. Στην Εκκλησία εξακολουθούμε να βλέπουμε τον Θεό ζωντανά στο πρόσωπο του αδελφού μας και όχι στην οθόνη του υπολογιστή ή της τηλεόρασης. Η τεχνολογία χρειάζεται να υπηρετεί τον άνθρωπο και όχι το αντίθετο¹⁰. Τίποτε στον κόσμο δεν μπορεί να υποκαταστήσει τη ζωντανή

⁹ Βλ. την ενδιαφέρουσα ανάλυση του Jan Loffeld, «The Comeback of the Old Theological Narratives During the Coronavirus Crisis: A Critical Reflection», Emile Aarts, Hein Fleuren, Margriet Sitskoorn, Ton Wilthagen (Επιμ.), *The New Common: How the Covid-19 Pandemic is Transforming Society*, Springer Nature, Cham-Zug, Switzerland 2021, σσ. 131-136. Paul Vermeer and Joris Kregting, «Religion and the Transmission of Covid-19 in The Netherlands», *Religions* 11 (393/2020) 1-12. David Emmanuel Singh, «Role of Religions in the Spread of Covid-19», *Journal of Ecumenical Studies*, Volume 55, Number 2 (Spring 2020) 289-310.

¹⁰ Για την αξιοποίηση του διαδικτύου ως ιδιαίτερα χρήσιμου εργαλείου στην υπηρεσία του ανθρώπου και του πολιτισμού, ειδικά σε περιπτώσεις κρίσιμες, όπως η τρέχουσα πανδημία, βλ. σχετικά Alfred Archer and Nathan Wildman, «Internet Access as an Essential Social Good», Emile Aarts, Hein Fleuren, Margriet Sitskoorn, Ton Wilthagen (Επιμ.), *The New Common: How the Covid-19 Pandemic is Transforming Society*, ό.π., σσ. 29-34.

σχέση του ανθρώπου με τον Θεό και τη ζωντανή και διαπροσωπική επικοινωνία με τον συνάνθρωπο, με την κτίση και με την ιστορία. Η Θεία Ευχαριστία, ως έμπρακτη και ενσώματη σχέση, κίνηση και πορεία της Εκκλησίας, προϋποθέτει την πραγματική παρουσία μιας κοινότητας ανθρώπων, η οποία απευθύνει δοξολογία και αναφορά προς τον Θεό για το δώρο της ύπαρξης και της ζωής, αποδέχεται τη χάρη και τη δωρεά του Αγίου Πνεύματος μέσα στην κτίση και στην ιστορία και γίνεται Σώμα Χριστού. Η συμμετοχή μας στη Θεία Ευχαριστία γίνεται σωματικά και πραγματικά, αφορά τον όλο άνθρωπο και τον πραγματικό κόσμο της δημιουργίας του Θεού και δεν λαμβάνει χώρα εξ αποστάσεως ή μέσω της ψηφιακής εικόνας. Η απρόσωπη και εικονική παρακολούθηση της Θείας Ευχαριστίας μέσω της τηλεόρασης ή του διαδικτύου διαμορφώνει την αίσθηση μιας εξ αποστάσεως συμμετοχής σε κάτι που συμβαίνει ούτως ή άλλως, δίχως την ενεργό παρουσία και συμμετοχή μας. Αν η αντίληψη αυτή γενικευθεί, τότε είναι πιθανό να οδηγήσει σε διάφορες παρενέργειες και διαστρεβλώσεις, ακόμη και στη συρρίκνωση και υποβάθμιση του συστατικού αυτού μυστηρίου της Εκκλησίας. Η «σακραμενταλιστική» και σχεδόν «μαγική» αντίληψη της Θείας Ευχαριστίας δεν εξασθενίζει ή αποψιλώνει απλώς την ευχαριστιακή πράξη της Εκκλησίας, αλλά ακυρώνει και την έννοια της Εκκλησίας ως συγκεκριμένης κοινότητας ανθρώπων εντός της κτίσης και της ιστορίας. Η όποια τηλεοπτική ή ψηφιακή μετάδοση της Θείας Ευχαριστίας δεν μπορεί να αντικαταστήσει αυτήν καθαυτήν τη Θεία Ευχαριστία, δηλαδή το γεγονός της Εκκλησίας ως Σώματος του Χριστού στην κτίση καθ' οδόν προς τα έσχατα της ιστορίας. Η τέλεση της Θείας Ευχαριστίας ανήκει στην ταυτότητα της Εκκλησίας και δεν μπορεί να αντικατασταθεί από καμία διαδικτυακή συνάθροιση ή τηλεοπτική εικόνα. Ωστόσο, η ποιμαντική πράξη και διακονία της Εκκλησίας κάλλιστα μπορεί να προσλάβει και να χρησιμοποιεί λελογισμένα τις δυνατότητες της ψηφιακής τεχνολογίας.

Πράγματι, το διαδίκτυο είναι ένα ψηφιακό πολιτισμικό «περιβάλλον» που καθορίζει πλέον την πορεία της γνώσης και της επιστημονικής έρευνας, καθοδηγώντας και διαμορφώνοντας ένα αποπροσωποποιημένο πλαίσιο σκέψης. Το τεχνητό αυτό πλαίσιο δημιουργεί νέες προοπτικές στην επιστήμη και στην τεχνολογία και κυρίως νέες μορφές επικοινωνίας και εκπαίδευσης, συμβάλλοντας έτσι και στον καθορισμό ενός καινούργιου τρόπου ανάπτυξης των κοινωνικών επαφών και δεσμών. Οι τεχνολογίες της πληροφορίας είναι «νέες» όχι επειδή είναι απλώς διαφορετικές από όσες προηγήθηκαν, αλλά επειδή αλλάζουν σε βάθος την ίδια την έννοια

της απόκτησης εμπειρίας και, εν τέλει, τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε την πραγματικότητα. Αν το έργο της Εκκλησίας είναι να συνοδεύει τον άνθρωπο στην πορεία της ζωής του, το διαδικτυο αποτελεί – μη αναστρέψιμο πλέον– αναπόσπαστο μέρος αυτής της διαδρομής, όπως συμβαίνει και με πολλά άλλα χρήσιμα τεχνολογικά εργαλεία της καθημερινής ζωής.

Σε αυτό το τοπίο, η Εκκλησία καλείται να ασκήσει μια νέα μορφή πολιτισμικής διακονίας στον σύγχρονο ψηφιακό κόσμο, να απευθύνει το ευαγγελικό μήνυμα και να προσφέρει τις κατάλληλες ηθικές και ανθρωπολογικές προϋποθέσεις ως προς τη χρήση της σύγχρονης τεχνολογίας και ιδιαίτερα του αναδυόμενου νέου ψηφιακού πολιτισμού, ο οποίος διαμορφώνει παράδοξες και ανοίκειες μορφές κοινωνικότητας. Άλλωστε, η Εκκλησία διαχρονικά έχει αποδείξει ότι μπορεί να προσλαμβάνει και να μεταμορφώνει οποιοδήποτε εργαλείο τίθεται στην υπηρεσία της, είτε αυτό είναι η γλώσσα και η φιλοσοφία είτε η τέχνη και η μουσική, η τεχνολογία και η επιστήμη. Η Εκκλησία καλείται σήμερα να παρέμβει και να προκαλέσει μια οργανική διάδραση ανάμεσα σε αυτήν και στον ψηφιακό πολιτισμό, έχοντας ως στόχο το άνοιγμα αυτού του πολιτισμού στη μεταμορφωτική γονιμότητα του Ευαγγελίου. Είναι θεμελιώδης ευθύνη της Εκκλησίας να μεταφέρει σε κάθε περιβάλλον, επομένως και στο διαδικτυακό, την πλήρη και ολοκληρωμένη αντίληψή της για τον κόσμο και τον άνθρωπο. Απαραίτητη, βεβαίως, προϋπόθεση είναι η γνώση του φαινομένου της διαδικτυακής κουλτούρας, με τις δυναμικές και τους κινδύνους που ελλοχεύουν. Ο τρόπος άσκησης της ποιμαντικής, όπως άλλωστε και της εκπαίδευσης, δεν είναι ένας και μοναδικός. Οφείλει να είναι πάντοτε ανοικτός, ευέλικτος και μεταμορφωτικός. Επομένως, μπορεί να είναι και διαδικτυακός.

Δεν χρειάζεται να φοβόμαστε τις σύγχρονες τεχνολογικές εφαρμογές που εισέρχονται στη ζωή μας, αλλά να αξιοποιούμε τις θετικές πλευρές της. Στις εφαρμογές του διαδικτύου η Εκκλησία μπορεί να ακολουθήσει την οδό της *μετασηματίζουσας και διακριτικής αποδοχής*. Να υιοθετήσει τη μέση ευαγγελική οδό, αποφεύγοντας τις ακρότητες, είτε της απόρριψης είτε της ανεπιφύλακτης αποδοχής. Η «Διαδικτυακή Ποιμαντική» είναι πλέον μια πραγματικότητα σήμερα, και οι διάφορες χριστιανικές παραδόσεις έχουν ήδη ποικιλόμορφη παρουσία στον κόσμο του διαδικτύου.

Στον σύγχρονο ψηφιακό πολιτισμό, η αποξένωση και η μοναξιά αποτελούν κυρίαρχο συναίσθημα εκείνων που απομονώνονται για ώρες στον κυβερνοχώρο –και ιδιαίτερα πολλών νέων ανθρώπων, που είναι παιδιά

της σύγχρονης τεχνολογίας- γι' αυτό και η σύγχρονη προβολή της χριστιανικής παράδοσης μπορεί να ζεστάνει καρδιές, να καταδείξει ότι χρειάζεται να υπάρχουν κριτήρια επιλογής, να καλλιεργήσει την αληθινή επικοινωνία, να μιλήσει με τη γλώσσα του καθενός στην ψυχή του καθενός. Κυρίως και πρωτίστως να οδηγήσει τον αποσβολωμένο αλλά και κουρασμένο από τις κατακτήσεις του άνθρωπο σε σχέση ισορροπίας με την κτίση, με την τεχνολογία και με τον συνάνθρωπο. Εν τέλει, η Εκκλησία δεν χρειάζεται να παρακάμπτει τις προκλήσεις του Διαδικτύου, αλλά «πολυμερώς και πολυτρόπως» να προβάλλει την πίστη της για την αλήθεια και την προοπτική του ανθρώπου και του κόσμου, έχοντας ως ποιμαντικό εργαλείο τις νέες τεχνολογίες. Τα εκατομμύρια των ανθρώπων που καθημερινά πλοηγούνται στο ηλεκτρονικό σύμπαν δικαιούνται να ψηλαφήσουν την ελπίδα, να ανακαλύψουν τα θαυμαστά του Θεού και των ανθρώπων.

Η σύναξη «ἐπὶ τὸ αὐτό» για την τέλεση της Ευχαριστίας

Στην Καινή Διαθήκη ο όρος *εκκλησία* σημαίνει κυρίως τη *σύναξη σε ορισμένο τόπο*. Πρόκειται δηλαδή για την ευχαριστιακή σύναξη. Εξαρχής, η Θεία Ευχαριστία ταυτίστηκε με το γεγονός της Εκκλησίας ως ο κατ' εξοχήν τρόπος και τόπος πραγμάτωσής του. Σύμφωνα με τη βιβλική παράδοση ό,τι χαρακτηρίζει την εικόνα της Εκκλησίας είναι η σύναξη και επισυναγωγή του διασκορπισμένου λαού του Θεού «ἐπὶ τὸ αὐτό» (*Α' Κορ.* 11, 20), σε σύνδεσμο με ολόκληρη την κτίση, έχοντας ως κέντρο της συνάξεως το πρόσωπο του Θεάνθρωπου Χριστού, στο πλαίσιο μιας άρρηκτης ενότητας την οποία διενεργεί το Άγιο Πνεύμα. Η Εκκλησία πραγματώνεται ως κοινότητα ιστορική που ζει, όμως, την παρουσία του Χριστού, οσάκις τελεί την Ευχαριστία. Διά της Ευχαριστίας η Εκκλησία ζει κατά πρόληψη τη ζωή της Βασιλείας, γίνεται αυτό που ανυπόμονα προσδοκά να είναι: *κοινωνία των εσχάτων*¹¹.

Πρωταρχικό στοιχείο της δομής της Ευχαριστίας ως εικόνας των εσχάτων είναι η σύναξη του λαού «ἐπὶ τὸ αὐτό». Ως αποτέλεσμα της αγαπητικής κλήσης του Θεού, της *καινής διαθήκης*, η ελεύθερη συνάθροιση της Εκκλησίας είναι ανοικτή προς όλους πέρα από κάθε διάκριση και διαφορά. Είναι η συναγωγή και η ενότητα της διασκορπισμένης και διαιρεμένης ανθρωπότητας στην ενότητα του ευχαριστιακού Σώματος. Δεν εί-

¹¹ Βλ. Σταύρου Γιαγκάζογλου, *Κοινωνία εσχάτων, Δοκίμια εσχολογικής οντολογίας*, εκδ. Ίνδικτος, Αθήνα 2016.

ναι ούτε θρησκεία, ούτε ιδεολογία, ούτε κοινωνική διδασκαλία. Είναι η κοινότητα του λαού του Θεού. Η σύναξη «ἐπὶ τὸ αὐτὸ» είναι θεμελιώδες και συστατικό λειτούργημα της δομής της Εκκλησίας. Κέντρο της συνάξεως αυτής είναι ο Χριστός που ως δεύτερος Αδάμ ενοποιεί και ενσωματώνει στην ύπαρξή του τη διασκορπισμένη ανθρωπότητα. Αυτός είναι η μοναδική κεφαλή που συνέχει και ζωοποιεί τα πολλά μέλη του Σώματός Του, τα οποία ήταν διεστώτα και τώρα συνάγονται σε μια θεανθρώπινη ενότητα.

Με βάση τα όσα προηγήθηκαν, η σύναξη της κοινότητας κάθε τοπικής Εκκλησίας «ἐπὶ τὸ αὐτὸ» είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την τέλεση της Ευχαριστίας. Μάλιστα είναι απαραίτητη η σύναξη του πληρώματος της Εκκλησίας, δηλαδή του κλήρου και του λαού. Εφόσον η σύναξη πραγματοποιείται κατ' οικονομίαν με την ελάχιστη δυνατή εκπροσώπηση κλήρου και λαού, τότε η Ευχαριστία αυτή είναι πλήρης και πραγματική έκφραση της Εκκλησίας. Μέχρι να αρθούν τα υγειονομικά μέτρα, τα πολλά μέλη της Εκκλησίας που δεν μπορούν να συμμετάσχουν λόγω της πανδημίας, συμμετέχουν προσευχητικά, αναμένουν και προσδοκούν άχρι καιρού την πλήρη και πραγματική συμμετοχή τους στην ευχαριστιακή ζωή της κοινότητας της Εκκλησίας.

Ποιμαντικές πρωτοβουλίες στον καιρό της πανδημίας

Η ποιμαντική αντιμετώπιση της πανδημίας θεμελιώνεται σε ορισμένες θεολογικές προϋποθέσεις της Εκκλησίας. Οι προϋποθέσεις αυτές σχετίζονται με τη θεολογική ανθρωπολογία και την περί σωτηρίας θεώρηση της Ορθόδοξης Παράδοσης. Η ιερότητα του σώματος και ευρύτερα της ύλης, η ενότητα σώματος και ψυχής στην περί ανθρώπου και σωτηρίας διδασκαλία της Εκκλησίας, αλλά και ευρύτερα η σημασία της κοινωνίας και των σχέσεων εντός του Σώματος του Χριστού διαμορφώνουν έναν σαφώς αναφορικό, διαπροσωπικό, σχεσιακό και κοινωνικό χαρακτήρα του γεγονότος της Εκκλησίας. Η Εκκλησία είναι διά του Αγίου Πνεύματος *κοινωνία* με τον Θεό εν Χριστώ, συνάμα συνιστά *έμπρακτη κοινωνία και διακονία σχέσεων* και μεταξύ των μελών του Σώματος του Χριστού, αλλά και των μελών της Εκκλησίας προς τον κόσμο και προς κάθε συγκεκριμένο άνθρωπο. Κανείς δεν υπάρχει από μόνος του, κανείς δεν αγωνίζεται μόνος του, κανείς δεν σώζεται μόνος του. Η έμπρακτη αγάπη και η θυσιαστική διακονία υπέρ του άλλου αποτελεί την ποιμαντική βάση του μυστηρίου της εν Χριστώ ζωής και σωτηρίας. Η θεώρηση αυτή δεν αποτελεί

άσαρκη και αφηρημένη διακήρυξη. Στον καιρό της πανδημίας χρειάζεται να βιωθεί έμπρακτα ως αγώνας «ὕπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς», «ὕπὲρ εὐκρασίας ἀέρων, εὐφορίας τῶν καρπῶν τῆς γῆς, καὶ καιρῶν εἰρηνικῶν», δηλαδή προσευχή και αγώνας να διατηρηθεί και να στερεωθεί η ίδια η βιολογική ζωή ως δωρεά του Θεού έναντι του επελαύνοντος θανάτου μέσω κάθε απειλής, όπως και μέσω του κορωνοϊού. Το κοινό δικαίωμα και η χαρά της ζωής δεν είναι ατομική απόλαυση, πάση θυσία, αλλά σεβασμός, ευχαριστιακή και θυσιαστική διακονία του άλλου, του εμπεριστατού, του ασθενούς, του ηλικιωμένου. Η ίδια η Θεία Ευχαριστία ως κατ'εξοχήν *μυστήριο της ενότητας* της Εκκλησίας μάς μαθαίνει να ζούμε με τον τρόπο της αγάπης και της κοινωνίας, της ευθύνης και της διακονίας έναντι του άλλου συνανθρώπου, έναντι της δημιουργίας ολόκληρης. Η ζωή στο αποκορύφωμά της είναι η ευχαριστιακή χρήση του κόσμου, η οποία διέρχεται οριζόντια από την κοινωνία και σχέση με τον συνάνθρωπο ως αδελφό. Η πανδημία κατέστησε με τον πλέον σαφή τρόπο τα ζητήματα της διατήρησης της ζωής και της υγείας, αλλά και των ανθρώπινων και διαπροσωπικών σχέσεων, ως απολύτως πρωταρχικά. Η προσεκτική και ορθή τήρηση των υγειονομικών μέτρων δεν συνιστά τυφλή υποταγή σε καθεστωτικές ή κυβερνητικές εντολές που σκοπό έχουν να περιορίσουν τα συνταγματικά δικαιώματα και τις ατομικές ελευθερίες, πολλώ δε μάλλον, δεν σκοπεύουν να καταργήσουν τις θρησκευτικές ελευθερίες και μάλιστα αυτές των Ορθοδόξων. Τηρώντας τα μέτρα, δεν προστατεύουμε απλώς τον εαυτό μας, αλλά κυρίως νοιαζόμαστε έμπρακτα για τη διαφύλαξη της ζωής των συνανθρώπων μας, εκφράζουμε την αγάπη και τον σεβασμό μας σε αυτούς και δείχνουμε ότι υπεύθυνα μπορούμε να γίνουμε φορείς της υγείας και της ζωής και όχι του θανάτου. Αν ως χριστιανοί επιλέγουμε την εύκολη συνωμοσιολογία¹², τη διεκδίκηση των περιφημων ατομικών μας δικαιωμάτων και συνάμα θεωρούμε απρόσβλητο από την πανδημία τον χώρο των ναών ή των κληρικών ή των «ευσεβών» χριστιανών, διότι ο Θεός δεν θα το επιτρέψει, επειδή εμείς έτσι το θέλουμε, τότε η στάση μας αυτή συνιστά ένα είδος «ευσεβούς» και πειρασμικής θεοδι-

¹² Βλ. σχετικά Pankaj Sharma, «Conspiracy Theories», Pankaj Sharma, *Coronavirus News, Markets and AI, The Covid-19 Diaries*, Routledge (an imprint of the Taylor & Francis Group), UK & USA 2021, σ. 191. Βλ. επίσης και την ενδιαφέρουσα ανάλυση του Peter Achterberg, «Covid-Spiracy: Old Wine in New Barrels?», στο: Emile Aarts, Hein Fleuren, Margriet Sitskoorn, Ton Wilthagen (Επιμ.), *The New Common: How the Covid-19 Pandemic is Transforming Society*, 2021, ό.π., σσ. 17-22.

κίας¹³, η οποία, όταν δεν είναι αφελής, προφανώς πάσχει από τη λανθασμένη διεκδίκηση ιδιοτελών σκοπών, εμμονών ή άλλων βλέψεων. Η Εκκλησία ουδέποτε συναίνεσε στην άκριτη ή αυτάρεσκη εισπήδηση στο μαρτύριο, στην αυτοκτονία ή και στον φόνο εξ αμελείας ή εξ ευσεβούς αλαζονείας. Αλλά οι Χριστιανοί δεν είναι τα κακομαθημένα παιδιά της κοινωνίας, τα οποία δεν θέλουν επουδενί να απολέσουν τις ευσεβείς τους συνήθειες και θρησκευτικές πρακτικές. Εάν οι Χριστιανοί είναι η ψυχή και το άλας του κόσμου, εάν χαίρονται με τις χαρές των άλλων και συμπάσχουν με τις λύπες τους, τότε χρειάζεται να περάσουν από τη διαμαρτύρηση και τη συνωμοσιολογία στην υπεύθυνη και έμπρακτη διακονία των περιστατων συνανθρώπων στον καιρό της πανδημίας και της συμφοράς.

Η κοινότητα κάθε τοπικής Εκκλησίας είναι ανάγκη να αναπτύξει μια σειρά ποιμαντικών πρωτοβουλιών και παρεμβάσεων, ξεκινώντας από το επίπεδο της ενορίας. Τέτοιες δράσεις θα μπορούσαν να αποτελέσουν οι διαδικτυακές κατηχητικές συναντήσεις για διάφορες ηλικίες, η ανάπτυξη δικτύου για τη διακονία και υποστήριξη, ώστε να ενεργούμε σύμφωνα με τον Απόστολο Παύλο, «ἐν παντί συνιστῶντες ἑαυτοὺς ὡς Θεοῦ διάκονοι, ἐν ὑπομονῇ πολλῇ, ἐν θλίψεσιν, ἐν ἀνάγκαις, ἐν στενοχωρίαις, ἐν πληγαῖς, ἐν φυλακαῖς, ἐν ἀκαταστασίαις, ἐν κόποις, ἐν ἀγρυπνίαις, ἐν νηστείαις» (Β' Κορ. 6,4-5) (φροντίδα παροχής τροφής και περίθαλψης, ψυχικής και κοινωνικής υποστήριξης, συνομιλίας, υπεύθυνης ενημέρωσης από έγκριτους ιατρούς και άλλους ειδικούς επιστήμονες κ.ά.). Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, αναπτύσσοντας το πλαίσιο της ποιμαντικής αντιμετώπισης της πανδημίας, έθεσε σε λειτουργία ειδική σειρά κυλιόμενων συνδιασκέψεων με γενικό θέμα «η ποιμαντική της Εκκλησίας εν ημέραις Πανδημίας». Η πλούσια και ενδιαφέρουσα θεματική των εξειδικευμένων ομιλιών και κυρίως η ανταλλαγή εμπειριών και ποιμαντικών πρακτικών από κληρικούς και λαϊκούς που αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες και δράση για την ποιμαντική διακονία στον χώρο της υγείας ανά την οικουμένη, δείχνει έναν παρήγορα ενεργητικό και δημιουργικό τρόπο αντιμετώπισης της πανδημίας στον χώρο της Εκκλησίας.

¹³ Βλ. την τρέχουσα συζήτηση στο άρθρο των Frank Bosman and Archibald van Wieringen, «Covid-19 and the Secular Theodicy: On Social Distancing, the Death of God and the Book of Job», Emile Aarts, Hein Fleuren, Margriet Sitskoorn, Ton Wilthagen (Επιμ.), *The New Common How the Covid-19 Pandemic is Transforming Society*, ό.π., σσ. 47-51.

Προτάσεις και λύσεις από τη λειτουργική και ποιμαντική παράδοση της Εκκλησίας

Η αρχαία λειτουργική παράδοση της Εκκλησίας για την τέλεση και τον τρόπο μετάληψης της Θείας Ευχαριστίας περιείχε ποικιλία. Η μετάδοση της Θείας Ευχαριστίας δεν ήταν ποτέ ζήτημα δογματικής ακρίβειας ή ομολογιακής ορθότητας. Κλήρος και λαός ελάμβαναν τα τίμια δώρα της Ευχαριστίας χωριστά, όπως ακριβώς συμβαίνει σήμερα με τους κληρικούς. Η Ανατολική Εκκλησία οδηγήθηκε στον πρακτικά και ποιμαντικά πρόσφορο τρόπο μετάδοσης μέσω της λαβίδας από τον 11ο ή 12ο αιώνα και εξής. Διάφορες τοπικές Εκκλησίες κατά την περίοδο της τρέχουσας πανδημίας εφάρμοσαν ποικίλες λύσεις εμπνεόμενοι από την αρχαία λειτουργική παράδοση της Εκκλησίας. Ο άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης σε σημείωσή του στο έργο του *Πηδάλιον* αναφέρεται σε ειδικά μέτρα «τάξης και ασφάλειας» που χρειάζεται να λαμβάνονται κατά την πανδημία πανώλης από τους ιερείς, οι οποίοι είναι ανάγκη να χρησιμοποιούν κατάλληλα σκεύη για τη θεία Κοινωνία τα οποία κατόπιν πρέπει να τα απολυμαίνουν με ξίδι¹⁴.

Στο ευρύ αυτό πνεύμα της λειτουργικής και κανονικής παράδοσης, οι κατά τόπους Ορθόδοξες Εκκλησίες εφαρμόζουν πλέον διάφορες λειτουργικές πρακτικές¹⁵. Επειδή, όμως, η Εκκλησία αντιλαμβάνεται ευχαριστιακά ολόκληρη τη ζωή της, η Λειτουργία συνεχίζεται και μετά την τέλεση της Θείας Λειτουργίας στην ποιμαντική και κοινωνική διακονία της

¹⁴ Βλ. Νικόδημου του Αγιορείτου, *Πηδάλιον*, εκδ. Αστήρ - Αλ. & Ε. Παπαδημητρίου, Αθήνα 1957, σ. 243, σημ. 1: «Ὅθεν καί ἱερεῖς καί ἀρχιερεῖς πρέπει ἐν καιρῷ πανώλης νά μεταχειρίζονται τρόπον εἰς τό νά μεταλαμβάνουν τούς ἀσθενοῦντας, ὅς τις νά μή παραβιῇ τόν κανόνα τοῦτον, οὐχί βάλλοντες μέσα εἰς σταφίδα τόν ἅγιον Ἄρτον, ἀλλά εἰς τι ἀγγεῖον ἱερόν, καί ἐκεῖθεν νά τόν λαμβάνουν, ἤ οἱ μόρται, ἤ οἱ ἀσθενεῖς, διά λαβίδος. Τό δέ ἀγγεῖον σὺν τῇ λαβίδι νά βάνεται εἰς ξύδι, καί τό ξύδι νά ρίπτηται εἰς τό χωνευτήριον, ἤ μέ ὅποιον ἄλλον τρόπον δυνηθῶσιν ἀσφαλέστερον καί κανονικόν».

¹⁵ Βλ. το εξαιρετικά ενδιαφέρον άρθρο του π. Αλκιβιάδη Καλύβα, «Σχόλια για τη χρήση της λαβίδας»: <https://orthodoxia.info/news/%CF%83%CF%87%CF%8C%CE%BB%CE%B9%CE%B1-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%B7-%CF%87%CF%81%CE%AE%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%BB%CE%B1%CE%B2%CE%AF%CE%B4%CE%B1%CF%82/> Βλ. επίσης Παναγιώτη Σκαλτσή, «Ο τρόπος Κοινωνίας διά της λαβίδος», https://www.pemptousia.gr/vivliothiki/skaltsis_book/mobile/index.html και Nicholas Denysenko, “Do Sacraments Prevent Illness?” in *Public Orthodoxy*, the online publication of the Orthodox Christian studies Center of Fordham University.

προς τον κόσμο. Η Εκκλησία καθόλη τη μακρά περίοδο της πανδημίας και ιδιαίτερα στις μέρες του Πάσχα και των Χριστουγέννων δεν έπαψε να υποστηρίζει ποιμαντικά τα μέλη της και να προσφέρει γεύματα και αποστολές υλικής βοήθειας κατ' οίκον και να συνδράμει με ποικίλους τρόπους όσους έχουν ανάγκη.

Η Θεία Ευχαριστία δεν είναι αντικείμενο ή πράγμα (αντικειμενοποιημένη και σακραμενταλιστική προσέγγιση), αλλά είναι προσωπική σχέση πίστης, αγάπης και ελπίδας με τον Χριστό και τη χάρη του Αγίου Πνεύματος μέσα στην κοινότητα της Εκκλησίας, καθ' οδόν προς τη Βασιλεία. Δίχως προσωπική πίστη και άξια συμμετοχή, η ιερότητά της δεν ενέχει αντικειμενικά, θαυματουργικά και αναγκαστικά τη θεία χάρη. Ως πρόγευση των εσχάτων μέσα στον χρόνο, δεν είναι τα ίδια τα έσχατα, αλλά η εικόνα και η πρόγευσή τους με τις παραπάνω προϋποθέσεις πίστης και ζωής, που δεν αφορούν απλώς τα άτομα χωριστά, αλλά μία ολόκληρη κοινότητα, την Εκκλησία. Ενώσω διαρκεί η ιστορία, η Θεία Ευχαριστία εικονίζει και προλαμβάνει τα έσχατα ως γεγονός κοινωνίας, ζωής, διακονίας και προσευχής της κοινότητας της Εκκλησίας. Συνεπώς, η Θεία Ευχαριστία δεν λειτουργεί ατομικά, μαγικά, μηχανικά και σακραμενταλιστικά.

Πέρα από διάφορες ιδεολογικές ακρότητες και κακεντρέχειες, η Εκκλησία στην Ελλάδα αντιμετώπισε την πανδημία αποδεχόμενη τα εκατόστοτε υγειονομικά μέτρα, τις υποδείξεις της Πολιτείας και των ειδικών επιστημόνων. Η ένταση της πανδημίας, οι πρωτόγνωρες καταστάσεις και διαδικασίες και κυρίως ο φόβος για την επιθετική και ανεξέλεγκτη εξάπλωση του κορωνοϊού εμφάνισαν και ελάχιστες στιγμές έντασης μεταξύ Εκκλησίας και Πολιτείας. Η όποια ένταση, με νηφάλιο και ώριμο εκατέρωθεν τρόπο, έδωσε και πάλι τη θέση της στην αμοιβαία συνεργασία και συναντίληψη.

Ασφαλώς το ζήτημα του περιορισμού ή της υποτίμησης των συνταγματικών ελευθεριών, λόγω των έκτακτων υγειονομικών διατάξεων, μεταξύ των οποίων και το δικαίωμα έκφρασης της θρησκευτικής ελευθερίας, είναι καίριο και κρίσιμο στο δημοκρατικό μας πολίτευμα. Πέρα από μικροπολιτικές και μικροκομματικές σκοπιμότητες, είναι σαφές ότι οποιαδήποτε προσπάθεια συρρίκνωσης συγκεκριμένων συνταγματικών δικαιωμάτων με πρόσχημα την πανδημία είναι καταδικαστέα ως μη πρόσφορη και ως μη αναγκαία¹⁶. Ωστόσο, ενδέχεται η στάση αυτή της Πολιτείας να

¹⁶ Μέσα στο πνεύμα αυτό η Εκκλησία της Ελλάδος προσέφυγε στο ΣτΕ στις 5 Ιανουαρίου 2021, ζητώντας την ακύρωση της απαγόρευσης άσκησης συλλογικής λατρείας

σχετιζόταν με ειδικές αναφορές και εισηγήσεις της επιστημονικής επιτροπής για την πανδημία, αλλά και με πληροφορίες ότι είναι πολύ δύσκολο να τηρηθούν τα προβλεπόμενα και συμφωνηθέντα μέτρα ειδικά κατά την παραδοσιακή και λαοφιλή εορτή των Θεοφανίων.

Ανεξάρτητα από όλα αυτά, οφείλουμε να ομολογήσουμε ότι σε ορισμένα εκκλησιαστικά περιβάλλοντα δεν τηρήθηκαν σωστά τα υγειονομικά μέτρα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα όχι μόνο να νοσήσουν αλλά και να χάσουν τη ζωή τους κληρικοί, μοναχοί και λαϊκοί. Πολλοί κληρικοί, ακόμη και επίσκοποι, πίεζαν να πραγματοποιήσουν λιτανείες και περιφορές, δηλώνοντας μάλιστα ότι η Εκκλησία βρίσκεται υπό διωγμόν. Συνάμα, σε διάφορα εκκλησιαστικά περιβάλλοντα εμφανίστηκε η σακραμενταλιστική θεωρία ότι μέσα στους ιερούς ναούς δεν μεταδίδεται ο κορωνοϊός και ότι η Θεία Ευχαριστία είναι αποδεδειγμένα και αντικειμενικά το εμβόλιο κατά του βιολογικού θανάτου. Οι προσεγγίσεις αυτές δεν απέχουν ενίοτε από το να αποτελούν ένα είδος θεοδικίας ή απλώς πειρασματικές αντιλήψεις περί ευχαριστιακού θαύματος κατά απολύτως αντικειμενικό τρόπο. Όταν, όμως, η Θεία Ευχαριστία εκπίπτει απλώς και μόνο σε ευκαιριακό μέσο ιδεολογικής έκφρασης της πίστης, τότε ο φονταμενταλισμός και ο ζηλωτισμός, παρά τη φλόγα και τον ένθερμο ζήλο τους, συσκοτίζουν – αν δεν αφανίζουν – το γεγονός της Εκκλησίας¹⁷.

Η ιστορική έρευνα κάνει λόγο για καταλυτικές αλλαγές στις ανθρώπινες κοινωνίες ύστερα από το πέρασμα μεγάλων μολυσματικών ασθενειών. Η δική μας κοινωνία δεν πρόλαβε καν να εξέλθει από την οικονομική κρίση και εισήλθε αναγκαστικά στην παγκόσμια υγειονομική κρίση της πανδημίας του κορωνοϊού. Από διάφορες πλευρές επισημαίνονται οι οδυνηρές και ποικίλες επιπτώσεις της πανδημίας στη ζωή των ανθρώπων

κατά την ημέρα των Θεοφανίων. Η Εκκλησία της Ελλάδος θεωρεί ότι «οι προσβαλλόμενες διατάξεις της Κ.Υ.Α. είναι ακυρωτές καθ' όσον έχουν τεθεί: 1) καθ' υπέρβαση νομοθετικής εξουσιοδότησης, 2) παράβαση της αρχής της αναλογικότητας, 3) παράβαση της αρχής της χρηστής διοίκησης και της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης». Καθώς επισημαίνει στο σκεπτικό της η Εκκλησία της Ελλάδος απαγόρευσε τη συμφωνηθείσα συλλογική άσκηση περιορισμένου αριθμού συμμετεχόντων στην εορτή των Θεοφανίων, υπαγορεύοντας και προτρέποντας αντί της συλλογικής λατρείας σε άσκηση ατομικής προσευχής, εισερχόμενη στα *interna corporis* της Εκκλησίας και της θεολογίας της. Η Εκκλησία θεωρεί ότι η Πολιτεία αναίτια αθέτησε τον λόγο της και προέβη στην εν λόγω απόφασή της δίχως προηγούμενη συνεργασία και διαβούλευση με την Εκκλησία.

¹⁷ Χρυσόστομος Σταμούλης, *Φάγαμε ήττα. Κείμενα για τον αυτοεγκλωβισμό της Ορθοδοξίας*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2021.

και των κοινωνιών¹⁸, αλλά και εν γένει στο φυσικό περιβάλλον. Η μετά την πανδημία εποχή λέγεται ότι δεν θα έχει τίποτε κοινό με την προηγούμενη περίοδο της απόλυτης βεβαιότητας και αισιοδοξίας που καλλιέργησε η αντίληψη της αέναης προόδου, της βιοτεχνολογικής παρέμβασης του ανθρώπου στη φύση, της μαζικής κατανάλωσης και της άκρατης ευζωίας¹⁹. Η πανδημία έδειξε με τον πλέον εμφαντικό τρόπο πόσο ευάλωτη και γυμνή μπορεί να είναι η ανθρώπινη ζωή²⁰. Σε αυτούς τους αβέβαιους καιρούς η θεολογία οφείλει να επανερμηνεύσει δυναμικά και εκ νέου το δώρο της ζωής με τη μακρά παράδοση και τον βιωμένο πολιτισμό της Ορθόδοξης Εκκλησίας, παρέχοντας ελπίδα, νόημα και πληρότητα ζωής στον εμπερίστατο και τραυματισμένο άνθρωπο της εποχής μας, για να ζήσει ο κόσμος, η φύση και ο άνθρωπος.

¹⁸ Ειδικά για το ζήτημα των επιπτώσεων της πανδημίας στις σχέσεις κοινωνίας και θρησκείας βλ. Joseph O. Baker, Gerardo Marti, Ruth Braunstein, Andrew L. Whitehead, Grace Yukich (Editors' Note), «Religion in the Age of Social Distancing: How Covid-19 Presents New Directions for Research», *Sociology of Religion* 81:4 (2020) 357-370.

¹⁹ Βλ. την ενδιαφέρουσα ερευνητική ανάλυση του Χρήστου Λυντέρη για τις μελλοντικές παρενέργειες της πανδημίας και των πανδημιών εν γένει ως πολιτισμικών φαινομένων, στο άρθρο του, «The post-pandemic condition», Christos Lynteris, *Human Extinction and the Pandemic Imaginary*, Routledge (an imprint of the Taylor & Francis Group), UK & USA 2020, κυρίως σσ. 118-120.

²⁰ Αυτή είναι μία φρικτή πραγματικότητα την οποία επί μακρόν βιώνουν οι συνάνθρωποι μας στον «υπανάπτυκτο» Νότο, στην Αφρική, στην Ασία, στη Νότια Αμερική, ως απόρροια και συνέπεια της αποικιοκρατίας. Οι πανδημίες, οι τραγικές όσο και παράλογες ελλείψεις σε βασικά αγαθά, όπως το νερό και άλλα, εν πολλοίς οφείλονται στην απάνθρωπα ανορθολογική «ανάπτυξη» και «πρόοδο» που θεμελιώνεται στην εκμετάλλευση και στη λεηλασία που ασκεί ο ευρωπαϊκός και αμερικανικός Βορράς σε βάρος του φτωχού και υπανάπτυκτου Νότου.

THE CHURCH AS COMMUNION OF FAITH, WORSHIP AND LIFE.
ECCLESIOLOGICAL CHALLENGES AND ANTI-NOMIES
DURING THE PANDEMIC AND HEALTH RESTRICTIONS

Dr Stavros Yangazoglou

In the Orthodox Tradition the Church is realised when the Divine Eucharist is offered “for the life of the world”. In this way, the Church becomes a charismatic community and a real witness of faith, love and hope to the world on its way to the Kingdom. The Church, therefore, does not constitute a mere community but must represent and charismatically witness to the life and experience in Christ through the communion of faith and sacramental worship – always in relation to the world and humanity. The health restrictions and the deprivation of worship and sacramental life imposed by the current pandemic pose a series of theological and mainly ecclesiological challenges for the identity of the Church, which is connected with the celebration of the Eucharist.

The Church exists as the Body of Christ whenever believers gather to celebrate the Divine Eucharist. This, however, does not mean that its Eucharistic constitution is limited to a sacramental ritual. The whole faith, worship and life of the Church revolves around the Eucharist, before and after its celebration. The Church lives and moves in the context of a Eucharistic reception and transformation of the world.

After Pentecost, the Church always celebrates and invites its members to the sacrament of Christ through the Eucharist, despite any obstacles. Thus, the life and the way of the Church moves from Eucharist to Eucharist until it enters the infinite Eucharist of the Kingdom, according to the word of Christ, “I tell you, I will not drink from this fruit of the vine from now on until that day when I drink it new with you in my Father’s kingdom” (Matthew 26:29). While the Church cannot live without the Eucharistic life in Christ, some of its members, may – “for justified reasons” – abstain from the Eucharist for a period of time. Based on its liturgical and canonical tradition, the Church may recommend the non-participation of the faithful for a short period in the Eucharistic synaxis and worship for extraordinary health reasons. However, with minimal and representative presence of clergy and people, as is always the case, the Church will continue to celebrate the Eucharistic worship in Christ un-

hindered, in which many will participate in prayer, even from a distance.

The celebration of the Eucharist “behind closed doors” can be done in exceptional circumstances, such as the most serious health crisis created by the coronavirus pandemic. This situation occurs with extreme ecclesiastical economy and on the condition that the people of God are represented by a few members of the local church community during the celebration of the Eucharist. This representative presence of the faithful is absolutely crucial and decisive. The Eucharistic synaxis of the Church cannot be established without the presence of God’s people. Otherwise, the true identity of the Church and of the Eucharist is altered. In the Eucharist, the life of the world itself is taken and is offered in prayer to God, in order to connect the Eucharistic and ascetic ethos with the life of God and then to transmit it to the world: “for the life of the world”.

In the present situation, priority is given to the loving attitude and respect and care for the gift of life, for the brothers and sisters, who may suffer from underlying diseases. Just as we take measures not to transmit a simpler flu virus or any other infectious disease, so here too a need emerges for preventive and safe measures to be taken. The fact that the coronavirus is spread through human contact both inside and outside the church, can only mobilise the pastoral responsibility and loving disposition of the church officials and its flock to take the necessary sanitary measures.

The thirst for communication and interpersonal relations between humans, but also the organic relationship of humanity with its natural environment, cannot be replaced by digital technology. In the Church, we still see God in the face of our neighbour and not on a computer screen or television. Technology needs to serve humankind, not the other way around. Nothing in the world can replace humanity’s living relationship with God and its living and physical communication with fellow humans, with rest of creation and with history. The Eucharist, as a real relationship, movement, and process of the Church, requires the real presence of a community of people who praise and witness to God for the gift of existence and life, and the acceptance of the grace of the Holy Spirit in creation and in history to become the Body of Christ. The celebration of the Eucharist defines the very identity of the Church and cannot be replaced by any online gathering or television image. However, the pastoral act and ministry of the Church may well recruit and use the possibilities given by digital technology wisely.

The gathering of the community of each local Church “in the same place” is a necessary condition for the celebration of the Eucharist. In fact, it is necessary to gather the whole body of the Church, that is, the clergy and the people. If circumstances dictate that the gathering take place with the least possible representation of the clergy and the people, this Eucharist nonetheless remains a complete and true expression of the Church. Until the sanitary measures are lifted, the majority of church members who are unable to participate due to the pandemic, participate in prayer, awaiting and looking forward to their full and real participation in the Eucharistic life of the Church.

The pandemic has made the issue of maintaining life and health the most obvious priority. Careful and proper observance of sanitary measures does not signify blind obedience to the regime nor to governmental orders aimed at restricting constitutional rights, individual and/or religious freedoms. By obeying the measures, we actively care for the preservation of the life of our fellows and of ourselves, and we express our love and respect for others by showing that we are responsible carriers of health and life and not of death.

Each local church community is in need of a series of pastoral initiatives and interventions, starting at parish level. Such actions could include online catechism meetings for various ages and a network for the ministry and support of vulnerable people (food, care, psychological and social support, conversation, etc.). The Ecumenical Patriarchate, while developing the framework of pastoral treatment during the pandemic, launched a special series of rolling conferences with “The Pastoral Care of the Church in a time of Pandemic” as a general theme. The rich and interesting topic of the specialised speeches and, particularly, the exchange of experiences and pastoral practices by clergy and laity from all around the world –men as well as women– who take initiative and action for pastoral ministry in the field of health, shows a considerably active and creative way of dealing with the pandemic on the part of the church.

The ancient liturgical Church tradition of celebrating and receiving the Holy Eucharist was varied. The transmission of the Eucharist has never been a matter of dogmatic accuracy or confessional correctness. For practical reasons, from the 11th and 12th century onwards, the Eastern Orthodox Church developed the present way of transmitting the Eucharist through the common spoon. Various local churches during the pandemic have applied differing solutions inspired from the ancient

liturgical tradition. In this context, special measures are mentioned that had to be taken by priests by necessity during the plague pandemic. These required the use of appropriate utensils for Holy Communion, which were then disinfected with vinegar (according to St. Nicodemus of Mount Athos, c. 1749-1809). In this broad spirit of liturgical and canonical tradition, local Orthodox churches now apply various liturgical practices. However, as the Church views its entire existence through the Eucharistic lens, the Liturgy continues even after the performance of the Divine Liturgy in its pastoral and social ministry to the world.

In some environments, the sanitary measures were not observed properly. This resulted not only in the propagation of the illness but also in the death of clergy, monks and lay people. At the same time, a sacramentalist theory emerged in various isolated settings that suggested that the coronavirus was not transmitted within the churches and that the Eucharist was the only proven and objective vaccine against biological death. The Eucharist is not a thing (according to an objectified and sacramentalist approach), but a personal relationship of faith, love and hope with Christ within the Church community on its way to the Kingdom. Without personal faith and worthy participation, the sanctity of the Eucharist does not involve objective, miraculous and necessary divine grace. These approaches are sometimes not that far from being tempting conceptions of the Eucharist in a completely objective way. Nevertheless, when the Eucharist simply becomes an opportunistic means of ideological expression of faith, then fundamentalism and religious zealotism obscure the event of the Church. Throughout history, the Eucharist depicts and prevents the end, the *eschata* as an event of communion, life and prayer of a community. Therefore, the Eucharist does not work individually, magically, mechanically or sacramentally.

Ἀνθρώπινη ὀδύνη καὶ ἐσχατολογικὴ ἐλπίδα κατὰ τὸν Γρηγόριο Διάλογο

Γεωργίου Σταυρόπουλου-Πουσπάσογλου,
Επίκουρου Καθηγητῆ του Τμήματος Θεολογίας, Ε.Κ.Π.Α.

Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Διάλογος ἔζησε σὲ μία ταραγμένη ἱστορικὴ περίοδο πολλαπλῶν κρίσεων, καθὼς κατὰ τὸν ἕκτο αἰῶνα τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας κατέρρευε· οἱ θεσμοὶ τῆς κρατικῆς διοίκησης σταδιακὰ ἀποσαθρώνονταν, ἐνῶ ἡ οἰκονομία παρέλυε. Οἱ βαθιὲς ἀνακατατάξεις ποὺ προκάλεσαν στὴ δημόσια ζωὴ τόσο ἡ παλαιότερη μεταφορὰ τοῦ κέντρου βάρους τῆς πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς δραστηριότητος στὴν Κωνσταντινούπολη ὅσο καὶ ἡ διαρκὴς προέλαση τῶν Λομβαρδῶν πρὸς τὰ νότια τῆς ἰταλικῆς χερσονήσου ἔφερναν τὴ Ρώμη σὲ κατάσταση ἐπιθανάτιας ἀγωνίας. Οἱ ζωὲς τῶν ἀνθρώπων στὴν ἄλλοτε πανίσχυρη πρωτεύουσα εἶχαν ἀναπόφευκτα ἀλλάξει γιὰ πάντα. Ὁ Joseph Funk εἶχε ἐπισημάνει κάποτε ὅτι ὁ Γρηγόριος, γεννημένος στὴ Ρώμη γύρω στὸ 540, ὁ βλαστός, σύμφωνα μὲ τὴν ἀγιολογικὴ παράδοση, τοῦ λαμπροῦ γένους τῶν Ἀνικίων, καὶ μελλοντικὸς πάπας, ἀπὸ μικρὸ παιδί θὰ ἔπαιζε στοὺς δρόμους μιᾶς πόλης μὲ ἐγκαταλελειμμένα κτήρια, μιᾶς πόλης ποὺ ἦταν ἡ θλιβερὴ σκιὰ τοῦ ἔνδοξου μεγαλείου της¹. Ὡς ἐνήλικας ὁ Γρηγόριος προσπάθησε νὰ βοηθήσει τὴ γενέτειρά του νὰ σταθεῖ στὰ πόδια της. Τὸ 572/73 ἦταν ἤδη ὁ πιὸ ἰσχυρὸς πολιτικὸς ἄνδρας στὴ Ρώμη, καθὼς ἦταν ὁ ἑπαρχος τῆς πόλεως (*praefectus urbis*). Τὸ ἀξίωμα αὐτό, ποὺ ἀνταποκρινόταν στὴν ἀριστοκρατικὴ καταγωγὴ καὶ τὴν ἐπιμελημένη παιδεία τοῦ Γρηγορίου, προϋπέθετε μεγάλη διοικητικὴ καὶ δικαστικὴ δικαιοδοσία τόσο στὸν ἀστικὸ χῶρο τῆς παρηκμασμένης πρωτεύουσας ὅσο καὶ στὶς γύρω περιοχές. Οἱ ἀρμοδιότητες τοῦ Γρηγορίου ὡς ἐπάρχου ἀφοροῦσαν

¹ Βλ. J. Funk, *Einleitung zu Gregor dem Grossen: Buch der Pastoralregel mit einem Anhang: Zwölf Briefe*. Übers. von J. Funk (Bibliothek der Kirchenväter, II, 4), München 1933, σ. 16: „In die Kinderjahre Gregors fallen ernste Ereignisse: die mehrmalige Belagerung Roms, Hungersnot und die allmähliche Verödung der Stadt“.

στον έπισιτισμό και στην ύδρευση της πόλης, στην αστυνόμευσή της, στη διοίκησή της, αφού ως *ex officio* πρόεδρος της Συγκλήτου έκδικαζε υποθέσεις συγκλητικῶν, καθῶς και συντεχνιῶν της Ρώμης. Τὸ ἀξίωμα δὲν εἶχε πιά τὴ λάμψη ἐκείνη πού διέθετε στὸ παρελθόν, ἀλλὰ ἡ ἐμπειρία στὴ διαχείριση ἑκτακτῶν καταστάσεων στάθηκε περισσότερο ἀπὸ ὠφέλιμη γιὰ τὸν μελλοντικὸ πάπα. Τὸ 574 ἀποτραβήχτηκε ἀπὸ τοὺς κλυδωνισμοὺς τῶν δημόσιων υποθέσεων στὸ ἡσυχὸ λιμάνι (*portus*) τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα, ὅπου σὰν ἀπλὸς μοναχὸς ἔζησε στὴ γαλήνη τῆς μονῆς τὶς πιὸ εὐτυχισμένες στιγμὲς τῆς πολυτάραχης ζωῆς του, στιγμὲς πού στὴν *Ἐπιστολὴ* του πρὸς *Λέανδρον* ἀναπολεῖ ἀργότερα μὲ νοσταλγία².

Ἡ εἰσβολή, ὅμως, τῶν Λομβαρδῶν στὴν κεντρικὴ Ἰταλία ἔχει θέσει σὲ θανάσιμο κίνδυνο τὴν ἐπιβίωση τῆς αὐτοκρατορίας στὴν ἰταλικὴ χερσόνησο. Ἡ ἐπικοινωνία τῆς Ρώμης μὲ τὴν ἔδρα τοῦ ἐξάρχου στὴ Ραβέννα εἶναι ἰδιαίτερα προβληματικὴ, λόγω τῆς προώθησης τῶν στρατιωτικῶν σωμάτων τῶν Λομβαρδῶν, καὶ ὁ πάπας ἀναγκάζεται νὰ ἀπευθυνθεῖ ἄμεσα στὴν Κωνσταντινούπολη, ζητώντας στρατιωτικὴ ἐνίσχυση γιὰ τὴν ἀντιμέτωπιση τῆς ἀπειλῆς. Ὁ πάπας Βενέδικτος Α', ἢ, τὸ πιὸ πιθανό, ὁ διάδοχός του Πελάγιος Β', ἀποστέλλει τὸν μοναχὸ Γρηγόριο στὴν Κωνσταντινούπολη ὡς ἀπεσταλμένο του (*ἀποκρισιάριο*), ἀκριβῶς γιὰ νὰ μεταφέρει τὸ μήνυμα τῆς ἐπείγουσας ἀνάγκης γιὰ στρατιωτικὴ βοήθεια. Γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Τιβέριο Β', πού εἶχε σοβαρὰ προβλήματα μὲ τὰ ἀνατολικά σύνορα καὶ τὸν βασιλιὰ τῶν Περσῶν Χοσρόη Β', ἡ ἀποστολὴ σοβαρῆς στρατιωτικῆς ἐνίσχυσης στὴν Ἰταλία φάνταζε ὑπερβολικὰ δύσκολη³. Ἐχοντας ζήσει γιὰ ἕξι περίπου χρόνια στὴν Κωνσταντινούπολη, σὲ μιὰ γειτονιὰ γεμάτη ἀπὸ Ἰταλοὺς πρόσφυγες, πού εἶχαν ἀφήσει τὴν πατρίδα τους ἐξαιτίας τοῦ πολέμου μὲ τοὺς Λομβαρδούς, ὁ ἀποκρισιάριος Γρηγόριος ἐπιστρέφει τὸ 585/86 στὴ Ρώμη, μᾶλλον ἐπειδὴ τὰ ἀποτελέσματα στὸ διπλωματικὸ πεδίο ἦταν κατώτερα τῶν προσδοκιῶν⁴. Ὁ Γρηγόριος καὶ πάλι ἀποσύρεται γιὰ λίγα χρόνια στὴν ἡσυχία τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα.

Ὁ χειμῶνας τοῦ 589-590 εἶναι καταστροφικός. Τὸν Νοέμβριο μετὰ ἀπὸ συνεχεῖς βροχὲς ὁ Τίβερης πλημμυρίζει καὶ τὰ ξεχειλισμένα νερὰ παρασύρουν μέσα ἀπὸ σιταποθήκες τεράστια ἀποθέματα. Οἱ κάτοικοι τῆς Ρώμης μαστίζονται ἀπὸ τὴ σιτοδεία καὶ παράλληλα τοὺς ἀποδεκατίζει ἕνας φο-

² Βλ. *Moralia in Iob, Ep. Leandro*, 1.

³ Βλ. J. Funk, *ἐνθ' ἀνωτ.*, σ. 23.

⁴ H. Drobner, *Lehrbuch der Patrologie*, Peter Lang, Frankfurt am Main 2004, σ. 470.

βερὸς λοιμὸς. Κι ἐνῶ μέσα στὰ τείχη ἡ πανδημία σκορπίζει τὸν θάνατο, ἔξω ἀπὸ αὐτὰ ὁ πόλεμος μὲ τοὺς Λομβαρδοὺς εἶναι σταθερὴ αἰτία φόβου καὶ ἀγωνίας ἤδη ἀπὸ τὸ 587. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πανδημίας ὁ πάπας Πελάγιος Β' πεθαίνει τὸν Φεβρουάριο τοῦ 590. Μὲ τὴ σύμφωνη γνώμη τοῦ λαοῦ, τοῦ κλήρου καὶ τῆς Συγκλήτου ἐκλέγεται ὡς νέος ἐπίσκοπος ὁ Γρηγόριος. Λίγους μῆνες ἀργότερα, στὶς 3 Σεπτεμβρίου τοῦ 590, χειροτονεῖται ἐπίσκοπος στὴ μεγαλόπρεπη βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Πέτρου. Ὁ Γρηγόριος ἦταν ὁ ἐνδεδειγμένος ποιμένας γιὰ νὰ ἀνακουφίσει τὸν χεμαζόμενο λαὸ σὲ ἐκείνη τὴν ἱστορικὴ συγκυρία τῆς πανδημίας καὶ τοῦ πολέμου. Καὶ ἦταν ὁ ἐνδεδειγμένος, ἐπειδὴ, ὅπως δείχνουν τὰ δικά του κείμενα, δὲν εἶχε στὴ θεολογικὴ καὶ κηρυγματικὴ του φαρέτρα εὐκολες νοθεσίες καὶ τετριμμένα εὐχολόγια. Ἦταν ἄνθρωπος μὲ βαθιὰ ἐμπειρία τῆς ὀδύνης, διέθετε δηλαδὴ τὴν ἐνσυναίσθηση ἐκείνη πού τὸν μετατόπιζε στὴ θέση τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων, τῶν ἀνθρώπων τοῦ πόνου καὶ τῆς δυστυχίας. Ἡ ἐμπειρία τοῦ ἀνθρώπινου πόνου εἶναι τόσο ἰσχυρὴ στὰ γραπτὰ τοῦ Γρηγορίου, ὥστε κάποιες στιγμὲς ἔχουμε τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ συγγραφέας εἶναι βυθισμένος στὸ τρικυμισμένο πέλαγος τῆς ἀπόγνωσης, σὲ ἕνα ἔντονο συναίσθημα ἀσφυκτικῆς θλίψης δίχως διέξοδο. Πρόκειται γιὰ τὰ κείμενα ἐκεῖνα στὰ ὁποῖα περιγράφει, ὅπως ὁ ἴδιος ἐπανειλημμένα τονίζει, «*τούτης τῆς ζωῆς τὸ νανάγιο*»⁵. Ὁ ρόλος του ὡς ποιμένα πού καλεῖται νὰ ἐπωμισθεῖ τὸ βάρος τῆς ἀυξημένης εὐθύνης τοῦ ἐπισκόπου στὴν κρίσιμη συγκυρία τῆς ὑγειονομικῆς, κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς κρίσης δὲν εἶναι γιὰ τὸν Γρηγόριο κάτι ἀξιοζήλευτο. Αἰσθάνεται δηλαδὴ τὸ ἄχθος τῆς ποιμαντικῆς μέριμνας συνθλιπτικὸ γιὰ τοὺς ὤμους του. Κι ἔτσι ζητᾶει σὲ *Ἐπιστολὴ τοῦ ἀπὸ τὸν παλαιὸ του γνώριμο ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς Κωνσταντινούπολης Ἰωάννη τὸν Νηστευτὴ νὰ προσεύχεται γιὰ τὸν ἴδιο, «ἀφοῦ ἐγώ»* – γράφει ὁ Γρηγόριος – «*ὁ ἀνάξιος καὶ ἀδύναμος, ἀνέλαβα τὴ διακυβέρνηση τούτου τοῦ παλαιοῦ κι ὀλότελα τσακισμένου πλοίου – ἀπὸ παντοῦ πράγματι μπαίνουν κύματα, οἱ σανίδες σαπισμένες καὶ σπασμένες ἀπὸ τὴν καθημερινὴν τρικυμίαν τρίζουν προαναγγέλλοντας τὸ νανάγιο*»⁶. Ἡ σημασία τῆς προσευχῆς στὴν περιδίνηση τῆς ἱστορικῆς περιστάσεως ἀναδύεται εὐκρινέστερα σὲ ἕνα ἄλλο κείμενο τοῦ Γρηγορίου τῆς ἴδιας ἀκριβῶς ἐποχῆς, ὅπου ἀπευθύνεται πρὸς τὸν φίλο του Ἰωάννη, ἐπίσκοπο

⁵ Βλ. *Regula Pastoralis*, IV (Sch 382, 540): "... in huius... vitae naufragio".

⁶ Ep. I, 4 (CCL 140, 4): "... quia vetustam navim vehementerque confractam indignus ego infirmusque suscepi, - undique enim fluctus intrant et cotidiana ac valida tempestate quassatae putridae naufragium tabulae sonant -".

Ραβέννας, στὸν ὁποῖο κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἀφιέρωσε τὸ σπουδαῖο συγγραφικὸ του ἔργο *Ποιμαντικὸς Κανόνας*, τὸ ὁποῖο μόλις εἶχε ὀλοκληρώσει: «*Νά, καλέ μου φίλε, πού... , πασχίζοντας νὰ δείξω ποιὸς πρέπει νὰ εἶναι ὁ ποιμένας, ζωγράφισα τὴν εἰκόνα ἀνθρώπου ὡραίου, ἂν καὶ εἶμαι κάκιστος ζωγράφος, ἐγὼ πού ὡς πλοηγὸς ὀφείλω νὰ ὀδηγήσω ἄλλους στὴν ἀκρογιαλιὰ τῆς τελειότητος, ἐνῶ ἀκόμη βρίσκομαι καὶ παλεύω στῶν ἁμαρτιῶν μου τὰ κύματα. Ἀλλά, σὲ παρακαλῶ, σὲ τούτης τῆς ζωῆς τὸ ναυάγιο, δῶσε μου γιὰ στήριγμα τῶν προσευχῶν σου τὴν σανίδα σωτηρίας, ὥστε, ἐνῶ ἀπὸ τὸ δικό μου βάρος βυθίζομαι, νὰ μὲ ἐλκύσει πρὸς τὰ πάνω τὸ ἄξιό σου χέρι»⁷. Ὁ δραματικὸς τόνος τῆς ἔκκλησης τοῦ συγγραφέα γιὰ βοήθεια δὲν ἐντάσσεται στὶς συνήθεις καὶ παγιωμένες ἀπὸ τὴ ρητορεία τῆς ὑστερης ἀρχαιότητος διατυπώσεις μὲ τὶς ὁποῖες ὀλοκληρώνεται ὁ ἐπίλογος σὲ μιὰ συγγραφὴ. Ἡ ἀμεσότητα τοῦ προσωπικοῦ ὕφους ἐκφράζει μὲ ἀνάγλυφο τρόπο τὴν πραγματικὴ καὶ διάχυτη ἀγωνία τοῦ συγγραφέα πού βιώνει τρομακτικὲς ὄντως ἀπειλές, τόσο γιὰ τὴν φυσικὴ του ἐπιβίωση ὅσο καὶ γιὰ τὴν πνευματικὴ του ζωὴ. Σὲ καταστάσεις ἔκτακτου φυσικοῦ καὶ πνευματικοῦ κινδύνου, σὲ ἀκραῖες καταθλιπτικὲς συνθήκες ἀπόγνωσης, φόβου καὶ πανικοῦ, πού παραβάλλονται μὲ τὴν περίπτωση ἑνὸς ναυαγίου, μόνο ἢ προσευχὴ καὶ μάλιστα ἢ προσευχὴ φίλων πού ἔχουν κάποια παρηρησία πρὸς τὸν Θεό, καθὼς εἶναι πιὸ προχωρημένοι ἀπὸ ἐμᾶς στὴν πνευματικὴ ζωὴ, μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει κάτι σὰν σανίδα σωτηρίας σὲ μιὰ κατάσταση πού μοιάζει ἀπὸ μόνη τῆς ἀπελπιστικῆς.*

Ἀνάλογη ἀγωνία ζεῖ ὁ Γρηγόριος Διάλογος τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 594. Ἡ ἱστορικὴ περίσταση εἶναι καὶ πάλι κρίσιμη καὶ πάλι ἀκραία, ὅταν ὁ βασιλιάς τῶν Λομβαρδῶν Ἀγιλοῦλφος μὲ τὸν στρατό του πέρασε τὸν ποταμὸ Πάδο καὶ ὀδεύει ἀκάθεκτος πρὸς τὴ Ρώμη. Μετὰ τὴν πανδημία ὀρωμαϊκὸς λαὸς κινδυνεύει τώρα ἀπὸ τὴν πολιορκία καὶ τὴ συνακόλουθη σὲ αὐτὲς τὶς καταστάσεις θανάσιμη πείνα, τὶς ἀρρώστιες πού προκαλοῦνται ἀπὸ τὸν συνωστισμό τόσο μεγάλου πληθυσμοῦ ἐντὸς τῶν τει-

⁷ *Regula Pastoralis*, IV (SCh 382, 540): “*Ecce, bone vir, ..., dum monstrare qualis esse debeat pastor invigilo, pulchrum depinxi hominem pictor foedus aliosque ad perfectionis litus dirigo, qui adhuc in delictorum fluctibus versor. Sed in huius quaeso vitae naufragio orationis tuae me tabula sustine, ut quia pondus proprium deprimit, tui meriti manus me levet*”. Γιὰ τὸν Ἰωάννη Ραβέννας, βλ. R. Markus, *Ravenna and Rome, 554-604*, σέ: *Byzantium*, 51 (1981), σ. 570, σημ. 20· B. Judic, *Grégoire le Grand, Règle pastorale*, Paris 1992, SCh 381, σσ. 16-17· S. Floryszczak, *Die Regula Pastoralis Gregors des Großen, Studien zu Text, kirchenpolitischen Bedeutung und Rezeption in der Karolingerzeit*, Mohr Siebeck, Tübingen 2005, σσ. 70-75.

χών ή, ακόμη χειρότερα, από την ίδια τη σφαγή σε περίπτωση εκπόρθησης της πόλης. Η αγωνία κορυφώνεται. Τότε ο Γρηγόριος αναγκάζεται να διακόψει μια σειρά *Όμιλιών* του στον προφήτη *Ίεζεκιήλ*. Σε μία δραματική αποστροφή στην τελευταία *Όμιλία* του διερωτάται πολύ ανθρώπινα: «*Πώς μπορώ να μιλήσω για τα μυστικά νοήματα της Αγίας Γραφής, εάν δεν μου επιτρέπουν να ζήσω; Πώς μπορώ να προσφέρω γλυκόπιστα κεράσματα στους άλλους, όταν καθημερινά είμαι αναγκασμένος να γεύομαι πίκρες;*»⁸. Στην ένατη *Όμιλία* του στον *Ίεζεκιήλ* είχε περιγράψει τη θλιβερή πραγματικότητα μιās μαζικής καταστροφής. Η οικονομική ύφεση ως επίπτωση του πολέμου προκάλεσε την εξαθλίωση και τη δυστυχία στους κατοίκους τών πόλεων, εάν είχαν βέβαια γλιτώσει από το ξίφος τών Λομβαρδών. Εάν πάντως είχαν επιβιώσει, είχαν χάσει πια τα πάντα, παρατηρεί ο Γρηγόριος. Πόλεις της ιταλικής ένδοχώρας είχαν μεταμορφωθεί σε έρειπια, όχυρά είχαν κατεδαφιστεί, ή ύπαιθρος είχε έρημώσει και ό άγροτικός πληθυσμός είχε ζητήσει καταφύγιο σε περιτειχισμένες θέσεις. Το προσφυγικό ρεύμα είχε διογκωθεί, ενώ κάποιοι είχαν έγκαταλείψει για πάντα την *Ίταλία*. Τα λόγια του προφήτη *Ίεζεκιήλ* (2,1-6), τα όποια έρμηνεύει έν προκειμένω ό Γρηγόριος *Διάλογος*, δέν ισχύουν μονάχα για τό άπομακρυσμένο παρελθόν του προφήτη, αλλά και για τό κοντινό, τό άμεσο ιστορικό παρόν του *Όμιλητή* επισκόπου. Η ζοφερή κατάσταση του παρόντος όφείλεται και κατά τόν προφήτη και κατά τόν Γρηγόριο στις άμαρτίες και μόνο τών ανθρώπων. Οί άμαρτίες αυτές πικραίνουν τόν Θεό και ή κοινότητα του λαού του Θεού χαρακτηρίζεται άκριβώς «*domus exasperans*», χαρακτηρισμός πού άντιστοιχεί στον όρο «*οίκος παραπικραίνων*» στους Ο΄. Οί όδυνηρές συνθήκες του ιστορικού παρόντος αποτελούν έτσι, στην όπτική γωνία τόσο του προφήτη όσο και του *Όμιλητή*, την παιδαγωγική παρέμβαση του Θεού μέσα στην ιστορία, του Θεού εκείνου πού τιμωρεί, όχι για να έξολοθρεύσει την κοινότητα τών πιστών του, αλλά για να την κάνει να έπιστρέψει και πάλι κοντά του⁹. Η μετάνοια δέν είναι παρά ή έπιστροφή της κοινότητας σε έναν Θεό όχι τιμωρό και έκδικητή αλλά φιλόανθρωπο και παιδαγωγό. Και ή μετάνοια θά πρέπει να έμπνέει την προσευχή ως ίκεσία τών ανθρώπων για την από μέρος του Θεού βοήθεια και συμπαράσταση, προκειμένου ή κοινότητα πού πα-

⁸ Homiliae in Hiezechihalem, II, X, 24 (CCL 142, 397): “*Cui autem vivere non licet, de Scripturae sacrae sensibus loqui mystica qualiter libet? Et qui cogor cotidie amara bibere, quando possum dulcia propinare?*”.

⁹ Βλ. Homiliae in Hiezechihalem, I, IX, 9.

ρέκκλινε από τὸν δρόμο της νὰ ὀδηγηθεῖ στὴ σύναψη μιᾶς εἰλικρινέστερης, πιὸ σταθερῆς σὲ ἀφοσίωση σχέσης μὲ τὸν Θεό της¹⁰.

Στὸ μεταξὺ ἡ ἀνθρώπινη τραγωδία μοιάζει ἀτελειώτη. Στὴν πρώτη ἀπὸ τὶς Ὅμιλιες τοῦ Γρηγορίου *στὰ Εὐαγγέλια*, τὴν ὁποία ἐκφώνησε μέσα στὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Πέτρου λίγους μῆνες μετὰ τὴν ἀνάρρησή του στὸν ἐπισκοπικὸ θῶκο, συναντᾶμε ἐπίσης τὸ ἴδιο γνώριμο μοτίβο τῶν τρομερῶν καταστροφῶν. Δύο ἡμέρες μόλις πρὶν, ἀναφέρει ὁ Γρηγόριος, μιὰ καταιγίδα εἶχε καταστρέψει σπίτια καὶ Ἐκκλησίες στὴ Ρώμη. Παρατηροῦμε, λέει, στίς ἡμέρες μας μεταναστεύσεις λαῶν – καὶ ἔχει κυρίως ὑπόψη του τοὺς Λομβαρδούς. Μαθαίνουμε συχνά, λέει ἐπίσης, γιὰ σεισμοὺς ποὺ πλήττουν πόλεις σὲ διάφορες περιοχὲς τῆς οἰκουμένης. Μᾶς ἀποδεκατίζουν ἐπιδημίες ποὺ δὲν τελειώνουν ποτέ. Δὲν βλέπουμε παράδοξα καὶ ἔκτακτα φαινόμενα στὸν ἥλιο, τὴ σελήνη καὶ τὰ ἀστέρια, ἀλλὰ ἀπὸ κάποιες μεταβολὲς στὴν ἀτμόσφαιρα μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι καὶ τὰ φαινόμενα αὐτὰ δὲν θὰ ἀργήσουν πολὺ¹¹. Ὁ Γρηγόριος εἶναι βέβαιος ὅτι οἱ καταστροφὲς τοῦ ἱστορικοῦ παρόντος εἶναι προανάκρουσμα τῆς ἐπικείμενης ἐσχατολογικῆς ἐποχῆς. Εἶναι πεπεισμένος ὅτι ἀκριβῶς στὴν ἐποχὴ τῆ δικῆ του ἐκπληρώνονται οἱ ἀποκαλυπτικὲς ἐξαγγελίες τοῦ Ἰησοῦ (Λουκ. 21,25-33). Βέβαια οἱ χριστιανοὶ σὲ κάθε ἱστορικὴ περίοδο βιώνουν τὴν προσδοκία τοῦ ἐρχομοῦ τοῦ Υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου «*ἐν νεφέλῃ μετὰ δυνάμεως καὶ δόξης πολλῆς*». Στὴ βόρεια Ἀφρικὴ μάλιστα, τὴν περίοδο ποὺ σαρώνεται ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Βανδάλων, εἶχαμε τὴν ἀναζωπύρωση τῶν ἐσχατολογικῶν προσδοκιῶν γιὰ τὸ πολυπόθητο τέλος τῆς ἀνθρώπινης ὀδύνης. Μάρτυρας αὐτοῦ τοῦ φαινομένου ἦταν ὁ ἱερὸς Αὐγουστίνος, ὁ ὁποῖος, ὅμως, ἀρνήθηκε νὰ ἀναγνωρίσει τὴ δυνατότητα ὁποιασδήποτε πρόβλεψης τοῦ ἀκριβοῦς χρόνου τῶν ἀποκαλυπτικῶν γεγονότων ποὺ θὰ συνοδεύουν τὴ δεύτερη ἔλευση τοῦ Χριστοῦ¹². Καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Διάλογος παραδέχεται τὴν ἄγνοιά του γιὰ τὴν ἐξακρίβωση

¹⁰ Σὲ προσευχὴ μὲ δάκρυα μετανοίας καλοῦσε ὁ Γρηγόριος λίγες ἡμέρες μετὰ τὸν θάνατο τοῦ προκατόχου του Πελαγίου, ὅταν ὀργάνωνε μία πολὺ κατανυκτικὴ λιτανεία ποὺ ἔκανε νὰ ἠχησεὶ τὸ «*Κύριε ἐλέησον*» σὲ ὅλες τὶς πλατεῖες τῆς δοκιμαζόμενης ἀπὸ τὰ δεινὰ Ρώμης. Βλ. Gregorius Turonensis, *Decem libri historiarum*, X, 1. Γιὰ τὴ σημασία τῆς λιτανείας αὐτῆς ὡς μιᾶς πρώτης δράσης ἐπισκοπικῆς μέριμνας, βλ. S. Boesch Gajano, *Gregorio Magno, Alle origini del Medioevo*, Viella, Roma 2004, σσ. 56-58.

¹¹ Βλ. Homiliae in Evangelia, I, 1.

¹² Βλ. R. Landes, “*Millenarismus absconditus*”, *L’historiographie augustinienne et le millénarisme du haut Moyen Âge jusqu’à l’an Mil*, σέ: *Le Moyen Age* 98 (1992), σσ. 355-377.

τῆς ὥρας καὶ τῆς στιγμῆς τοῦ τέλους τῆς ἱστορίας, νιώθει ὡστόσο τὴν ἀκλόνητη βεβαιότητα ὅτι βρίσκεται ἤδη στὸ κατώφλι τῆς νέας, τῆς ἐσχατολογικῆς περιόδου. Ὁ κόσμος ὅπως τὸν γνωρίζαμε, διαπιστώνει ὁ Γρηγόριος, εἶναι πιά γερασμένος¹³. Ἡ συντέλεια ἐπικεῖται. Τόση θερμὴ στὴν ἐσχατολογικὴ προσδοκία τοῦ τέλους ὅση βρίσκουμε στὸν Γρηγόριο Διάλογο ἢ Ἐκκλησία δὲν τὴν εἶχε ζήσει ποτὲ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀρχέγονου χριστιανισμοῦ. Τὸ ἐπικείμενο τέλος, παρατηρεῖ εὐστοχα ὁ Robert Markus, «ἐπισκιάζει, ἢ μᾶλλον φωτίζει» τὰ ἐρείπια, τὶς φοβερὲς ἐπιδημίες καὶ τὴν ἐρήμωση τῶν πόλεων καὶ τῆς ὑπαίθρου, πού ὁ Γρηγόριος ἀντικρίζει παντοῦ ὀλόγυρά του¹⁴. Ἀπὸ παιδί, ἄλλωστε – γιὰ νὰ θυμηθοῦμε τὴν ὀξυδερκῆ παρατήρηση τοῦ Joseph Funk–, ἔπαιζε σὲ δρόμους μιᾶς πόλης μὲ ἐγκαταλελειμμένα κτήρια, μιᾶς πόλης φάντασμα¹⁵.

Εἶναι ὁμως ἡ κορύφωση τῆς ἐσχατολογικῆς ἀναμονῆς μιὰ ψυχολογικὴ κατάσταση ἀπομάκρυνσης καὶ φυγῆς ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τῆς ζωῆς; Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ ἀπόδραση ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ πρόκληση καὶ εὐθύνη; Εἶναι ἡ ἐσχατολογία τοῦ Γρηγορίου στὸν πυρήνα τῆς ἀνιστορικῆς, μιᾶς ἄρνηση οὐσιαστικὰ τῆς ἴδιας τῆς ἱστορίας ὡς πεδίου τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καὶ δράσης; Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι ὁ Γρηγόριος δὲν τὸ βλέπει ἔτσι. Ἡ ἐσχατολογικὴ προσδοκία, στὴν δική του ἀντίληψη, εἶναι κατάφαση τοῦ νοήματος τῆς ἱστορίας ὡς καιροῦ μετανοίας, ὡς εὐκαιρίας δηλαδὴ ἐπιστροφῆς στὸν Θεό, ὡς δυνατότητας γιὰ τὴν ἀνάληψη εὐθύνης καὶ δράσης μὲ ἔργα καλὰ¹⁶ γιὰ τὴν πνευματικὴ προετοιμασία μας ἐνόψει τῆς ἐσχατολογικῆς ζωῆς. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο στὸ μεγάλῃς πνοῆς ἔργο του, στὸν *Ποιμαντικὸ Κανόνα*, καλεῖ τὸν ποιμένα τῆς ἱστορικῆς Ἐκκλησίας νὰ ἀφυπνίσει μὲ τὴ φωνὴ τοῦ κηρύγματός του τὶς βυθισμένες στὸν λήθαργο ψυχές, ὥστε νὰ προετοιμαστοῦν γιὰ τὴν ἀνατολὴ τῆς βασιλείας πού πλησιάζει. Γράφει ὁ συγγραφέας τοῦ *Ποιμαντικοῦ Κανόνα*: «Ὁ ἅγιος κήρυκας στ' ἀλήθεια, καθὼς ὑψώνει τὴν φωνὴν του στὸν αἰῶνα τοῦτο τῆς σκοτεινιάς, μοιάζει μὲ πετεινὸ πού λαλεῖ μὲς στὴ νύχτα, ὅταν λέει: Ἦρθε πιά

¹³ Βλ. R. Markus, *Gregory the Great and his world*, Cambridge University Press, Cambridge 1999, σ. 53.

¹⁴ Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 52.

¹⁵ Βλ. J. Funk, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 16.

¹⁶ Γιὰ τὴν καίρια σημασία τῶν καλῶν ἔργων στὴν πνευματικὴ ζωὴ ποιμένα καὶ ποιμνίου, βλ. *Regula Pastoralis*, III, 40 (SCh 382, 530): “*Sed inter haec ad ea quae iam superius diximus, caritatis studio retorquemur, ut praedicator quisque plus actibus quam vocibus insonet, et bene vivendo vestigia sequacibus imprimat quam loquendo quo gradientur ostendat*”.

ή ώρα να ξυπνήσετε από τον ύπνο, ή ακόμα λέει: αγρυπνείτε δίκαιοι και μην άμαρτάνετε. *Ὁ πετεινός τις ώρες τής πιό βαθιάς νύχτας ύψώνει τή φωνή του με δύναμη κάνοντας να άντηχήσει τὸ τραγούδι του...*¹⁷. Τήν πιό σκοτεινή ώρα, άκριβώς λίγο πριν τὸ χάραμα, ή φωνή τοῦ κήρυκα και ποιμένα καλεί τὸς ανθρώπους σὲ έγρήγορη, ἐπειδὴ μιὰ νέα ήμέρα, μιὰ ήμέρα φωτὸς και χαρᾶς, ξημερώνει. Σὰν πετεινός (*gallus*)¹⁸ ὁ ποιμένας καλεί σὲ άφύπνιση (*Ρωμ.* 13,11) ἀλλὰ και σὲ ἐπαγρύπνηση και άποχή ἀπὸ τήν άμαρτία (*Α΄ Κορ.* 15,34). Ἡ άφύπνιση αὐτὴ και ή ἐπαγρύπνηση συνιστοῦν τήν πνευματικὴ ἐγγύτητα τῶν ψυχῶν στήν άνατολή τής ἐσχατολογικῆς ώρας τής βασιλείας. Ὁ ποιμένας ὀδηγεῖ τὶς ψυχὲς σὲ κατάσταση ἐτοιμότητας για τήν ἐμπειρία τής άνατολῆς ἐκείνης πὸ εἶναι τὸ γλυκοχάραμα τοῦ φωτὸς τής ἀλήθειας, τοῦ φωτὸς τής βασιλείας πὸ ἄκτινοβολεῖ για τὸς ανθρώπους πὸ ζοῦν ἀκόμη μέσα στὸ πυκνὸ σκοτάδι τής ιστορικῆς μεταπτωτικῆς κατάστασης. Ἡ χαραυγὴ αὐτὴ εἶναι ή ἔλευση τής ἐσχατολογικῆς ἐποχῆς στήν ανθρώπινη ζωὴ. Ὁ ποιμένας, στήν ὀπτικὴ τοῦ Γρηγορίου Διαλόγου, εἶναι ὁ ὀδηγὸς τῶν ψυχῶν πρὸς τὰ *μυστήρια* (*mysteria*)¹⁹ τής βασιλείας πὸ ἀνατέλλει. Τὶς καλεῖ διαρκῶς στήν ἀγνάντευση τοῦ φωτὸς τοῦ Χριστοῦ πὸ γλυκοχαράζει μέσα στὰ πυκνὰ σκοτάδια τοῦ κόσμου. Ὁ ποιμένας εἶναι ὁ προάγγελος τοῦ ἐρχομοῦ τής βασιλείας.

Μὲ τήν ποιητικὴ της χροιά ή συμβολικὴ εἰκόνα τής ἀλεκτοροφωνίας διακρίνεται ἀπὸ πολὺ μεγάλη βιωματικὴ ἔνταση στήν άναμονή ἑνὸς τέλους. Ἡ ἐσχατολογικὴ ἔνταση αὐτῆς τής άναμονῆς, με τήν κοχλάζουσα αἴσθηση τοῦ ἐπικείμενου τέλους τής ιστορίας, δημιουργεῖ στὸν ποιμένα μιὰ ἄλλου εἶδους πνευματικὴ άγωνία και διέγερση, μιὰ ἔξαρση διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη πὸ προκαλοῦν οἱ συνήθεις συμφορὲς και οἱ καθημερινὲς ὀδύνες τής ανθρώπινης περιπέτειας. Πρόκειται για μιὰ άγωνία πὸ παρακινεῖ σὲ έγρήγορη τόσο τὸν ποιμένα ὅσο και τὸς ποιμαινομένους, ὥστε νὰ ἀνταποκριθοῦν ἔγκαιρα στὸ ἐπιτακτικὸ αἴτημα τής πνευματικῆς προ-

¹⁷ Regula Pastoralis, III, 39 (SCh 382, 530): "*Praedicator etenim sanctus dum caliginoso hoc clamat in tempore, quasi gallus cantat in nocte, dum dicit: Hora est iam nos de somno surgere. Et rursus: Evigilate iusti, et nolite peccare. Gallus autem profundioribus horis noctis altos edere cantus solet...*".

¹⁸ Ἡ εἰκόνα τοῦ πετεινοῦ προέρχεται ἀπὸ τὸ *Ἰωβ* 38,36. Βλ. Regula Pastoralis, III, 39-40.

¹⁹ Ὁ ὄρος «μυστήρια» στή συνάφεια τῶν ὄσων ἀναφέρει ἐδῶ ὁ συγγραφέας τοῦ *Ποιμαντικοῦ Κανόνα* (III, 39) φαίνεται ὅτι ὑπαινίσσεται τὰ ὑψηλὰ θεολογικὰ θέματα πὸ ἀφοροῦν τήν βασιλεία τῶν οὐρανῶν.

ετοιμασίας για να αντικρίσουν τὸ φῶς πού θὰ φανεῖ σὲ λίγο μέσα στὴν σκοτεινὴ καταχνιά τῆς ιστορικῆς ζωῆς καὶ πραγματικότητας. Ἡ ἐτοιμασία ὅμως αὐτὴ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ συνοδεύεται καὶ ἀπὸ ἓνα αἶσθημα πηγαίας χαρᾶς καὶ ἐνδόμυχης εὐφροσύνης γιὰ τὴ νίκη καὶ ἐπικράτηση τοῦ φωτὸς τοῦ Χριστοῦ πάνω στὰ ἀτέρμονα ἐρέβη τῆς ιστορίας. Ἡ ἐσχατολογικὴ προσδοκία τῆς βασιλείας εἶναι ἤδη μιὰ λυτρωτικὴ πρόγευση τῆς ὑπέρβασης τοῦ ἀσφυκτικοῦ κλοιοῦ τῆς ὀδύνης, τῆς φθορᾶς καὶ τοῦ θανάτου, πού ἀποτέλεσαν τὸ ἀναπόφευκτο καὶ θλιβερό τέλος κάθε ιστορικῆς ἐμπειρίας τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ ὄραμα τῆς ἐσχατολογικῆς βασιλείας δίνει διέξοδο καὶ λύση στὴν τραγωδία τοῦ ἀνθρώπου τῆς ιστορίας καὶ φωτίζει τὰ βήματά του στὴν τόσο σύντομη, τόσο ἐφήμερη ζωὴ του. Ἡ ἀνθρώπινη εὐθραυστότητα ἀποκτᾷ ἔτσι ἄλλο νόημα καὶ προοπτικὴ ὑπὸ τὸ φῶς τῆς βασιλείας καὶ δὲν χάνεται γιὰ πάντα στὴ δίνη μιᾶς ὀδύνης χωρὶς νόημα, χωρὶς τέλος καὶ χωρὶς σκοπὸ. Ἡ ἐσχατολογικὴ προσδοκία τοῦ Γρηγορίου Διαλόγου μὲ τὸν βιωματικὸ πλοῦτο καὶ τὴν πρωτόφαντη σχεδὸν ἔντασή της εἶναι ἓνα ἰσχυρὸ παρηγορητικὸ μήνυμα γιὰ κάθε ἐποχὴ καὶ γιὰ κάθε ταλαίπωρο πλάσμα, ἓνα μήνυμα γιὰ τὸ ὅτι ἡ ιστορικὴ τραγωδία τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι λαβύρινθος χωρὶς ἔξοδο καὶ ὅτι τὸν τελευταῖο λόγο στὸ ἀνθρώπινο δράμα τὸν ἔχει μόνον ὁ φιλόανθρωπος καὶ ἐλεήμων Θεός.

Η ασθένεια και η αντιμετώπισή της κατά τον Μέγα Βασίλειο

Αρχιμ. Αρίσταρχου Γκρέκα,
Επίκουρου Καθηγητή του Τμήματος Θεολογίας, Ε.Κ.Π.Α.

Εισαγωγικά

Ο Μέγας Βασίλειος μερίμνησε για την ψυχική και σωματική θεραπεία των ασθενών πέρα από θρησκεία ή οποιονδήποτε άλλο διαχωρισμό. Τόσο κατά την ποιμαντική του μέριμνα όσο και κατά το προσωπικό του ενδιαφέρον αφιέρωσε τα υπάρχοντά του και τον εαυτόν του ώστε να υπερηγήσει, να ανακουφίσει και να θεραπεύσει τον ασθενή.

Ήταν από τους πρώτους που προέβαλε την ενότητα σώματος και ψυχής, καθώς και την επίδραση της ψυχής επάνω στο σώμα και του σώματος στην ψυχή. Ο Δημιουργός Θεός σύνδεσε τις ψυχικές δυνάμεις με το σώμα, ώστε ο όλος άνθρωπος να αντιμετωπίζεται ως ενιαία ψυχοσωματική οντότητα¹.

Οι γνώσεις του Μ. Βασιλείου που προέρχονται από τις σπουδές του αρχικά, αλλά και στη συνέχεια από την εμπειρία του σχετικά με την αντιμετώπιση της ασθένειας και τη θεραπεία του ασθενούς, αποτυπώνονται στις επιστολές και στις ομιλίες του με ζωντανά παραδείγματα.

Στο συγγραφικό έργο του, όπως και στην ποιμαντική του πράξη, αποτυπώνεται η κατανόηση των ασθενειών σχετικά με τις αιτίες τους, με το πώς αυτές αντιμετωπίζονται σε πρακτικό, ηθικό και πνευματικό επίπεδο, δίνοντας παράλληλα και την ποιμαντική τους διάσταση.

A. Η ασθένεια και οι αιτίες της

Κατά τον Μ. Βασίλειο η ασθένεια αντιμετωπίζεται ως συνέπεια του προπατορικού αμαρτήματος του πεπτωκότος ανθρώπου, αφού η επίδραση

¹ Α. Μαρσέλου, «Ο Μέγας Βασίλειος ως ιατρός», *Βασιλείας, εόρτιος τόμος επί τη συμπληρώσει 1600 ετών από του θανάτου του Μεγάλου Βασιλείου*, Ιερά Μητρόπολης Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 192, 193.

της αμαρτίας στον άνθρωπο επέφερε ποικίλες αρνητικές επιπτώσεις, «ἀρρωστήμασιν ἐκακώθη»². Το προπατορικό αμάρτημα είχε ως συνέπεια τη διατάραξη της σχέσης του ανθρώπου με τον Θεό, την έλλειψη της κοινω- νίας με τον Δημιουργό του, όπως αυτή ήταν κατά την προπρωτική κατά- σταση της θείας τάξης. Η παρακοή οδήγησε στη διάσπαση και στον διχα- σμό της ανθρώπινης προσωπικότητας, με συνέπεια τη διατάραξη των ψυ- χοσωματικών λειτουργιών του ανθρώπου³. Η ψυχή του ανθρώπου υπέστη διάβρωση, λόγω της αμαρτίας, με συνέπεια να συμπαρασύρει και τη σάρκα στην φθορά, ώστε ψυχή και σάρκα να διαβληθούν από τα πάθη⁴.

Ο Μ. Βασίλειος κατά την προσέγγισή του θεωρεί ότι ο άνθρωπος από την γέννησή του βρίσκεται σε συνεχή ψυχοσωματική μεταβολή. Κατά τη διάρκεια της ζωής γίνονται μεταβολές και αλλοιώσεις. Διαμορφώνεται η λογική, ο εσώτερος άνθρωπος, και οι σκέψεις διαφοροποιούνται ανάλογα με τις περιστάσεις. Επίσης, και το σώμα μεταβάλλεται ανάλογα με τις συνθήκες και την ηλικία⁵.

Ο Θεός λοιπόν έπλασε υγιές σώμα, αρτιμελές, με ζωή τέλεια, ενώ η νό- σος δεν είναι δημιούργημα του Θεού. Η ασθένεια εισήλθε μετά την παρε- κτροπή από τη φυσική κατάσταση. Στη συνέχεια, η νόσος προκύπτει είτε από την κακή διατροφή είτε από απροσεξία ή από άλλες συνθήκες που προκαλούν την αλλοίωση⁶.

Στη διδασκαλία του ο καππαδόκης πατήρ θεωρεί ότι το σώμα ενίοτε υπόκειται στην ασθένεια ή προσβάλλεται από διάφορες βλάβες που προ- έρχονται είτε από εξωτερικά είτε από εσωτερικά αίτια και καταπονείται από την υπερβολή ή από τις ελλείψεις ή από απροσεξίες⁷. Τα περιστατικά στη ζωή των ανθρώπων είτε έρχονται εκ της φύσεως όπως το γήρας είτε

² Μ. Βασιλείου, Επισκόπου Καισαρείας, *Όμιλία ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός*, PG 31, 334B, 345A. Μουρατίδου Κωνσταντίνου, «Η ιατρική του σώματος τύπος της κατά ψυχήν θεραπείας κατά την διδασκαλία του Μεγάλου Βασιλείου», *Θεολογία*, τόμος ΛΘ', Τεύχη ΑΒ (1968) 38, 39.

³ Μουρατίδου, «Η ιατρική του σώματος τύπος της κατά ψυχήν θεραπείας κατά την διδασκαλία του Μεγάλου Βασιλείου», 38, 39.

⁴ Μ. Βασιλείου, *Όροι κατά πλάτος*, PG 31, 1044CD.

⁵ Μ. Βασιλείου, *Όμιλία Η' εἰς τὸν ΜΔ' Ψαλμόν*, Ε.Π.Ε. 5, 256, 10-12.

⁶ Μ. Βασιλείου, *Όμιλία ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός*, εκδ. Ἑλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Ε.Π.Ε. Πατερικά Εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς», τόμ. 7, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 106. Μ. Βασιλείου, *Πρόσεχε σεαυτῶ*, PG, 31, 205B.

⁷ Μ. Βασιλείου, *Όροι κατά πλάτος*, εκδ. Ἑλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Ε.Π.Ε. Πα- τερικά Εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς», τόμ. 8, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 404. *Πρόσεχε σεαυτῶ*, PG 31, 205B.

από ξένα αίτια και αστάθμητα περιστατικά⁸. Σε ορισμένες περιπτώσεις η ασθένεια έχει και παιδευτικό χαρακτήρα που οδηγεί σε μετάνοια και στη μνήμη του Θεού. Επίσης, στην περίπτωση του Ιώβ, όταν η ασθένεια προέρχεται από τον φθόνο του διαβόλου που επιτίθεται κατά θεία παραχώρηση σε δικαίους ανθρώπους, αναδεικνύεται η υπομονή, η καρτερία και η εμπιστοσύνη του πιστού ανθρώπου στον Θεό⁹. Ο Κύριος βέβαια, τονίζει ο Μ. Βασίλειος, δεν αφήνει τη δοκιμασία περισσότερο από όσο αντέχει να υπομένει ο καθένας¹⁰.

Στην ίδια συνάφεια ο Μ. Βασίλειος αναφέρεται και στην περίπτωση του αποστόλου Παύλου, καθώς και στην ασθένεια των αγίων, ώστε να μη θεωρηθεί ότι υπερβαινόνται τα όρια της ανθρώπινης φύσης ή ότι έχουν κάτι ασυνήθιστο επάνω τους οι άγιοι. Αντίθετα, αποδεικνύεται η δύναμη που έχει εκ Θεού η ανθρώπινη φύση τους¹¹, καθώς και η αρετή τους, η οποία όχι μόνον δεν καταβάλλεται αλλά και ενδυναμώνεται από την ασθένεια και τις συνδεόμενες με αυτήν δοκιμασίες. Έτσι, στην περίπτωση του πτωχού Λαζάρου η καρτερία του, η υπομονή του και το αγόγγυστο γίνονται παράδειγμα και η στάση του πνευματικός άθλος που παιδαγωγούσε τους συνανθρώπους του – εκείνος τελικά βρήκε ανάπαυση στους κόλπους του Αβραάμ¹². Από τα παραπάνω εξάγεται το συμπέρασμα ότι οι άγιοι δέχονται την ασθένεια ως άθλημα και για τη υπομονή τους εισπράττουν μεγάλα στεφάνια¹³.

Όταν πέφτει κάποιος σε δοκιμασία, είναι φρόνιμο να αναζητείται η αιτία της ασθένειας, ενώ στη συνέχεια χρειάζεται υπομονή για την αντιμετώπισή της¹⁴. Ο πόνος ή η ασθένεια σε ένα μέλος του σώματος επηρεάζει όλο το σώμα, όμως σε ορισμένα μέλη οι επιπτώσεις από τον πόνο ή την ασθένεια έχουν διαφορετική σπουδαιότητα¹⁵. Επίσης, ο Βασίλειος δίνει τη διάσταση των ψυχολογικών επιπτώσεων από τα απροσδόκητα ακούσματα, τα λυπηρά γεγονότα και τις περιστάσεις που προκαλούν σκοτοδίνες

⁸ Μ. Βασιλείου, *Ὁμιλία Β' εἰς Ἐξαήμερον*, εκδ. Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, Ε.Π.Ε. Πατερικαὶ Ἐκδόσεις «Γρηγόριος ὁ Παλαμάς», τόμ. 7, Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 25-30, 81.

⁹ Μ. Βασιλείου, *Ὅροι κατὰ πλάτος*, Ε.Π.Ε. 8, σ. 404. *Ιωβ*. 5,14, 2,6. *Παρ*. 3,12.

¹⁰ *Α' Κορ*. 10,13.

¹¹ Μ. Βασιλείου, *Ὅροι κατὰ πλάτος*, Ε.Π.Ε. 8, σ. 406.

¹² Μ. Βασιλείου, *Ὅροι κατὰ πλάτος*, Ε.Π.Ε. 8, σσ. 404, 406. *Λουκ*. 16,20-25.

¹³ Μ. Βασιλείου, *Ἀμφιλοχίῳ Ἐπισκόπῳ Ἰκονίου*, PG 32, 885A.

¹⁴ Μ. Βασιλείου, *Ὅροι κατὰ πλάτος Β'*, Ε.Π.Ε. 8, σσ. 8, 402.

¹⁵ Μ. Βασιλείου, *Λόγος προτρεπτικός*, εκδ. Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, Ε.Π.Ε. Πατερικαὶ Ἐκδόσεις «Γρηγόριος ὁ Παλαμάς», τόμ. 8, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 148.

και εσωτερική σύγχυση με βλαπτικές συνέπειες πάνω στο ανθρώπινο σώμα¹⁶.

Συνοπτικά, οι ασθένειες κατά τον Μ. Βασίλειο έχουν ως αιτίες την αμαρτία και την κατάχρηση των τροφών ή, αντιθέτως, την έλλειψη, τον φθόνο και τις επιθέσεις του πονηρού, την παιδαγωγία του Κυρίου με τις προσεγγίσεις που προαναφέρθηκαν, ή αστάθμητα περιστατικά ή άλλες απροσεξίες.

B. Η αντιμετώπιση της ασθένειας

Ο Μ. Βασίλειος προέβαλε την αξία της ιατρικής και της αποστολής της τόσο σε πρακτικό όσο και σε θεωρητικό επίπεδο. Στο ερώτημα εάν οι χριστιανοί είναι φρόνιμο να καταφεύγουν σε ιατρούς, υπογράμμισε ότι η ιατρική επιστήμη αποτελούσε δώρο του Θεού στους ανθρώπους που χαρίστηκε προς βοήθεια, λόγω του ασθενούς της φύσεως, όπως και οι σχετιζόμενες με την ιατρική και τη θεραπεία τέχνες¹⁷. Επίσης, θεωρεί ότι η ιατρική καλό είναι να εφαρμόζεται όταν χρειάζεται, όμως να μην αποδίδεται κάθε αιτία της υγείας ή της ασθένειας σε αυτή, αλλά να γίνεται αποδεκτή η χρήση των αγαθών της ως τύπος της επιμέλειας των ψυχών με την προοπτική της δοξολογίας του Θεού¹⁸.

B1. Πρακτικό επίπεδο

Ο καππαδόκης ιεράρχης προσεγγίζει τη θεραπεία αναφερόμενος στην αναλογία του χρόνου της ασθένειας προς τον χρόνο της θεραπείας. Δηλαδή, η μακροχρόνια ασθένεια έχει ως συνέπεια την εξάντληση του σώματος, οπότε είναι απαραίτητη η κατάλληλη αγωγή με τον ανάλογο χρόνο και με υπομονή, ώστε να επέλθει η εξάλειψη της νόσου και η αποκατάσταση της υγείας¹⁹.

Έχοντας ο ίδιος γνώσεις ιατρικής, αναφέρεται στις ασθένειες και στη θεραπεία τους καθώς και στην ανατομία – σύμφωνα με τις γνώσεις της

¹⁶ Μ. Βασιλείου, *Λόγος περί ευχαριστίας*, εκδ. Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Ε.Π.Ε. Πατερικά Εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς», τόμ. 6, Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 8-10, 94.

¹⁷ Μ. Βασιλείου, *Όροι κατά πλάτος*, 55, PG 31, 1044BC. *Όροι κατά πλάτος*, PG, 31, 901.

¹⁸ Μ. Βασιλείου, *Όροι κατά πλάτος*, Ε.Π.Ε. 8, σ. 396.

¹⁹ Μ. Βασιλείου, *Ευάγγιον πρεσβύτερον, Έπιστολή 156*, εκδ. Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Ε.Π.Ε. Πατερικά Εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς», τόμ. 8, Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 3, 46.

εποχής του που σε αρκετά σημεία ταυτίζονται με τις σύγχρονες ιατρικές προσεγγίσεις²⁰. Στο έργο του υπάρχουν ορισμοί σχετικά με τη χειρουργική του μώλωπα και του τραύματος που είναι όμοιοι με τους σημερινούς²¹.

Στην πρακτική διαδικασία της θεραπείας ο Μ. Βασίλειος προβάλλει και τις γνώσεις του περί των φαρμάκων με τις θεραπευτικές τους ιδιότητες. Αναφέρει ότι τα βότανα βλάστησαν στη γη με τη βούληση του Δημιουργού για την ωφέλεια των ανθρώπων, ώστε τα συστατικά τους να συμβάλλουν στην ανακούφιση και τη θεραπεία των ασθενών με τη χρήση τους²². Θεωρεί ότι στη φύση όλα είναι χρήσιμα και είναι σωστό να χρησιμοποιούνται κάποια φυτά ως φάρμακα, όπως ο μανδραγόρας, με τον οποίο οι ιατροί επιφέρουν αναισθησία, ο ελλέβορος, που χρησιμοποιείται ως θεραπευτικό φάρμακο για αρκετά χρόνια νοσήματα και άλλα φυτά που στις ανάλογες ποσότητες έχουν θεραπευτικές ιδιότητες ή βοηθούν στην ανακούφιση²³. Επίσης αναφέρεται στον χρόνο και τον τρόπο χρήσης των φαρμάκων κατά τη θεραπευτική διαδικασία, ώστε να δράσουν με αποτελεσματικότητα για τη θεραπεία του ασθενή²⁴.

Ο καλός ιατρός καλείται να κάνει την ορθή διάγνωση, να σταματήσει τη νόσο σε όλο το εύρος της εξάπλωσής της και να διακόψει την πρόοδο της με την κατάλληλη αγωγή που θα οδηγήσει στη θεραπεία²⁵.

Επίσης τονίζει τη συνάφεια της ασθένειας με τον κάθε ασθενή στο πλαίσιο της εξατομικευμένης θεραπείας²⁶. Ο Μ. Βασίλειος συνδέει τη νόσο με το συγκεκριμένο πρόσωπο και με τον ιδιαίτερο τρόπο που εκδηλώνεται σε αυτό, τονίζοντας ότι ο πάσχων και η νόσος αποτελούν κάτι ενιαίο²⁷.

Επισημαίνει ότι οι άνθρωποι είναι φρόνιμο να αποκαλύπτουν τα πάθη του σώματος σε αυτούς που έχουν πείρα της θεραπείας των και όχι σε

²⁰ Μαρσέλου, «Ο Μέγας Βασίλειος ως ιατρός», σ. 195.

²¹ Μ. Βασιλείου, *Έρμηνεία εις τὸν προφήτην Ἡσαΐαν*, 1, 1838-50, PG 30, 148A.

²² Μ. Βασιλείου, *Όροι κατὰ πλάτος*, Ε.Π.Ε. 8, σ. 398.

²³ Μ. Βασιλείου, *Όμιλία Ε' εις τὴν Ἐξαήμερον*, εκδ. Ἑλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Ε.Π.Ε. Πατερικά Εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς», τόμ. 4, Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 1-3, 23, 24, 184, 186. Μαρσέλου, «Ο Μέγας Βασίλειος ως ιατρός», σ. 196.

²⁴ Μ. Βασιλείου, *Όμιλία ΙΒ' εις τὸν ΞΑ' Ψαλμόν*, εκδ. Ἑλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Ε.Π.Ε. Πατερικά Εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς», τόμ. 5, Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 6-10, 12-13, 391.

²⁵ Μ. Βασιλείου, *Όμιλία Β' εις τὸν Ζ' Ψαλμόν*, Ε.Π.Ε. τόμ. 5, σ. 51.

²⁶ Μαρσέλου, «Ο Μέγας Βασίλειος ως ιατρός», σσ. 193, 194.

²⁷ Μουρατίδου, «Η ιατρική του σώματος τύπος της κατά ψυχήν θεραπείας κατά την διδασκαλία του Μεγάλου Βασιλείου», σ. 41.

οποιοσδήποτε τυχαίους²⁸. Κατά τον Μ. Βασίλειο η θεραπεία του σώματος και η άσκηση της ιατρικής προϋποθέτει κατάρτιση επιστημονική και εξάσκηση που αποκτάται με μακροχρόνια μαθητεία και σπουδή κοντά σε ειδικούς²⁹, ώστε να αποφευχθεί η μεγαλύτερη ζημιά³⁰ και να επέλθει η αποκατάσταση της υγείας, καθώς κάθε ασθένεια και κάθε ασθενής πρέπει να αντιμετωπίζονται με διαφορετικό τρόπο, λαμβάνοντας όμως πάντοτε υπόψη τα γενικά χαρακτηριστικά της νόσου. Κατά συνέπεια, ο Μ. Βασίλειος τονίζει την ανάγκη επαρκούς εκπαίδευσης λόγω της πολυπλοκότητας της θεραπευτικής διαδικασίας.

Επιπλέον –με δεδομένη τη μέριμνά του για την οργάνωση των κοινοβίων αλλά και της γενικότερης προσφοράς του μοναχισμού– υπήρξε θερμός υποστηρικτής της χρήσης της ιατρικής και από τους μοναχούς, εφόσον είχαν τις κατάλληλες γνώσεις και την εμπειρία, γιατί η ιατρική είναι η τέχνη «τὸ χρήσιμον ἐκπορίζουσα»³¹.

B2. Αντιμετώπιση της ασθένειας σε ηθικό και πνευματικό επίπεδο

Ο Μ. Βασίλειος, πιστός στη χριστιανική ανθρωπολογία, θεωρεί τον άνθρωπο «σύνθετον ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος»³² και ότι το σώμα του ανθρώπου είναι θεόπλαστο³³. Αφού λοιπόν ο άνθρωπος είναι σύνθετος εκ ψυχής και σώματος, το μεν σώμα παίρνει ζωή και δύναμη από την ψυχή η δε σωματική κατάσταση έχει επίδραση στην ψυχική κατάσταση³⁴.

Προπρωτικά ο άνθρωπος είχε το χάρισμα της απάθειας και δεν έχριζε την παραμυθία της ιατρικής. Μετά την πτώση όμως η ιατρική κατέστη αναγκαία³⁵. Μετά δηλαδή από την παρακοή και την έξοδο από τον παράδεισο ο άνθρωπος έχασε την απάθειά του και είναι επιρρεπής στην ασθένεια, οπότε η ιατρική δόθηκε ως βοήθεια στους ασθενούντες³⁶.

Σε πνευματικό και ηθικό επίπεδο, ο Μ. Βασίλειος αναφέρεται στη θε-

²⁸ Μ. Βασιλείου, *Όροι κατ' ἐπιτομήν, ἀπόκρισις εἰς ἐρώτησιν 229*, εκδ. Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, Ε.Π.Ε. Πατερικά Εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς», τόμ. 9, Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 13-15, 274.

²⁹ Μαρσέλου, «Ο Μέγας Βασίλειος ως ιατρός», σ. 193.

³⁰ Μ. Βασιλείου, *Όροι κατὰ πλάτος Β'*, Ε.Π.Ε. 8, σσ. 17-23, 379.

³¹ Μ. Βασιλείου, *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον*, 5, 4, 20, PG 29, 101C.

³² Μ. Βασιλείου, *Εἰς Ἡσαΐαν*, PG, 30,140.

³³ Μ. Βασιλείου, *Πρόσεχε σεαυτῶ*, PG 31, 212B.

³⁴ Μαρσέλου, «Ο Μέγας Βασίλειος ως ιατρός», σ. 193.

³⁵ Μ. Βασιλείου, *Όροι κατὰ πλάτος, νε'*, 31, 1044CD.

³⁶ Μ. Βασιλείου, *Όροι κατὰ πλάτος*, Ε.Π.Ε., σ. 396.

ραπεία μέσα στο πλαίσιο της θείας Οικονομίας, της Ενανθρώπησης του Υιού και Λόγου του Θεού, συνδέοντάς την με την απολυτρωτική προοπτική, αφού ο Χριστός τις ασθένειες και τις νόσους των ανθρώπων εβάστασε και «ὕπὲρ ἡμῶν ἐτραυματίσθη, ἵνα τῷ μῶλωπι αὐτοῦ ἡμεῖς ἰαθῶμεν»³⁷. Κατά το απολυτρωτικό έργο του Κυρίου πραγματοποιείται η αποκατάσταση της κοινωνίας του ανθρώπου με τον Θεό σε μια ενότητα αρμονίας της διασπασμένης και διαταραγμένης ψυχοσωματικής λειτουργίας του όλου ανθρώπου³⁸. Κατά την ένσαρκο οικονομία ο Χριστός συνήγαγε την ανθρώπινη φύση προς εαυτόν, ώστε, ως ο άριστος ιατρός, να ανασυνδέσει το διαιρεμένο σώμα με τα σωτήρια πνευματικά φάρμακα, όπως είναι τα μυστήρια της Εκκλησίας³⁹.

Ο Μ. Βασίλειος αναδεικνύει το γεγονός ότι η ίαση των σωματικών ασθενειών συνδέεται με την ίαση των ψυχικών νοσημάτων, αφενός με την αποστροφή του φυσικού κακού όταν νοσεί το σώμα και αφετέρου του ηθικού κακού όταν νοσεί η ψυχή, καθώς «κακὸν πᾶν ἄρρωστία τῆς ψυχῆς»⁴⁰. Αντίθετα προς την ολέθρια ροπή προς την αμαρτία –και άρα προς την ασθένεια ψυχῆς και σώματος– ο άνθρωπος, ωθούμενος από τη φυσική ροπή τῆς κατά Θεόν υγιούς φύσεώς του, επιδιώκει την πνευματική και σωματική του υγεία, καθώς η αρετή «λόγον ὑγείας ἐπέχει», εφόσον η υγεία είναι η ευστάθεια των «κατά φύσιν ἐνεργειῶν»⁴¹.

Η ιατρική, όπως και κάθε τέχνη, έχει δοθεί από τον Θεό στους ανθρώπους ως βοήθεια για την ασθενή τους φύση, καθώς παραχωρήθηκε από τον Θεό εις τύπον της θεραπείας της ψυχῆς με την απόθεση του περισσού και την πρόσθεση του ελλείποντος⁴². Όπως στην περίπτωση της σάρκας είναι απαραίτητη η προσθήκη του ελλείποντος ή η απομάκρυνση του περισσού ή ξένου στοιχείου, έτσι και στην περίπτωση της ψυχῆς είναι αναγκαίο να απομακρύνεται ό,τι είναι ξένο προς το «κατά φύσιν»⁴³.

Στο πλαίσιο αυτό, η ιατρική συντελεί στην εγκράτεια, αποκόπτει από την υπερβολική και επιτηδευμένη στα καρυκεύματα τροφή· έτσι η λιτότη-

³⁷ Μ. Βασίλειου, *Όροι κατά πλάτος*, νζ', 31, 964B.

³⁸ Μουρατίδου, «Η ιατρική του σώματος τύπος της κατά ψυχήν θεραπείας κατά την διδασκαλία του Μεγάλου Βασιλείου», σ. 38.

³⁹ Μ. Βασίλειου, *Άσκητικά Διατάξεις*, ιη', 31, 1385 A.

⁴⁰ Μ. Βασίλειου, *Όμιλία εις Α' Ψαλμόν*, 29, 196. Μουρατίδου, «Η ιατρική του σώματος τύπος της κατά ψυχήν θεραπείας κατά την διδασκαλία του Μεγάλου Βασιλείου», σ. 40.

⁴¹ Μ. Βασίλειου, *Όμιλία Θ' εις τὴν Έξαήμερον*, 29, 196C.

⁴² Μ. Βασίλειου, *Όροι κατά πλάτος*, σ. 396.

⁴³ Μ. Βασίλειου, *Όροι κατά πλάτος*, σσ. 398, 400.

τα των αγαθών αποκαλείται μητέρα της υγείας. Κατά συνέπεια, με τη χρήση της ιατρικής σκοπός είναι να κατανοείται η προς τον Θεό ευαρέστηση «καὶ ἡ ὠφέλεια τῆς ψυχῆς οἰκονομείσθω»⁴⁴, ὥστε «εἴτε ἐσθίετε, εἴτε πίνετε, εἴτε τι ποιεῖτε, πάντα εἰς δόξαν Θεοῦ ποιεῖτε»⁴⁵.

Ο ἄνθρωπος εἶναι καλὸ νὰ δέχεται με ευγνωμοσύνη τὴ χάρη τῆς ἰάσεως καὶ τὴν ἴαση διὰ τῶν φαρμάκων καὶ τῆς ἰατρικῆς τέχνης, ἐφόσον ὁ Θεὸς ἐνεργεῖ καὶ θεραπεύει διὰ τῶν υλικῶν τρόπων καὶ κατὰ συνέπεια ἡ ἀποτελεσματικότητά τῶν υλικῶν τρόπων ὁδηγεῖ σε συναίσθηση τῆς ευεργεσίας τοῦ Θεοῦ⁴⁶.

Ὁ Μ. Βασίλειος υποδεικνύει τὴν ἐγκράτεια ἀπὸ τὰ ἐπιβλαβή, τὴ χρήση φαρμάκων, τὶς χειρουργικὲς ἐπεμβάσεις καὶ τοὺς καυτηριασμοὺς, ὅταν εἶναι ἀπαραίτητα, με γνώμονα τὴν ἐπιμέλεια τοῦ σώματος κατὰ ἀναλογία καὶ συνάφεια με τὴν ἐπιμέλεια τῆς ψυχῆς⁴⁷. Ἄρα, οἱ μέθοδοι θεραπείας τοῦ σώματος μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς τύπος καὶ παράδειγμα γιὰ τὴν φροντίδα καὶ τὴ θεραπεία τῆς ψυχῆς⁴⁸.

Πολλὰ ἰατρικὰ θέματα ἄλλωστε ὁ Μ. Βασίλειος τὰ χρησιμοποιοῖ γιὰ νὰ παραλληλίσει τὶς συνέπειές τοὺς με ἐκείνες τῆς ἀμαρτίας στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ τονίζει ὅτι οἱ ἀσθενεῖς ἔχουν ἀνάγκη ὄχι μόνον σωματικῆς ἀλλὰ καὶ πνευματικῆς σωτηρίας⁴⁹. Δηλαδή, ἡ ἀρετὴ ἔχει ἀμεση συνάφεια με τὴν υγεία. Ἡ συνάφεια αὐτὴ εξασφαλίζει τὴν ευστάθεια τῶν «κατὰ φύσιν» ἐνεργειῶν καὶ τὴν «κατὰ ψυχὴν» ευεξία⁵⁰.

Στο ἴδιο πλαίσιο τονίζει ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι ταυτόσημη με τὴν υγεία, καὶ κάθε κακὸ (ἀμαρτία) εἶναι ἀσθένεια τῆς ψυχῆς. Ἄρα, ἡ υγεία εἶναι ἡ σταθερὴ λειτουργία τῶν φυσικῶν ἐνεργειῶν, καθὼς ἡ ψυχὴ ἐπιθυμεῖ αὐτὸ ποῦ τῆς ἀρμόζει με βάση τὸ ἐκ τῆς δημιουργίας τῆς «κατ' εἰκόνα» καὶ «καθ' ὁμοίωσιν». Ἐφόσον οἱ ἀρετὲς συγγενεύουν με τὴν ψυχὴ, ἐπαινεῖται ἡ σωφροσύνη, εἶναι παραδεκτὴ ἡ δικαιοσύνη, θαυμάζεται ἡ ἀνδρεία καὶ ἔχει μεγάλη σημασία ἡ φρόνηση⁵¹.

Τέλος, στὴν παραπάνω συνάφεια, ὁ Μ. Βασίλειος θεωρεῖ ὅτι καλὸ βεβαίως εἶναι νὰ προσφεύγουν οἱ πιστοὶ στὴν ἰατρικὴ βοήθεια, ὅταν ὁμως καλεῖται ὁ ἰατρός, πέρα ἀπὸ τὴν ἐμπιστοσύνη στὴν ἰατρικὴ εἶναι ἀπαραί-

⁴⁴ Μ. Βασιλείου, *Ὅροι κατὰ πλάτος Β'*, Ε.Π.Ε. 8, σ. 408.

⁴⁵ *Α' Κορ.* 10,31.

⁴⁶ Μ. Βασιλείου, *Ὅροι κατὰ πλάτος Β'*, Ε.Π.Ε. 8, σ. 402. *Λουκ.* 10,34. *Δ' Βασ.* 20,7.

⁴⁷ Μ. Βασιλείου, *Ὅροι κατὰ πλάτος Β'*, Ε.Π.Ε. 8, σ. 400, 402.

⁴⁸ Μ. Βασιλείου, *Ὅροι κατὰ πλάτος Β'*, Ε.Π.Ε. 8, σ. 406.

⁴⁹ Μ. Βασιλείου, *Ὁμιλία Β' εἰς τὸν Ζ' Ψαλμόν*, σσ. 45, 51.

⁵⁰ Μ. Βασιλείου, *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον*, PG 29, 196C.

⁵¹ Μ. Βασιλείου, *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον*, PG 29, 196C.

τητη κυρίως η ελπίδα στον Θεό και η προσευχή, ώστε να φωτιστεί ο ιατρός για την επίτευξη της θεραπείας, εφόσον η ιατρική επιστήμη είναι δώρο του Θεού στον άνθρωπο και πηγάζει από τη θεία ευσπλαχνία⁵².

Β3. Ποιμαντική διάσταση

Στην εκκλησιαστική γραμματολογία υπάρχουν συγγράμματα με αναφορές στην ιατρική επιστήμη και στις θεραπευτικές μεθόδους, όπως επίσης και στην φαρμακευτική, με την ανάλογη ποιμαντική διάσταση. Και πάλι χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο Μ. Βασίλειος, ο οποίος με βάση την ποιμαντική του μέριμνα αξιοποίησε τις ιατρικές του γνώσεις και επιπλέον ίδρυσε τη «Βασιλειάδα», ένα οργανωμένο συγκρότημα ιδρυμάτων με κατάλληλο προσωπικό, προς ανακούφιση και θεραπεία των ανθρώπων, δίχως οποιαδήποτε διάκριση⁵³. Στη «Βασιλειάδα» νοσηλεύονταν ασθενείς με ανίατες ασθένειες και με μεταδοτικά νοσήματα.

Επίσης με τη «Βασιλειάδα» πραγματώθηκε το όνειρο του Μ. Βασιλείου για την ανακούφιση και τη θεραπεία των ασθενών με βάση τη χριστιανική ανθρωπολογία της ψυχοσωματικής ιατρικής, την αντιμετώπιση δηλαδή της νόσου συγχρόνως από τη σωματική και την ψυχική διάσταση, με πνευματικό προσανατολισμό. Ο πνευματικός προσανατολισμός είχε ως σημείο αναφοράς τη σχέση του ανθρώπου με τον Θεό, με αποτέλεσμα να προσδίδεται στη θεραπεία και στην άσκηση της ιατρικής θεία αποστολή, εντασσόμενη στο πλαίσιο του απολυτρωτικού έργου της Εκκλησίας⁵⁴.

Στο πρόσωπο του Μ. Βασιλείου αντικατοπτρίζεται το πρότυπο του ποιμένα και του ιατρού ψυχών και σωμάτων, καθώς με την αφοσίωση και αυτοθυσία που επέδειξε και με την προσωπική διακονία του στους ασθενείς εκδήλωσε την αστείρευτη αγάπη του για τον συνάνθρωπο. Επιπλέον, πέρα από τη σωματική ανακούφιση και θεραπεία, μέλημα του Μ. Βασιλείου ως ποιμένα ψυχών ήταν η εν Χριστώ αναγέννηση και ανακαίνιση του όλου ανθρώπου. Η ίδρυση της «Βασιλειάδας» αποτέλεσε παράδειγμα πρόνοιας για τον χριστιανικό κόσμο μέχρι και σήμερα⁵⁵.

⁵² Μ. Βασιλείου, *Όροι κατά Πλάτος Β'*, Ε.Π.Ε. 8, σσ. 406, 408.

⁵³ Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τόν Μέγαν Βασίλειον, Ἐπιτάφιος, Λόγος 43*, 63, PG 36, 580A-583D. T. Miller, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, Johns Hopkins University Press, Baltimore - Maryland 1972, σσ. 5, 85.

⁵⁴ Μουρατίδου, «Η ιατρική του σώματος τύπος της κατά ψυχήν θεραπείας κατά την διδασκαλία του Μεγάλου Βασιλείου», σ. 36.

⁵⁵ Μουρατίδου, «Η ιατρική του σώματος τύπος της κατά ψυχήν θεραπείας κατά την διδασκαλία του Μεγάλου Βασιλείου», σσ. 36, 37.

Στην ποιμαντική διάσταση των ιατρικών πραγματεύσεων του Μ. Βασιλείου γίνεται αρχικά λόγος για τις επιδημίες και τις μεταδοτικές νόσους και αναφορά στο ότι οι άνθρωποι νοσούν από την έλλειψη ή την υπερβολή ή από λοιμώδη ασθένεια ή από κάποιου είδους ατύχημα⁵⁶. Παραλλήλως όμως ο Μ. Βασίλειος, με βάση τις επιδημίες, κάνει μια αναγωγή και στις πνευματικές επιρροές που προκύπτουν από τις συναναστροφές με ανθρώπους που νοσούν από πνευματικές ασθένειες. Έτσι, είναι δυνατόν όσοι προσέχουν με ακρίβεια τη διαίτά τους και την υγεία τους να ασθενήσουν και να υποφέρουν εξίσου με τους άλλους –όπως συμβαίνει με τις επιδημίες–, επειδή λόγω της συναναστροφής με τους ασθενείς ασθενούν και αυτοί. Με ανάλογο τρόπο και όσοι εξομοιώθηκαν μεταξύ τους με την ασθένεια της φιλονικίας, που ως επιδημία κατέλαβε τις ψυχές τους, κατέληξαν ψυχικά ασθενείς, στρέφονται στην αμαρτία και φροντίζουν για το κακό⁵⁷.

Εφόσον, κατά τους εμπειρογνώμονες, ο λοιμός ή η επιδημία προσβάλλει έναν άνθρωπο και στη συνέχεια μεταδίδεται και σε όσους τον πλησιάζουν –διότι είναι τέτοια η φύση της ασθένειας, να καθιστά δηλαδή άρρωστους όσους έρχονται σε επαφή με τους αρρώστους– καθ' ομοιότητα μεταδίδεται έτσι και η ανομία από τους εργάτες της ανομίας⁵⁸. Με αυτόν τον τρόπο, ο ένας μεταδίδει στον άλλο και την ψυχική νόσο και στη συνέχεια όλοι μαζί πάσχουν και μαζί καταστρέφονται⁵⁹.

Όπως λοιπόν μεταδίδεται η επιδημική νόσος από τον έναν στον άλλο και επέρχεται η φθορά, με ανάλογο τρόπο και οι ψυχές μπορούν να νοσήσουν από κολλητική ασθένεια, ήτοι από τη δίχως διάκριση και προσοχή συναναστροφή με τους πνευματικά ασθενείς⁶⁰.

Έτσι, η άκριτη συναναστροφή με φθοροποιούς και καταστρεπτικούς ανθρώπους μπορεί να μεταδώσει την επιδημία της πνευματικής ασθένειας⁶¹. Όπως στα λοιμώδη νοσήματα οι ιατροί των σωμάτων ασφαλίζουν

⁵⁶ Μ. Βασιλείου, *Όροι κατ' έπιτομήν, απόκρισις εις έρώτησιν* 276, σ. 5-6, 9, 342.

⁵⁷ Μ. Βασιλείου, *Λόγος Γ' περί του Άγίου Πνεύματος*, εκδ. Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Ε.Π.Ε. Πατερικά Εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς», τόμ. 10, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 498, 21-26.

⁵⁸ Μ. Βασιλείου, *Όμιλία εις τον Α' Ψαλμόν*, εκδ. Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Ε.Π.Ε. Πατερικά Εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς», τόμ. 5, Θεσσαλονίκη 1973, Ε.Π.Ε. σ. 34, 15-21.

⁵⁹ Μ. Βασιλείου, *Όμιλία εις τον Α' Ψαλμόν*, Ε.Π.Ε. 5, σ. 35, 21-22.

⁶⁰ Μ. Βασιλείου, *Όμιλία εις τον Α' Ψαλμόν*, Ε.Π.Ε. 5, σ. 37.

⁶¹ Μ. Βασιλείου, *Όμιλία εις τον Α' Ψαλμόν*, Ε.Π.Ε. 5, σ. 37.

τους υγείς με προληπτικά μέτρα⁶², με τον ίδιο τρόπο είναι απαραίτητη και η διασφάλιση της πνευματικής υγείας. Επίσης, όπως προφυλάσσεται ο ιατρός, με τον ίδιο τρόπο και ο ποιμένας μπορεί να πλησιάζει τους πάσχοντες για να τους ανακουφίσει και να μεταδώσει την πνευματική υγεία, παίρνοντας τις απαραίτητες προφυλάξεις ώστε να διατηρήσει αλώβητη την υγεία της ψυχής του⁶³.

Με την ίδια αντιστοιχία, όπως για τη θεραπεία του σώματος είναι απαραίτητα τα πικρά φάρμακα, οι εγχειρήσεις και οι καυτηριάσεις, έτσι και κατά την θεραπεία της ψυχής είναι χρήσιμος και ο κατά περίπτωση ελεγκτικός λόγος από τον ποιμένα. Καθώς οι χρόνιες ασθένειες του σώματος χρήζουν μακροχρόνιας θεραπείας, έτσι και τα αμαρτήματα της ψυχής επανορθώνονται με την εκτεταμένη προσευχή, τη μετάνοια και την πειθαρχία⁶⁴.

Κατά τον Μ. Βασίλειο είναι καίριο στοιχείο η συνεργασία και η εμπιστοσύνη του μετανοούντος ή του ασθενούς με τον ποιμένα ή με τον ιατρό αντίστοιχα. Τονίζει τον παραπάνω παραλληλισμό, όταν κάνει λόγο για τη συνεργασία θεράποντος και πάσχοντος, ώστε να επέλθει και να γίνει αποδεκτή η ορθή διάγνωση. Η ορθή διάγνωση με τη συνεργασία αμφοτέρων βοηθά στην ορθή θεραπευτική μέθοδο, ώστε να επιτευχθεί η σωματική και η πνευματική υγεία⁶⁵.

Τόσο κατά την ιατρική του σώματος όσο και κατά την θεραπεία της ψυχής, ο ιατρός ή ο ποιμένας καλείται να καθορίσει την κατάλληλη θεραπευτική μέθοδο, ανάλογα με την ιδιάζουσα ψυχοσύνθεση του κάθε ασθενή, επί τη βάσει ότι η θεραπευτική του σώματος, η ιατρική, είναι τύπος της κατά ψυχήν θεραπείας⁶⁶. Στη συνέχεια εφαρμόζεται η θεραπευτική μέθοδος της εκρίζωσης των νοσηρών έξεων με την αποχή των βλαπτικών και με την παράλληλη ενίσχυση των αγαθών, ωφέλιμων και χρήσιμων⁶⁷.

Έτσι, την εκρίζωση των κακών έξεων ακολουθεί η κάθαρση της ψυχής

⁶² Μ. Βασιλείου, *Όμιλία κατά μεθόντων*, Ε.Π.Ε. 6, σ. 191.

⁶³ Μ. Βασιλείου, *Όμιλία εις την μάρτυραν Ιουλίτταν*, εκδ. Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας, Ε.Π.Ε. Πατερικά Εκδόσεις «Γρηγόριος ο Παλαμάς», τόμ. 7, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 235.

⁶⁴ Μ. Βασιλείου, *Όροι κατά πλάτος Β'*, Ε.Π.Ε. 8, 400.

⁶⁵ Μουρατίδου, «Η ιατρική του σώματος τύπος της κατά ψυχήν θεραπείας κατά την διδασκαλία του Μεγάλου Βασιλείου», σ. 42-44.

⁶⁶ Μουρατίδου, «Η ιατρική του σώματος τύπος της κατά ψυχήν θεραπείας κατά την διδασκαλία του Μεγάλου Βασιλείου», σ. 44. Μ. Βασιλείου, *Όροι κατά πλάτος*, 31, 1044C.

⁶⁷ Μ. Βασιλείου, *Όροι κατά πλάτος*, 31, 1052A.

που με την αγωγή του ποιμένα οδηγείται στην ίαση⁶⁸. Επίσης, από τον Βασίλειο συνιστάται το θεραπευτικό μέσο να είναι ανάλογο και συμμετρικό με το πάθος, ώστε να αποκαθίσταται σταδιακά η αρμονία, η ισορροπία και η υγεία⁶⁹.

Κατά συνέπεια, βλέπουμε ότι ο Μ. Βασίλειος στο θεολογικό και ποιμαντικό του έργο παραλληλίζει και παρομοιάζει τη θεραπεία του σώματος με αυτήν της ψυχής και το αντίστροφο. Θεωρεί δηλαδή ότι οι μέθοδοι θεραπείας της ιατρικής της ψυχής με αυτές της ιατρικής του σώματος έχουν συνάφεια και είναι παράλληλες⁷⁰.

Στο ίδιο πλαίσιο, ο Μ. Βασίλειος, πιστός στη χριστιανική ανθρωπολογία, διδάσκει ότι οι ψυχικά ασθενείς χρειάζονται επαρκή φροντίδα και παρακολούθηση, όπως συμβαίνει και με τους σωματικά ασθενείς, και ακόμη απαιτείται ορισμένες φορές να απέχουν και από εκείνα πού ωφελούν τους υγιείς⁷¹.

Επίσης, επισημαίνει ότι μεταξύ της ιατρικής του σώματος και της ιατρικής της ψυχής υπάρχει ομοιότητα στη μεθοδολογία και παράλληλη πορεία. Και στις δύο περιπτώσεις είναι απαραίτητη η μακροχρόνια εξάσκηση και η επιστημονική μαθητεία των ιατρών και των ποιμένων. Ιδιαίτερα δε οι ποιμένες ως ιατροί των ψυχών παρέχουν τη διά λόγου θεραπεία, ώστε να θεραπεύουν τα πάθη της ψυχής σύμφωνα με την επιστήμη της του Κυρίου διδασκαλίας, της τέχνης των τεχνών και της επιστήμης των επιστημών⁷². Εφόσον υπάρχει αλληλεπίδραση ψυχής και σώματος, οι ποιμένες, ως ιατροί των ψυχών, λαμβάνουν υπόψη τούς κοινούς κανόνες και τις αρχές που διέπουν τη θεραπευτική του σώματος ως τύπο της θεραπείας των ψυχών. Συμβαίνει βεβαίως και το αντίστροφο, με την θεμελιώδη διαφορά ότι στην ποιμαντική φροντίδα γίνεται παροχή της ενέργειας της θείας χάριτος διά του μυστηρίου της μετάνοιας και των λοιπών μυστηρίων.

Έτσι, οι ποιμένες της Εκκλησίας ως ιατροί των ψυχών παρηγορούν και συμπαραστέκονται και στην ασθένεια του σώματος με τα θεραπευτικά μυστήρια, ώστε να επανέλθει η ψυχική ευεξία και υγεία⁷³.

⁶⁸ Μ. Βασιλείου, *Όροι κατά πλάτος*, 31, 1040D.

⁶⁹ Μ. Βασιλείου, *Όροι κατ' έπιτομήν*, 31, 1029A.

⁷⁰ Μαρσέλου, «Ο Μέγας Βασίλειος ως ιατρός», σ. 193.

⁷¹ Μ. Βασιλείου, *Όροι κατ' έπιτομήν, άπόκρισις εις έρώτησιν 20*, Ε.Π.Ε., τόμ. 9, 38, 6-11.

⁷² Μ. Βασιλείου, *Όροι κατά πλάτος*, 31, 1033AB. *Άρχή τών ήθικών*, 31, 865BC. *Όροι κατά πλάτος*, 31, 1040A. Μουρατίδης, σ. 39.

⁷³ Μ. Βασιλείου, *Όροι κατά πλάτος*, 31, 1044C.

Η αποστολή του ποιμένου ως ιατρού των ψυχών –με όποιες συνέπειες υπάρξουν κατά την εφαρμογή των απαιτούμενων ενεργειών στην πρόληψη ή στη θεραπεία της νόσου– είναι η κάθαρση της ψυχής από την ασθένεια και η αποκατάσταση της ψυχικής υγείας με την ανάπτυξη των κατά φύση υγιών δυνάμεων⁷⁴. Πέρα από την αποκατάσταση της ψυχικής υγείας, ο ποιμένας αποβλέπει και στη μεταμόρφωση και ανακαίνιση του όλου ανθρώπου με το βίωμα της εν Χριστώ αποκαταστάσεως και απολύτρωσεως και άρα με την αποκατάσταση της επικοινωνίας με τον τριαδικό Θεό. Η εναρμόνιση των ψυχοσωματικών λειτουργιών συμβαδίζει με την κοινωνία με τον Θεό, κατά την πρόοδο της ανακαινιστικής πνευματικής αγωγής.

Το θεραπευτικό και απολυτρωτικό έργο του Χριστού ως ιατρού των ανθρώπων το συνεχίζουν οι ποιμένες της Εκκλησίας που, κατά τον Μ. Βασίλειο, θεραπεύουν ως ιατροί τους πιστούς από τις αμαρτίες-ασθένειες της ψυχής και με την κάθαρση διά της θείας χάριτος χαρίζουν την θεραπεία και την ίαση⁷⁵. Στις παραπάνω περιπτώσεις της πνευματικής φροντίδας, ο καππαδόκης πατήρ όχι μόνο συσχετίζει ιατρική και ποιμαντική θεραπευτική, αλλά και αναγάγει τη θεραπευτική μέθοδο σε θεολογική, μεταφέροντας χειρουργικούς ορισμούς στην διακονία της Εκκλησίας⁷⁶, με αναφορές στην εκκλησιολογία του Αποστόλου Παύλου, ήτοι στην Εκκλησία ως σώμα Χριστού και στη σχέση των μελών με την κεφαλή.

Ακόμη παραλληλίζει το σώμα-εκκλησία με την νόσο και την θεραπεία της, καθώς, από τη μία πλευρά, τραύματα είναι τα εν τη Εκκλησία σχίσματα, μώλωπες είναι οι ύπουλες καρδίες, και φλεγμονή είναι η έπαρση της ψυχής, που διογκώνεται από την άλογο οίηση και επαίρεται κατά της γνώσης του Χριστού. Από την άλλη πλευρά, μάλαγμα είναι ο μετά πραότητας και επιείκειας ταπεινωτικός λόγος, ο επουλωτικός των πληγών των μάταιων φαντασιώσεων, «ἔλαιον δέ, ὁ μετὰ οἴκτου καὶ συμπαθείας τὸ δολερὸν καὶ ὑπουλον καὶ τραχὺ τῶν ἐν ὑποκρίσει ψευδολόγων καταλεινῶν. Κατὰ δεσμος δέ, λόγος ὁ τὰ πρὸς διάστασιν ἐπειγόμενα συγκρατῶν»⁷⁷.

⁷⁴ Μουρατίδου, «Η ιατρική του σώματος τύπος της κατά ψυχήν θεραπείας κατά την διδασκαλία του Μεγάλου Βασιλείου», σ. 47.

⁷⁵ Μουρατίδου, «Η ιατρική του σώματος τύπος της κατά ψυχήν θεραπείας κατά την διδασκαλία του Μεγάλου Βασιλείου», σ. 39.

⁷⁶ Μαρσέλου, «Ο Μέγας Βασίλειος ως ιατρός», σ. 197.

⁷⁷ Μ. Βασιλείου, *Εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν*, 1,19. Κέκη Βασιλείου, «Αναδρομή στην Ιστορία της Ιατρικής: Αναφορές στον Όμηρο, Ιπποκράτη καὶ Μέγα Βασίλειο», *Ακτίνες*, ἔτος 76ο, αριθμ. 737 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2013) 13.

Σημαντική, τέλος, για την αντιμετώπιση της ασθένειας είναι η σχέση του ιατρού και του ποιμένα με τον νοσούντα, η οποία φθάνει ακόμη πιο πέρα και από την απαιτούμενη εμπιστοσύνη και επικρατεί από το στάδιο της διάγνωσης έως και το στάδιο της θεραπείας, γιατί η θεραπεία του αμαρτήσαντος κατορθώνεται μόνο με την πνευματική επιστημοσύνη που είναι η ειλικρινής αγάπη⁷⁸. Η αγάπη, σύμφωνα με την αποστολική ρήση «τίς ἀσθενεῖ καὶ οὐκ ἀσθενῶ»⁷⁹, εδράζεται ως ιδιαίτερη σχέση μεταξύ του θεράποντος ποιμένα και ιατρού των ψυχών με τον πάσχοντα, κατά μίμηση του Αρχιεπίσκοπου Χριστού που θυσίασε τον εαυτό του υπέρ των προβάτων⁸⁰.

Συμπεραίνουμε ότι, με βάση τη μυστηριακή προσέγγιση του ιερατικού ή αρχιερατικού χαρίσματος και διακονίας εν τη Εκκλησία, ο Θεός ενεργεί διά του ποιμένου ως οργάνου της χάριτος του Αγίου Πνεύματος, αφού μέσω αυτού ενεργεί ο Τριαδικός Θεός. Ο ποιμένας, ασκώντας την «ἐπιστήμην τῆς θεοσεβείας»⁸¹, «οὐχ ἰδίαν τινὰ ἐπιστήμην ἐξ αὐθεντίας οἰκονομεῖ»⁸², αλλά αποκαλύπτει στους νοσοῦντες την απολυτρωτική θυσιαστική σταυρική αγάπη του Σωτήρα Ιησού, αφού η πνευματική θεραπεία και η άφεση των αμαρτιῶν «πρόκειται ἐν τῷ αἵματι Ἰησοῦ Χριστοῦ»⁸³. Ο Ποιμένας ενεργεί εἰς τύπον του αληθοῦς ιατροῦ των ψυχών, του αρχιεπίσκοπου Ιησού Χριστοῦ, «ὡσπερ ἰατρὸς τῷ τῆς ἐχίδνης ἰῶ εἰς σωτηρίων φαρμάκων κατασκευῆν ἀποχρώμενος»⁸⁴.

Συμπεράσματα

Ο Μ. Βασίλειος προσεγγίζει τον άνθρωπο ως μια ενιαία ψυχοσωματική οντότητα γνωρίζοντας την αλληλεπίδραση της ψυχής με το σώμα. Αυτή η ολιστική προσέγγιση της ασθένειας και της θεραπείας της θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως πρωτοπόρα για την εποχή του. Υπήρχαν βέβαια προσεγγίσεις ανάλογες κατά την κλασική αρχαιότητα από ονομαστούς ιατρούς, όμως η συμβολή του Μ. Βασιλείου είναι ότι στην αλληλεπίδρα-

⁷⁸ Μ. Βασιλείου, *Όροι κατά πλάτος*, 31, 929Α.

⁷⁹ *Β΄ Κορ.* 11, 29.

⁸⁰ Μουρατίδου, «Η ιατρική του σώματος τύπος της κατά ψυχήν θεραπείας κατά την διδασκαλία του Μεγάλου Βασιλείου», σ. 42. *Ιωάν.* 10,11.

⁸¹ Μ. Βασιλείου, *Όροι κατ' ἐπιτομήν*, 31, 1133Β.

⁸² Μ. Βασιλείου, *Όροι κατ' ἐπιτομήν*, 31, 1205ΑΒ.

⁸³ Μ. Βασιλείου, *Όροι κατ' ἐπιτομήν*, 31, 1133Β.

⁸⁴ Μ. Βασιλείου, *Όμιλία, ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος...*, 31, 349CD.

ση ψυχής και σώματος έθεσε ως βάση τη χριστιανική προσέγγιση και ερμηνευτική, αναδύουσα μια ηθική και πνευματική διδασκαλία μεγάλης ανθρωπολογικής αξίας.

Κατά τη θεώρηση αυτή, η ασθένεια και η θεραπεία της εδράζονται στην κατά Θεόν φύση του ανθρώπου, ήτοι στη φύση ενός εν κοινωνία προσώπου πλασμένου κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση του Θεού. Κατά την πορεία της τελείωσής του, ο βίος της αρετής λειτουργεί προληπτικά των ασθενειών αλλά και θεραπευτικά στη δεδομένη ψυχοσωματική ενότητα και αλληλεπίδραση. Με βάση αυτή την αρχή και πάντοτε στην προοπτική μιας αρμονικής ολιστικής ψυχοσωματικής συνάφειας, ο Μ. Βασίλειος εξάγει συμπεράσματα για τη σχέση των σωματικών με τις ψυχοπνευματικές ασθένειες και την αντιμετώπισή τους, ορίζοντας τη διακριτική συμβολή των ιατρών και ποιμένων με σαφή πνευματικό προσανατολισμό. Ο ίδιος, ως ποιμένας της Εκκλησίας, πέρα από τη μοναδική του προσφορά για την ανακούφιση της σωματικής ασθένειας, έθεσε και τη βάση για μια ολοκληρωμένη ψυχοσωματική θεραπευτική, με απώτερο σκοπό τη σωτηρία του όλου ανθρώπου.

Ο ρόλος τῆς Ἐκκλησίας στήν περίοδο τῆς πανδημίας

Ἀθηνᾶγορα (Δικαιάκου),
Μητροπολίτου Ἰλίου, Ἀχαρνῶν καί Πετρούπολεως

Τούς τελευταίους ἔνδεκα μῆνες ὅλη ἡ ἀνθρωπότητα ζεῖ μιά ξαφνική, πρωτόγνωρη καί ὑποχρεωτική κρίση. *Ξαφνική*, γιατί ἀπό τό πουθενά διεσπάρη σέ ὀλόκληρη τήν ἀνθρωπότητα ἕνας ἐπικίνδυνος ἴος. *Πρωτόγνωρη*, γιατί ἡ διασπορά του προκάλεσε ἀπελπισία καί τρόμο σέ ὅλα τά κράτη τῆς γῆς μας, καθώς χιλιάδες, μέχρι στιγμῆς συνανθρώπων μας νόσησαν καί ὀδηγήθηκαν στόν θάνατο. *Υποχρεωτική*, γιατί μᾶς ἔκλεισε στά σπίτια μας, τόσο στήν πρώτη φάση της πέρυσι ὅσο καί κατά τή δευτέρα καί τρίτη, πού περνᾶμε φέτος, ἑκατομμύρια ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι στερηθήκαμε τήν καθημερινότητά μας στούς χώρους ἐργασίας, διασκέδασης ἢ ξεκούρασης μέ γνωστούς καί φίλους. Ὁ ὑποχρεωτικός ἐγκλεισμός στό σπίτι δημιουργησε εἴτε δράματα –καθώς ἀποκαλύφθηκαν οἱ δυσκολίες καί τά προβλήματα τῆς κοινῆς συμβίωσης πού μπορεῖ νά ὀδήγησαν καί στή διάλυση οἰκογενειῶν– εἴτε ἕνα πλησίασμα, πού ἔδεσε τά μέλη τῆς οἰκογένειας μέ θετικό τρόπο, καθώς ἡ ὑποχρεωτική 24ωρη παρουσία στό σπίτι γονέων καί παιδιῶν μπορεῖ νά ὀδήγησε βαθμιαῖα στήν ἄρση τῶν παρεξηγήσεων καί τῶν ἀπομακρύνσεων.

Αὐτή ἡ κρίση δέν ἔπληξε μόνο τή δημόσια υγεία. Παράλληλα βρέθηκαν ἀντιμέτωπες μέ αὐτήν ἡ πολιτική, ἡ οἰκονομία, οἱ ἐμπορικές δραστηριότητες, οἱ μετακινήσεις ἀπό τή μιά χώρα στήν ἄλλη, ἡ ἀσφάλεια καί οἱ προοπτικές αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς. Τό μέλλον τῆς ἀνθρωπότητας ζοφερό, καθώς οἱ εἰδικοί προβλέπουν ὅτι τό 40% τοῦ παγκόσμιου πληθυσμοῦ θά ἀσθενήσει καί μέγᾶλος ἀριθμός (ἑκατομμύρια ἴσως) ἀσθενῶν θά πεθάνουν. Ὁ γνωστός καθηγητής Κοινωνικῶν καί Φυσικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Yale Ν. Χρηστάκης μᾶς πληροφορεῖ: «*στί διάρκεια τῆς ἄμεσης περιόδου τῆς πανδημίας βιώνουμε τό βιολογικό καί ἐπιδημιολογικό σόκ τοῦ κορωνοϊοῦ. Ὁ ἴος ἐξαπλώνεται διαρκῶς ἕως ὅτου μολυνθοῦν ἀρκετοί ἀνθρωποί καί φθάσουμε στό ὄριο τῆς λεγόμενης φυσικῆς ἀνοσίας τῆς ἀγέλης. Κι αὐτή εἶναι ἡ περίοδος κατά τήν ὁποία καλούμαστε*

νά ζήσουμε σέ έναν άλλαγμαμένο κόσμο: Φορώντας μάσκες, τηρώντας τίς αναγκαίες κοινωνικές αποστάσεις, ύφιστάμενοι τά περιοδικά λουκέτα σέ επιχειρήσεις καί σχολεία καί ούτω καθεξής»¹.

Πρόκειται γιά μία κρίση ή όποία απέδειξε έμπρακτα ότι ή παγκοσμιοποίηση, πού δέν είναι άπλά ένα θεωρητικό κατασκευάσμα αλλά ή κινητήρια δύναμη τών πραγμάτων τής έποχής μας, τελικά έχει ως έπίχειρα τήν άνατροπή άξιών πού ένέπνεαν τούς άνθρωπους τών προηγούμενων αίωνων καί μία παγκόσμια πανομοιοτυπία καθημερινότητας καθώς καί τή σημερινή άρνητική τής επίδραση στή ζωή καί τήν ύγεια τών ανθρώπων. Πάντως έχουν ένδιαφέρον τά όσα ό καθηγητής κ. Ν. Χρηστάκης εξέθεσε στή συνέχεια τής συνέντευξής του. Άνέφερε ότι ή πανδημία θά έξελιχθεί σέ τρείς φάσεις:

α) τήν **άμεση**, πού θα διαρκέσει περίπου μέχρι τά τέλη του 2021, κατά τή διάρκεια τής όποίας: «Οί άνθρωποι στρέφονται συνήθως στή θρησκεία, κλείνονται στά σπίτια τους, γίνονται πιό άπόμακροι. Θα χρειαστεί περίπου ένας χρόνος, μέχρι τά τέλη του 2021, προτού φθάσουμε σέ αυτό τό σημαντικό όρόσημο τής άνοσίας τής άγέλης, είτε μέ φυσικό τρόπο –έπειδή ό κορονοϊός συνεχίζει νά έξαπλώνεται– είτε τεχνηέντως μέσω τών έμβολιασμών»².

β) τήν **ένδιάμεση φάση**, πού θα κρατήσει μέχρι τά τέλη του 2023, κατά τή διάρκεια τής όποίας, όπως λέγει: «θά κληθοϋμε νά άναρρώσουμε όχι από τίς βιολογικές ή τίς έπιδημιολογικές έπιπτώσεις του κορονοϊού, αλλά από τίς ψυχολογικές, κοινωνικές καί οικονομικές του επιδράσεις. Γιά κάθε άτομο πού πεθαίνει από τήν πανδημία, πιθανώς άλλοι πέντε άνθρωποι νά άποκτήσουν σοβαρή άναπηρία, ένώ έκατομμύρια πολίτες θά χρειαστοϋν ιατρική φροντίδα, άκόμη κι όταν αφήσουμε πίσω μας τήν άμεση έπίπτωση όσον άφορᾷ στή θνησιμότητα τής πανδημίας». Σύμφωνα μέ τόν δρ. Χρηστάκη, «ή πανδημία ένίσχυσε έναν αριθμό τάσεων όσον άφορᾷ στον τρόπο παροχής τής ύγειονομικής περίθαλψης. Έχοντας διαπιστώσει στήν πράξη τή σημασία τής έπιστήμης στήν άντιμετώπιση αυτής τής παγκόσμιας άπειλής ίσως άντιληφθοϋμε τήν άναγκαιότητά της καί σέ άλλους τομείς, όπως στήν άντιμετώπιση τής κλιματικής άλλαγής. Είναι πιθανόν μία από τίς μακροπρόθεσμες κληρονομίες τής πανδημίας νά είναι μία άνανεωμένη έκτίμηση, ένα ένδιαφέρον, μία στήριξη σέ έπιστημονικά έγχειρήματα»³

¹ Ν. Χρηστάκη, συνέντευξη στό CNN στον ιστότοπο www.ekriti.gr. Άνακτήθηκε στις 9/2/2021.

² Ό.π.

³ Ό.π.

γ) **τή φάση μετά την πανδημία** – ή όποια θα ξεκινήσει περίπου τό 2024. Γι' αυτήν, ο καθηγητής εξέφρασε την εκτίμηση ότι: «*θά είναι κάπως σάν εκείνη τής δεκαετίας του 1920 μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και την πανδημία τής λεγόμενης Ισπανικής Γρίπης. Όλες οι δυσκολίες και τά προβλήματα κι οι αλλαγές στις ζωές μας, πού κληθήκαμε νά άντέξουμε και νά ξεπεράσουμε αυτά τά πρώτα χρόνια, θά ανατραπούν ξαφνικά. Οι άνθρωποι δέν θά στρέφονται πλέον τόσο στή θρησκεία, θά αναζητούν διαρκώς εύκαιρίες κοινωνικοποίησης και επαφών σέ νυχτερινά κέντρα, μπάρ και έστιατόρια, άθλητικές και πολιτικές έκδηλώσεις, μουσικές παραστάσεις. Μπορεί νά δούμε και κάποια σεξουαλική άπελευθέρωση, ενώ υπάρχουν κάποια πράγματα πού μπορεί νά μήν έπιστρέψουν ποτέ, όπως, για παράδειγμα, οι χειραψίες στις δυτικές κοινωνίες, ή συγκεκριμένοι τύποι μή αναγκαίων επαγγελματικών ταξιδιών, καθώς οι άνθρωποι διαπιστώνουν τώρα ότι μπορούν νά λειτουργήσουν και μέ τηλεδιασκέψεις, ή συγκεκριμένοι τρόποι παροχής ιατρικής φροντίδας, καθώς τώρα βλέπουν ότι δέν χρειάζεται πλέον νά συναντούν άυτοπροσώπως τον γιατρό τους προς όφελος όλων, ή μοτίβα τηλεργασίας, μέ τούς ανθρώπους νά συνειδητοποιούν ότι δέν χρειάζεται νά μεταβούν μέ μέσα μαζικής μεταφοράς στις δουλειές τους για νά έξοικονομήσουν τά πρόσ τό ζήν»⁴.*

Βρισκόμαστε όμως άκόμη στην πρώτη φάση, και από τον Μάρτιο του 2020 μέχρι σήμερα κλήθηκε ή ποιμαίνουσα Έλληνική Όρθόδοξη Έκκλησία νά διαδραματίσει τον δικό της ρόλο στην πανδημία αυτή μέ τις πρωτόγνωρες, τραγικές και δυσοίωνες καταστάσεις.

1) **Οί αποφάσεις και ένέργειες τής προλαβούσας και τής παρούσας ΔΙΣ σχετικά μέ την πανδημία**

Ή προλαβούσα ΔΙΣ, έξ αιτίας του έπαπειλούμενου τότε καθολικού αποκλεισμού (lockdown) και του πιθανού κλεισίματος των ναών, σέ δύο συνεδρίες της κατά την 3η και την 11η Μαρτίου 2020 τόνισε ότι «*οί Όρθόδοξες Έκκλησίες θά έξακολουθήσουν νά λειτουργούν και νά κοινωνούν τους προσερχομένους πιστούς*»⁵. Ή άπόφαση αυτή έλήφθη έπειδή για τά

⁴ Ό.π.

⁵ Χρ. Σαββάτου, Μητροπολίτης Μεσσηνίας, «*Αί αποφάσεις τής Διαρκούς Ίεράς Συνόδου τής 163^{ης} Συνοδικής Περιόδου 2019-2020 διά την πανδημίαν του Covid-19*», Εισηγήση στην Ίερά Σύνοδο τής Έκκλησίας τής Ελλάδος τής 7^{ης} Οκτωβρίου 2020, ή όποια τελικά δέν συνήλθε λόγω τής πανδημίας.

μέλη της ΔΙΣ «προείχε ή ένότητα του έκκλησιαστικού σώματος σέ κάθε Μητρόπολη, κυρίως δέ μεταξύ ποιμένων και ποιμνίου, και παρά τίς όποιες άρνητικές κριτικές τίς όποιες υπέστημεν για άδιαφορία, άτολμία και κοιωνική άναληγσία»⁶.

Μάλιστα είναι χαρακτηριστική ή τοποθέτηση του Μακαριωτάτου Άρχιεπισκόπου Άθηνών και πάσης Ελλάδος κ. Ίερωνύμου: «Η θέση της Έκκλησίας είναι γνωστή. Δέν παζαρεύεται, δέν συζητείται· ό,τι μπορούμε νά κάνουμε, θά τό κάνουμε. Και στό τέλος, διότι εκεί πάει τό παιχνίδι, όπως άκουσα τό πρωί από τίς τηλεοράσεις, θέλουν νά πάρουμε έμείς άπόφαση νά κλείσουν οί Έκκλησίες. Νά πάρει τό Κράτος τήν ευθύνη και νά κλείσει τίς Έκκλησίες. Έμείς δέν μπορούμε νά πούμε, νά κλείσουν οί Έκκλησίες ή μήν κάνετε άκολουθίες»⁷.

Προκειμένου νά ένισχυθεί ή άπόφαση της ΔΙΣ, τήν 16η Μαρτίου διευρύνθηκε αυτή μέ τή συμμετοχή των ένδεκα όμόρων της Ίεράς Άρχιεπισκοπής Άθηνών Σεβασμιωτάτων Μητροπολιτών του λεκανοπεδίου της Άττικής, μιά και ήταν άδύνατη ή σύγκληση της Ίεράς Συνόδου της Ίεραρχίας της Έκκλησίας της Ελλάδος, λόγω της άπαγόρευσης των μετακινήσεων και των συναθροίσεων.

Μετά τή διαλογική συζήτηση και τήν άποχώρηση των προσκληθέντων Ίεραρχών του λεκανοπεδίου της Άττικής, ή ΔΙΣ «τελικά άπεφάσισε ότι δέν ήταν δυνατόν νά θυσιάσει τήν έσωτερική ένότητα της Έκκλησίας και κυρίως τίς σχέσεις των τοπικών Ίπισκόπων μέ τό ποιμνίο τους και επανέλαβε ότι οί ιεροί ναοί θά παραμείνουν άνοικτοί για “άτομική προσευχή”, ένώ περιόρισε τήν τέλεση των θείων λειτουργιών μόνο τίς Κυριακές και τήν έορτή του Ευαγγελισμού για τήν περίοδο από 22ας Μαρτίου έως 11ης Άπριλίου 2020... Η θέση αυτή είχε επικρατήσει και κατά τή διευρυμένη Συνεδρία». Τελικά τό ίδιο βράδυ ή Κυβέρνηση δημοσίευσε ΚΥΑ μέ τήν όποία άνεστέλλετο προσωρινά ή λειτουργία όλων των χώρων θρησκευτικής λατρείας από 16ης Μαρτίου έως 11ης Άπριλίου.

Η Μ. Τεσσαρακοστή του 2020 πέρασε μέ κλειστούς τούς ναούς. Πά τή Μ. Έβδομάδα όμως ή ΔΙΣ άγωνίσθηκε ώστε νά έπιτραπεί ή τέλεση των ιερών Άκολουθιών σέ όλους τούς ιερούς ναούς «κεκλεισμένων των θυρών». Επίσης είχαν άπαγορευθεί και οί λιτανείες μέ άποτέλεσμα νά μή γίνει ή περιφορά του Έπιταφίου, ούτε οί καθιερωμένες λιτανευτικές πομπές πού συνηθίζονται στίς έορτές των άγιών.

⁶ Ο.π., σ. 5.

⁷ Πρακτικά ΔΙΣ 11^{ης}/3/2020.

Από τήν ἀρχή τῆς νέας συνοδικῆς περιόδου οἱ συμμετέχοντες Ἱεράρχες ἀντελήφθησαν ὅτι ἔχοντας τήν κληρονομιά τῶν ἐνεργειῶν τῆς παρελθούσας ΔΙΣ ὄφειλαν νά πάρουν γενναίωτερες ἀποφάσεις. Ἔτσι θέλησαν νά ξεκαθαρίσουν τή στάση τους σχετικά μέ τίς ἑορτές τοῦ Δωδεκαημέρου. Ὁ Πρωθυπουργός ἐνημερώθηκε γι' αὐτή τους τή θέση μέ ἐπιστολή πού τοῦ ἀπεστάλη ἀπό τόν Μακαριώτατο Ἀρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κ. Ἱερώνυμο λίγο πρὶν τό lockdown τοῦ παρελθόντος Νοεμβρίου⁸:

«Ἡ Ἱερά Σύνοδος ὑπομένουσα τήν ἀπαγόρευσιν προσελεύσεως πιστῶν εἰς τοὺς Ἱερούς Ναοὺς κατὰ τήν διάρκειαν μεγάλου χρονικοῦ διαστήματος, εἰς τό ὁποῖον ἐνέπιπτεν ἡ Μεγάλη Ἑβδομάς καί ἡ Κυριακή τοῦ Πάσχα, συνειργάσθη μετά τῶν δημοσίων Ἀρχῶν καί παρέσχε ὁδηγίας πρὸς τοὺς ἐφημερίους κληρικούς διὰ τήν ἀκριβῆ τήρησιν τῶν ἐκάστοτε ὑγειονομικῶν περιορισμῶν, ἐνῶ διεχειρίσθη μετά πνεύματος συνέσεως καί τὰς φωνάς ἐκείνας, αἱ ὁποῖαι ἠμφεσβήτουν τήν ἀναγκαιότητα τῶν κρατικῶν μέτρων ἢ καί κατηγοροῦν τήν Ἐκκλησίαν διὰ συναλλαγὴν μετά τῆς Κυβερνήσεως...

Ἐντός τοῦ πλαισίου αὐτῆς τῆς καλῆς διαθέσεως καί ἀρίστης, ἄκρι τοῦδε, συνεργασίας ὑμῶν τε καί ἡμῶν, αἰτούμεθα ὅπως ἐπανεξετάσητε τὰ ἀποφασισθέντα περί κλεισίματος τῶν Ἱερῶν Ναῶν, ἐν ὧν μάλιστα καί τῶν ἐπικειμένων ἑορτῶν τῶν Χριστουγέννων καί τοῦ Δωδεκαημέρου, διότι ἐκ καθήκοντος ἀδυνατοῦμεν νά ἀποδεχθῶμεν κλείσιμον τῶν Ἱερῶν Ναῶν καί ἀπαγόρευσιν προσελεύσεως εἰς αὐτούς τῶν χριστιανῶν μας, πολλοί ἐκ τῶν ὁποίων, μαζί μέ Ἱεράρχας καί Ἱερεῖς ἀπό ὅλην τήν Χώραν ἀποστέλλουν εἰς τήν Ἱεράν Σύνοδον σχετικά ψηφίσματα διαμαρτυρίας⁹.

Μετά τήν ἐπιβολή τοῦ lockdown στίς 7 Νοεμβρίου τοῦ 2020 οἱ συνεδριάσεις τῆς ΔΙΣ τοῦ Δεκεμβρίου ἔγιναν μέσω τηλεδιάσκεψης. Τήν 7η Δεκεμβρίου ἀπεστάλη καί δευτέρα ἐπιστολή πρὸς τόν κ. Πρωθυπουργό μέ τήν ὁποία ἐπανεφέρετο τό αἶτημα τῆς ΔΙΣ γιά τό ἄνοιγμα τῶν ναῶν μέ τήν παρουσία πιστῶν κατὰ τό δωδεκαήμερο τῶν Χριστουγέννων καί τονίζόταν ὅτι: *«Τό καθεστῶς τῶν κλειστῶν γιά τοὺς χριστιανούς μας Ἱερῶν Ναῶν πλήττει τό συστατικό στοιχεῖο τῆς Ἐκκλησίας, ὡς ἤδη σᾶς ἐπισημάναμε σέ πρότερη ἐπιστολή μας. Ἡ Ἀνατολική Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία δέν εἶναι κάποιος τυπικός θεσμός, ἀλλά συνίσταται στό ἐμπειρικό γεγονός τῆς*

⁸ Ἐπιστολή Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Ἱερωνύμου Β' πρὸς τόν Πρωθυπουργό στίς 4/11/2020.

⁹ Ὁ.π.

εὐχαριστιακῆς σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Κύριο. Οἱ πιστοὶ μας, ἀγωνιοῦν ὄλο καὶ περισσότερο καὶ πολλοὶ ἐξ αὐτῶν διαμαρτύρονται πρὸς τοὺς οἰκείους αὐτῶν Ποιμενάρχες γι' αὐτὴν τὴν ἐξαιρετικὰ ἐπώδυνη κατάσταση τῆς στερήσεως τῆς δυνατότητος συμμετοχῆς στὴν Ὀρθόδοξη Λατρεία, ἡ ὁποία γιὰ τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας θεωρεῖται καὶ εἶναι ἰσάξια μὲ τὴν στέρηση αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ ὄξυγόνου, χάρις στό ὁποῖο ζεῖ ὁ ἄνθρωπος. Ἀντιλαμβάνεσθε, λοιπόν, ὅτι ἡ ἀγωνιώδης ἀναμονὴ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καθίσταται πῶς ἔντονη ἐν ὄψει τῶν ἐπιχειμένων Ἑορτῶν τῶν Χριστουγέννων καὶ τοῦ Δωδεκαημέρου»¹⁰.

Τὴν 15η Δεκεμβρίου 2020 κατόπιν ἐκτενοῦς συζητήσεως μετὰ τῆς Πολιτείας ἀποστέλλει ἐγκύκλιο πρὸς τίς Ἱερές Μητροπόλεις ἀναγγέλλοντας τὴν ἐπίτευξη συμφωνίας μετὰ τῆς Πολιτείας γιὰ τὴν παρουσία πιστῶν στοὺς Ἱερούς Ναοὺς κατὰ τίς ἐορτές τῶν Χριστουγέννων, τῆς Πρωτοχρονιάς καὶ τῶν Θεοφανίων¹¹. Κατὰ τὴν ἐπομένη ἡμέρα 16/12/2020 ἐξερχόμενος τοῦ Συνοδικοῦ Μεγάρου ὁ Μακαριώτατος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος κ. Ἱερώνυμος ἀπαντώντας σέ ἐρώτηση ἐκκλησιαστικοῦ συντάκτου ἂν βρέθηκε ἡ «χρυσή τομὴ» ἀπήντησε: «*Δεδομένων τῶν δύσκολων ὑγειονομικῶν συνθηκῶν, νομίζω ναί! Θὰ εἶχε μάλιστα λυθεῖ τὸ θέμα πολὺ πῶς νωρίς, ἂν δὲν ὑπῆρχαν ἄνθρωποι πού “κολλᾶνε” καὶ μεγαλοποιοῦν κάποια πράγματα. Εὐτυχῶς ὁ Πρωθυπουργὸς εἶχε κατανόηση καὶ μὲ τὴν προσπάθεια καὶ τὴν ἐνότητα ὄλων βρέθηκε λύση πού φέρνει τὴν γαλήνη. Θὰ συμμετάσχουμε στίς ἐκκλησιαστικὲς Ἀκολουθίες μὲ προσοχή καὶ ἐφαρμογὴ τῶν μέτρων, ὥστε νὰ περάσει καὶ αὕτη ἡ δυσκολία καὶ ἐλπίζουμε ὅτι μπαίνουμε σ' ἓναν καινούργιο χρόνο πού δὲν θὰ ἔχει τόσα προβλήματα*»¹².

Δυστυχῶς μετὰ τὴν Πρωτοχρονιά, λόγω αὐξήσεως τῶν κρουσμάτων ἀναγγέλλεται ἀπὸ τὴν Πολιτεία ἡ ἀπαγόρευση τῆς παρουσίας πιστῶν στοὺς Ἱερούς Ναοὺς κατὰ τὴν ἐορτὴ τῶν Θεοφανίων. Συγκαλεῖται ἐκτάκτως τὴν 4η Ἰανουαρίου ἡ ΔΙΣ, ἡ ὁποία ἀποφασίζει ὁμόφωνα ὅτι δὲν συναινεῖ στὰ νέα Κυβερνητικὰ μέτρα ὡς πρὸς τὴ λειτουργία τῶν Ἱερῶν Ναῶν καὶ ἐμμένει στὰ συμφωνηθέντα (*pacta est servanda*), ὅπως τόνισε στὴν εἰσήγησή του ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος κ. Ἱερώνυμος ἀναφέροντας τὴ λατινικὴ αὐτὴ φράση πού χρησιμοποίησε ὁ Πρωθυπουργὸς σέ ὁμιλία του στίς Βρυξέλλες καὶ «ἀποστέλλει ἐπιστολὴ δια-

¹⁰ Ἐπιστολὴ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Ἱερωνύμου Β' πρὸς τὸν Πρωθυπουργὸ στίς 7/12/2020.

¹¹ Δελτίον Τύπου ΔΙΣ τῆς 15^{ης}/12/2020.

¹² Δελτίον Τύπου ΔΙΣ τῆς 16^{ης} /12/2020.

μαρτυρίας προς την Έλληνική Κυβέρνηση θεωρώντας τόν διάλογο ως τό μοναδικό μέσο επίλυσεως τών ζητημάτων πού άφοροϋν τίς σχέσεις τής Πολιτείας μέ τίς θρησκευτικές κοινότητες πού ύφίστανται στό Έλληνικό Κράτος»¹³.

Τελικά μετά τή συνάντηση Άρχιεπισκόπου καί Πρωθυπουργού κατά τήν όρκωμοσία τών νέων Ύπουργών κατά τήν 5η Ιανουαρίου μέ σιωπηλή συμφωνία καί έκατέρωθεν άνοχή οί Ναοί λειτούργησαν μέ τούς προβλεπόμενους πιστούς. Κατά τήν 6η Ιανουαρίου ή επίθεση κατά τής Έκκλησίας άπό τά ΜΜΕ καί συγκεκριμένους έπιστήμονες ύπήρξε καταγιγιστική.

2) Ή κριτική τών αποφάσεών της άπό τούς «έσωθεν»

Γιά τίς αποφάσεις της αύτές ή προλαβοϋσα ΔΙΣ –όπως καί ή παροϋσα– ύπέστη κριτική «έσωθεν» άπό κληρικούς καί λαϊκούς για άμεση συνεργασία μέ τήν Κυβέρνηση άπό τήν όποία δήθεν σύρθηκε σέ αύτές, μέ άποτέλεσμα «όσοι ήταν έξω άπό τό χορό» –πού λέγει καί ή λαϊκή ρήση– νά κατηγοροϋν τά μέλη τής ΔΙΣ –μάλιστα μέ πολλά e-mail καί γράμματα ήκιστα χριστιανικής φρασεολογίας καί ήθικης– ότι ύπέταξαν τήν Έκκλησία στόν «καίσαρα» τής κρατικής έξουσίας καί άρα ήσαν «προδότες» τής πίστεως στόν Χριστό καί στήν Όρθοδοξία. Επίσης πώς έπέδειξαν «άτολμία» καί δέν άντιστάθηκαν στήν άπόφαση τής Πολιτείας για τό κλείσιμο τών ναών τούς πρώτους μήνες τής πανδημίας καί για τήν άπαγόρευση τής τέλεσης τών Ίερών Άκολουθιών όχι μόνο κατά τή Μ. Τεσσαρακοστή, αλλά καί κατά τή Μ. Έβδομάδα καί τή Διακαινήσιμο, όπου τελέσθηκαν ακολουθίες αλλά χωρίς τή συμμετοχή τών πιστών. Τίς ίδιες κατηγορίες άντιμετωπίζουν –γραμμένες μέ τόν ίδιο ίταμό λόγο– καί τά μέλη τής παρούσας ΔΙΣ για τίς αποφάσεις τους.

Σημειώνει ό Μακαριώτατος Άρχιεπίσκοπος Άθηνών κ. Ίερώνυμος στήν έπιστολή του προς τόν Πρωθυπουργό: «Σημαντικό μέρος του ίεροϋ Κλήρου διεμαρτυρήθη προς τούς Έπισκόπους, διότι κατά τās πρώτας φάσεις τών μέτρων άπηγορεύθη άπολύτως ή Θεία Λατρεία, άκόμα καί χωρίς τήν παρουσίαν ποιμνίου, ένω καί μετά τήν χορηγηθεΐσαν άδειαν τελέσεως ίεροπραξιών, κεκλεισμένων τών θυρών, οϋκ όλίγες φορές οί Κληρικοί εύρέθημεν εις χαλεπήν θέσιν έν σχέσει μέ τό ποιμνιον ήμών. Ό δέ Λαός πολλάκις έξέφρασε τήν δυσαρέσκειάν του, πιστεύων ότι άδικείται μέ αύτήν τήν έλλειψιν δυνατότητος συμμετοχής του εις τās ιεράς Άκολουθίας,

¹³ Δελτίον Τύπου ΔΙΣ τής 4ης /1/2021.

ιδίως τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος. Ἀσφαλῶς ὅλοι οἱ Ἱεράρχαι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, πέραν τοῦ ὅτι ἐγενόμεθα πολλές φορές ἀποδέκται παραπύλων καί προσβολῶν, ἠλέγχθημεν καί ὑπό τῆς συνειδήσεώς μας, φέροντες “σταυρόν” δυσβάστακτον»¹⁴.

Οἱ κληρικοί κάθε βαθμίδας, πού γνωρίζουν ποιμαντική καί τήν ἀσκοῦν, ἀντιλαμβάνονται ὅτι ἡ ποιμαντική εἶναι ἡ ἐφαρμογή τῶν ἱερῶν κανόνων στήν πράξη. Ὁ 88ος κανόνας τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου γράφει ξεκάθαρα ὅτι: «τό γάρ Σάββατον διά τόν ἄνθρωπον γενέσθαι ἐκδιδασκόμεθα, ὥστε διά πάντων προτιμητέαν ἠγεῖσθαι τήν τοῦ ἀνθρώπου σωτηρίαν τε καί ἀπάθειαν». Ἡ ἐπισήμανση αὐτή μᾶς βοηθᾷ νά ἀντιληφθοῦμε, ἀνεξάρτητα ἀπό τό περιεχόμενο τοῦ κανόνα, τό ἀνθρωπολογικό κριτήριό στό ὁποῖο μπορεῖ νά βρεῖ τήν ποιμαντική ἔκφραση μιά οἰκονομία» ἐρμηνεῖα τῆς ἱερότητος τοῦ χώρου μιᾶς ἐκκλησίας, μέ ἀποκλειστικό γνώμονα τήν προστασία τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καί τῆς ὑγείας. Οἱ ποιμένες δύνανται νά ἀντιλαμβάνονται τό πνεῦμα τῶν κανόνων καί νά τό ἐφαρμόζουν γιά ἐκεῖνες τίς περιπτώσεις πού δέν προβλέπονται ἀπό αὐτούς, ὅπως ἡ ἔκτακτη κατάσταση τῆς πανδημίας τοῦ covid-19. Στόν πιό πάνω κανόνα ὁ κανονικός νομοθέτης προτάσσει τήν ἀξία τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καί ὑγείας ἔναντι καί τῆς ἱερότητος ἀκόμη τοῦ ἱεροῦ ναοῦ. Ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης σχολιάζει τόν ἴδιο κανόνα καί γράφει: «λύεται καί ἡ τιμή τοῦ ἱεροῦ διά τήν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου». Ἄλλά καί οἱ ἄλλοι βυζαντινοί σχολιαστές –ὅπως ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών, ὁ Ἰωάννης Ζωναρᾶς κ.ἄ.– σημειώνουν: «ὥστε διά πάντων προτιμητέαν ἠγεῖσθαι τήν τοῦ ἀνθρώπου σωτηρίαν τε καί ἀπάθειαν», ὅπου οἱ ὄροι «σωτηρία» καί «ἀπάθεια» ἀναφέρονται στήν σωματική ὑγεία καί δέν ἔχουν πνευματικό περιεχόμενο.

Ἔτσι τόσο τά μέλη τῆς προλαβούσας ὅσο καί τῆς παρούσας ΔΙΣ μέ διάκριση καί αἴσθημα εὐθύνης μέ βάση τό πνεῦμα καί τό γράμμα τοῦ κανόνα αὐτοῦ ἀποφάσισαν ὅτι τό δικαίωμα στή ζωή καί ἡ προστασία τῆς ὑγείας – ὅπως καί γιά τόν νομοθέτη τοῦ κανόνα αὐτοῦ– ἔχει ἀυξημένη βαρύτητα: φροντίδα γιά τήν ὑγεία καί τή διατήρηση τῆς ζωῆς τοῦ ποιμνίου μας ἀπό τήν ἐπέλαση τοῦ φονικοῦ ἰοῦ¹⁵.

¹⁴ Ἐπιστολή Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Ἱερωνύμου Β' πρὸς τόν Πρωθυπουργό στίς 22/4/2020.

¹⁵ Πρβλ. καί Χρ. Σαββάτου, ὁ.π., 18-19.

3) Ἡ κριτική καί ἡ πολεμική ἀπό τούς «ἔξωθεν»

Παράλληλα ἡ ΔΙΣ τῆς περιόδου 2019-2020 –ὅπως καί ἡ παρούσα– ὑπέστη κριτική καί ἀπό τούς «ἔξωθεν», καθὼς οἱ ἀποφάσεις τῆς «ἔγιναν πολλές φορές ἀντικείμενο ἀντιπαράθεσης μεταξύ τῶν ἀντιπολιτευομένων πολιτικῶν δυνάμεων τῆς χώρας καί τῶν ἀντιστοίχων Μ.Μ.Ε., ἔντυπων καί ἠλεκτρονικῶν»¹⁶. Ἀκούγοντάς τους, ὡς ἐκπρόσωπος τύπου τῆς ΔΙΣ στίς ἐκπομπές τοῦ ραδιοφώνου καί τῆς τηλεόρασεως ὅπου μέ καλοῦσαν, ἔχω τήν αἴσθηση ὅτι ζοῦν ἀκόμη στόν 19ο αἰῶνα. Ὁ ἀντικληρικαλισμός τους παραπέμπει στίς καταπληκτικές ἐκεῖνες φράσεις τῶν «προοδευτικῶν» ἐπιστημόνων πού ἔλεγαν στούς χριστιανούς συναδέλφους τους: «μά καλά στόν αἰῶνα τοῦ ἠλεκτρισμοῦ ἐσεῖς πιστεύετε ἀκόμη στόν Θεό;». Ὑπάρχει μιὰ «ἐπίμονη, ἐνίοτε καί λυσσαλέα, ἀντιεκκλησιαστική πολεμική πού ἀπαντᾶται στήν ἑλληνική κοινωνία. Ἐνῶ ὑπάρχουν ἀληθινές ἀφορμές τίς ὁποῖες οἱ ἀποτυχίες τῆς Ἐκκλησίας γενναιοδωρα προσφέρουν, ἐπιδεχόμενες κριτική, τό ἀντιεκκλησιαστικό μίσος εἶναι τόσο τυφλό πού συχνά στηρίζεται σέ ψευδῆ ἢ στρεβλά δεδομένα! Διαιωνίζει μύθους ἀστήρικτους, ἐπαναλαμβάνει χλιομασημένα στερεότυπα, βγαίνει στόν δημόσιο λόγο ἀδιάβαστο»¹⁷.

Καί κατά τίς δύο συνοδικές περιόδους ἐμφανίστηκαν «ἐνορχηστρωμένες ἐπιθέσεις Μ.Μ.Ε. καί Κοινοβουλευτικῶν Κομμάτων, μέ τίς ὁποῖες διαρκῶς κατηγοροῦσαν τήν ΔΙΣ καί πρόσωπα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, γιά ἔλλειψη κοινωνικῆς εὐθύνης, ἐνῶ ἔφθασαν στό σημεῖο νά μέμφονται ὡς “ἀνθυγιεινόν” τό Μυστήριό τῆς Θεῆς Εὐχαριστίας καί νά ζητοῦν τήν κρατική ἀπαγόρευσή του»¹⁸.

Γράφει ὁ Μακαριώτατος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος κ. Ἱερώνυμος στήν ἀποσταλεῖσα πρὸς τόν Πρωθυπουργό ἐπιστολή του τῆς 7ης Δεκεμβρίου: «Ἐξ ἐτέρου, ὅμως, ἡ Ἱερά Σύνοδος ὑπομένει μέχρι σήμερον σωρεῖαν καθημερινῶν ἐπιθέσεων ἐκ δημοσιογραφικῶν συγκροτημάτων, ἀλλά καί δημοσίων παρεμβάσεων βουλευτῶν ἢ ἐπιστημόνων, οἱ ὁποῖοι διχάζουν τήν κοινωνίαν, ἐνσπείρουν μίσος, στοχοποιοῦν τήν λατρευτικήν πρακτικήν τῆς Ἐκκλησίας μεμφόμενοι τήν Κυβέρνησιν δι’ ἀνοχήν, καί ἐπιχειροῦν νά μετατρέψουν τήν προστασίαν τῆς δημοσίας ὑγείας, μεταξύ ἄλλων, καί εἰς θρησκευτικόν ζήτημα»¹⁹.

¹⁶ Ὁ.π., 4.

¹⁷ π. Β. Θερμοῦ, «Ἐνα σκάνδαλο πού ἀποσιωπήθηκε», στό blog Huffpost, 7/2/2021.

¹⁸ Βλ. ΕΣΤΙΑ τῆς 2ας καί 3ης Μαΐου 2020, 1 καί 3.

¹⁹ Ἐπιστολή Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος Ἱερωνύμου Β' πρὸς τόν Πρωθυπουργό στίς 7/12/2020.

Δημιουργήθηκαν έτσι εντάσεις στον εκκλησιαστικό χώρο όπως έπεσήμανε και ο Αρχιεπίσκοπος στην επιστολή του: «φθάσαμε, μάλιστα, στο σημείο να διασυρθώμεν δημοσίως, όταν κάποιιοι από τούς “ασθενείς τῆ πίστει” χριστιανούς μας, δίχως να διαθέτουν τὴν ἐνδεδειγμένην ὑπομονήν καὶ ψυχραιμίαν, ἤσκουν δριμείαν κριτικὴν διὰ τῶν Μέσων Κοινωνικῆς Δικτυώσεως, ἀλλὰ καὶ ἀπέστελλον καθημερινῶς πρὸς τὰς Ἱεράς Μητροπόλεις καὶ τὴν Ἱεράν Σύνοδον σωρείαν ὑβριστικῶν καὶ ἀπειλητικῶν μηνυμάτων καὶ ἐπιστολῶν»²⁰, κατάσταση ἡ ὁποία συνεχίζεται ἀπὸ τούς θερμούς αἰμούς μέχρι καὶ σήμερα.

Σχετικά μέ τό θέμα τῆς θείας Κοινωνίας λέχθησαν ἀρκετά ἀναλυτικά καὶ διευκρινιστικά ἀπὸ τόν Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Ναυπάκτου καὶ Ἁγίου Βλασίου κ. Ἱερόθεο κατὰ τίς ἐμφανίσεις του ὡς ἐκπροσώπου τύπου –συνοδικῆ ἐξουσιοδοτησεί– τῆς προλαβούσας ΔΙΣ στά τηλεοπτικά καὶ ραδιοφωνικά μέσα. Ξεκαθάρισε ὅτι: «ἡ θεία Λειτουργία εἶναι ἡ καρδιά τῆς Ἐκκλησίας, εἶναι ἡ ταυτότητά μας· ἡ θεία Κοινωνία καὶ ὁ τρόπος πού μεταλαμβάνεται εἶναι ἀδιαπραγμάτευτα γιά τὴν Ἐκκλησία ... ἡ θεία Κοινωνία δέν μεταδίδει μικρόβια καὶ ιούς· ὅτι ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖον μεταλαμβάνουμε εἶναι πανορθόδοξος· ὅτι ὑφέρπουν σέ ὅσα λένε μερικοὶ ἰδεολογικές ἀγκυλώσεις κατὰ τῆς θείας Κοινωνίας...»²¹.

Πολλοὶ ἐπίσης ἱεράρχες καὶ πανεπιστημιακοὶ δάσκαλοι²² μίλησαν καὶ

²⁰ Ἐπιστολή Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος Ἱερωνύμου Β' πρὸς τόν κ. Πρωθυπουργό, 22/4/2020.

²¹ Ἱ. Βλάχου, Μητροπολίτης Ναυπάκτου καὶ Ἁγίου Βλασίου, «Ἡ Ἐκπροσώπησις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος εἰς τὰ ΜΜΕ κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἐξάρσεως τῆς πανδημίας τοῦ covid-19», σ. 14. Εἰσήγησις στήν Ἱερά Σύνοδο τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος τοῦ Ὀκτωβρίου 2020, ἡ ὁποία τελικά δέν συνήλθε λόγω τῆς πανδημίας.

²² Παραθέτουμε ἐδῶ κάποια ἔργα ἀπὸ τὰ πολλὰ πού δημοσιεύθησαν μέ καταγραφὴ ποιμαντικῶν καὶ ἄλλων προβληματισμῶν ἐξ ἀφορμῆς τῆς πανδημίας τοῦ κορωνοϊοῦ: Ρ. Vasilliadis (ed.), *The Church in a period of Pandemic. Can the present pandemic crisis become a meaningful storm for renewal in our Churches?*, CEMES Publications, Salonici 2020. *Καιρὸς τοῦ ποιῆσαι. Ἡ Ὁρθοδοξία ἐνώπιον τῆς πανδημίας τοῦ κορωνοϊοῦ*, Συλλογικὸ ἔργο, Ἐκδοτικὴ Δημητριάδος, Ν. Ἀντωνοπούλου, Μητροπολίτου Ἀργολίδος, Ἀπέναντι στὸν Covid-19 μέ εὐθύνη. *Ποιμαντικὴ παρέμβασις*, Ναύπλιο 2020. Ἀ. Κουκουριδῆ, Μητροπολίτου Ἀλεξανδρουπόλεως, *Ἡ θέσις καὶ ὁ ρόλος τῶν Ὁρθόδοξων Ἐπισκόπων (μέχρι καὶ τὴν πανδημία τοῦ κορωνοϊοῦ)*, Ἀλεξανδρούπολη, 2020, σσ. 13-18. Χρ. Σαββάτου, Μητροπολίτη Μεσσηνίας, *Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ ἡ πανδημία τοῦ Covid-19*, Καλαμάτα 2020. Τοῦ ἰδίου, «Ἡ πανδημία τοῦ Covid-19 καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος», εἰσήγησις στὸ Οἰκονομικὸ Φόρουμ τῶν Δελφῶν, Ζάππειο Μάιος 2021. Σακελλαρίου Ἀλέξανδρου, *Θρησκεία καὶ πανδημία στήν ἐλληνικὴ κοινωνία*, Θεσσαλονίκη 2020. *Σύναξις*,

ἔγραψαν γιά τό μυστήριο τῆς θείας Εὐχαριστίας ξεκαθαρίζοντας ὅτι Ἐκκλησία καί θεία Κοινωνία ταυτίζονται, ἀκριβῶς ἐπειδή «ἡ Ἐκκλησία σημαίνεται ἐν τοῖς μυστηρίοις»²³.

4) Ἐπισημάνσεις

Α) *Γιατί τελικά ἐνεργήσαμε, τόσο ἡ προλαβοῦσα ΔΙΣ ὅσο καί ἡ παροῦσα, μέ συγκρατημένο τρόπο καί δέν ἀναπετάσαμε τίς σημαίες τῆς Ὁρθοδοξίας γιά σύγκρουση μέ τήν Πολιτεία;*

Κάθε θεσμός τῆς πατρίδας μας βρέθηκε ἀπροετοίμαστος γιά νά ἀντιμετωπίσουν ἔγκαυρα καί ἀποτελεσματικά τίς συνέπειες τῆς πανδημίας μέ τά διαδοχικά lockdown, πού συμπαρέσυραν καί τούς ναοὺς στό κλείσιμο καί τίς γενικές ἀπαγορεύσεις τῆς περιόδου τοῦ πρώτου κύματος τῆς πανδημίας. Σημειώνει γιά τήν κατάσταση αὐτή ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Μεσσηνίας κ. Χρυσόστομος στήν εἰσήγηση πού τοῦ ἀνετέθη ἐνόψει τῆς συγκλήσεως τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος τόν Ὀκτώβριο τοῦ 2020 –ἡ ὁποία τελικά δέν συνήλθε λόγω τῆς πανδημίας– ὅτι ἡ ΔΙΣ τῆς περιόδου 2019-2020: «προσπάθησε μέ νηφαλιότητα καί κυρίως μέ προσφυγή στήν παράδοσή Της νά ὑποδείξει λύσεις καί προσωρινά μέτρα, πού θά ἐνίσχυαν ποιμαντικά τούς πιστούς, προσφέροντας ἔτσι στόν ἀπογοητευμένο, μετέωρο καί δοκιμαζόμενο ἄνθρωπο ἕνα μήνυμα ἐλπίδας καί ἐμπιστοσύνης στόν ἀγώνα πρὸς ἐπιβίωση καί ὅ,τι θά προστάτεψε τήν ὑγεία του»²⁴.

Ἐπίσης σημειώνει μέ ἔμφαση ὅτι, ἐξ αἰτίας τῶν ἐκτάκτων καί πρωτόγνωρων συνθηκῶν οἱ ὁποῖες ἀπαιτοῦσαν γρήγορες καί ριζικές ἀποφάσεις ἔναντι ἐνός κινδύνου πού δέν ἄφηγε περιθώριο γιά δεύτερες σκέψεις, καθυστερήσεις ἢ ἀναθεωρήσεις, τά μέλη τῆς Συνόδου αὐτῆς ἔχοντας συναίσθηση τῶν κρισίμων στιγμῶν: «δέν διεκδίκησαν “τό ἀλάθητον”, οὔτε διεκήρυξαν ὅτι δέν ἀναγκάσθηκαν ἀπό τήν ἐξέλιξη τῆς κατάστασης νά κά-

«Πανδημία», τεῦχος 156 (Ὀκτώβριος-Δεκέμβριος 2020). Γονιδάκη Φραγκίσκου, *Ἡ μοναξιά τῆς πανδημίας*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2020. Προκόπη Παυλόπουλου, *Ἡ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου ὡς θεμέλιο τοῦ ἀνθρωποκεντρικοῦ χαρακτήρα τοῦ Συντάγματος. Οἱ θεσμικές ἐπιπτώσεις στό πεδίο τῆς Βιοηθικῆς*, Ἀθήνα 2019. Τοῦ ἴδιου, *Ἡ πανδημία καί «τό ἐμβόλιο» στήν βαριά σκιά τοῦ Ἐπιμηθέα*, ἐκδ. Gutenberg, Ἀθήνα 2020. Ὁρθόδοξη Ἀκαδημία Κρήτης, *Κοινωνική Κρίση καί Πανδημία*, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2021.

²³ Νικολάου Καβάσιλα, *Ἑρμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας*, ΙΣΤ', 8, PG 150, 405 κ.έ.

²⁴ Χρ. Σαββάτου, «Αἱ Ἀποφάσεις...» ὁ.π., σ. 3.

νουν ἔναγχες ὑπερβάσεις ἢ καὶ ὑποχωρήσεις. Σέ κάθε συνοδική συνεδρία», συνεχίζει, «ἐρχόμασταν ἀντιμέτωποι ὄχι μόνο μέ αὐτό καθαυτό τό πρωτόγνωρο ἐξελισσόμενο γεγονός τῆς πανδημίας ἀλλά καί μέ ἐξελίξεις ραγδαίες καί ἐπικίνδυνες γιά τή ζωή τοῦ ἴδιου τοῦ ποιμνίου μας. Μπορεῖ, σενεπῶς, νά ἔγιναν λάθη “ἐν ἀγνοίᾳ”, “ἐκ ζήλου οὐ κατ’ ἐπίγνωσιν”, ὄχι ὅμως ἐκ δόλου, ἀπό ἰδιοτέλεια ἢ “ἐκ προθέσεως”»²⁵.

Β) Ἡ πανδημία θά ἀλλάξει γιά πάντα τόν τρόπο πού ζοῦμε;

Σάν ἀπάντηση θά δανεισθῶ τά λόγια τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Τιράνων καί πάσης Ἀλβανίας κ. Ἀναστασίου ἀπό συνέντευξη πού ἔδωσε στόν Ἀλέξη Παπαχελά μετά τήν αἴσια ἔκβαση τῆς περιπέτειάς του (προσεβλήθη ἀπό τόν κορωνοϊό): «Ὅτι θά ἀλλάξει τό θεωρῶ βέβαιο. Γιά τό “πάντα” καί τό “πῶς” δέν εἶμαι σίγουρος... Ἡ πανδημία γελοιοποίησε ὅλα τά ἀμυντικά συστήματα τῶν ἰσχυρῶν τῆς Γῆς. Ὁ ἐχθρός εἶναι μιὰ ἀθέατη καί ἀπρόσωπη πρωτεῖνη, μέ ποικίλες μεταλλάξεις καί περίεργη ἐπιθετικότητα ἐναντίον ἀδιακρίτως τῶν πάντων. Τό μεγάλο δίδαγμα εἶναι ὅτι γιά τήν ἀντιμετώπισή του ἀπαιτήθηκε πανανθρώπινη συσπείρωση καί συστράτευση ὅλων τῶν ἐπιστημονικῶν καί ἄλλων δυνάμεων καί παγκόσμια ἀλληλεγγύη. Ἐπιβάλλεται νά ἐπανεξεταστοῦν οἱ προτεραιότητες τῆς ἀνθρωπότητας καί οἱ ἀξίες πού καθορίζουν τήν πορεία της, μέ βάση τή δικαιοσύνη καί τόν σεβασμό σέ κάθε ἀνθρώπινο πρόσωπο καί ὄχι τό δίκαιο τοῦ ἰσχυροτέρου»²⁶.

Φαίνεται τελικά πῶς ἡ πανδημία σηματοδοτεῖ τό τέλος μιᾶς ἐποχῆς καί τήν ἀρχή μιᾶς ἄλλης. Μετά τό τέλος της δέν θά ὑπάρχουν στερεότυπα καί αὐτονόητα. Ἡ Ἐκκλησία θά κληθεῖ νά ἀπαντήσει σέ νέα ἐρωτήματα, νά μιλήσει γιά τόν ρόλο της στήν μετά κορωνοϊό κοινωνία, νά ἐνισχύσει τήν κοινωνική συνοχή καί τῶν μελών της, νά δώσει νόημα στίς διαπροσωπικές σχέσεις, νά εὐαγγελισθεῖ στούς ἐγγύς καί τούς μακράν τήν παράδοσή της μέσα ἀπό τούς λόγους τῶν Πατέρων της.

Γ) Παρεμβάσεις τῆς Πολιτείας στά ἐσωτερικά τῆς Ἐκκλησίας

Ἡ συνεργασία καί ἡ συμβολή τῆς Ἐκκλησίας στήν προσπάθεια τῆς Πολιτείας γιά τήν προστασία τῆς ὑγείας τῶν πολιτῶν ὑπῆρξε σημαντική παρά

²⁵ Ὁ.π., σ. 4.

²⁶ Ἀλβανίας Ἀναστάσιου, Συνέντευξη στόν Ἀλέξη Παπαχελά, περιοδικό τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης *Εὐλογία*, τεύχ. 98 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2020), 22-23.

τήν επίθεση πού δέχθηκαν οι ιεράρχες για τις αποφάσεις τους τόσο από τους «ζηλωτές» Χριστιανούς, όσο και από δημοσιογράφους ή επιστήμονες έχθρικά διακειμένους προς την Έκκλησία.

Όμως παρόλη τήν εκ μέρους τής Έκκλησίας προσπάθεια νά συμβάλει στο διάλογο μέ τήν Πολιτεία για τήν καλύτερη διαχείριση τής πανδημίας, τά αποτελέσματα φανερώνουν ότι όλο αυτό τό χρονικό διάστημα τών τριών κυμάτων τής πανδημίας ή Κυβέρνηση ἐπιλέγει πάντοτε τό δυσμενέστερο μέτρο από τά ηπιότερα μέτρα μέ τούς μικρότερους περιορισμούς πού ἐπιλέγει ή ΔΙΣ.

Τό γεγονός αυτό θέτει ένα ἐρώτημα για τήν δυνατότητα ανάμειξης τής Πολιτείας στά ἐσωτερικά τής Έκκλησίας (*sacra interna corporis*), καθώς τίγεται άμεσα ή συνταγματική αρχή τής θρησκευτικής ἐλευθερίας. Επίσης θέτει και ένα άλλο ἐρώτημα «για τά όρια του πολιτειακού νομοθέτη νά νομοθετεί για ζητήματα λατρείας, τά όποια βρίσκονται εκτός τών νομοθετικῶν ἀρμοδιοτήτων και ἐξουσιοδοτήσεών του»²⁷. Η περίφημη φράση-καραμέλα περί «διακριτῶν ρόλων» φαίνεται πώς σκοντάφτει στήν πάντοτε ισχύουσα φράση τής νόμφ κρατούσης Πολιτείας, θέση πού εφαρμόζεται πολλές δεκαετίες από τό Κράτος.

Λοιπόν Πίστη, Ἐλπίδα, Ὅραμα

Πίστη σημαίνει ἐμπιστοσύνη. Δέν εἶναι παπαγαλισμός κανόνων και δογματικῶν ὄρων και κανονιοβολισμός ὅσων ἔχουν διαφορετική ἄποψη από μᾶς. Η Πίστη παραπέμπει άμεσα στή Μυσταγωγία, δηλαδή στή Θ. Εὐχαριστία σύμφωνα και μέ τό τροπάριο: «*Μυσταγωγῶν σου Κύριε τούς μαθητάς ... φίλοι ὁράτε μηδεῖς ὑμᾶς χωρίσει μου φόβος· εἰ γάρ πάσχω ἀλλ' ὑπέρ του κόσμου. Μη οὖν σκανδαλίζεσθε ἐν ἐμοί*»²⁸.

Ἐλπίδα εἶναι ή γνώση και ή βίωση τής Έκκλησιολογίας. Η ἐλπίδα, όταν εἶναι χωρισμένη από τήν ἀγάπη προς τόν ἀδελφό μας²⁹, ὑπηρετεῖ τήν διχόνοια και τήν διαίρεση του ἐκκλησιαστικού σώματος. Ἐλπίδα εἶναι νά ἀντιληφθοῦμε ὅτι ή ἀλήθεια για τήν ὅποια ὀμιλοῦμε ή κραυγάζουμε εἶναι

²⁷ Χρ. Σαββάτου, ὀ.π., σ. 12.

²⁸ Καί νῦν τῶν ἀποστίχων του Ὁρθρου τής Μ. Πέμπτης, «Ἀκολουθία τής Ἁγίας και Μεγάλης Ἐβδομάδος», Δ' ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήναι 1974.

²⁹ Κορ. Α' 13,13: «νυνὶ δέ μένει πίστις, ἐλπίς, ἀγάπη, τά τρία ταῦτα· μείζων δέ τούτων ή ἀγάπη».

τό Πρόσωπο τοῦ Σαρκωθέντος, παθόντος καί Ἀναστάντος Χριστοῦ, πού μᾶς καλεῖ σέ σχέση μαζί Του καί μέ τούς ἀδελφούς μας. Μέ τή σχέση αὐτή θεραπεύεται ἡ διχόνοια.

Καί τό Ὅραμα μας; Νά πάψουμε νά καταφεύγουμε στήν Ἐκκλησία γιά τίς δικές του ὁ καθένας μας ἀνασφάλειες, ἀναθεωρώντας ὅλη τή ζωή μας. Νά μάθουμε νά θυσιάσουμε τόν ἑαυτό μας καί ὄχι τούς ἄλλους³⁰.

³⁰ Κορ. Α' 10,23: «Μηδεὶς τό ἑαυτοῦ ζητεῖτω, ἀλλά τό τοῦ ἑτέρου ἕκαστος».

Μετά Χριστόν vs μετά covid-19 Ἀναγέννηση ἢ ἐπανεκκίνηση; Μία ἄλλη ἀνάγνωση.

Μαρίνας Β. Κολοβοπούλου

Ἀναπληρώτριας Καθηγήτριας του Τμήματος Θεολογίας, ΕΚΠΑ

«Τό παρελθόν ἐξαφανίστηκε, τό μέλλον δέν ἦρθε ἀκόμη καί τό παρόν, προτοῦ τό καταλάβουμε φεύγει ἀπό τήν ἀντίληψή μας». Ἐντός αὐτῆς τῆς ροῆς, ἐντός αὐτοῦ τοῦ χρόνου, κατά τόν Μ. Βασίλειο¹, ὁ φθειρόμενος καί ἀλλοιούμενος ἄνθρωπος καλεῖται, μέ τήν ἄσκηση τοῦ πνεύματός του, νά καταθέσει τήν πράξη καί τό ἔργο του. Καλεῖται νά διασχίσει τόν χρόνο μέ τήν ἱστορία του, μέ τή συνέχεια τῆς παρουσίας καί τῆς δράσης του. Χωρίς καί ἡ ἴδια ἡ ἱστορία νά ἀπαλλάσσεται τῶν ρυτίδων καί τῆς φθορᾶς πού αὐτός ὁ χρόνος τῆς προκαλεῖ, ἐντούτοις τά ἀντιμάχεται μέ τήν ἀξία καί τό νόημά της².

Ὅταν λοιπόν, «ὑπό μίαν βασιλείαν ἐγκόσμιον αἱ πόλεις γεγένηται» κατά τήν ἐπίγεια μοναρχία τοῦ Αὐγούστου, τότε, «πρῶτη ἀπογραφή τῆ οἰκουμένη ἐγένετο»³. Ἐντός αὐτῶν τῶν ἱστορικῶν σημείων τοποθετεῖται ἡ κατ' ἄνθρωπον γέννηση τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Τό γεγονός τῆς σαρκώσεως τοῦ Λόγου σηματοδοτεῖ τήν πρόσληψη τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἀπό τόν ἴδιο τόν δημιουργό της, τήν ἀναστοιχείωσή της καί συνάμα τήν ἀναγέννηση τῆς δημιουργίας. Ἡ πρός θάνατον φύση ἀναζωογονεῖται καί ἀναφυτεύεται ἀπό τόν μόνο καί ἀληθινό γεωργό της, «εἰς φυτείαν καινήν»⁴. Ἡ σάρκωση παύει τόν μερισμό καί τή στέρηση, γι'

¹ Νίκου Ἀ. Ματσούκα, *Ἐπιστήμη, φιλοσοφία καί θεολογία στήν Ἐξαήμερο τοῦ Μ. Βασιλείου*, Θεσσαλονίκη 1990², σσ. 155-156.

² Πρβλ. Παναγιώτη Κ. Κανελλόπουλου, «Προβλήματα Φιλοσοφίας καί Κοινωνιολογίας τῆς Ἱστορίας», στό *Ἐταιρεία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου, Παναγιώτη Κανελλόπουλου, Ἄπαντα Κοινωνιολογίας*, Τόμος Ε', ἐπιμ. ἔκδ. Μελέτης Η. Μελετόπουλος, Ἀθήνα 1996, σσ. 210-214.

³ Πρβλ. Δοξαστικό Ἑσπερινοῦ Χριστουγέννων.

⁴ Γρηγορίου Νύσσης, *Ἐξηγήσεις τοῦ Ἄσματος τῶν Ἀσμάτων*, Λόγος XV, GNO, σ. 436, PG 44, 1092CD.

αυτό ο Χριστός ονομάζεται ἀρχηγός τῆς Ζωῆς. Μὲ τὴν ἔνωση τῶν δύο φύσεων ἐν Χριστῷ, τελεῖται ἡ θεραπεία τῆς αἰτίας τῆς φθορᾶς, ὄχι ὡς φαινόμενο ἀλλὰ ὄντολογικῶς. Τὸ ἀνθρώπινο γένος ἐπανέρχεται στὸ ἀρχαῖο κάλλος, στὴν προπρωτική κοινωνία καὶ φιλία μὲ τὸν Θεὸ καὶ ὅλο τὸ ἀνθρώπινο φύραμα, ἐν Χριστῷ, προσφέρεται «τῷ Πατρὶ τῆς ἀφθαρσίας»⁵. Ἐάν ἡ ἐμπειρία τοῦ δένδρου τῆς γνώσεως τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ γιὰ τὸν ἄνθρωπο σηματοδότησε τὴν ἐξοδὸ τοῦ ἀπὸ τὸν παράδεισο, τὴ σφράγιση αὐτοῦ καὶ τὴ βίωση τῆς πτώσεως, ὡς ἐκτροπὴ καὶ φθορά, μὲ τὴν ἐνανθρώπηση τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ συντελεῖται ἡ παραδείσια ἀποσφράγιση καὶ χορηγεῖται ἡ δυνατότητα πλέον γιὰ τὸν ἄνθρωπο τῆς γεύσεως καὶ ἐμπειρίας τοῦ Ξύλου τῆς Ζωῆς. Ὁ Χριστός γίνεται τὸ σημεῖο καταλλαγῆς, ὁ καινός τόπος, ὅπου ὁ μεσότοιχος τῆς προγενέστερης ἔχθρας διαλύεται καὶ ἀποκαθίσταται ἡ ἔνωση τῶν πρὶν διεστώτων. Ὁ Θεός ἔγινε ἄνθρωπος καὶ ὁ ἄνθρωπος θεώθηκε κατὰ χάριν, μὲ ἄμεση συνέπεια τὴν ἀποκατάσταση ὁλόκληρου τοῦ φάσματος τῶν σχέσεων τοῦ ἀνθρώπου, τόσο μὲ τὸν ἄνθρωπο ὅσο καὶ μὲ τὸν κόσμο.

Αὐτὴ ἡ νέα δυναμικὴ, πού παρέχεται δωρεάν μὲ τὴν ἐνανθρώπηση τοῦ Λόγου, εἶναι αὐτὴ πού μετατρέπει τὸν χρόνο σὲ «καιρό», στὴ μοναδικὴ δηλαδή καὶ κατάλληλη στιγμὴ πού χωρίζει στὸ ἐξῆς τὴν πορεία καὶ τὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου σὲ δύο διακεκριμένα σύνολα⁶ καὶ σηματοδοτεῖ πλέον ὄχι τὸν χρόνο ἀλλὰ τὴ διαφοροτικὴ ποιοτικὴ διάσταση αὐτῶν. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο τὸ μετὰ Χριστὸν ἀποτυπώνεται καὶ ὡς ἔτη σωτηρίας. Ἐν Χριστῷ ὁ ἄνθρωπος σώζεται, δηλαδή καθίσταται σώος, ὁλόκληρος καὶ μαζί μὲ αὐτὸν τὸ σύνολο τῆς κτίσεως. Εἶναι πλέον στὴ δικὴ του εὐχέρεια, ἐναπόκειται στὸ αὐτεξούσιό του, ἐὰν θὰ οἰκειοποιηθεῖ αὐτὴ τὴ δυνατότητα, ἡ ὁποία τοῦ χορηγήθηκε γιὰ νὰ δημιουργεῖ καινὴ ἱστορία καὶ ἡ ὁποία μετοχικὰ μετατρέπει κάθε στιγμὴ τῆς δικῆς του πορείας σὲ «καιρό» εὐπρόσδεκτο.

Σὲ αὐτὸ τὸ ποιοτικὸ ἔδαφος τῆς μετὰ Χριστὸν προοπτικῆς, ὁ ἄνθρωπος χτίζει τὸ ἱστορικὸ του γίνεσθαι. Ἐνα γίνεσθαι τὸ ὁποῖο δὲν ὑπολείπεται σὲ δραματικότητα, τοὺς τόνους τῆς ὁποίας συνθέτει ἡ πορεία τοῦ ἀνθρώπου ὡς λογικοῦ ὄντος, κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ, μὲ τίς συνεχεῖς πτώσεις καὶ μεταπτώσεις του, μὲ τὴν ἀλλοτριωμένη ἔκφραση τῆς σχέσεως του μὲ τὸν Θεὸ ἀλλὰ καὶ μὲ τίς ὥρες τῆς μετάνοιάς του,

⁵ Πρβλ. Κωνσταντίνου Σκουτέρη, *Συνέπεια τῆς πτώσεως καὶ Λουτρὸν Παλιγγενεσίας*, Ἀθῆναι 1973, σσ. 97-103.

⁶ Πρβλ. Ε. Μουτσόπουλου, *Φιλοσοφικοὶ Προβληματισμοί*, Τόμος Τρίτος, *Βιώματα καὶ Ἐνεργήματα*, Ἀθῆναι 1984, σ. 440.

τῶν ἀνορθώσεων καί τῆς μεγαλουργίας του. Ἄμαρτία καί πτώση, θέωση καί ἀγιότητα ἐναλλάσσονται στό ὑπόβαθρο τῆς καινῆς κτίσης καί ἡ ἱστορία καταγράφει τά πάντα στή βάση τῆς μνήμης. Ἄπειρες οἱ σελίδες αὐτῆς τῆς καταγραφῆς, εἴτε καταξιωμένες ἱστορικά ὡς μεγάλες στιγμές εἴτε μνημονεύμενες λόγω τῆς ἀβυσσαλέας σκοτεινότητάς τους, δείγματα τῆς ἀκολασίας καί τῆς ἀμετανοησίας τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ.

Σήμερα ὁμως ὁ κληρονόμος τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς καί τῆς καινῆς κτίσης ἄνθρωπος βρίσκεται ἐνώπιον μιᾶς ιδιαίτερης πρόκλησης, μέ ἀφορμή τήν ἐξάπλωση τοῦ ἰοῦ sars-cov-2, τῆ νόσου covid-19 πού αὐτός προκαλεῖ, τήν ἐξ αὐτῶν ὑγειονομική κρίση καί ὄλων τῶν συνεπειῶν της στίς ὁποῖες κλήθηκε ἡ ἀνθρωπότητα νά ἀντιδράσει. Οἱ πολιτικές καί οἱ χειρισμοί πού ὑπαγορεύτηκαν, ὑποβλήθηκαν, ἀκολουθήθηκαν καί ἀκολουθοῦνται, σέ σχεδόν παγκόσμιο ἐπίπεδο, κατά τήν πορεία ἀντιμετώπισής της, ἔχουν ὀδηγήσει σέ διατυπώσεις, σέ ἐκτιμήσεις, καί σέ ἐπιστημονικές καί πολιτικές «προφητείες»-«προβλέψεις» γιά ἀκόμη χειρότερα δεινά καί γιά ἕνα δυσεῖκαστο, ζοφερό μέλλον. Ταυτόχρονα ὁμως ἔχει ἀναδυθεῖ στήν ἐπιφάνεια μιᾶ ὀλόκληρη ἰδεολογία ἡ ὁποία, χρησιμοποιώντας ὡς «ξενιστή» τό γεγονός αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς νόσου καί περιβεβλημένη μέ μεσσιανικό καί ἀπελευθερωτικό μανδύα, ὑπαγορεύει τό πῶς ὀφείλει νά εἶναι ὁ κόσμος καί ὁ ἄνθρωπος στό ἐξῆς.

Στήν Εἰσαγωγή τοῦ πολύ γνωστοῦ καί γιά ποικίλους λόγους πολυσυζητήμενου βιβλίου τοῦ καθηγητῆ Claus Schwab, ἐκτελεστικοῦ διευθυντοῦ τοῦ World Economic Forum, καί τοῦ Thierry Malleret, *Covid-19: The Great Reset*⁷, κατατίθενται τά ἐξῆς διαφωτιστικῶς καθοριστικά: «Κατά τή στιγμή τῆς συγγραφῆς τοῦ βιβλίου (Ἰούνιος 2020), ἡ πανδημία συνεχίζει νά χειροτερεύει σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο. Πολλοί ἀπό ἐμᾶς σκεφτόμαστε πότε τά πράγματα θά ἐπανέλθουν στό φυσιολογικό. Ἡ σύντομη ἀπάντηση εἶναι: ποτέ. Τίποτα δέν θά ἐπιστρέψει ποτέ στή “θρυμματισμένη” αἴσθηση τῆς κανονικότητας, πού ἐπικρατοῦσε πρὶν ἀπό τήν κρίση, ἐπειδή ἡ πανδημία τοῦ κορώνα ἰοῦ σηματοδοτεῖ ἕνα θεμελιώδες σημεῖο καμπῆς στήν παγκόσμια τροχιά μας»⁸. Πρόκειται γιά τήν πανδημία γιά τήν ὁποία οἱ συγγραφεῖς ὑπογραμμίζουν ὅτι δέν εἶναι ἡ χειρότερη καί μάλιστα σέ πο-

⁷ Klaus Schwab, Thierry Malleret, *Covid-19: The Great Reset*, Geneva 2020. Οἱ ἀναφορές στό ἄρθρο γίνονται ἀπό τήν ἀγγλική ἔκδοση. Ἡ ἑλληνική μετάφραση κυκλοφόρησε τό 2021: Klaus Schwab, Thierry Malleret, *Ἡ μεγάλη επανεκκίνηση*, μτφρ. Ἀριάδνη Ἀλαβάνου, Ἀθήνα 2021.

⁸ Ὁ.π., σ. 11.

σοστό θνητότητας είναι ήπια σε σχέση με τις προηγούμενες⁹. Και συνεχίζουν: «Όρισμένοι αναλυτές τό αποκαλοῦν σημαντική διακλάδωση, ἄλλοι ἀναφέρονται σε μιά βαθιά κρίση “βιβλικῶν” διαστάσεων, ἀλλά ἡ οὐσία παραμένει ἡ ἴδια: ὁ κόσμος ὅπως τόν γνωρίζαμε στους πρώτους μῆνες τοῦ 2020 δέν ὑπάρχει πιά, διαλυμένος στή δίνη τῆς πανδημίας. Ὡς συνέπεια, ἔρχονται τόσο ριζικές ἀλλαγές, ὥστε ὀρισμένοι εἰδικοί ἀναφέρονται σε μιά ἐποχή «πρὶν ἀπό τόν κορώνα ἰό» (BC) καί «μετά τόν κορώνα ἰό» (AC)... Οἱ ἀλλαγές αὐτές «θά διαμορφώσουν ἕνα “νέο κανονικό”, ριζικά διαφορετικό ἀπό αὐτό πού θά ἀφήνουμε σταδιακά πίσω μας. Πολλές ἀπό τίς πεποιθήσεις καί τίς ὑποθέσεις μας γιά τό πῶς θά μπορούσε ἢ θά ἔπρεπε νά μοιάζει ὁ κόσμος, θά καταρρεύσει στή διαδικασία»¹⁰. Στό βιβλίο γίνεται ἀναλυτική ἀναφορά τῶν περιοχῶν τοῦ σύγχρονου κόσμου στίς ὁποῖες εἶναι ἐπιβεβλημένη, ὡς μή ἀναστρέψιμη κατάσταση καί ὡς μοναδικός ὅρος δυνατότητας τῆς συνέχειας τῆς ἀνθρωπότητας, ἡ ἐπανεκκίνηση. Οἱ περιοχές αὐτές ἀντιστοιχοῦν στήν οἰκονομία, σε νέες ἐνδεχόμενες νομισματικές πολιτικές, στό περιβάλλον, στήν τεχνολογική καί βιομηχανική ἀνάπτυξη, στίς κοινωνικές δομές καί σχέσεις, στους ἀνθρώπινους δεσμούς, στόν πολιτισμό, ἕως καί τά βαθύτατα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης.

Καθίσταται ἐπομένως σαφές ὅτι οἱ ὅποιες ἀναφερόμενες ἀνατροπές δέν περιορίζονται ἀποκλειστικά σε πολιτικά ζητήματα καί ἀνάλογες στρατηγικές, ἀλλά ἀφοροῦν στόν σύνολο ἀνθρώπινο βίο καί ἐπαναπροσδιορίζουν τήν ἀνθρώπινη παρουσία σε ὅλα τά ἐπίπεδα δράσης καί παραγωγῆς της, ἐπανανοηματοδοτώντας τήν ἔννοια *ἄνθρωπος*.

Ὁ σκοπός τῶν συγγραφέων εἶναι ἡ παροχή βοήθειας πρὸς τόν ἀναγνώστη, προκειμένου αὐτός νά ἀντιληφθεῖ τήν πολυεπίπεδη διάσταση τῶν ἐρχόμενων ἀλλαγῶν¹¹. Πρὸς αὐτή τή στόχευση στό βιβλίο παρατίθενται θεωρητικά καί πρακτικά παραδείγματα, ἐν τούτοις ὁ κύριος χαρακτήρας του εἶναι ἐπεξηγηματικός, περιέχοντας πολλές ὑποθέσεις σχετικά με τό πῶς (ἴσως ἢ μᾶλλον) θά ἔπρεπε νά εἶναι ὁ μετά τήν πανδημία κόσμος¹². Ὅπως οἱ ἴδιοι διακεκριμένοι συγγραφεῖς ἐπισημαίνουν: «Στό *Χρονικό ἑνός προαναγγελθέντος θανάτου* τοῦ Γκαμπριέλ Γκαρσία Μάρκες, ἕνα ὀλόκληρο χωριό προβλέπει μιά ἐπικείμενη καταστροφή καί παρ' ὅλα αὐτά κανένας ἀπό τούς χωρικούς δέν φαίνεται ἰκανός ἢ πρόθυμος νά

⁹ Ὁ.π., σ. 188.

¹⁰ Ὁ.π., σσ. 11-12.

¹¹ Ὁ.π., σ. 16.

¹² Ὁ.π., σ. 17.

ένεργήσει ώστε να την προλάβει, παρά μόνο όταν είναι πλέον πολύ αργά. Δέν θέλουμε να εΐμαστε αυτό τό χωριό. Γιά να αποφύγουμε μιά τέτοια μοΐρα, εΐναι ανάγκη, χωρίς καθυστέρηση, να θέσουμε σε εφαρμογή τή Μεγάλη Ήπανεκκίνηση. Αυτό δέν εΐναι κάτι πού άπλά θά ήταν καλό να τό κάνουμε, αλλά εΐναι άπόλυτη αναγκαιότητα να τό κάνουμε... Εΐναι χρέος μας να πιάσουμε τόν ταΰρο από τά κέρατα». Ή πανδημία μās δίνει αυτή τήν εΐκαιρία· «άντιπροσωπεΐει μιά σπάνια αλλά μικρής διάρκειας εΐκαιρία να στοχαστοΰμε, να φανταστοΰμε ξανά και να έπανεκκινήσουμε τόν κόσμο μας»¹³.

¹³ Ό.π., σ. 186. Τό άπόσπασμα-παράδειγμα του Γκαμπριέλ Γκαρσία Μάρκες, τό όποίο χρησιμοποιούν οι συγγραφείς τής Μεγάλης Ήπανεκκίνησης εΐναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό. Ή λειτουργία άλλωστε του παραδείγματος αυτή καθ' έαυτήν έντασσόμενη σε μιά έπιχειρηματολογία τής προσδίδει άλλη δυναμική. Έν προκειμένω, προκαλούνται οι αναγνώστες να συμμετέχουν νοητά στο αντίστοιχο πρόβλημα, τό όποίο παρουσιάζει κοινά στοιχεία, άν και μέ άόριστο τρόπο, μέ τή δική τους πραγματικότητα, ενώ ταυτόχρονα τούς προκαταλαμβάνει γιά τή δραματική συνέχεια. Μέ αυτόν τόν τρόπο ένισχύεται ή πειστικότητα τών συγγραφέων γιά τήν αναγκαιότητα τών αλλαγών, πού κατ' αυτούς εΐναι έπιβεβλημένο να εφαρμοστοΰν στο έξής στήν ανθρωπότητα. Από τήν παράδοση ώστόσο τής έλληνικής διάνοησης ό άκαδημαϊκός, πολιτικός και φιλόσοφος Παναγιώτης Κανελλόπουλος μās καταθέτει από μιά αντίστοιχη περίπτωση ένα διαφορετικό παράδειγμα, τό όποίο εΐναι έπιβεβλημένο να παρατεθεί, άφ' ενός μέν λόγω τής άπόλυτης όμοιότητάς του μέ τή σύγχρονη πραγματικότητα άφ' έτέρου δέ ως άπάντηση στο παράδειγμα τών συγγραφέων τής Μεγάλης Ήπανεκκίνησης: «Ακούστε με, αγαπητοΐ φίλοι: Κάποτε, σε μιά μεγάλη πολιτεία σαν και τούτη, είχε ένσκήψει μιά φοβερή έπιδημία. Ό καθένας κλείστηκε στο σπίτι του και κανένας δέν έννοούσε να βοηθήσει τούς άρρώστους: όλοι θεωρούσαν τή ζωή δικιά μου πού έπρεπε να τό προφυλάξουν. Οι νεκροΐ έμεναν άταφοι και όταν σε κάποιον σπίτι έμπαινε ή άρρώστια, τόν άρρωστο τόν έριχναν οι δικοΐ του στο δρόμο. Σε λίγες μέρες, όλόκληρη ή μεγάλη πολιτεία πού είχε εκατομμΐρια κατοΐκους, έσβησε: ούτε ξνας δέν γλίτωσε από τό θανατικό. Τις ίδιες εκείνες μέρες, έπεσε τό ίδιο κακό και σ' ένα χωριουδάκι πού ήταν πλάι στη μεγάλη πολιτεία. Τριακόσιοι άνθρωποι ζούσαν όλοι κι όλοι στο μικρό αυτό χωριό: κι οι τριάντα τρεις είχαν κιόλας πεθάνει σε λίγες ώρες. Όσοι δέν είχαν προσβληθεί από τή φοβερή άρρώστια βοηθοΰσαν τούς άρρώστους κι έθαβαν τούς νεκρούς. Εΐχαν σκεφθεί όλοι τους – κάποιος τό πρωτοεΐπε και οι άλλοι τό άσπάστηκαν– ότι και όσο ζούν δέν πρέπει να 'ναι εκ τού κόσμου. Σε λίγες μέρες ή φοβερή άρρώστια είχε βρει τέτοια κατανόηση στο μικρό αυτό χωριό, πού μιά νύχτα, σιωπηλά και άθόρυβα, περπατώντας στα νύχια τών ποδιών της γιά να μήν ένοχλήσει ούτε φεύγοντας όσους είχαν έπιζήσει, βγήκε από τό χωριό και δέν ξαναγύρισε ποτέ της. Από τούς λίγους πού είχαν έπιζήσει στο χωριό ξεπήδησε ένας όλόκληρος λαός. Τό χωριό τούτο ήταν ή Κιβωτός του Νώε». Παναγιώτη Κανελλόπουλου, *Τό τέλος του Ζαρατούστρα*, Αθήνα 2006², 324-325. Γίνεται σαφές ότι ή γραφίδα του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, μέ τήν αύρα τής *Πρός Διόγνητον Έπιστολής*, εκφράζει άπόλυτα τόν συνδυασμό του χριστιανι-

Είναι αναμφισβήτητο τό γεγονός ότι ό άναγνώστης του βιβλίου θά συμφωνήσει μέ τήν άποψη ότι ή πανδημία άποτελεί μιά σπάνια άν καί σύντομη ευκαιρία, όχι όμως για νά φανταστεί εκ νέου ή νά επανεκκινήσει τόν κόσμο του, αλλά για νά αποκτήσει προσωπική εμπειρία του τοπίου πού άναδύεται ως νέα πραγματικότητα ή νέα κανονικότητα καί πού έχει ήδη έτοιμαστει γι' αυτόν, τήν ανθρωπότητα καί τόν κόσμο γενικότερα. Ό ίός sars-cov-2 άποτελεί τόν έπιταχυντή ενός οράματος «κάποιων»(;) για σύνολη τή δημιουργία, πού τό έρμηνευτικό του κλειδί είναι ό όρος «επανεκκίνηση»· όχι «επιαναφορά ενός συστήματος στό όποιο εκκρεμοϋν σφάλματα ώστε αυτό πλέον νά λειτουργήσει σωστά»¹⁴, όχι διορθωτική παρέμβαση, όχι βελτίωση, όχι άνασκευή λανθασμένων τακτικών, όχι θεραπεία των κακώς κειμένων, συμπεριλαμβανομένων καί ήμων των ιδίων, στή νοηματική προοπτική τής «μετανοίας», αλλά επανεκκίνηση. Ένας όρος καθαρά τεχνικός πού εφαρμόζεται κατά κύριο λόγο στά ύπολογιστικά αλλά καί γενικότερα στά ηλεκτρονικά συστήματα. Έπανεκκίνηση: παύση τής λειτουργίας καί εκ νέου έναρξη, μέ τήν πίεση ενός διακόπτη. Μία κίνηση-παρέμβαση του ανθρώπου σε μιά κατασκευή καί σε ένα έργο δικό του, του όποιου έχει τήν κυριότητα, τήν ευθύνη καί τό προνόμιο τής ιδιοκτησίας ή τά ευσημα τής έφεύρεσης καί κατασκευής του.

Έπομένως, ή πρόταση τής επανεκκίνησης του κόσμου, συμπεριλαμβανομένου του ανθρώπου σε αυτόν, οδηγεί σε δύο βασικές διαπιστώσεις. Η πρώτη είναι ότι κόσμος καί άνθρωπος θεωρούνται, κατανοούνται, αξιολογούνται καί εκτιμώνται ως αναλώσιμα συστήματα. Έπανεκκινώ τόν κόσμο καί τόν άνθρωπο, «επανεκκινώ ένα σύστημα τό όποιο έχει κλείσει»¹⁵, όπως ακριβώς καί τόν ύπολογιστή μου· καί βέβαια στήν τελευταία περίπτωση, εάν δέν έχω άποθηκεύσει τά αρχεία στά όποια εργάζομαι, τά χάνω ή μπαίνω σε διαδικασία αναζήτησης ειδικών για νά τά επανακτήσω. Στην πρώτη περίπτωση όμως, αυτή του κόσμου καί του ανθρώπου, είναι φανερό

κού ήθους καί τρόπον μέ τήν ελληνική σκέψη, σε αντιδιαστολή μέ τούς χρησιμοποιούμενους στίς ήμέρες μας ξένους συγγραφείς, όπως ό Καμύ ή ό Μάρκες, οί όποιοι –προερχόμενοι από συγκεκριμένα περιβάλλοντα καί μέ αντίστοιχες καταβολές– εκφράζονται προφανώς ανακλώντας τή δική τους παράδοση, προτιμώνται καί είναι ιδιαίτερα προσφιλείς, όχι μόνο στό χώρο τής διάνοησης αλλά καί σε εκκλησιαστικά περιβάλλοντα. Ό Κανελόπουλος, σε σχέση μέ τούς συγγραφείς τής *Μεγάλης Έπανεκκίνησης*, μέ τό «προφητικό» παράδειγμά του από τό 1956 όταν πρωτοεκδόθηκε τό βιβλίο του, δέν απέβλεπε στό νά πείσει προς ίδιον όφελος αλλά δίδασκε ήθος – καί αυτή είναι ή ουσιαστική του διαφορά.

¹⁴ Ό.π., σ. 131. Βλ. καί σ. 185 τής ελληνικής έκδοσης, Σ.τ.Μ.

¹⁵ Ό.π., σ. 131.

ὅτι ἡ ἐπιθυμία εἶναι ἀκριβῶς αὐτή: νά χαθοῦν τὰ ἀρχεῖα, νά ἐξασθενήσουν οἱ μνημεῖς, νά ἐξαλειφθοῦν οἱ ἐμπειρίες, ἡ κληρονομιά καί τό ἔργο, νά ἀποδυναμωθεῖ ἡ δυνατότητα σκέψης καί κρίσης, καί νά διαγραφοῦν ὀλικά οἱ ἀρχές, ἡ ἱστορία καί ὁ πολιτισμός πού προσδιορίζουν τήν ἀνθρώπινη ὕπαρξη ὥστε νά εἶναι δυνατή ἡ νέα προεπιλεγμένη ἀπό κάποιους(;) νέα ἐγγραφή¹⁶. Κατά συνέπεια, ὁ ἄνθρωπος ἀπό βασιλέας τῆς κτίσεως, βασιλευόμενος ἄνωθεν, ὡς λογική εἰκόνα τῆς φυσικῆς εἰκόνας τοῦ Θεοῦ Πατρός, τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ, ὁ ἄνθρωπος ὁ προικισμένος ἀπό τόν δημιουργό του μέ τήν ἰσοθεΐα τοῦ αὐτεξουσίου του, μετατρέπεται σέ ἄβουλο ἐξάρτημα ἑνός πλέγματος, τό ὁποῖο βέβαια κατά καιρούς θά ἐπανεκκινεῖται ἢ θά ἀναβαθμίζεται σύμφωνα μέ τίς θεάσεις τοῦ μεταανθρωπισμοῦ καί τοῦ ὑπερανθρωπισμοῦ ἢ καί θά καταργεῖται, ἐάν λειτουργεῖ ἀντισυμβατικά, δηλαδή ἔχοντας λάβει τόν χαρακτηρισμό τοῦ ἐπικίνδυνου γιά τό σύστημα.

Ἡ εἰκόνα αὐτή ὅμως προκαλεῖ ἀπό μόνη της τήν ἀναζήτηση τοῦ κινητήριου μοχλοῦ πού θά θέτει τό σύστημα αὐτό σέ ἐφαρμογή. Ἐτσι ὀδηγοῦμαστε στή δευτέρη διαπίστωση: θά ὑπάρχει κάποιος ἢ κάποιοι πού, μένοντας ἐκτός τοῦ συγκεκριμένου πλέγματος-συστήματος, κόσμου-ἀνθρώπου, θά πρέπει νά λειτουργοῦν ὡς οἱ κύριοι χειριστές του. Κατά τήν ὀρθόδοξη διδασκαλία, ὁ ἄνθρωπος ἐκτός τῶν ὁρίων τῆς κτιστῆς φύσεως, τὰ ὁποῖα καί ὑπερβαίνει, εἶναι ὁ Θεός ὁ ὁποῖος, ὡς ἄκτιστη φύση καί δημιουργός, διά τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν του διατηρεῖ στήν ὕπαρξη ὀλόκληρη τή δημιουργία. Ἐπειδή ὅμως στήν πρόταση τῆς ἐπανεκκίνησης δέν ὑπονοεῖται πούθενά –οὔτε κατά τό ἐλάχιστο– ὁ Θεός, αὐτό σημαίνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος αὐτοβούλως πλέον σφετερίζεται τή θέση τοῦ δημιουργοῦ του καί ἀντιμετωπίζει τόν ἄνθρωπο καί τόν κόσμο ὡς δικά του δημιουργήματα, τὰ ὁποῖα χειρίζεται, διαθέτει, κατευθύνει καί ἐκμεταλλεύεται καί σῶν ὁποίων τή σύνθεση καί τή δομή μπορεῖ νά παρεμβαίνει, ἀνάλογα μέ τίς δι-

¹⁶ Ἄν καί ὁ ὅρος *reset* ἀποδίδει τήν ἔννοια τῆς ἐπαναρρύθμισης ἢ ἐπαναφορᾶς, ἐν τούτοις οἱ ἴδιοι οἱ συγγραφεῖς διευκρινίζουν ἀπόλυτα ὅτι πρόκειται περί ἐπανεκκίνησης. Αὐτή τή θέση καταθέτουν ὅταν ἐρμηνεύουν τήν ἐπανεκκίνηση στό μικρο-επίπεδο κλάδων καί ἐπιχειρήσεων: «Ὅταν ἔλθουν ἀντιμέτωποι μ' αὐτήν, ὀρισμένοι ηγέτες τῆς βιομηχανίας καί ἀνώτεροι διευθυντές μπορεῖ νά μπου πειρασμό νά ἐξισώσουν τήν ἐπανεκκίνηση μέ τή συνέχιση τῶν πραγμάτων ἀπό ἐκεῖ πού εἶχαν σταματήσει, ἐλπίζοντας νά ἐπιστρέψουν στή παλιά κανονικότητα καί νά ἀποκατασταθεῖ ὅ,τι ἦταν λειτουργικό στο παρελθόν: παραδόσεις, δοκιμασμένες διαδικασίες καί οικεῖοι τρόποι δράσης – ἐν ὀλίγοις, μια ἐπιστροφή στούς τρόπους πού ὑπῆρχαν πρὶν ἀπό τήν πανδημία. Αὐτό δέν πρόκειται νά γίνει, ἐπειδή δέν μπορεῖ νά γίνει. Ὡς ἐπὶ το πλείστον, ἡ “ἐπιστροφή στα παλιά” πέθανε (ἡ τουλάχιστον προσβλήθηκε) ἀπό τήν Covid-19», ὁ.π., σ. 186 τῆς ἑλληνικῆς ἐκδόσεως.

κές του επιθυμίες προκειμένου να ικανοποιήσει τό όραμα τής προσωπικής του παντοδυναμίας καί κυριαρχίας.

Οί δύο αυτές διαπιστώσεις –του ανθρώπου πού αντιμετωπίζεται ως αναλώσιμο εξάρτημα καί υλικό καί του ανθρώπου πού καταλαμβάνει τό θρόνο τής θεότητας– αναπτύσσονται σέ ένα πολύ συγκεκριμένο περιβάλλον, τό όποιο διαμορφώθηκε καί καλλιεργήθηκε σταδιακά. Βασικό χαρακτηριστικό αυτού είναι ή αποσύνδεση από τόν Θεό ως πηγή αναφοράς κάθε ύπαρξης. Η διαδικασία αυτής τής αποσύνδεσης συνέβη άθόρυβα, μέσα από μιά σειρά αλλοιώσεων, καί εκφράστηκε μέ τή στροφή του ανθρώπου πρός τόν κόσμο καί τόν έγκλωβισμό του σέ αυτόν. Η ευμάρεια καί ό υλιστικός τρόπος ζωής οδήγησε μέ σταθερό βηματισμό τά πνευματικά κριτήρια από τήν ύπνωση στόν θάνατο. Ο άνθρωπος έγινε ή απόλυτη ένσάρκωση του ευαγγελικού πλουσίου: «έρώ τή ψυχή μου, Ψυχή, έχεις πολλά αγαθά κείμενα εις έτη πολλά· αναπαύου, φάγε, πίε, ευφραίνου» (Λουκ. 12,19). Από αυτή τήν κατάσταση, ή άφροσύνη τής άρνησης «ούκ έστιν Θεός» δέν ήταν μακρρά.

Έν τούτοις ή συγκεκριμένη άρνηση βιώθηκε μέ πολύ ιδιαίτερο τρόπο από τόν σύγχρονο άνθρωπο, άν καί όχι άγνωστο, ως πρός τήν ύφή του, στή ζωή τής εκκλησίας. Τόν Θεό τόν όποιο άρνήθηκε, τόν αντικατέστησε μέ ένα είδωλο του Θεού κατασκευασμένο βάσει των δικών του επιθυμιών. Ένα είδωλο του όποιου πρώτη ύλη είναι ή ψευδής γνώση, δηλαδή ή νόθευση τής εκκλησιαστικής του παράδοσης καί διδασκαλίας, καί τό όποιο έφερε σέ πέρας μιά σειρά «άνομων» στοχεύσεων: α) Ο άνθρωπος ανεξέλεγκτα πλέον ικανοποιούσε τίς δικές του επιθυμίες καί βλέψεις, β) δικαιολογούσε όλες του τίς αποκλίσεις, αποδίδοντας σέ αυτές ένδυμα θείας προέλευσης, ένώ ταυτόχρονα εξαφάνιζε τήν πίστη, ως ένθεο ζήλο αναφοράς πρός τόν δημιουργό καί γ) απολάμβανε ταυτόχρονα τήν αυτοδικαίωσή του αξιολογώντας τό ουσιαστικό του σκότος ως θείο φώς. Αυτός είναι ό νέος Θεός του ανθρώπου· ό Θεός πού ουσιαστικά άνήκει στόν άνθρωπο, ως δημιούργημά του, καί σέ αυτόν ό άνθρωπος είναι απόλυτα πιστός. Η έπιτομή μέ άλλα λόγια τής ειδωλολατρίας μέ τόν μανδύα τής ευσέβειας¹⁷.

Άμεση συνέπεια αυτής τής έπιλογής ήταν ή καλλιέργεια των συνθηκών

¹⁷ Είναι χαρακτηριστικοί οι λόγοι του Μ. Βασιλείου γιά τήν έποχή του: «καταπεφρόνεται τά των πατέρων δόγματα, αποστολικά παραδόσεις έξουθενήνται, νεωτέρων ανθρώπων έφευρέματα ταίς Εκκλησίαις έμπολιτεύεται· τεχνολογοϋσι λοιπόν, ου θεολογοϋσιν οι άνθρωποι· ή του κόσμου σοφία τά πρωτεία φέρεται, παρωσαμένη τό καύχημα του σταυρού» (Έπιστολή 90.2, Τοίς άγιωτάτοις αδελφοίς καί Έπισκόποις τοίς έν τή Δύσει, στό *Saint Basile. Lettres*, Paris 1961).

πού είναι υπεύθυνες για μιά σειρά από κρίσεις, κατά κύριο λόγο πνευματικές, οι όποιες με τή μορφή άλυσιδωτών αντιδράσεων, ως άλλο φαινόμενο ντόμινο, έπηρέασαν όλο τό φάσμα τής ύπαρξης του ανθρώπου, από τόν κόσμο έντός του όποιου ζεί καί κινείται έως τίς διαπροσωπικές καί κοινωνικές του σχέσεις, τά έργα του, τόν τρόπο διαβίωσής του. Στο έν λόγω διαβρωμένο-μεταλλαγμένο πνευματικό υπόβαθρο, ή οικονομική κρίση πού κυριάρχησε παγκοσμίως τήν τελευταία πολυετή περίοδο, αν καί μέ διαφορετική κατά τόπους ένταση, ήταν βασικό συστατικό για νά δοκιμαστούν τά όρια άντοχής τής ανθρωπότητας. Τό ύλιστικό οικοδόμημα κατέρρευσε οδηγώντας τήν ανθρώπινη ζωή στην απόγνωση, ενώ ό άνταγωνισμός, μέ τήν κυριαρχία του άπόλυτου δόγματος, όδήγησε καί όδηγεί σέ άκόμη μεγαλύτερη βύθιση. Ή παρουσία καί έξάπλωση τής covid-19 κατά τήν αντίστοιχη χρονική περίοδο ήταν ό καταλύτης.

Αυτό τό περιβάλλον, τό όποιο περιγράφηκε παραπάνω καί στό όποιο κινείται πλέον ό βυθισμένος στή άγωνία τής έπιβίωσης καί στόν άχαλίνωτο τρόπο ένώπιον του θανάτου άνθρωπος, έχει ως προσδιοριστικό άξονα τή συνθήκη τής άποδόμησης ως φαινόμενου τής μετανεωτερικότητας. Όπως κάθε παράσιτο, ή άποδόμηση επιτίθεται εκ τών έξω, «χρησιμοποιώντας τίς δυνάμεις του ίδιου του πεδίου ώστε νά στρέψει τίς δικές του στρατηγικές μεθόδους έναντίον του, παράγοντας μιά παραλυτική καί έξαρθρωτική δύναμη πού έπεκτείνεται σέ όλόκληρο τό σύστημα, δημιουργώντας ρωγμές πρός κάθε κατεύθυνση καί έτσι έπανακαθορίζοντάς το»¹⁸. Μέ αυτόν τόν τρόπο, διαμορφώνεται μιά ριζικά νέα συνείδηση καί έμπειρία. Αυτή ή άποδομητική λειτουργία συντελείται σέ βάθος χρόνου, σταδιακά χωρίς νά δημιουργεί κατά μέτωπο συγκρούσεις, ώστε στό τέλος τής διαδικασίας ό,τι έχει άπομείνει νά μήν έχει καμιά σχέση μέ ό,τι υπήρχε έξ αρχής. Ή διάβρωση πού έχει επιτευχθεί μέ αυτή τή διαδικασία είναι άπολύτως ανατρεπτική καί ή πραγματικότητα πού αναδύεται δέν έχει καμιά σχέση μέ τήν αρχική ταυτότητα τής ίδιας πραγματικότητας. Ήπειδή όμως ό,τι έγινε δέν έγινε συγκρουσιακά, αυτό τό νέο, τό όποιο κατ' όλίγον γίνεται γνωστό μέσα από τή συνήθεια, στην τελική του μορφή συνιστά μιά «νέα κανονικότητα». Ή λογική τής σταδιακής μόλυνσης, αυτού δηλαδή του ιδιότυπου κοινωνικού καί όχι μόνο μιθριδατισμού, όπου σταδιακά ό άνθρωπος υποδέχεται καί αποδέχεται μιά σειρά από τοξικότητες προσαρ-

¹⁸ *From Modernism to Postmodernism, An Anthology*, ed. Lawrence Cahoone, Blackwell Publishers, London ²1999, σ. 519, μέ άναφορά στό Jacques Derrida, *Writing and Difference*, trans. A. Bass, Chicago: Chicago University Press, 1978, σ. 20.

μοζόμενος σέ αυτές χωρίς νά γνωρίζει τό αποτέλεσμα τους, τελικά επιτυγχάνει τό στόχο της, πού δέν είναι ἄλλος ἀπό τή μόλυνση τῆς λογικῆς.

Ἐκφραση αὐτῆς τῆς μόλυνσης ἀλλά ταυτόχρονα καί ἐνισχυτικό της εἶναι ἡ κατάρρευση τῆς γλώσσας, ἡ ὁποία επιτυγχάνεται μέσῳ τῆς νοηματικῆς της φθορᾶς, μέσα «ἀπό τό ψεύτισμα καί τή νοθεΐα πού γίνεται ὄχι ἀπό σύμπτωση ἀλλά ἀπό δόλο ἐκείνου πού χρησιμοποιοῦν τίς λέξεις». Τότε, ὅπως σημειώνει ὁ Παπανοῦτσος, «αὐτές χάνουν τήν ἀρετή τους. Παύουν νά εἶναι ἔντιμες· ἄλλο λένε καί ἄλλο ὑπάρχει στό βάθος τους. Ἔχουν γίνει μάσκες, γιά νά κρύψουν ἕνα πρόσωπο πού δέν συμφέρει νά φανεῖ τέτοιο πού πραγματικά εἶναι. Παγίδες πού στήνονται γιά νά πιάσουν τόν ἀπρόσεχτο ἢ τόν ἀφελή, τόν ἀπονήρευτο ἀκροατή καί νά τόν παραδώσουν ἔρμαιο σέ ἕναν ἀνομολόγητο σκοπό»¹⁹. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο ἡ ἐλευθερία, μέ πλήρη διαφθορά τοῦ νοήματός της, στρατεύεται γιά τήν καταπάτηση αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς ἔννοιας τῆς ἐλευθερίας· ὁ χαρακτηρισμός συνωμοσιολογία χρησιμοποιοῦνται γιά νά δηλώσει ὅτιδῆποτε ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ ὅ,τι ἔχει προκαθοριστεῖ ὡς «πολιτικά ὀρθό» κατά τή νεο-γλώσσα· ἡ ὑπακοή, ἡ κορυφαία ἀρετή τῆς μοναστικῆς πολιτείας, ἀποδίδεται ὡς τυφλή ὑποταγή σέ κελεύσματα συγκεκριμένων στοχεύσεων ἐντελῶς ξένων μέ τή λειτουργία τῆς ἴδιας καί τή σωτηριολογική της προοπτική· ἡ δημοκρατία, ἔχοντας καταργήσει οὐσιαστικά τό πρῶτο συνθετικό της, τόν δῆμο, μετατρέπεται σέ σκέτος «κράτος» καί ἐκφράζει τήν ἐπικράτηση τῆς ἐξουσιαστικῆς βίας στίς ἱερότερες παραμέτρους τῆς ἀνθρώπινης ὑπόστασης.

Πιά ποιό λόγο ὁμως ἐπιχειρεῖται αὐτή ἡ σύλληψη τῆς γλώσσας; Μέ τίς λέξεις ἐκφράζουμε τή σκέψη μας ἀλλά ταυτόχρονα «οἱ λέξεις πού ἀκοῦμε ἢ διαβάζουμε γίνονται μέσα μας σκέψεις καί αἰσθήματα, κινητοποιοῦν τίς νοητικές καί συγκινησιακές δυνάμεις πού φωλιάζουν στόν ἐσωτερικό μας κόσμο καί ἐκείνες παράγουν τά βιώματα πού ἀντιστοιχοῦν στό νόημά τους. Ὅσο καί νά ἀντιδράς θεληματικά στήν ὑποβολή πού ἀσκοῦν οἱ λέξεις, εἶναι ἀδύνατον νά μήν ὑποστῆς τήν ἐπίδρασή τους· σοῦ μεταδίδουν τόν κραδασμό πού περιέχουν καί καρφώνονται στή σκέψη καί στά αἰσθήματά σου. Αὐτόν τόν μηχανισμό ἐκμεταλλεύονται ὅσοι ἔργο τους ἔχουν κάνει τή διαφήμιση, τήν προπαγάνδα, τήν πλύση τοῦ ἐγκεφάλου»²⁰. Γίνεται ἐπομένως κατανοητό ὅτι ἡ ὁποιαδήποτε μεταβολή τῆς γλώσσας ἔχει ἀντίκτυπο στή σκέψη τοῦ ἀνθρώπου. Ὅσο πτωχεύει ἡ πρώτη, τόσο συρρικνώνεται ἡ δεύτερη. Ὅταν ἀπουσιάζουν οἱ λέξεις πού σοῦ χρειάζονται

¹⁹ Ε. Π. Παπανοῦτσου, *Τό δίκαιο τῆς πυγμῆς*, 2012, σσ. 160-161.

²⁰ Ὁ.π., σ. 242.

γιά νά πείς κάτι, ἀπλῶς δέν τό λές ἢ λές κάτι διαφορετικό ἀπό αὐτό πού ἠθελες νά πείς²¹. Ὅπως διατυπώνει ὁ Jean Paul Fitoussi, αὐτό στό ὁποῖο ἀπέβλεπε ὁ Γκέμπελς (ὁ ὑπουργός «Λαϊκῆς διαφωτίσεως καί προπαγάνδας» τῆς ναζιστικῆς κυβένησης τοῦ Χίτλερ) «δέν ἦταν οἱ ἄνθρωποι νά φτάσουν νά σκέφτονται ὅπως ὁ ἴδιος, ἀλλά νά φτωχύνει τόσο ἡ γλώσσα, ὥστε ἐκεῖνοι νά μὴν μποροῦν νά σκεφτοῦν διαφορετικά»²². Μέ αὐτή τήν ἀλλοίωση ἐπομένως ἐπιτυγχάνεται γιά τούς ἐμπλεκομένους ἡ λήψη τοῦ ζητουμένου.

Γίνεται συνεπῶς κατανοητό ὅτι ἡ ὁρατή πλέον ἐξ αἰτίας τῆς ἀποδόμησης κατάρρευση τοῦ συστήματος κλόνησε συθέμελα τόν κόσμο τοῦ ἀνθρώπου ὁ ὁποῖος, ἔχοντας ἀπορρίψει τόν Θεό, εἶχε ἀναγάγει τήν ὑλικότητα του σέ ἀπόλυτη βεβαιότητα καί ἀξία τῆς ὑπαρξῆς του, ὅπως ὁ εὐαγγελικός πλούσιος. Κλόνησε ἕναν κόσμο πού, ἂν καί φανταστικός, ἐφ' ὅσον ἦταν ἀπομακρυσμένος ἀπό τήν κατ' ἐξοχήν ὑπαρξη, δηλαδή τόν Θεό, ἐν τούτοις ἀπολάμβανε τήν ἀποκλειστική βεβαιότητα τῆς ὑπαρξῆς. Σέ αὐτό τό τοπίο, ἡ πανδημία τοῦ Κορώνα ἰοῦ ἦταν ἡ χαριστική βολή. Στήν ψευδαίσθηση ζωῆς τό γεγονός τοῦ θανάτου ὡς τοῦ ἀπόλυτου τέλους, μέ τή συνεχή ὑπόμνηση τῆς ἐπερχόμενης ἀνυπαρξίας, γιγαντώθηκε καί γιά τόν ἀπομακρυσμένο ἀπό τό πρόσωπο τοῦ Θεοῦ «στένοντα καί τρέμοντα» ἄνθρωπο, ὁ φόβος τοῦ Κάιν ἐνώπιον τοῦ χαμοῦ του ταχύτατα μετατράπηκε σέ ἀπόλυτο τρόμο. Ὁ ἤδη ἐσκοτισμένος νοῦς βυθίστηκε στήν ἄβυσσο τῆς σύγχυσης καί στήν ἀφάνεια, πού ἐγγυῶνται ἡ ἀπώλεια τῆς εἰς Χριστόν πίστεως καί τῆς ἐξ αὐτῆς ἐλπίδος.

Οἱ συνθήκες ἦταν οἱ πλέον ἰδανικές γιά τήν ἀνάδυση μιᾶς νέας προτασης-ἐλπίδας. Γίναμε θεατές τῆς ἀνατολῆς τοῦ ὁράματος τῆς ἐπανεκκίνησης. Οἱ βασικοὶ ἄξονες γύρω ἀπό τούς ὁποίους αὐτή ὑφαίνεται –ὅπως ἀποδόμηση, μίξη τῆς ἀλήθειας μέ τό ψεῦδος καί ταυτόχρονα ὑπόσχεση γιά λύσεις στά ὑπάρχοντα ἢ μελλοντικά προβλήματα, γιά εὐημερία ὑλικῶν

²¹ Jean-Paul Fitoussi, *Τι μας κρύβουν οι λέξεις*, μτφρ. Α. Δ. Παπαγιαννίδης, Αθήνα 2021, σ. 13.

²² Ὁ.π., σ. 14. Βλ. καί Α. Μ. Meerloo, *The rape of the mind*, 1956, γιά τήν ποικιλία τῶν τρόπων πού χρησιμοποιοῦνται ἀπό τήν τακτική τῆς προπαγάνδας ὡς μέσο χειραγώγησης τοῦ ἀνθρώπου. Ἀντίστοιχα, ὅπως περιγράφεται στό Παράρτημα τοῦ ἔργου τοῦ Τζώρτζ Ὀργουελ *1984*, τό ὁποῖο φέρει τόν τίτλο «Οἱ ἀρχές τῆς Νέας Ὁμιλίας», διατυπώνονται τά ἑξῆς: «Ο σκοπός τῆς Νέας Ὁμιλίας ἦταν, ὄχι μόνο νά αποτελέσει ἐκφραστικό ὄργανο τῆς κοσμοθεωρίας καί των διανοητικῶν ηθῶν του ΑΓΓΣΟΣ, ἀλλά καί νά καταργήσει κάθε ἄλλον τρόπο σκέψης» (Τζώρτζ Ὀργουελ, *1984. Ὁ Μεγάλος Ἀδερφός*, μτφρ. Νίνα Μπάρτη, Αθήνα).

ἀγαθῶν, ἱκανοποίηση τῆς φιλοδοξίας καί τέλος ἀπόλυτη δόξα μέχρι καί κτήση τῆς τεχνητῆς βέβαια ἀθανασίας μέσω τῶν δυνατοτήτων τῆς 4ης βιομηχανικῆς ἐπανάστασης, τῆς ψηφιακῆς– εἶναι καταγεγραμμένοι στή μνήμη τοῦ ἐν Χριστῷ ἀναγεννημένου ἀνθρώπου καί κόσμου καί ὡς ἐκ τούτου εἶναι ἤδη γνώριμοι.

Αὐτό τό ὁποῖο ἀναζωγραφίζουν εἶναι ἡ ἐκδοχή ἑνός διεστραμμένου παραδείσου τοῦ ὁποίου δημιουργός παρουσιάζεται πλέον ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος καί ἐντός τοῦ ὁποίου καλεῖται πάλι ὁ ἴδιος νά βιώσει ἀνακεφαλαιωμένες ὅλες τίς ἀποτυχημένες ἐπιλογές τῶν λογικῶν ὄντων, νά βιώσει τό ψαλμικό «ἐπληθύνθη ἐν αὐτοῖς ἡ πτώσις» (Ψαλμ. 105,29) μέ τό πρόσημο καί πάλι τῆς λύτρωσης καί τῆς σωτηρίας. Στήν ὑπόσχεση-ἀνάγκη τῆς ἐπανεκκίνησης βιώνεται ἐκ νέου:

Πρῶτον, ἡ πτώση τοῦ πνευματικοῦ κόσμου τῶν ἀγγέλων, ὡς ἀπαίτηση ἀπόδοσης τῆς ἴδιας τιμῆς καί προσκυνήσεως στό κτίσμα μέ αὐτήν πού ἀποδίδεται ἀποκλειστικά στόν δημιουργό.

Δεύτερον, ἡ πτώση τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἐπανάληψη τῆς προγονικῆς ἁμαρτίας, ὡς ἀπόδοση δηλαδή ἀπολύτου ἐμπιστοσύνης-πίστεως στό δημιουργήμα καί ἀπόρριψη τοῦ δημιουργοῦ, πού ἀποτελεῖ τήν πρώτη βλασφημία τοῦ ἀνθρώπου κατά τοῦ Θεοῦ καί τήν κατόπιν αὐτῆς ὑπαρξιακή του ἀλλοίωση καί μεταβολή.

Τρίτον, ἡ πρό τοῦ κατακλυσμοῦ στρέβλωση τῆς ἀνθρωπότητας, ὡς μετατροπή τοῦ κατ' εἰκόνα καί καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ δημιουργηθέντος ἀνθρώπου σέ σάρκα, σέ ἕνα ὑλιστικό ὄν τοῦ ὁποίου ἡ ὑπαρξη καθορίζεται ἀπό τήν ἀναγωγή τῆς ὕλης καί τῶν ἀπολαύσεων της στόν κατ' ἐξοχήν προσδιοριστικό παράγοντα τῆς ζωῆς.

Τέταρτον, οἱ προϋποθέσεις καί οἱ συνέπειες τοῦ πύργου τῆς Βαβέλ. Εἶναι χαρακτηριστικός ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ὁ ἅγιος Νικόλαος Βελιμίροβιτς ἀποδίδει τή σύγχρονη ἐποχή σέ αὐτή τήν προοπτική: «Οἱ στόχοι τοῦ χτισίματος τοῦ ἀσιατικοῦ πύργου τῆς Βαβέλ καί τοῦ σύγχρονου πύργου εἶναι ὁλόιδιοι. Ἡ ἴδια ἀρρώστια καί στούς παλιούς καί στούς σύγχρονους χτίστες: Ἡ ἀπομάκρυνση ἀπό τόν Θεό. Τό κίνητρο καί στίς δύο περιπτώσεις ἦταν: Προσωπική δόξα, ἐναντίωση στόν Θεό καί στούς ἀνθρώπους πού πιστεύουν στόν Θεό. Οἱ στόχοι τοῦ χτισίματος ἦταν: Νά κάνουν τούς ἑαυτούς τους θεούς, νά ρυθμίζουν τά πάντα μέ τή λογική, χωρίς νά δίνουν καμιά σημασία στόν Δημιουργό τους. Τέσσερις εἶναι οἱ τοῖχοι τοῦ νέου πύργου τῆς Βαβέλ: Ὁ πρῶτος τοῖχος εἶναι ἡ ἐπιστήμη, ὁ δεύτερος εἶναι ἡ βιομηχανία, ὁ τρίτος τοῖχος εἶναι ἡ πολιτική καί ὁ τέταρτος τοῖχος εἶναι ὁ ἐγκωκεντρισμός... Σ' αὐτό τόν πύργο κατοικοῦν κάποιοι σκοτεινοί

ἄνθρωποι στους οποίους τό σκοτάδι εἶναι πιά ἀγαπητό καί ἀπό τό φῶς. ... Ὁ καθένας ψάχνει τή δική του ἀνάσταση πάνω ἀπό τόν τάφο τοῦ ἄλλου, τή δική του εὐτυχία πάνω στήν ἀτυχία τοῦ ἄλλου»²³.

Τέλος, **πέμπτον**, προβάλλουν αὐτοί οἱ ἴδιοι οἱ πειρασμοί τοῦ Χριστοῦ· ὁ μέν Χριστός τούς ἀποστράφηκε καί τούς ἀναίρεσε, ὁ ἐν Χριστῷ ἄνθρωπος ὅμως καλεῖται νά ὑποκύψει σέ αὐτούς.

Ἡ συγκατάνευση στους πειρασμούς αὐτοβούλως σηματοδοτεῖ τή δεύτερη πτώση τοῦ ἀνθρώπου, ὡς δεύτερη βλασφημία κατά τοῦ Θεοῦ μετά τήν παραδείσια καί πρώτη μετά τήν ἐν Χριστῷ ἀνακαινίση καί σωτηρία. Ἡ πορεία ὅμως πού ἀκολουθεῖ αὐτή τήν πτώση εἶναι μή ἀναστρέψιμη, διότι ὁ ἄνθρωπος ἀρνεῖται τήν ἐν Χριστῷ θεραπεία τῆς φύσεώς του γενόμενος φίλος τοῦ κόσμου καί ἐχθρός τοῦ Θεοῦ (*Ίακ.* 4,3-4). Καί ὅπως στόν παράδεισο, σύμφωνα μέ τόν Μ. Ἀθανάσιο, δέν ὑπῆρχε δυνατότητα μετανοίας, διότι ἡ διακοπή τῆς κοινωνίας μέ τόν Θεό δέν ἀποτελοῦσε ἁμαρτία μέ ἠθικό περιεχόμενο ἀλλά κατάσταση ὄντολογικῆς φθορᾶς, μέ ἀποτέλεσμα νά μήν ὑπάρχει δυνατότητα συνειδητοποιήσεως αὐτῆς τῆς κατάστασης²⁴, τό ἴδιο συμβαίνει καί σήμερα. Μέ τή διαφορά ὅτι δέν ὑπάρχει δυνατότητα ἀνακαινίσεως τῆς φύσεως ἐκ νέου, ἐφόσον αὐτή συντελέστηκε κατά τήν ἐνανθρώπηση τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ. Τό τέλος αὐτῆς τῆς πορείας εἶναι ἡ δευτέρα παρουσία τοῦ Κυρίου, ἡ ὁποία προαγγέλλεται ἀπό τόν ἴδιο τόν Λόγο τοῦ Θεοῦ.

Αὐτή εἶναι ἡ μετά covid ἐποχή καί αὐτό εἶναι τό ὑποσχόμενο ὄραμα τῆς. Καί ἐπειδή ὁ Χριστός δέν παρακάμπτεται οὔτε ἡ δυνατότητα σωτηρίας ὡς χορηγία Θεοῦ πρὸς τόν ἄνθρωπο καταργεῖται, στόχος εἶναι νά τά καταχωρίσει στή λήθη καί μέ αὐτόν τόν τρόπο νά τά ἀκυρώσει. Γίνεται ἐπομένως κατανοητό ὅτι ἡ προτεινόμενη ὡς μετά covid-19 ἐποχή ἀποτελεῖ ἀπόπειρα σφετερισμοῦ τῆς ποιοτικῆς διάστασης πού δηλώνει τό μετά Χριστόν καί προσβλέπει στή χειραγώγηση ἑνός πνευματικά κατεσταλμένου καί μέ ἀσταθῆ κριτήρια ἀνθρώπου, ὥστε ἀντί τῆς σωτηρίας πού παραδόθηκε ἀπό τόν Χριστό νά δοθεῖ σέ αὐτόν ἡ ψευδαίσθηση τῆς σωτηρίας καί τῆς ἀναγέννησης πού παρέχεται πλέον ἀπό τόν ἴδιο τόν ἄνθρωπο.

Στήν ψευδαίσθηση αὐτή τά ἀνθρώπινα ἔργα ἐπενδύονται μέ ἀπόλυτη ἰσχὺ καί ὡς ἐκ τούτου ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος παρουσιάζεται ὡς κυρίαρχος ἐπί

²³ Νικολάου (Βελιμίροβιτς), ἐπισκόπου Ἀχρίδος, *Μέσα ἀπό τό παράθυρο τῆς φυλακῆς*, Θεσσαλονίκη 2012, σσ. 291 κ. ἐξ.

²⁴ Βλ. τή σχετικὴ ἐκτενῆ ἀνάλυση στό Ν. Ξιώνη, *Ἄνθρωπος καί Κοινωνία. Ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου καί ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου*, τόμ. Α΄, Ἀθήνα 2020, σσ. 246 κ. ἐξ καί 331 κ. ἐξ.

τής ζωής, χωρίς να επιτρέπει τόν όποιονδήποτε κλονισμό αυτής τής καθέδρας του. Ότιδήποτε αντιστρατεύεται σέ αυτή του τή θέαση καταγγέλλεται ως άπώλεια καί θάνατος. Αύτή ή στάση έξυπηρετείται μέ τήν καλλιέργεια πληθώρας διλημμάτων του τύπου *ζωή ή τάφος* κ.ο.κ. Ή λογική τέτοιου είδους διαζεύξεων, αναδεικνύει τόν έγκλωβισμό του ανθρώπου στον παρόντα βίο, ό όποιος αξιολογείται ως ή μόνη πραγματικότητα. Ό άνθρωπος πλέον δέν είναι *πάροικος επί τής γής* αλλά *κάτοικος επί τής γής*, εφόσον επ' αυτής εξαντλεί τήν έννοια τής ελπίδας²⁵.

Σέ όσους αντιλαμβάνονται τήν έννοια τής ύπαρξης ως όριοθετημένη κατ' αποκλειστικότητα έντός τής υλικότητας αυτού του κόσμου, ό ιερός Χρυσόστομος απευθύνει έναν λόγο: *όχι αύριο αλλά ήδη πεθάνατε*²⁶. Αυτό τό όποιο ύποκρύπτεται σέ αυτή τήν υλιστική θεώρηση είναι ή άρνηση του Θεού, διότι μέ τρόπο κεκαλυμμένο ύποστηρίζει τήν άνυπαρξία τής αναστάσεως καί τήν άπιστία στά μελλοντικά αγαθά²⁷. Ή έν λόγω πνευματική κατάσταση ή όποία τίκτει τήν τοποθέτηση αυτή, χαρακτηρίζεται από τόν άγιο Έφραίμ τόν Σύρο ως πνευματική λέπρα, καί αυτοί οί λεπροί, ως άκάθαρτοι, θά πρέπει νά βρίσκονται έκτός τής παρεμβολής²⁸, έκτός του στρατοπέδου – καί έν προκειμένω του πνευματικού στρατοπέδου, δηλαδή τής Έκκλησίας. Κατά τόν ίδιο Άγιο, «τά λόγια τους είναι λόγια ανθρώπων πού έχουν πλανηθεί μακριά από τήν αλήθεια αλλά καί ανθρώπων αίρετικών ως προς τό φρόνημα»²⁹. «Άγωνιζόμενοι», συνεχίζει, νά διαστρέψουν τίς καρδιές όσων ύπακούουν σ' αυτούς «προσπαθούν νά προσαρμόσουν στά λεγόμενά τους τίς παραβολές του Κυρίου ή τίς προφητικές ρήσεις ή τους άποστολικούς λόγους, γιά νά μή φαίνεται ότι τό κατασκευασμά τους είναι χωρίς μαρτυρίες. Καί τό κάνουν αυτό από τή μία παραβαίνοντας τήν τάξη καί τόν είρμό των Γραφών, καί όσο εξαρτάται από αυτούς παρालύουν τά μέλη τής αλήθειας καί από τήν άλλη άλλοιώνουν καί παραποιούν τήν αλήθεια καί κατασκευάζοντας άλλα από άλλα έξαπατούν πολλούς ανθρώπους μέ τή λαθεμένα σχηματισμένη άποψη των παραπονημένων λό-

²⁵ Προκοπίου Γαζαίου *ΙΣΤ' Έπιτομή των εις τον Προφήτην Ήσαϊαν καταβεβλημένων διαφόρων εξηγήσεων*, PG 86B, 2232.

²⁶ Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Υπόμνημα εις τήν προς Κολοσσαείς επιστολήν. Όμιλία Β'*, PG 62, 315.

²⁷ Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγος εις τό Άγιον Πάσχα*, στο *Gregorii Nysseni opera*, IX, 1, έπιμ. έκδ. E. Gebhardt, Leiden 1967, σ. 264.

²⁸ *Λευιτ.*, 12:45-46.

²⁹ Έφραίμ Σύρου, *Περί άρετής κεφάλαια δέκα*, σ. 129, στο *Όσιού Έφραίμ του Σύρου έργα*, τόμ. 2, μτφρ. - έπιμ. έκδ. Φρατζόλας Κωνσταντίνος, Θεσσαλονίκη 1989, 129.

γων τοῦ Κυρίου»³⁰. Ἡ σοβαρότητα τῆς καταστάσεως πού ἐπιτρέπει ἀκόμη καί τήν ἐλάχιστη ὑπόνοια παράβλεψης τῆς ἀναστάσεως ὡς νίκης τῆς Ζωῆς ἐπί τοῦ θανάτου καί προβάλλει τόν θάνατο ὡς προσδιοριστικό παράγοντα τῆς ζωῆς τῶν πιστῶν, ἀναδεικνύεται ἀπό τήν ὀξύτητα τῶν ἐρωτημάτων τά ὁποῖα ὁ ἅγιος Ἐφραίμ ἀπευθύνει σέ αὐτούς τούς χριστιανούς: «Τί νά σέ ἀποκαλέσω λοιπόν, σκοτισμένε κατά τή διάνοια³¹;... Ποιός δάσκαλος ἔβαλε μέσα στήν καρδιά σου τέτοια βλασφημία, καί σέ ἀπομάκρυνε ἀπό τήν καθολική Ἐκκλησία;³²... Ἄν, ὅπως λές, ἄθλιε, οἱ νεκροί δέν ἀνασταίνονται διόλου, γιατί βαπτίζεσαι; Γιατί μεταλαμβάνεις τά ἄχραντα μυστήρια;³³ ... Πάψε λοιπόν, ταλαίπωρε, πάψε αὐτή τή φοβερή βλασφημία. Πάψε νά βρίζεις τούς Ἁγίους, καί νά ἀρνεῖσαι τόν Θεό, καί νά λές ὅσα δέν πρέπει³⁴... Ποιός μάρτυρας εἶναι πιό ἀξιόπιστος ἀπό τόν Θεό;³⁵ Ὁ ἴδιος ὁ Θεός μαρτυρεῖ»: ἐπομένως «Φοβήσου, ἄνθρωπε, σκληρόν σοι πρὸς κέντρα λακτίζειν»³⁶. Γιά τόν πραγματικό πιστό τά διλήμματα, τά ὁποῖα ὀριοθετοῦνται καί προσδιορίζονται ἀπό κοσμικές ἐξαρτήσεις καί δεσμεύσεις, ἀποτελοῦν ψευδοδιλήμματα καί ὡς ἐκ τούτου εἶναι ἄκυρα.

Ὁ πιστός ἄνθρωπος, ὁ χριστιανός ἄνθρωπος, ὡς ἄλλος προφήτης Ἱερεμίας, στέκεται ἐνώπιον τῆς κοιλάδας τῶν ξηρῶν ὄστων καί πλέον δέν προφητεῦει ἀλλά ἔχει τήν ἐμπειρία τῆς ἀναστάσεως, διότι ἡ ἱστορία τῆς ζωῆς του, περνώντας ἀπό τόν Σταυρό τοῦ Γολγοθᾶ, καινουργεῖται στόν ἄδειο τάφο τῆς Ἱερουσαλήμ. Καί σέ αὐτό τό ἔδαφος βλασταίνει ἡ ποιμαντική τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία στηρίζεται στόν πυλώνα τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου καί στήν κατάργηση τοῦ θανάτου.

Ὁ ἐκκλησιαστικός λόγος, μέ τή βεβαιότητα τῆς πίστεως, τή νηφαλιότητα τῆς κατά Θεόν ἐλευθερίας καί τήν παρηγορία τοῦ ζῶντος Λόγου τοῦ Θεοῦ, καλεῖ τόν χορό τῶν πιστῶν στήν «ἐπινίκιον ᾠδήν», ἡ ὁποῖα ἀπευθύνεται στόν Λυτρωτή καί Θεό ἡμῶν «τῷ καταλύσαντι νῦν θανάτου τήν δύναμιν. Ἀλαλάξωμεν καί βοήσωμεν τῷ Ἀδάμ, καί τοῖς ἐξ Ἀδάμ· Εὐλόγον τοῦτον εἰσήγαγε· ἐξέρχεσθε οἱ πιστοί εἰς τήν ἀνάστασιν»³⁷. Ὁ Θεός τῶν

³⁰ Ὁ.π., σ. 130.

³¹ Ἐφραίμ Σύρου, *Περί τῶν λεγόντων μὴ εἶναι ἀνάστασιν*, στό Ὅσιον Ἐφραίμ τοῦ Σύρου ἔργα, τόμ. 4, μτφρ. - ἐπιμ. ἔκδ. Φρατζόλας Κωνσταντῖνος, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 276.

³² Ὁ.π., σσ. 276-277.

³³ Ὁ.π., σ. 278.

³⁴ Ὁ.π., σ. 280.

³⁵ Ὁ.π., σ. 282.

³⁶ Ὁ.π., σ. 281.

³⁷ Οἶκος ἑορτῆς ἀγίου Σάββα τοῦ Ἁγιασμένου.

Χριστιανῶν, Θεός ὄχι νεκρῶν ἀλλὰ ζώντων, ἀναδεικνύει τή νέκρωση τοῦ θανάτου, τήν ἀνυπαρξία τοῦ τάφου καί ἀπελευθερώνει τόν ἄνθρωπο ἀπό κάθε φοβία καί τρόπο τῶν διλημμάτων τοῦ παρόντος αἰῶνος.

Π' αὐτόν τόν λόγο, γιά τόν ἐνδεδυμένο τόν Χριστό ἄνθρωπο ὁ μόνος νεκρός εἶναι ὁ θάνατος. Κληρονομία του αἰωνιότητος, ἀπρόσβλητη ἀπό κάθε εἶδους ἀπόπειρες τῶν ποικίλων ἴσως ἐπανεκκινήσεων εἶναι ἡ κατάθεση ψυχῆς τοῦ ἀγίου Ἰγνατίου τοῦ Θεοφόρου: «Ἐμοὶ δὲ ἀρχεῖα ἔστιν Ἰησοῦς Χριστός, τὰ ἄθικτα ἀρχεῖα ὁ σταυρὸς αὐτοῦ καὶ ὁ θάνατος καὶ ἡ ἀνάστασις αὐτοῦ καὶ ἡ πίστις ἡ δι' αὐτοῦ»³⁸.

Ὁ μετὰ Χριστόν κόσμος, ὁ μετὰ Χριστόν ἄνθρωπος ἀναγεννηθεὶς δέν ἐπανεκκινεῖται, διότι ἡ δωρεὰ τῆς ἀναγέννησης δέν παύει νά ὑφίσταται. Δέν παύει ὅμως νά ὑφίσταται, ὡς θεόσδοτος, καὶ ὁ καθοριστικὸς παράγοντας τοῦ ἀνθρώπινου αὐτεξουσίου μέ τήν ἔκφραση τῆς ἀνθρώπινης βούλησης. Ὁ Πατροκοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, ὁ μεγάλος διδάχος τοῦ γένους, προβάλλει ἐνώπιόν μας προφητικὸς, ἀφυπνιστικὸς, διαχρονικὸς ὅσο ποτέ: «Ψυχή καὶ Χριστός σᾶς χρειάζεται. Ἐτοῦτα τὰ δύο ὅλος ὁ κόσμος νά πέση, δέν ἠμπορεῖ νά σᾶς τὰ πάρη, ἔξω ἂν τύχη καὶ τὰ δώσετε μέ τό θέλημά σας»³⁹. Ὁ ἄνθρωπος, ὁ ἐν Χριστῷ σύνθρονος τῆς θεότητος θά τὰ παραχωρήσει; Ὁ ἄνθρωπος, ὁ ἐν Χριστῷ ἀθάνατος θά τὰ ἐκχωρήσει; Ὁ ἄνθρωπος, ὁ ἐν Χριστῷ καὶ μόνον, οὐσιαστικὰ ἐλεύθερος, θά τὰ παραδώσει; Ὅλοι ἐμεῖς θά τὰ ἀποποιηθοῦμε; Γιά τόν ἀγωνιζόμενο παρ' ὅλες τίς ἀδυναμίες του στό δρόμο τῆς ἀγιότητος πιστό, γι' αὐτόν τόν πιστό πού μέσα ἀπό τίς πτώσεις καὶ τίς ἀνορθώσεις του, μέσα ἀπό τήν πάλη του μέ τή μετάνοια ὀδεύει πρὸς τήν κατά Χριστόν μεταμόρφωση, ἡ ἀπάντηση, ὅπως καὶ ὁ βίος, εἶναι μονότροπος: Ὁχι, τοῦ Θεοῦ συνεργοῦντός μοι.

³⁸ Ἰγνατίου Ἀντιοχείας, *Ε'*. Ἐπιστολή πρὸς Φιλαδελφεῦσιν, στό *Ignace d'Antioche. Polycarpe de Smyrne. Lettres. Martyre de Polycarpe* (Sources chrétiennes 10), ἐπιμ. ἔκδ. P. T. Camelot, Paris 1969, 8.2.5.

³⁹ Ἰωάννη Β. Μενούνου, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχῆς*, Ἀθήνα², σ. 240.

«Ποῦ ἔστιν ὁ Θεός σου;»¹:
Το πρόσωπο μεταξύ ευαλωτότητας και ελπίδας
σε εποχή πανδημικής κρίσης

Κωνσταντίνου Κορναράκη
Καθηγητή του Τμήματος Θεολογίας, ΕΚΠΑ

«Δεν είναι ο Θεός αυτό που μας λείπει·
εμείς λείπουμε και μας λείπει,
έχουμε φύγει και είναι απών.
Τον γυρεύουμε τάχα ή μας γυρεύει
και δε μας βρίσκει;»
(Γιώργος Θέμελης, *Οι απόντες*)

1. Το εννοιολογικό πλαίσιο της ευαλωτότητας

Ο όρος «ευαλωτότητα» είναι νεολογισμός που σημαίνει την κατάσταση του να είμαι «ευάλωτος», δηλαδή σε μειονεκτική θέση, ευπρόσβλητος ως προς τις επιρροές και την ασφυκτική καθοδήγηση άλλων ανθρώπων («πατρονάρισμα»), το να πληγώνομαι εύκολα ή να αποτελώ τον στόχο επιθέσεων (π.χ. εκφοβισμός). Ο λατινικός όρος που σχετίζεται με τον όρο vulnerability (ευαλωτότητα) είναι το ρ. «vulnerare» (τραυματίζω)². Κατά τον Henk ten Have η σημασία του όρου ευαλωτότητα, όπως αποδίδεται στα Λεξικά, θα μπορούσε να συνοψιστεί σε τρεις βασικές έννοιες: α) ευπαθής στους τραυματισμούς, β) απροστάτευτος έναντι επιθέσεων ή πρόκλησης βλάβης και γ) ευεπίφορος σε σωματικούς ή συναισθηματικούς τραυματι-

¹ Πρβλ. «Ἐγενήθη τὰ δάκρυά μου ἐμοὶ ἄρτος ἡμέρας και νυκτός ἐν τῷ λέγεσθαί μοι καθ' ἑκάστην ἡμέραν· ποῦ ἔστιν ὁ Θεός σου; ταῦτα ἐμνήσθην και ἐξέχεα ἐπ' ἐμέ τήν ψυχήν μου, ὅτι διελεύσομαι ἐν τόπῳ σκηνῆς θαυμαστῆς ἕως τοῦ οἴκου τοῦ Θεοῦ ἐν φωνῇ ἀγαλλιάσεως και ἐξομολογήσεως ἤχου ἑορτάζοντος. ἵνατί περιλυπος εἶ, ἡ ψυχή μου, και ἵνατί συνταράσσεις με; ἔλπισον ἐπὶ τὸν Θεόν, ὅτι ἐξομολογήσομαι αὐτῷ· σωτήριον τοῦ προσώπου μου και ὁ Θεός μου. πρὸς ἐμαυτὸν ἡ ψυχή μου ἔταράχθη· διὰ τοῦτο μνησθήσομαί σου ἐκ γῆς Ἰορδάνου και Ἑρμωνιείμ, ἀπὸ ὄρους μικροῦ» (Ψαλμ. 41).

² Henk ten Have, *Vulnerability: challenging bioethics*, Routledge, New York 2016, σ. 3.

σμούς. Κατά τον Have οι δύο πρώτες έννοιες απαντώνται στον ιατρικό και στρατιωτικό χώρο. Η τρίτη είναι γενικής σημασίας και συσχετίζεται με την ευθραυστότητα, την αδυναμία, το επισφαλές και το πεπερασμένο. Παραδείγματα που θα μπορούσε κάποιος να εξετάσει είναι η ομάδα των ηλικιωμένων, οι άστεγοι, τα υποκείμενα ερευνών (π.χ. κλινικές δοκιμές) ακόμη και ασθενέστερες οικονομικά χώρες³.

Μία ακόμη ουσιαστική εννοιολογική διερεύνηση του όρου «ευαλωτότητα» είναι η διάκριση μεταξύ κοινωνικής και οντολογικής ευαλωτότητας. Στο συνέδριο του CIOMS (Council for International Organizations of Medical Sciences) στο Μεξικό το 1994 επισημάνθηκε ότι υπάρχουν δύο κύριοι τύποι ευάλωτων ανθρώπων: εκείνοι οι οποίοι βιώνουν την αίσθηση της ευαλωτότητας ως εγγενές χαρακτηριστικό της φύσης τους και εκείνοι οι οποίοι καθίστανται ευάλωτοι στο πλαίσιο της διάδρασης που υπάρχει μεταξύ κοινωνίας και μέλους της. Όπως διαμορφώνεται ο επιστημονικός διάλογος, υπάρχουν δύο κύριες τάσεις: η μία αφορά την υπαρξιακή διάσταση του όρου, δηλαδή τη φυσική αίσθηση ευθραυστότητας που αφορά κάθε άνθρωπο⁴, ενώ η άλλη τάση θεωρεί ότι η δεδομένη αυτή ευθραυστότητα δεν αποτελεί κριτήριο αξιολόγησης μιας κατάστασης ευαλωτότητας διότι με αυτό τον τρόπο προϋπάρχουσες συνθήκες, όπως η «φυσική ευθραυστότητα», μπορεί να αποπροσανατολίσουν την έρευνα για την ευζωία του ανθρώπου σε σχέση με βιοπολιτικές επιλογές⁵.

2. Ζητήματα βιοπολιτικής και ευαλωτότητα

Η ανακοίνωση του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας (WHO) ότι η ανθρωπότητα αντιμετωπίζει ως πανδημία την επιδημική εμφάνιση του ιού Sars-Cov-2 (11.3.2020), εγκαινίασε ένα νέο κόσμο, τις ιδιαιτερότητες και τα χαρακτηριστικά του οποίου δεν είχε φανταστεί ποτέ κανένας. Κατά τους Klaus Schwab και Thierry Malleret επρόκειτο για την αφετηρία της «Μεγάλης Επανεκκίνησης» (*The Great Reset*) διότι «στη σύγχρονη ιστορία δεν υπάρχει φαινόμενο ανάλογο της παγκόσμιας κρίσης που προκλήθηκε από την πανδημία του κορωνοϊού»⁶. Συγχρόνως άνοιξε και πάλι ο φάκε-

³ Henk ten Have, *Vulnerability: challenging bioethics*, σσ. 3-4.

⁴ Onora O'Neill, *Towards Justice and Virtue: A Constructive Account of Practical Reasoning*, Cambridge University Press, Cambridge 1996, σ. 192.

⁵ Το ρεύμα αυτό σκέψης παρουσιάζει και υποστηρίζει ο Henk ten Have (*Vulnerability*, σσ. 105-108).

⁶ K. Schwab - T. Malleret, *COVID-19: The Great Reset*, World Economic Forum, Co-

λος «βιοπολιτική»⁷. Ο τρόπος ρύθμισης, δηλαδή, των συνθηκών που αφορούν τις βιολογικές λειτουργίες της ζωής από την πολιτική ως πειθαρχική διαχείριση της βιολογικής ζωής εν γένει⁸ και η επίδρασή του στην ποιότητα ζωής των ανθρώπων.

Στο πλαίσιο της βιοπολιτικής, η περίπτωση της εφαρμογής μιας θεωρίας ή σχεδίου κοινωνικής αλληλεγγύης για την αντιμετώπιση της ευαλωτότητας (θέτοντας ως *παράδειγμα* την κρίση της πανδημίας Sars-Cov-

logny 2020 (ελληνική έκδοση: *Η Μεγάλη Επανεκκίνηση*, μτφρ. Α. Αλαβάνου, εκδ. Λιβάνη 2021, σ. 11).

⁷ Βλ. ενδεικτικά, S. R. Waisbord, MS Segura, «COVID-19 pandemic and biopolitics in Latin America», στο S. Milan, E. T., S. Masiero (εκδ.), *COVID-19 from the margins: invisibilities, policies and resistance in datafied societies*, Institute of Network Cultures 2021, σσ. 29-32· K. Jayasinghe, T. Jayasinghe (et al.), «Bio-Politics and Calculative Technologies in COVID Governance: Reflections From England», *International Journal of Health Policy and Management*, doi: 10.34172/IJHPM.2021.134· L. E. L. Gjerde, From liberalism to biopolitics: investigating the Norwegian government's two responses to Covid-19, *European Societies* 23.1 (2021) 262-274· R. Dall'Alba, C. F. Rocha, R. de Pinho Silveira (κ.ά.), «COVID-19 in Brazil: far beyond biopolitics», *The Lancet* 397.10274 (2021) 579-580· J. Gamlin, S. Gibbon, M. Calestani, «The Biopolitics of Covid-19 in the uk: Racism, Nationalism and the Afterlife of Colonialism», στο L. Manderson, N. J. Burke, A. Wahlberg, *Viral Loads: Anthropologies of urgency in the time of COVID-19*, UCL Press, University College London 2021· J. Kloet, J. Lin, Y. F. Chow, «'We are doing better': Biopolitical nationalism and the COVID-19 virus in East Asia», *European Journal of Cultural Studies*, 23.4 (2020) 635-640· Y. Kim, «Bio or Zoe?: dilemmas of biopolitics and data governmentality during COVID-19», *Cultural Studies* 35:2-3 (2021) 370-381· B. «Ajana, Immunitarianism: defence and sacrifice in the politics of Covid-19», *History and philosophy of the life sciences*, 43:25 (2021) <https://doi.org/10.1007/s40656-021-00384-9>· J. J. Sylvia IV, «The Biopolitics of Social Distancing», *Social Media + Society*, July 2020, doi:10.1177/2056305120947661· K. Schubert, «Crying for repression: populist and democratic biopolitics in times of COVID-19», *Critical Legal Thinking*, 3 (2020)· J. Short, «Biopolitical economies of the Covid-19 pandemic», *Topia: Canadian Journal of Cultural Studies*, 2020 - DOI:10.3138/topia.2020.covid-19.03· P. Sotiris, «Thinking Beyond the Lockdown: On the Possibility of a Democratic Biopolitics», *Historical Materialism*, 28.3 (2020) 3-38· C. Sathyamala, «COVID-19: a biopolitical odyssey», *ISS Working Paper Series / General Series* 667(2020), International Institute of Social Studies of Erasmus University (ISS), <http://hdl.handle.net/1765/132250>· V. Denisenko, E. Trikoz, «Biopolitics and legal issues of emergency situations in the context of coronavirus pandemic», *XIII International Scientific and Practical Conference "State and Prospects for the Development of Agribusiness"*, τ. 175 (2020), <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202017514013>

⁸ Περισσότερα στο Ξ. Κοντιάδη, *Πανδημία, Βιοπολιτική και Δικαιώματα. Ο κόσμος μετά τον COVID-19*, Εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2020, σ. 18 κ.εξ.

2), είναι σαφές ότι απαιτεί τη λειτουργία της κοινωνικής ενσυναίσθησης υπό την έννοια ότι κάθε κρίσιμος εταίρος του κοινωνικού γίνεσθαι, είτε πρόκειται για φυσικό είτε για νομικό πρόσωπο, πρέπει να εξετάσει εκ νέου την ευθύνη του που απορρέει από το λειτούργημά του. Σε ό,τι αφορά τους θεσμικούς φορείς της βιοπολιτικής, το αίσθημα της ευαλωτότητας που προκλήθηκε στους πολίτες απέρρευε από τη λήψη μέτρων που ανέτρεπαν την καθημερινή ρουτίνα του βίου και δημιουργούσαν δυσεπίλυτες απορίες για το μέλλον τους και τη βιωσιμότητά του.

Τα ερωτήματα τα οποία γεννήθηκαν αμέσως στη σκέψη των ανθρώπων και σταδιακά πολλαπλασιάζονταν αφορούσαν τα ουσιώδη της ανθρωπίνης ιδιότητας, όπως το ίδιο το γεγονός της ελευθερίας της υπάρξεως. Αναβίωσαν φοβίες για αναστολή των ατομικών ελευθεριών μέσα από την ηλεκτρονική παρακολούθηση των προσωπικών δεδομένων και την «ιχνηλασία» της ζωής του ανθρώπου (ο Giorgio Agamben εγκύπτοντας στα ζητήματα βιοπολιτικής που εμφανίζονται στη σύγχρονη κοινωνία έχει από ετών εισαγάγει τον περίφημο όρο «βιοπολιτικό τατουάζ»)⁹, για παραβίαση του δικαιώματος στην υγεία, λόγω αδυναμίας ή κατόπιν επιλογής (triage) πρόσβασης σε ΜΕΘ, ενώ επιτεινόταν η ανησυχία ότι ο πολίτης δεν θα μπορεί, πλέον, να ασκεί ελεύθερα τα εργασιακά του δικαιώματα (φοβία της ανέχειας καθώς η οικονομική ανεξαρτησία του ατόμου συρρικνώνεται ή χάνεται λόγω απολύσεων, ανεργίας, μείωσης μισθών κ.ο.κ.). Οι εκπλήξεις που βίωνε καθημερινά ο άνθρωπος αύξαναν τον βαθμό της ευαλωτότητάς του καθώς πληττόταν η κοινωνική και πολιτική φύση της ταυτότητάς του: «κοινωνική αποστασιοποίηση», δηλαδή απαγόρευση συναθροίσεων, περιορισμός μετακινήσεων, υποχρεωτική μόνωση με ό,τι και εάν αυτό συνεπαγόταν (αύξηση ενδοοικογενειακής βίας κ.λπ.).

Η δεύτερη φάση της Πανδημίας (Νοέμβριος 2020 - Μάιος 2021) κατέδειξε ότι η μόνωση αυτή του ανθρώπου διόγκωσε ζητήματα ψυχολογικής φύσης (ασφυξία από την κατάθλιψη του εγκλεισμού, αλλοτρίωση από την κοινωνική αποστασιοποίηση), αλλά και προβλήματα της ήδη καταπονημένης από την οικονομική κρίση του 2011 κοινωνικής ειρήνης, δεδομένου ότι ο εγκλεισμός και η οικονομική αποσάθρωση, προκάλεσαν κοινωνικές αναταραχές. Σύμφωνα με τα στοιχεία πανελλαδικής έρευνας της Metron Analysis που διεξήχθη από τις 22 έως τις 27 Φεβρουαρίου του 2021 σε πανελλαδικό δείγμα 1.205 ατόμων, με θέμα «Πανδημία και κοινωνική συνο-

⁹ G. Agamben, «No to Biopolitical Tattooing», στο *Communication and Critical/Cultural Studies*, 5. 2 (2008), 201-202.

χή», την οποία παρουσίασε διαδικτυακά ο «Κύκλος Ιδεών», οι πολίτες εξέφρασαν την έντονη ανησυχία τους για το πώς θα διαμορφωθεί η εποχή μετά το τέλος της πανδημίας. Οι ερωτηθέντες, στην πλειονότητά τους, ήταν βέβαιοι ότι η επιστροφή στην κανονικότητα δεν θα οδηγήσει στην πρότερη κατάσταση αλλά σε μια καινούργια, η οποία θα είναι γεμάτη δυσοίωνες προκλήσεις όσον αφορά στην προσωπική και οικογενειακή ζωή, τις κοινωνικές συναναστροφές, τον πολιτισμό, τις ελευθερίες και την επικοινωνία μας, τα κοινωνικά δικαιώματα¹⁰.

Μετά την κυκλοφορία των εμβολίων, εξάλλου, εμφανίστηκε παγκοσμίως ένα ισχυρό αντιεμβολιαστικό ρεύμα που δίχασε (άλλος ένας διχασμός στην παγκόσμια ιστορία!) τους πολίτες σε «εμβολιασμένους» και «αντιεμβολιαστές» και επέφερε σημαντικό βαθμό δυσκολίας στις διαπροσωπικές σχέσεις. Στην περίπτωση του εμβολιασμού, ο πολίτης δεν είχε να αντιμετωπίσει μόνο την κινδυνολογία περί του εμβολίου αλλά (αναλόγως της περιοχής του στον πλανήτη μας) και το ζήτημα της προτεραιότητας, της επάρκειας των αποθεμάτων και ζητήματα όπως ανισοκατανομή με υπερεπάρκεια των αποθεμάτων εμβολίου σε πλούσιες χώρες εν συγκρίσει προς τις ελλείψεις στις φτωχές χώρες του τρίτου κόσμου¹¹, κοινωνικές ή φυλετικές διακρίσεις στην παροχή (όπως τουλάχιστον παρατηρήθηκε σε κάποιες περιπτώσεις στις ΗΠΑ)¹².

Σε ό,τι αφορά την άσκηση θρησκευτικής ελευθερίας, τόσο παγκοσμίως όσο και στην ελληνική επικράτεια, επιβλήθηκαν από την πλευρά της κρατικής εξουσίας περιορισμοί στην τέλεση των θρησκευτικών καθηκόντων¹³. Οι περιορισμοί αυτοί δοκίμασαν την αναλογικότητα (proportionality) στη σχέση κρατικής και θρησκευτικής εξουσίας¹⁴, αλλά και ανέδειξαν σημαν-

¹⁰ <https://ekyklos.gr/10-3-2021-parousiasi-erevnas-pandimia-kai-koinoniki-synoxi.html>.

¹¹ G. Arguedas-Ramírez, «Instead of Vaccine Passports, Let's Push for Global Justice in Vaccine Access», May 24, 2021, στο <https://www.thehastingscenter.org/instead-of-vaccine-passports-lets-push-for-global-justice-in-vaccine-access/>.

¹² Πρβλ. C. Lawrence, D. Manoharan, Z. Berger and K. F.C. Holloway, «Vaccine Hesitancy Is No Excuse for Systemic Racism», February 25, 2021, στο <https://www.thehastingscenter.org/vaccine-hesitancy-is-no-excuse-for-systemic-racism/>. Επίσης, S. Holman, «Ασθένεια, κοινότητα και θλίψη στην εποχή του Covid-19», Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών Βόλου, *Καιρός του Ποιήσαι: Η Ορθοδοξία ενώπιον της πανδημίας του κορωνοϊού*, Επιμ. Ν. Ασπρούλης - Ν. Wood, Εκδοτική Δημητριάδος, Βόλος 2020, σσ. 81-82.

¹³ Βλ. G. Androutsopoulos, «The Right of Religious Freedom in Light of the Coronavirus Pandemic: The Greek Case», *Laws* 10:14 (2021) <https://doi.org/10.3390/laws10010014>.

¹⁴ Η έρευνα του Ν. Begović, «Restrictions on Religions due to the covid-19 Pandemic: Responses of Religious Communities in Bosnia and Herzegovina», *Journal of Law, Reli-*

τικές παραβιάσεις σε θέματα θρησκευτικών μειονοτήτων, όπως π.χ. στο Ιράν (με θύματα φυλακισμένα μέλη της θρησκευτικής κοινότητας των Σούφι τα οποία τοποθετήθηκαν εν μέσω ακμάζουσας πανδημίας σε υπερπλήρεις θαλάμους), την Ινδία (όπου η πανδημία χρησιμοποιήθηκε από τους κυβερνητικούς αξιωματούχους της πλειοψηφίας των Hindu για να στοχοποιήσουν τον πληθυσμό της μουσουλμανικής μειονότητας ως αιτία διάδοσης του ιού) ή τη Γεωργία (όπου οι αρχές επέτρεψαν θρησκευτικές συγκεντρώσεις για τους Ορθόδοξους Χριστιανούς κατά τη διάρκεια του Πάσχα, αλλά αντέδρασαν με εχθρότητα όταν οι μουσουλμάνοι θέλησαν να συγκεντρωθούν για το Ραμαζάνι)¹⁵. Το αίσθημα της ευαλωτότητας, επομένως, άφανε τόσο σε σχέση με την απαγόρευση της λατρευτικής ελευθερίας¹⁶ όσο και σε αναφορά προς τις σχέσεις των θρησκευτικών κοινοτήτων μεταξύ τους και την επικρατούσα θρησκευτική κοινότητα/Εκκλησία. Στο πλαίσιο αυτό υπήρξαν αντιδράσεις και εντός των κόλπων των θρησκευτικών κοινοτήτων για ενδοτικότητα προς την Πολιτεία. Στην ελληνική πραγματικότητα, τώρα, τούτη η ένσταση είχε να κάνει με το γεγονός ότι η ποιμαίνουσα Εκκλησία επέτρεψε με την εφεκτικότητά της σε κυβερνητικούς παράγοντες να την αντιμετωπίσουν ως θεσμικό κοινωνικό εταίρο. Η αρχή της αναλογικότητας φάνηκε να αναιρείται στην περίπτωση της απρόκλητης υπαναχώρησης της Πολιτείας στην άδεια που είχε δοθεί για τη λειτουργία των Ναών κατά την ιδιάζουσας θρησκευτικής σημασίας ημέρα των Θεοφανίων. Η Εκκλησία αντέδρασε με έκτακτη συνεδρίαση (4.1.2021) όπου επικαλέστηκε τη συμφωνία μεταξύ Πολιτείας και Εκκλησίας για συνεργασία στην τήρηση των ορισθέντων μέτρων εντός των Ναών όπως αποτυπώθηκε στην Κ.Υ.Α. υπ' αριθμ. Δ1α/ΓΠ.οικ. 80588/

gion and State 8 (2020) 228-250, είναι αντιπροσωπευτική σε ό,τι αφορά αφενός μεν την αμηχανία των θρησκευτικών κοινοτήτων έναντι της ανάγκης πιστότητας απέναντι στην κρατική εξουσία και αφετέρου τη διατήρηση της αξιοπιστίας τους έναντι των πιστών τους. Επίσης, βλ. J. Martínez-Torrón, «COVID-19 and Religious Freedom: Some Comparative Perspectives», *Laws* 10:39 (2021) <https://doi.org/10.3390/laws10020039>

¹⁵ Gunnar Ekeløve-Slydal & Liv H. Kvanvigh, «Lockdowns vs. religious freedom: COVID-19 is a trust building exercise Governments must partner with faith leaders to battle COVID-19, creating an opportunity to build necessary trust and cooperation with wider parts of the population» στο: [//www.openglobalrights.org/lockdowns-vs-religious-freedom-covid-19-is-a-trust-building-exercise/](https://www.openglobalrights.org/lockdowns-vs-religious-freedom-covid-19-is-a-trust-building-exercise/).

¹⁶ Εκφραστής αυτών των θέσεων υπήρξε κυρίως ο δικτυακός εκκλησιαστικός ειδησεογραφικός ιστότοπος «Ρομφαία», blogs όπως το «Θρησκευτικά» (και άλλα συναφή) και οπωσδήποτε τα κοινωνικά δίκτυα όπου αναπαρήχθησαν ιδεολογικές κατασκευές υπό θρησκευτικού τύπου σχήμα.

15.12.2020 (ΦΕΚ Β' 5509). Τελικώς η Πολιτεία υποχώρησε σιωπηρώς¹⁷.

Πηγές ευαλωτότητας, ωστόσο, εντοπίστηκαν σε πολλούς χώρους της κοινωνικής ζωής, είτε στο περιθώριο της βιοπολιτικής είτε ως αντίδραση στους όρους της. Με αφορμή την πανδημία Sars-Cov-2, δηλαδή, ιατροί, νομικοί, κληρικοί, δημοσιογράφοι κ.λπ. εκφραζόμενοι ως ανεξάρτητα υποκείμενα (ιδιωτικά αλλά στον δημόσιο χώρο), επειδή ακριβώς και οι ίδιοι υπόκεινται στους ρυθμούς της ατομικής τους ευαλωτότητας, ο τρόπος με τον οποίο άρθρωσαν τον κοινωνικό (και δια τούτο πολιτικό) τους λόγο ήταν αποκαλυπτικός των προθέσεων και των εξαρτήσεών τους. Όπως φάνηκε στην περίπτωση της πανδημίας, εκπρόσωποι ποικίλων χώρων (πολιτική, κοινωνία, επιστήμη), αποτέλεσαν με τη στάση τους πηγές ανατροφοδότησης της κοινωνικής και υπαρξιακής ευαλωτότητας, αποκάλυπτοντας τις εξαρτήσεις τους από ιδεολογικές και ψυχολογικές παραμέτρους. Στην περίπτωση αυτή κατέστη εμφανές ότι οι ριπές των αισθημάτων ευαλωτότητας που βίωναν οι ίδιοι (είτε όσον αφορά την εξάρτηση από την εξουσία, τη δημοσιότητα είτε τον φόβο) εξορκίζονταν με το να θεμελιώνουν βαθύτερα την ευαλωτότητα του πλησίον τους. Στη συνάφεια αυτή σημαντικό είναι το παράδειγμα της επιλεκτικής παροχής πληροφοριών από τα ΜΜΕ ή παροχής ψευδών ειδήσεων (Fake News), πρακτική που οδήγησε στον όρο «infodemics»¹⁸. Επίσης, μεμονωμένα πρόσωπα από τον επιστημονικό χώρο¹⁹ έσπειραν αμφιβολίες και επέτειναν το αίσθημα ευαλωτότητας, όχι διότι διατύπωναν αντίθετη γνώμη (αναφαίρετο και επιβεβλημένο δικαίωμα) αλλά διότι ο λόγος τους υπήρξε επιθετικός και μονομερής. Σε ό,τι αφορά, μάλιστα, τον χώρο της νομικής επιστήμης, διατυ-

¹⁷ Έκτακτη συνεδρία της Δ.Ι.Σ. (4/1/2021) στο http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/holysynod.asp?id=2830&what_sub=d_tyrou. Βλ. τον αντίλογο, στο Ι. Κουτσούκος, «Η αντίδραση της Εκκλησίας στην απαγόρευση προσέλευσης πιστών στα Θεοφάνια», <https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/i-antidrash-tis-ekklisias-stin-apagoreysi-proseleysis-pistwn-sta-theofaneia/>

¹⁸ Πρβλ. R. Gallotti, F. Valle, N. Castaldo, P. Sacco, M. De Domenico, «Assessing the risks of 'infodemics' in response to COVID-19 epidemics», *Nature Human Behaviour* 4 (2020), 1285-1293.

¹⁹ Βλ. χαρακτηριστικές περιπτώσεις, όπως αυτή του Καθηγητή του ΑΠΘ Δ. Κούβελα, του οποίου οι αρνητικές εκτιμήσεις για τα εμβόλια διαψεύστηκαν (Α. Δημοκίδη, «Η αντιεπιστημονική τρομολαγνεία του κ. Κούβελα» στο <https://mikropragmata.lifo.gr/zo/i-antiepistimoniki-tromolagneia-tou-k-kouvela/>). Πρβλ. επίσης (μετά από αναπόδεικτη τοποθέτησή του) «Στο "μικροσκόπιο" του Ιατρικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης ο Δημήτρης Κούβελας» (ανταπόκριση Βασίλης Ιγνατιάδης), στο <https://www.iatronet.gr/article/103287/sto-mikroskopio-toy-iatrikoy-sylylogoy-thessalonikh-s-o-dh-mhtrhs-koyvelas>.

πώθηκε η κρίση ότι πολλοί από εκείνους τους νομικούς που έθεσαν ζητήματα συνταγματικότητας των κυβερνητικών αποφάσεων, έδρασαν με απρονοησία, είτε με βάση την κομματική τους ταυτότητα, είτε προσδοκώντας εφήμερα κέρδη από την επίδειξή τους στο κοινό και την προσέλευση της προσοχής του²⁰. Γενικώς, υπήρξαν επιστήμονες οι οποίοι αύξαναν τον βαθμό ευαλωτότητας των πολιτών επειδή διατύπωναν διαφωνίες χωρίς περίσκεψη και φειδώ σε περιόδους μη κανονικότητας.

Ιδιαίτερος επιδραστικός υπήρξε (αυτονόητα) ο λόγος των εκπροσώπων του ιατρικού χώρου. Η εμφάνιση των εμβολίων άνοιξε τη συζήτηση για την επάρκεια και την ασφάλειά τους ενώ οι εκφρασθείσες διχογνωμίες οδήγησαν σε ιδεολογικές και θρησκευτικές εντάσεις²¹. Πάντως, ιδιαιτέρως κατά την πρώτη φάση της πανδημίας (Φεβρουάριος-Ιούνιος 2020), μέσω των ΜΜΕ οι πολίτες έγιναν μάρτυρες ισχυρότατων διαφωνιών μεταξύ ιατρικών κύκλων που αφορούσαν τους *τρόπους εφαρμογής αρχών ιατρικής μεθοδολογίας* (αμφισβήτηση των εφαρμοζόμενων μαθηματικών μοντέλων πρόβλεψης θανάτων, το γεγονός ότι η μοντελοποίηση των εργαστηριακών μελετών δεν περιελάμβανε την αριθμοποίηση όλων των σύνθετων παραμέτρων, η ενδεχόμενη ανεπάρκεια ερευνών που αναδεικνύουν την υψηλή μεταδοτικότητα ασυμπτωματικών ασθενών, τα πρωτόκολλα διασωλήνωσης βαρέως νοσοούντων ασθενών κ.λπ.), επιστημονικές διαφωνίες λοιμωξιολόγων για το πόσο θανατηφόρα θεωρείτο τελικά η ίωση, ποιοι έπρεπε να θεωρούνται ως φορείς, γενικότερες διαφωνίες μεταξύ ιατρικών κύκλων για τους χρόνους έλευσης νέων πανδημικών κυμάτων, ενώ το αίτημα ευαλωτότητας εξακολουθούν να συντηρούν στο επιστημονικό πεδίο οι αποσύρσεις (retractions) «επιστημονικών» άρθρων τα οποία είτε δεν αποδεικνύουν επαρκώς τα συμπεράσματα των ερευνών τους είτε παραπλανούν το επιστημονικό κοινό με κατασκευασμένα συμπεράσματα²².

²⁰ Πρβλ. Ν. Κ. Αλιβιζάτου, «Οι επιστημονικές διαφωνίες σε ώρα κρίσης», στο <https://www.kathimerini.gr/politics/1073559/oi-epistimonikes-diafonies-se-ora-krisis/>.

²¹ Θαυμάσια εισαγωγή στο ζήτημα αυτό αποτελεί η πλήρης, περιεκτική και χρηστική εργασία της Επίκουρης Καθηγήτριας του Παντείου Πανεπιστημίου Φερηνικής Παναγοπούλου-Κουτνατζή, *Περί της υποχρεωτικότητας του εμβολιασμού σε περίοδο πανδημίας: Μια ηθικο-συνταγματική θεώρηση* (Μονογραφίες – 1), Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, Αθήνα 2021.

²² Στον ιστότοπο <https://retractionwatch.com/retracted-coronavirus-covid-19-papers/> («Retracted coronavirus (COVID-19) papers»), μέχρι τη συγγραφή της παρούσης, αναγράφονται 189 άρθρα που αναφέρονται μεταξύ άλλων σε επιπλοκές που επιφέρει ο ιός σε ζωτικά όργανα, ζητήματα επιτυχούς διάγνωσης, 5G τεχνολογίας, τεχνητής νοημοσύνης και

Εξάλλου, ο διχασμός των πιστών έφερε στην επιφάνεια σημαντικά εκκλησιολογικά ζητήματα που υποβόσκουν στον χώρο της Εκκλησίας και αφορούν την πιστότητα στο γεγονός της συνοδικότητας αλλά και την εκκλησιολογική διάσταση της αγάπης ως ευαγγελικής εντολής για την ενότητα των μελών της Εκκλησίας²³. Ο διχασμός αυτός αύξησε τον δείκτη ευαλωτότητας των μελών της Εκκλησίας τα οποία ακολούθησαν τις συμβουλές της ποιμαίνουσας Εκκλησίας, καθώς άλλα μέλη, συνήθως υπό την εποπτεία και καθοδήγηση «πνευματικών πατέρων» ή «γερόντων», προτίμησαν να ασπαστούν τη θεωρία της «ηθικοποίησης» της κρίσης, αναδεικνύοντας ένα υπάρχον σημαντικό ρεύμα ιδεολογικοποίησης του θρησκευτικού βιώματος και επιβολής δικανικού πνεύματος που κορυφώθηκε στη διάκριση των Χριστιανών σε ευσεβείς και ασεβείς με τις ανάλογες ψυχολογικές φορτίσεις που τέτοιες διακρίσεις επιφέρουν σε ευάλωτα μέλη²⁴.

Το βιοπολιτικό πλαίσιο ευαλωτότητας του ανθρώπου, ωστόσο, δεν θα έπρεπε να αποπροσανατολίζει την έρευνα από το ότι τα υπαρξιακά θεμέλια του άγχους του ανθρώπου της πανδημικής εποχής εντοπίζονται εκεί που πάσχει αληθινά ο άνθρωπος κάθε εποχής, δηλαδή στην ευαλωτότητά του απέναντι στο γεγονός του θανάτου. Ο Θουκυδίδης μας πληροφορεί ότι στον λοιμό των Αθηνών, ο φόβος του θανάτου και η αίσθηση αβίωτης ζωής αποπροσανατόλισαν σε τέτοιο βαθμό τους κατοίκους της ώστε «ή νόσος εισήγαγε προσέτι και άλλας χειροτέρας μορφάς άνομίας εις τήν πόλιν». Όπως φαίνεται, ενώπιον του φόβου του θανάτου, είχε εξαρθρωθεί

θεραπευτικών μοντέλων του κορωνοϊού, κλινικών μελετών για φαρμακευτικά προϊόντα κατά του κορωνοϊού, πιο ειδικά ζητήματα, όπως εγκυμοσύνη και κορωνοϊός κ.λπ.

²³ Βλ. τις σημαντικές παρατηρήσεις του Στ. Τσομπανίδη, «Η Εκκλησία δεν ζει για τον εαυτό της»: Τα μηνύματα της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου ως οδοδείκτες σε περιόδους κρίσεως», στο Ορθόδοξος Ακαδημία Κρήτης, *Κοινωνική Κρίση και Πανδημία*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2021, σσ. 79-109.

²⁴ Σε πολλές περιπτώσεις απαντώνται εκκλησιολογικές εκτροπές (π.χ. άρνηση κληρικών να μεταδώσουν τη Θ. Κοινωνία σε πιστούς που είναι εμβολιασμένοι) οι οποίες φανερώνουν την παρακμή και ιδεολογική παγίδευση του θεολογικού λόγου. Στοιχεία τέτοιου είδους παθογένειας επισημαίνει ο Χ. Σταμούλης: «φονταμενταλισμοί, άγριοι, ρητορική μίσους και αναξιοπρέπειας, κινήγι μαγισσών, μαχαιρώματα αδελφών, απόδοση προθέσεων, μανικός εξυτελισμός προσώπων και αγώνων μιας ζωής, διαπόμπευση της διαφορετικότητας, συνωμοσιολογίες και απόλυτη ιδιωτικοποίηση και ως εκ τούτου στραγγαλισμός της Ορθοδοξίας, αποτελούν σήμερα λίγα από εκείνα τα φερτά υλικά που φτιάχνουν το σκοινί που κρατά το πλοίο της Εκκλησίας δεμένο στο λιμάνι της παρακμής και της σταδιακής νέκρωσης» (*Φάγαμε Ήττα, Κείμενα για τον αυτοεγκλωβισμό της Ορθοδοξίας*, Εκδ. Αρμός, Αθήνα 2021, σσ. 19-20).

πλήρως η συνοχή του κοινωνικού ιστού της πόλης-κράτους από τα θεμέλια της, δηλαδή τη «φιλοσοφία» και τη «φιλοκαλία»:

κανείς δεν ήτο διατεθειμένος να υποβάλλεται προκαταβολικώς εις ταλαιπωρίας προς επιδίωξιν σκοπού, τον οποίον ενόμιζεν ενάρετον, αφού εθεώρει αμφίβολον, αν θα επιζήση, διά να πραγματοποιήση αυτόν, μόνον δε ό,τι παρείχεν άμεσον απόλαυσιν, και ό,τι καθ' οιονδήποτε τρόπον ωδήγει εις τούτο, τούτο κατήντησε να θεωρήται και ενάρετον και χρήσιμον²⁵.

Οι έντρομοι κάτοικοι των Αθηνών (κυρίως οι προερχόμενοι από underground συνθήκης ζωής, όπως π.χ. οι άποροι), διαπιστώνοντας ότι η επιδημία αυτή είχε ανατρέψει την κοινωνική κατάσταση, αποδεικνύοντας ότι η δύναμη και ο πλούτος που καθιστούσαν ισχυρούς τους πλουσίους δεν ήταν αρκετά για να τους διαφυλάξουν από τις θανατηφόρες συνέπειες της νόσου, επιδόθηκαν σε μια ιδιότυπη κοινωνική αναρχία η οποία περιλάμβανε λεηλασίες περιουσιών, καταπάτηση της έννομης τάξης, βλασφημία κατά των θεών και αχαλίνωτη παράδοση σε κάθε μορφής ηδονή. Κατά τον Θουκυδίδη, η ευκολία με την οποία επιδίδονταν σε ανόσιες και παραβατικές πράξεις οφειλόταν στο γεγονός ότι

κανείς δεν είσπευεν ότι θα επιζήση, διά να δώση λόγον των εγκλημάτων του και τιμωρηθή δι' αυτά. Τουναντίον, όλοι εθεώρουν ότι η ήδη κατεψηφισμένη κατ' αυτών και επί των κεφαλών των επικρεμαμένη τιμωρία ήτο πολύ βαρυτέρα και ότι πριν επιπέση κατ' αυτών, εύλογον ήτο να χαρούν οπωσδήποτε την ζωήν των²⁶.

Στο πλαίσιο της πανδημίας SARS-CoV-2 ο θάνατος (και η εν γένει κουλτούρα του) απείλησαν τους ρυθμούς ρουτίνας του μικροκλίματος του καθ' έкаστον ανθρώπου: ο φόβος μιας ενδεχόμενης μοναξιάς στη ΜΕΘ, ή ο φόβος μήπως ο ίδιος δεν καταφέρει να ολοκληρώσει τους στόχους του ή δεν προλάβει να συμφιλιωθεί με τον εαυτό και τους γύρω του, αλλά και η μεγάλη ανασφάλεια του, εάν τελικά επιβιώσει από την ασθένεια αυτή, τι κατάλοιπα θα του έχει αφήσει, είναι φόβοι που στοιχειώνουν σε τέτοιες περιόδους κρίσεων τον άνθρωπο. Ακόμη, η αδυναμία διαχείρισης του πένθους που βιώνει, τόσο ψυχολογικά για τους επιμέρους θανάτους των επιθυμιών του όσο και για γεγονότα που συνδέονται με πραγματικούς θανά-

²⁵ Θουκυδίδου, *Ιστορίαι*, 53.3 (μτφρ. Ελευθερίου Βενιζέλου).

²⁶ Ό.π.

τους αγαπημένων προσώπων, που δεν μπορεί να αποχαιρετήσει όπως θα επιθυμούσε, αποτελούν σημαντικούς αγχογόνους παράγοντες οι οποίοι όχι μόνο ενισχύουν την ευαλωτότητα του αλλά και υπολανθάνουν πίσω από ετερόκλητες μεταξύ τους φοβίες. Κάτω από το πρίσμα των παραπάνω, κατά τη διάρκεια της πανδημίας, η ευαλωτότητα ως φόβος απέναντι στον φόβο της νόσου οδήγησε σε αυτοκτονίες²⁷ ή κοινωνική απομόνωση και αγχωτικές διαταραχές²⁸, ως φόβος απέναντι στη μοναξιά οδήγησε σε αναζήτηση συντρόφων²⁹, ανέδειξε στιγμές αλτρουισμού αλλά και μορφές βίας (όπως η ενδοοικογενειακή)³⁰.

3. Η ευαλωτότητα ως πρόβλημα κοινωνικής ηθικής

α. Το πρόσωπο στα όρια της βιοπολιτικής

Η κρίση που βιώνουν οι κοινωνίες κατά την περίοδο της πανδημίας (μαζί με τις πολύμορφες διαστάσεις της) μπορεί να αποτελέσει για τα μέλη τους σημείο πρόκλησης υπό την έννοια ότι η κρίση αυτή, επιδρώντας σε κάθε τομέα του κοινωνικού και προσωπικού βίου, θεωρείται ως a priori αφετηρία αναθεωρητικών δράσεων με αβέβαιο, ωστόσο, μέλλον ως προς την έκβασή τους (πώς θα διαμορφωθούν, λ.χ., οι συνθήκες διαβίωσης αλλά και ψυχολογίας των μελών τους, εάν θα υπάρξει προσωπική και κοινωνική αυτορρύθμιση ή αντιθέτως αποπροσανατολισμός κ.λπ.). Σε κάθε περίπτωση δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας ότι οι κοινωνικοί σχηματισμοί αποτελούνται από ανθρώπινες προσωπικότητες και είναι εύλογο η

²⁷ Πρβλ. Vikram Thakura - Anu Jainb, «COVID 2019-suicides: A global psychological pandemic», *Brain, Behavior, and Immunity* (22 April 2020), <https://doi.org/10.1016/j.bbi.2020.04.062>.

²⁸ Yue Zhu, Lihua Zhang, Xia Zhou κ.ά., «The impact of social distancing during COVID-19: A conditional process model of negative emotions, alienation, affective disorders, and post-traumatic stress disorder», *Journal of Affective Disorders* 281 (2021), 131-137.

²⁹ Πρβλ. N. A. Christakis, *Apollo's Arrow. The Profound and Enduring Impact of Coronavirus on the Way We Live*, Little, Brown Spark, New York 2020, σσ. 214-215.

³⁰ Y. B. Kofman - D. Rose Garfin, «Home is not always a haven: The domestic violence crisis amid the COVID-19 pandemic», *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy* 12. 1 (2020), 199-201· A. Anurudran et al., «Domestic violence amid COVID-19», *International Journal of Gynecology & Obstetrics* 150.2 (2020), 255-256· B. C. Malathesh - D. Soumitra - S. Chatterjee Seshadri, «COVID-19 and domestic violence against women», *Asian journal of psychiatry* 53 (2020): 102227 (<https://doi.org/10.1016/j.ajp.2020.102227>).

προσωπική στάση απέναντι σε μία κρίση να επιδρά –στο μέτρο που της αναλογεί– στο κοινοτικό πνεύμα. Εάν, δηλαδή, ένα πρόσωπο καθηλώσει την προσοχή του στην εστία αυτής της κρίσεως που βιώνει, αντιμετωπίζοντας τον κίνδυνο μιας, τρόπον τινά, ψυχολογικής «παράλυσης» ή αποφασίσει ότι η κρίση αυτή θα αποτελέσει αφετηρία δημιουργικής αναθεώρησης του υπαρξιακού και κοινωνικού του status είναι υπαρκτικές επιλογές που, ωστόσο, αφήνουν το αποτύπωμά τους στο κοινωνικό σύνολο³¹. Παρατηρώντας, επομένως, τον τρόπο με τον οποίο οι κοινωνίες αντιδρούν σε κρίσεις, όπως π.χ. η πανδημική που εμφανίστηκε το 2020, μπορούμε να αναγνωρίσουμε ότι οι επιλογές των αποφάσεων των φορέων (πολιτικών ή κοινωνικών) επιδρούν αποφασιστικά στον ανθρωπολογικό προσανατολισμό της κοινωνίας στην οποία αναφέρονται.

Υπάρχουν δύο ενδιαφέροντα παραδείγματα ως υποθέσεις εργασίας. Στο πρώτο, που αφορά το θαυμάσιο ψυχογράφημα του Εμμανουήλ Λυκούδη «Η Ξένη», το οποίο αναφέρεται στην επιδημία της πανούκλας του 1854, περιγράφεται με ρεαλισμό η εκμετάλλευση ευάλωτων ανθρώπων μέσω της κερδοσκοπίας του κύκλου των υγειονομικών της εποχής εκείνης:

Ανοίγει το υπουργείο πίστωση διακοσίων δραχμών σε κάθε φαρμακείο για τα γιατρικά της φτώχειας. Επειδή απηγορεύθη εις τους ιατρούς να στέλλουν τας συνταγὰς μόνον εις τα ιδικά των φαρμακεία, μερικοί ταις άφιναν ανυπόγραφαις και οι δυστυχισμένοι που είχαν τους αρρώστους εγύριζαν με τη συνταγή στο χέρι όσο που να ευρεθή ο συνεννοημένος φαρμακοποιός, όπου εγνώριζε του ιατρού το γράψιμο ή το ιδιαίτερο σημάδι. Οι φαρμακοποιοί που είχαν φίλους ιατρούς ετελείωσαν την πίστωση από την πρώτη μέρα. Τότε μερικοί ιατροί ή δεν έγραφαν καθόλου συνταγὰς ή ταις έστελλαν στα ίδια φαρμακεία, για να αναγκάσουν την αρχή να αυξήση την πίστωση. Και άλλοι φαρμακοποιοί έδιναν γιατρικά μ' αυτήν την ελπίδα, άλλοι όμως όχι. Μια δυστυχισμένη που είχε χάμου

³¹ Όπως παρατηρεί ο N. Christakis με αφορμή τον COVID-19, «οι θανατηφόρες επιδημίες γεννούν πάντα παράλληλες επιδημίες ψυχολογικής ή υπαρξιακής φύσης – λιγότερο απτές αλλά εξίσου λοιμώδεις. Η θλίψη, ο θυμός, ο φόβος, η άρνηση, η απόγνωση, ακόμη και η ανομία δεν είναι απροσδόκητες συναισθηματικές αντιδράσεις στην προσωπική και συλλογική απώλεια σε μια σοβαρή εστία μολυσματικής νόσου. Μερικές φορές μπορεί να είναι δύσκολο να αισθανθείς βαθιά αυτό το βάσανο, είτε επειδή οι άνθρωποι που ζουν μέσα από μια πανδημία είναι κουρασμένοι προσπαθώντας να αποφύγουν τις δικές τους καταστροφές είτε λόγω της τεράστιας κλίμακας των απωλειών» (N. A. Christakis, *Apollo's Arrow. The Profound and Enduring Impact of Coronavirus on the Way We Live*, σσ. 139-140).

τρία παιδιά εγύριζε ολήμερα με το χαρτί του γιατρού στο χέρι, χωρίς κανείς να εκτελή τη συνταγή της³².

Το δεύτερο, εκ διαμέτρου αντίθετο παράδειγμα, προέρχεται από το έργο του Εμμανουήλ/Μανόλη Λιμενίτη *Το θανατικόν της Ρόδου* (αναφερόμενο σε επιδημία πανούκλας που ενέσκηψε στο νησί το 1498), όπου πληροφορούμαστε ότι ο ηγέτης του νησιού, την εποχή εκείνη, Μεγάλος Μάγιστρος Πιέρ Ντ' Ομπισσόν (Pierre d'Aubusson),

*Πόσά 'πασχεν, ο ένδοξος, την αρρωστιάν να βγάλει
Και το πικρόν θανατικόν αφ' τ' άγιον το Σπιτάλι*

Συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια της επιδημίας, σε επίπεδο υπηρεσιών προς τον πολίτη, ο Ντ' Ομπισσόν μερίμνησε ώστε η απόδοση της δικαιοσύνης να γίνεται με άμεσο και δίκαιο τρόπο (*χωρίς ξενιάσματα κι αυτήν της αδικίας την χρήση*) και χωρίς εκβιασμούς ή άλλες οχλήσεις από εισαγγελείς και δικηγόρους, ενώ εξάλλου ανέπτυξε φιλανθρωπικό έργο ώστε να περιορίσει το μέγεθος της ανθρωπιστικής κρίσης. Έλαβε επίσης μέτρα προστασίας όπως αυτό της αποστασιοποίησης συγγενών και φίλων από τη διακομιδή των σορών των νεκρών³³.

Τα πιο πάνω παραδείγματα καθιστούν σαφές ότι ο ρόλος της βιοπολιτικής είναι καθοριστικός για την ανάπτυξη κοινωνικών δεσμών και την ενίσχυση του κοινωνικού ιστού, αλλά πάντοτε σε σχέση με το σεβασμό του προσώπου. Όταν, λοιπόν, το άτομο συναντά δυσκολία, στο πλαίσιο του κοινωνικού συνόλου, να αισθανθεί ευθύνη για την ευαλωτότητα του «άλλου», καταδεικνύεται συγχρόνως το έλλειμμα παροχής αυθεντικής ανθρωπιστικής παιδείας (στην πραγματικότητα έλλειμμα πολιτισμού), η οποία μπορεί να αναδείξει την καλλιέργεια αξιών που κοσμούν το ανθρωπινό πρόσωπο και να εισαγάγει τον άνθρωπο στις ιδέες του ανθρωπισμού. Χρονίζοντας, όμως, του ελλείμματος αυτού, οι πολιτικοί και κοινωνικοί φορείς επιχειρούν να το θεραπεύσουν με συμπεριφορικό τρόπο στο πλαίσιο επικοινωνιακών στρατηγικών μέσα από «παραδείγματα» και μοντέλα δράσης (π.χ. διαφημιστικές εκστρατείες για την υποστήριξη λιγότερο προνομιούχων ομάδων όταν αναδειχθεί κάποιο σχετικό πρόβλημα). Το έλλειμμα, ωστόσο, ανθρωπιστικής παιδείας δεν μπορεί να θεραπευτεί με

³² Εμμανουήλ Λυκούδη, «Η Ξένη του 1854», *Εστία* 31 (1893) 66.

³³ Εμμανουήλ/Μανόλη Λιμενίτη, *Το θανατικόν της Ρόδου*, επιμ. Gunther Steffen Henrich, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Ίδρυμα Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 80.

συμπεριφορικού τύπου επικοινωνιακές δεξιότητες, διότι οι δεξιότητες αυτές δεν μπορούν να αντιμετωπίσουν τα βάθη της υπαρξιακής ευαλωτότητας του δρώντος υποκειμένου (π.χ. λανθάνουσα λειτουργία απώθησης ή και ενδοβολής), με αποτέλεσμα ψυχολογικοί μηχανισμοί να αναστέλλουν το άνοιγμά του προς τον άλλο για να προστατεύσουν το ίδιο από την ασυνείδητη αίσθηση του θανάτου ή της αναπηρίας. Όσον αφορά, ιδιαιτέρως, στην περίπτωση των ατόμων με αναπηρία (ΑμεΑ), αν και τα ίδια αντιμετωπίζουν σημαντικές προκλήσεις στις συνθήκες διαβίωσης, ταπεινωτική απάνθρωπη μεταχείριση, έλλειψη επαρκούς στέγασης, υγειονομικής περίθαλψης, εκπαίδευσης, απασχόλησης και κοινωνικού αποκλεισμού, εντούτοις οι δυτικές κοινωνίες υστερούν με δραματικό τρόπο στην ανακούφιση των αναγκών τους³⁴.

Κάτω από το φως των πιο πάνω, η αντιμετώπιση της πανδημίας από τον πολιτικό κόσμο και μέρος του έντυπου και ηλεκτρονικού τύπου ως αφορμή κοινωνικής αλληλεγγύης³⁵ έναντι του κινδύνου ενός κοινού εξωτερικού εχθρού (όπως χαρακτηρίστηκε ο Sars-Cov-2) θα μπορούσε να αποτελέσει βολική λύση, διότι συσπείρωνε το κοινωνικό σύνολο σε ένα κοινό σκοπό (δηλαδή την αλληλεγγύη στην αντίδραση έναντι αυτής της απειλής), η συσπείρωση όμως αυτή απεδείχθη θνησιγενής διότι δεν προέκυπτε ως τέλος μιας συνειδητής διαδικασίας κοινωνικού moratorium (τουλάχιστον!), αλλά είχε, απλώς, ευκαιριακό χαρακτήρα. Η πραγματικότητα σύντομα ανέδειξε τα κενά της σχετικής ρητορικής: σε εθνικό και διεθνές επίπεδο εντοπίστηκαν σημαντικά προβλήματα που είχαν να κάνουν με τις συνθήκες εργασίας των υγειονομικών και του ιατρικού προσωπικού, ο εθνικισμός εκ μέρους ισχυρών κρατών έκανε την εμφάνισή του

³⁴ Βλ. ενδεικτικά, B. D. Pooran - C. Wilkie, «Failing to Achieve Equality: Disability Rights in Australia, Canada, and the United States», *Journal of Law and Social Policy* 20 (2005), 1-2· R. Calderbank, «Abuse and Disabled People: Vulnerability or social indifference?», *Disability & Society*, 15.3 (2000), 533· «Editorial», *Disability, Handicap & Society*, 1.1 (1986), 3-4. Επίσης, Claudia Fonseca - Soraya Fleischer, «Vulnerabilities within and beyond the pandemic: Disability in COVID-19 Brazil», στο L. Manderson, N. J. Burke, A. Wahlberg, *Viral Loads: Anthropologies of urgency in the time of COVID-19*, UCL Press, London 2021, σσ. 243-259.

³⁵ Ενδεικτικά βλ. το κάλεσμα της συζύγου του πρωθυπουργού Μαρέβας Μητσοτάκη για χειροκρότημα στους υγειονομικούς αλλά και όλους τους εργαζόμενους σε τομείς του δημόσιου χώρου που με αυτοθυσία εξυπηρετούσαν το σύνολο, <https://www.in.gr/2020/03/15/politics/koronaioi-mareva-mitsotaki-kalei-tous-polites-na-vgoun-sta-mpalkonia-tous/>· <https://www.protothema.gr/koronoioi-live/article/984703/koronoioi-mareva-mitsotaki-stis-2100-to-vradu-oloi-sto-balkoni-mas/>.

με ιμπεριαλιστικές τάσεις σε ό,τι αφορούσε την προμήθεια των εμβολίων, ενώ επίσης η ανθρώπινη ζωή ορίστηκε ως μετρήσιμο μέγεθος (διαμάχες για ζητήματα όπως η επιλογή ασθενών για τις ΜΕΘ, δραματικές ελλείψεις υγειονομικού υλικού και εμβολίων σε υποανάπτυκτες χώρες κ.ο.κ.). Η απειλή ενός δυσοίωνου μέλλοντος, δηλαδή, ενεργοποίησε εθνικά και διυποκειμενικά ανακλαστικά, τόσο σε σχέση με εθνικά συμφέροντα (π.χ. οικονομική ύφεση) όσο και ατομικά (π.χ. ενστικτώδους αποστροφής του άλλου ως απειλής του εαυτού). Η αρνητική στάση μεταξύ των μελών ενός κοινωνικού συνόλου σε περιόδους κρίσεων, βεβαίως, δεν αποτελεί παράδοξο φαινόμενο, διότι συνδέεται με το αίσθημα αυτοσυντήρησης. Αναφερόμενος, λ.χ., στον λοιμό που έπληξε τις τάξεις του στρατού των Καρχηδονίων ενώ πολιορκούσαν τις Συρακούσες, ο Διόδωρος ο Σικελός παρατηρεί ότι κανείς δεν διανοείτο να πλησιάσει το νοσηλευτικό προσωπικό που περιποιείτο τους μολυσμένους στρατιώτες, διότι εν τέλει μολυνόταν και αυτός. Συνεπεία τούτου, οι ασθενείς εγκαταλείπονταν στην τύχη τους:

*Καὶ γὰρ οἱ τοῖς κάμνουσι παρεδρεύοντες ἐνέπιπτον εἰς τὴν νόσον ἅπαντες, ὥστε δινὴν εἶναι τὴν συμφορὰν τῶν ἀρρωστούντων, μηδενὸς θέλοντος ὑπηρετεῖν τοῖς ἀτυχοῦσιν. Οὐ γὰρ μόνον οἱ μηδὲν προσήκοντες ἀλλήλους ἐγκατέλειπον, ἀλλ' ἀδελφοὶ μὲν ἀδελφούς, φίλοι δὲ τοὺς συνήθεις ἠναγκάζοντο προῖσθαι διὰ τὸν ὑπὲρ αὐτῶν φόβον*³⁶.

Στην υπό συζήτηση περίπτωση, όμως, μελετούμε μια «τεχνητή συσπείρωση» του συνόλου η οποία προσπαθεί να καλύψει με εύλογο τρόπο τις αδυναμίες του τυχόντος κοινωνικού συνόλου να αυτο-οργανωθεί, με βάση την ανοικτότητα και τις ανάγκες του κάθε μέλους του. Κατά εύστοχη διατύπωση, η πεποίθηση ότι αρκεί μια συσπείρωση έναντι ενός εξωτερικού εχθρού για να ενισχύσουμε τη συνοχή του κοινωνικού ιστού σημαίνει στην πραγματικότητα ότι «ενισχύουμε την εσφαλμένη ιδέα ότι το να διασφαλίσουμε τη συλλογική μας ευμάρεια εξαρτάται από την καταστροφή μιας εξωτερικής απειλής, ακολουθώντας την ίδια μέθοδο που αναζωπυρώνει την ξενοφοβία»³⁷.

β. Η ευάλωτη κοινωνία και το ήθος της ελευθερίας

Η αναγνώριση ότι μια πανδημία δεν αποτελεί μονοδιάστατο πρόβλημα

³⁶ Διοδώρου Σικελού, *Βιβλιοθήκης Ιστορικής*, 14,71.

³⁷ A. David Napier, «Rethinking vulnerability through Covid-19» *AT: Anthropology Today* 36.3 (2020), 2.

αλλά τη σύνθεση πολλών επιμέρους προβλημάτων, έχει οδηγήσει στην πρόταση της «συνδημικής» προσέγγισης μιας επιδημικής κρίσης. Η έννοια της «συνδημίας», στην περίπτωση αυτή, εκλαμβάνεται ως ιδιαιτέρως χρησιμη διότι μπορεί να επιστήσει την προσοχή της Πολιτείας και της κοινωνίας στη «δαιδαλώδη φύση των επιδημιών». Κατά τους επιστήμονες που προωθούν την ιδέα αυτή, η συνδημική προσέγγιση απαιτεί να μην απομονωθεί το πρόβλημα στη λοίμωξη που πλήττει τα άτομα αλλά να εξεταστεί πώς μπορούν τα άτομα αυτά να ενισχυθούν έναντι της παρουσίας άλλων ασθενειών και των συνθηκών τους και να υποστηριχθούν έναντι της κοινωνικής ανισότητας και της άδικης άσκησης εξουσίας, η οποία διοχετεύει και συντηρεί επιβλαβή δίκτυα ασθενειών (μέσω ανύπαρκτων ή υποβαθμισμένων δομών υγείας)³⁸ σε μη προνομιούχους πληθυσμούς³⁹.

Προσπαθώντας, πάντως, να ανιχνεύσουμε τις αφετηριακές προϋποθέσεις ενός γνήσιου ενδιαφέροντος για τον «άλλο», οδηγούμαστε να αντιληφθούμε ότι το πρόβλημα της κοινωνικής ευθύνης έναντι του «άλλου» είναι στη βάση του μια ματιά του προβλήματος της ελευθερίας από άλλη οπτική γωνία. Το ενδιαφέρον προς τον άλλο, δηλαδή, δεν μπορεί να επιβάλλεται από κάποια νομική ρύθμιση διότι, εάν η απουσία αλληλεγγύης θεωρείται «παραβατική συμπεριφορά», τότε οι κοινωνικές σχέσεις θα πρέπει να ρυθμίζονται επί τη βάσει του «δικαιώματος» και όχι της ελευθερίας. Το πρόβλημα που απορρέει από μια τέτοια ανθρωπολογική θεωρία το συναντούμε στα δεινά που έχει επιφέρει στις σύγχρονες κοινωνίες ο δικαιωματισμός. Η σύγχρονη εποχή της ύστερης νεωτερικότητας, αφού καλλιέργησε ως ανθρωπολογικό εργαλείο συντήρησης της κοινωνικής ειρήνης το *δικαίωμα του δικαιούσθαι*, και συνεχίζει να το καλλιεργεί μέσα από την διεύρυνση στόχων και όχι από την κατανόηση του τι πραγματικά αναδεικνύει την ελευθερία του ανθρώπου, επιχειρεί να εκπαιδεύσει τα μέλη των κοινωνιών της στο άνοιγμα προς τον άλλο μέσα από νομικούς περιορισμούς και *prêt-à-porter* ιδεολογικές κατασκευές.

Υπό την έννοια αυτή κατανοούμε πως το να θεωρούμε ότι το αίσθημα κοινωνικής ευθύνης είναι μία κοινωνική επιταγή ή μία *ethical imperative*

³⁸ Πρβλ. «Η τρέχουσα κρίση οδήγησε ένα μη βιώσιμο σύστημα στην κατάρρευση, φανερώνοντας τις βαθιές αδικίες του με έναν ακόμη πιο έντονο τρόπο» (Crina Gschwandtner, «Συμπόνια σε καιρούς κρίσης: Αμφισβητώντας τον Πολιτισμό της αδικίας», στο *Καιρός του ποιήσαι*, σ. 67).

³⁹ D. Ann Herring - Alan C. Swedlund, «Plagues and Epidemics in Anthropological Perspective», στο D. Ann Herring - Alan C. Swedlund, *Plagues and Epidemics Infected Spaces Past and Present*, Berg, New York 2010, σ. 5.

δεν αποτελεί γόνιμη ανθρωπολογική επιλογή, διότι *δεν αποτελεί προϊόν ελεύθερης βούλησης*. Εάν η κοινωνική ευθύνη βασίζεται στην ελευθερία μου και αυτή η ελευθερία μου δοκιμάζεται μέσα από την ένταση των διαπροσωπικών μου σχέσεων, τότε αυτό σημαίνει ότι η ευθύνη μου έναντι του κοινωνικού συνόλου θρέφεται από την εν ελευθερία κατάφαση του άλλου. Κατά την Hannah Arendt, «το πλήθος είναι η προϋπόθεση της ανθρώπινης πράξης, διότι είμαστε όλοι ίδιοι, δηλαδή άνθρωποι, αλλά έτσι που κανείς να μην είναι ποτέ ίδιος με κανένα άλλο από όσους έζησαν, ζουν ή θα ζήσουν⁴⁰. Η πράξη που έχει νόημα είναι η πράξη που συμβάλλει στη δημιουργία ενός νέου κόσμου όπου η διαφορετικότητα αποτελεί την προϋπόθεση και όχι την εξαίρεση.

Μια τέτοια ελευθερία παρουσιάζει ο Θουκυδίδης προσθέτοντας άλλη μία παράμετρο στην παρουσίαση του λοιμού των Αθηνών: την *αυτοθυσία*. Κάποιοι, δηλαδή, επέλεξαν να μην τηρήσουν προσωπική πολιτική «κοινωνικής αποστασιοποίησης», με κόστος την υγεία τους ή και την ίδια τη ζωή τους:

νοσηλεύοντες ο εις τον άλλον, εμολύνοντο και απέθνησκαν ωςάν πρόβατα. Και τούτο προεκάλει τους περισσότερους θανάτους, διότι ή απέφυγαν εκ φόβου να επικοινωνούν προς αλλήλους και οι ασθενείς απέθνησκαν εγκατελελειμμένοι, εις τρόπον ώστε πολλαί κατοικίαι ερημώθησαν δι' έλλειψιν νοσηλείας, είτε επικοινωνούσαν και απέθνησκαν εκ της μολύνσεως. Η τελευταία αύτη τύχη επεφυλάσσετο ιδίως εις τους οπωσδήποτε αντιποιοιμένους ευγένειαν αισθημάτων, διότι, θεωρούντες τούτο καθήκον τιμής, επεσκέπτοντο τους φίλους των, αφηφούντες τον προσωπικόν κίνδυνον⁴¹.

4. Προς μία βιοπολιτική θεολογία της πανδημικής κρίσης

α. Όταν η εναλωτότητα γεννά ελπίδα: Η κρίση ως γόνιμη πρόκληση τελείωσης του εαυτού

Η Εκκλησία εύχεται υπέρ της του κόσμου ειρήνης: η διακονία της στον κόσμο έγκειται στον αγώνα για την εν Χριστώ Ιησού ενότητα της Οικουμένης και αυτό το θεολογικό όραμα, με θεμέλιο τη θυσιαστική αγάπη του

⁴⁰ Hannah Arendt, *Η Ανθρώπινη Κατάσταση (Vita Activa)*, μτφρ. Σ. Ροζάνη - Γ. Λυκιαρδόπουλου, Εκδ. Γνώση, Αθήνα 1986, σ. 21.

⁴¹ Θουκυδίδου, *Ιστορίαι*, 51.4-5 (μτφρ. Ελευθερίου Βενιζέλου).

Θεού για τον κόσμο, μπορεί να αποκτήσει πολιτικές διαστάσεις όταν βιωθεί ως κοινωνικός και ειρηνικός λόγος. Στην περίπτωση αυτή είναι η ίδια η θυσιαστικής αγάπης, υπέρ της του κόσμου σωτηρίας, φύση της Εκκλησίας που εγγυάται ότι η πολιτική διάσταση του θεολογικού της λόγου δεν θα εκπέσει σε χειραγώγηση του πληρώματός της και της εν γένει κοινωνίας σε ιδεολογικές πλατφόρμες. Ο κοινωνικός και ειρηνικός λόγος της Εκκλησίας είναι θεραπευτικός, υπό την έννοια ότι είναι σταθεροποιητικός παράγων για μια σύγχρονη πολυπολιτισμική κοινωνία η οποία αποτελείται από ετερόκλητες κοινότητες⁴². Κοινότητες οι οποίες, αν και δεν επικοινωνούν ως προς τα *ακοινώνητα* ειδικά τους χαρακτηριστικά, εντούτοις υφίστανται –ως μέρος του εν γένει κοινωνικού συνόλου– τον ψυχολογικό απόηχο μιας κρίσεως, απόηχο που θέτει σε λειτουργία τα ανακλαστικά των πολιτισμικών ή θρησκευτικών τους αρχηγών.

Για να επιτευχθεί το όραμα της Εκκλησίας πρέπει κάθε μέλος της να ζει με επαναστατικό, για τα ανθρωπολογικά δεδομένα της εποχής, τρόπο. Κατά τον Κ. Μοσκόφ «ο ορθόδοξος άνθρωπος δεν μπορεί να είναι παρά ο επαναστατικός άνθρωπος, αυτός που πραγματώνει επαναστατικά τον Καιρό – με τους τρόπους που υπάρχει ο Καιρός»⁴³. Υπό την προοπτική αυτής της βεβαιότητας, η εποχή της πανδημίας μπορεί να αποτελέσει «αποκάλυψη ελπίδας», αρκεί ο άνθρωπος να εξέλθει από την «κοινωνική, πνευματική και ηθική» του απομόνωση⁴⁴.

Μέσα στον χώρο της Εκκλησίας, ως φύση αυτής της ιδιότροπης επαναστατικότητας περιγράφεται η αντίσταση του ανθρώπου στον αυτοαναφορικό εαυτό του, ως προϋπόθεσης γέννας του αληθινού ενδιαφέροντος για τον άλλο, και χρόνος εκδήλωσής της ο κατάλληλος *Καιρός*. *Καιρός* (δηλαδή κατάλληλος χρόνος εργασίας της αρετής) είναι για την Εκκλησία «ο βίος όλος»⁴⁵. Τα υπαρκτικά θεμέλια της αντίστασης του ανθρώπου στον ολοκληρωτισμό μιας πολύπλευρης κρίσης, δηλαδή, εντοπίζονται στην πίστη η οποία, κατά τη σκέψη του αποστόλου Παύλου, υποστασιάζει

⁴² Α. Παπαθανασίου, «Τρεις σημειώσεις για το ειδύλλιο πανδημίας και πανδαιμονίου» *Σύναξη* 156 (2020), 41.

⁴³ Κ. Μοσκόφ, *Η πράξη και η σιωπή. Τα όρια του έρωτα και τα όρια της ιστορίας, Δοκίμια II*, Εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1988, σ. 140.

⁴⁴ Β. Gallaher - R. René, «Ορθόδοξη Αποκάλυψη: Κρίση και ελπίδα για την Ορθοδοξία στην εποχή του κορωνοϊού», στο *Καιρός του Ποιήσαι*, σ. 79.

⁴⁵ Γρηγορίου Νύσσης, *Εις τον Εκκλησιαστήν*, VIII, P. Alexander, *Gregorii Nysseni Opera*, τ. 5, E.J. Brill, Leiden 1986, σ. 425,16 κ.εξ.

τα ελπιζόμενα⁴⁶. Η ελπίδα, υπό την έννοια αυτή, ως τμήμα της παιδείας του ανθρώπου προς μια υπαρξιακή προοπτική εσωτερικής πληρότητας, δεν αφορά απλώς ένα ψυχολογικό μαθησιακό μηχανισμό, δεν χρησιμοποιείται μόνο ως υποστηρικτική διαδικασία συμπεριφορικής αυτοβελτίωσης αλλά κατέχει ουσιαστικό ρόλο στην ψυχολογική του υποστήριξη διότι περιλαμβάνει όλο τον εσωτερικό άνθρωπο, είναι προϊόν υπαρξιακής λειτουργίας και με αυτό τον τρόπο γίνεται ασφαλές κριτήριο που τον οδηγεί να διακρίνει μεταξύ απόγνωσης και δυνατότητάς του να οραματίζεται ένα ρεαλιστικό μέλλον εσωτερικής πληρότητας υπό το πρίσμα της πίστewς.

Προϋποθέσεις, στην περίπτωση αυτή, αξιοποίησης της πίστewς που γεννά ελπίδα είναι η ενδοσκόπηση και ο ανακριτικός διάλογος του ανθρώπου με τον εαυτό του με σκοπό τη διερεύνηση της ευαισθησίας των βιωματικών του ανακλαστικών. Εάν, ωστόσο, ο διάλογος αυτός δεν διεξαχθεί ή εάν διεξαχθεί ως μονόλογος αυτοδικαίωσης, τότε, πιστεύοντας στον εαυτό του μάλλον, παρά στον έτερο Άλλο που θα τον οδηγήσει στη λύτρωση, αναπαύεται σε ψυχολογικά υποκατάστατα του αυτοαναφορικού εαυτού του και έτσι δεν λαμβάνει πείρα της αληθινής ελπίδας που θα τον βοηθούσε να ανοικοδομήσει θεμελιακά την ύπαρξή του στην ελπίδα που γονιμοποιεί την ύπαρξη. Ο άνθρωπος ελπίζει επειδή απελπίζεται από τον εαυτό του. Σύμφωνα με τις πνευματικές εμπειρίες ασθενούς πάσχοντος από την καταληκτική νόσο του κινητικού νευρώνα:

Τα περισσότερα από αυτά τα χρόνια (της ασθένειάς μου) τα πέρασα στον «κεντρικό καταυλισμό» στους πρόποδες του βουνού μου, εκεί που γνώριζα ότι ο Θεός με προετοίμαζε. Επειδή, όμως, πάντοτε φοβόμουν να σκαρφαλώσω, νόμιζα ότι ο στόχος μου θα παρέμενε ο κεντρικός καταυλισμός. Δεν πίστευα ότι θα μπορούσα να φτάσω στην κορυφή, αλλά ο Θεός μου έδειξε μέσω της ασθένειάς μου ότι δεν ήμουν εγώ ή οι δυνατότητές μου το θέμα. Όλα είχαν να κάνουν με εκείνον· «ό ισχυρός ό κραταιών με δυνάμει, και έξετίναξεν άμωμον τήν όδόν μου· τιθείς τούς πόδας μου ως έλάφων και έπι τὰ ύψη ιστών με» (Β' Βασ. 22, 33-34)⁴⁷.

Αυτή η γόνιμη απελπισία τον ωθεί «να μηχανεύεται τρόπους, ώστε να μη χάνει τη ζωντανή επικοινωνία με το πρόσωπο του Χριστού»⁴⁸. Ο αββάς

⁴⁶ Εβρ. 11,1.

⁴⁷ J. Lennox, *Where is God in a Coronavirus World?* The Good Book Company 2020, σ.σ. 59-60.

⁴⁸ Αρχιμ. Ζαχαρία, Ι. Μ. Τιμίου Προδρόμου Έσσεξ Αγγλίας (17.03.2020), <http://www>.

Ισαάκ ο Σύρος αποτυπώνει με ζωντανά χρώματα τον πνευματικό αγώνα του ανθρώπου, χρησιμοποιώντας την εικόνα του εμπόρου ο οποίος ναύλωσε ένα καράβι γεμάτο εφόδια και επιθυμεί να φθάσει στον προορισμό του. Όσο βρίσκεται στη θάλασσα, σύγκορμος αγωνιά μήπως τα τεράστια κύματα καταπιούν το εμπόρευμα πάνω στο οποίο επένδυσε, με την ελπίδα ότι θα του αποφέρει κέρδος. Συμβουλεύει, λοιπόν, τον πνευματικό άνθρωπο που θα πέσει σε «ξέρες» και το καράβι του θα ναυαγήσει και το εμπόρευμά του, δηλαδή οι αρετές του, χαθούν στη θάλασσα, να μην πάψει να το επισκευάζει και να το φροντίζει και να δανειζεται ώστε να αποκτήσει νέο εμπόρευμα με το οποίο θα αποσβέσει τη ζημία και εάν χρειαστεί να ανεβεί και σε άλλα πλοία έως ότου ο «κρυμμένος Θεός» σπλαχνισθεί τον αγώνα του και του δώσει τη δύναμη να αντεπεξέλθει στις αντιξοότητες⁴⁹.

Στην περίοδο της πανδημίας οι πόλεις στερούνται το αγαθό της ανθεκτικής ελπίδας η οποία, επειδή ακριβώς αποτελεί προϊόν δοκιμασίας του εαυτού, είναι τελικά γεύση υπαρκτικής ελευθερίας. Αυτή η ελευθερία, όμως, βιώνεται πάντοτε σε σχέση με κάποιον άλλο. Η Εκκλησία μπορεί να ευαγγελίζεται αυτή την ελπίδα (το ίδιο το Ευαγγέλιο είναι η αφήγηση της σαρκωμένης ελπίδας), ωστόσο, όταν θριαμβεύει η ιδιωτική πνευματικότητα, θεμελιωμένη σε μια άγωνα θρησκευτικότητα με αυτιστικές προεκτάσεις, δεν ωφελείται ούτε εκείνος που θέτει θρησκευτικούς και ψυχολογικούς αποκλεισμούς εις βάρος του αδελφού του (διότι η ελευθερία που φρονεί ότι έχει ανήκει στον χώρο του φαντασιακού) αλλά ούτε τελικά το σώμα της Εκκλησίας εφόσον ο ποιμαντικός της λόγος αμαυρώνεται από αφηγήσεις εσωστρέφειας και θρησκευτικών αποκλεισμών που τελικά σχετικοποιούν ή απονευρώνουν τα καλά νέα της «ἐν ἡμῖν ἐλπίδος»⁵⁰.

β. Η ορθόδοξη πνευματική ζωή ως πολιτική «της του κόσμου σωτηρίας»

Υπό το φως των ανωτέρω, επανάσταση θεωρείται η ανοικτότητα προς τον αδελφό μου ως αποτέλεσμα αρνήσεως του εγώ και των δικαιωμάτων του. Για να αγαπήσω τον αδελφό μου και να κάνω πιο ελπιδοφόρο τον κόσμο, πρέπει ο ίδιος να έχω διέλθει από τον Γολγοθά της σταύρωσης του ατομι-

imml.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=2396&Itemid=941.

⁴⁹ Κ. Κορναράκη, «Ο “σοφός άρρωστος” δεν απελπίζεται: Η νηπτική ελπίδα και οι ψυχολογικές προοπτικές της στη σκέψη του αββά Ισαάκ του Σύρου», στο Σ. Ζουμπουλάκη (επιμ.), *Για την Ελπίδα*, Άρτος Ζωής, Αθήνα 2020, σσ. 313-314.

⁵⁰ Κολ. 1,3-5.

κισμού μου που διακρίνει τους ανθρώπους σε αμνούς και ερίφια. Όταν κατάκοπος ψυχολογικά ο Μ. Αντώνιος ρώτησε τον Θεό «Ποῦ ἦς; διὰ τί μή ἐξ ἀρχῆς ἐφάνης, ἵνα μου τὰς ὀδύνας παύσης»; ο Θεός ἐξήγησε στον Μ. Αντώνιο ὅτι ἔπρεπε να δοκιμασθεῖ ὥστε η υπέρβαση αὐτῆς τῆς δοκιμασίας και η ἀποκτηθεῖσα πείρα να ἀποτελέσει ὑπόσχεση ἐλπίδας για τους εὐάλωτους ἀδελφούς του: “Ὡδε ἤμην, ἀλλὰ περιέμενον ἰδεῖν τὸ σὸν ἀγώνισμα· ἐπεὶ οὖν ὑπέμεινας καὶ οὐχ ἠττήθης, ἔσομαί σοι ἀεὶ βοηθὸς καὶ ποιῆσω σε θαυμαστὸν πανταχοῦ γενέσθαι”⁵¹.

Μόνο ὅταν μελετῶ τον θάνατο του στεγανοποιημένου ἐγὼ μπορῶ να ἔχω «καύση» καρδίας για τον ἀδελφὸ μου και την κτίση. Μόνο ἔτσι μποροῦμε να συμβάλουμε στην ἀναδημιουργία των κοινωνικῶν δεσμών, σπουδάζοντας πῶς να διακονοῦμε τον ἀναγκεμένο πλησίον μας, ξεφεύγοντας ἀπὸ σχηματοποιημένες πολιτικές ἀντιλήψεις που ταυτίζουν τὴν χριστιανικὴ ζωὴ με τὴν ἀνάγκη τῆς φιλανθρωπίας, διότι, ὅπως εὐστοχα ἔχει ὑποστηριχθεῖ, «ο πολιτικός χώρος θα πρέπει να κατανοηθεῖ ὡς ἐκεῖνος ο χώρος ὅπου κανένας δεν θα μπορεῖ να βασίζεται στους χριστιανούς προκειμένου να εἶναι χριστιανός· ἢ θα πρέπει να θεωρηθεῖ ὡς μία ἀπὸ τις πολλές ἐρήμους ὅπου οἱ χριστιανοὶ ἀσκούνται στην ἀγάπη»⁵².

Ἡ ἀγάπη προς τον ἕτερο ἄλλο ἀπαιτεῖ τὴ μετάνοια ἐκεῖνη που θα μας ὠριμάσει σε τέτοιο βαθμὸ ὥστε ἀντὶ να τον χειραγωγοῦμε και να τον ἐκφοβίζουμε να ἔχουμε τὴν παρρησία να βεβαιώσουμε (μιμούμενοι τον Χριστὸ κατὰ τὴ σχετικὴ μεταφορὰ του ἱεροῦ Χρυσοστόμου στην περικοπὴ τῆς *Κρίσεως*): Ἐγὼ πένης διὰ σε, και ἀλήτης διὰ σε, ἐπὶ του Σταυροῦ διὰ σε, ἐπὶ τάφου διὰ σε⁵³. Ἡ Ὁμιλία του Ἰωάννου του Χρυσοστόμου, *Εἰς τὴν μετάνοια των Νινευιτῶν*, ἀπαντᾷ στην περιγραφὴ του Θουκυδίδη για τὴν ἀνεξέλεγκτη σκληρότητα του ὄχλου στον λοιμὸ των Ἀθηνῶν. Ἐδῶ ἐπαινεῖται τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀπελπισία για τὴν επικείμενη καταστροφὴ τῆς πόλης μεταστράφηκε, μέσα ἀπὸ τὴ μετάνοια, σε δοτικότητα και κοινωνικὴ προσφορά, που ἀποτύπωνε μια ἀπόκοσμη ἐλπίδα ἀλλὰ με βαθιὰ υπαρξιακά θεμέλια διότι οἱ ἄνθρωποι, χωρὶς ὄφελος πλέον, καθιστοῦσαν τὴν ταπείνωση και τὴν προσφορά τους στον ἄλλο ἀπέλπιδα ἐλπίδα που θα μποροῦσε ἐνδεχομένως, χωρὶς συγκεκριμένες προσδοκίες, να προσελκύσει

⁵¹ Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας, *Βίος και πολιτεία του ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀντωνίου*, 10, PG26, 860A.

⁵² Α. Ραπανικολαου, *Ἡ πολιτικὴ τῆς Θέωσης: Ἡ Ὁρθοδοξία συναντᾷ τὴν Δημοκρατία*, μτφρ. Ν. Ασπρούλης, Ἐκδοτικὴ Δημητριάδος, Βόλος 2015, σ. 213.

⁵³ Ἰωάννου του Χρυσοστόμου, *Υπόμνημα εἰς τον ἅγιον Ματθαῖον τον Ἐυαγγελιστὴν*, 76, 5, PG 700.

την ευσπλαχνία του Θεού⁵⁴. Την ίδια ανιδιοτέλεια έδειξαν οι Χριστιανοί και νωρίτερα, τον τρίτο αιώνα, κατά τη διάρκεια εμφάνισης πανώλης, ασθένειας που η σοβαρότητά της φαίνεται από το γεγονός ότι σχετίστηκε με τον ιό Έμπολα, προκαλώντας τρόμο στον ρωμαϊκό κόσμο. Σε μία από τις επιστολές του, ο Διονύσιος Αλεξανδρείας περιγράφει την προσφορά των Χριστιανών:

«Οι περισσότεροι λοιπόν από τους αδελφούς μας, εξαιτίας της υπερβολικής και αδελφικής τους αγάπης, χωρίς να λογαριάζουν τους εαυτούς τους αλλά αφοσιωμένοι ο ένας στον άλλο, φρόντιζαν χωρίς προφυλάξεις όσους νοσούσαν και διακονούσαν επιμελώς ο ένας τον άλλον, περιποιούμενοι αυτούς στο όνομα του Χριστού και με πολλή χαρά “έφευγαν” μαζί τους, αφού προηγουμένως είχαν μολυνθεί από τις πληγές τους και μολύνονταν από τη νόσο αυτή, έχοντας εκουσίως αποδεχθεί τις συνέπειες της διακονίας τους. Πολλοί, επίσης, αφού φρόντισαν άλλους και τους οδήγησαν στην ανάρρωση, πέθαναν στη θέση τους, κατά πως θα ’λεγε ο λαός (και τούτο καλοκάγαθα), ως *εξιλαστήρια υποκατάστατά τους*»⁵⁵.

Στην περικοπή της *Κρίσεως*⁵⁶ εντοπίζεται με ανάγλυφο τρόπο αυτή η χριστολογική βάση της κοινωνικής διακονίας και αλληλεγγύης. Η περικοπή αυτή (όπως άλλωστε σε όλο το Ευαγγέλιο, αλλά εδώ πιο έντονα), επιχειρεί να αφυπνίσει τον εγωκεντρικό άνθρωπο ο οποίος αντιλαμβάνεται την πνευματική ζωή με ναρκισσιστικά κριτήρια και αμελεί την ευθύνη του απέναντι στην κοινότητα αλλά και τον εν γένει κοινωνικό χώρο. Ο αφυπνιστικός χαρακτήρας (με αντίθετο υπαρξιακό προσανατολισμό) της περικοπής αποτυπώνεται στον αιφνιδιασμό που υφίστανται οι «εξ ευωνύμων», ο οποίος είναι άμεσος και μη διαχειρίσιμος, διότι δεν αφορά εσφαλμένες κινήσεις ή λάθος επιλογές αλλά παραλείψεις. Οι εξ ευωνύμων δεν κατηγορούνται για πράγματα που έπραξαν αλλά για όσα αμέλησαν να πράξουν.

Οι αφοπλιστικές ερωτήσεις του Χριστού αποκαλύπτουν ότι το βασικό σφάλμα των «εξ ευωνύμων» είναι η ραθυμία τους να εξέλθουν του εαυτού

⁵⁴ Ιωάννου του Χρυσοστόμου, *Εις την μετάνοια των Νινευιτών*, PG 64, 424-433.

⁵⁵ Διονυσίου Αλεξανδρείας, *Προς τους εν Αλεξανδρεία αδελφούς*, στο Ch. L. Feltoe, *The Letters and other remains of Dionysius of Alexandria*, Cambridge 1904, σ. 82-83 (η μετάφραση είναι δική μας).

⁵⁶ *Ματθ.* 25, 31-46.

τους ώστε να συναισθανθούν την οδύνη του άλλου. Δεν είναι ίσως τυχαίο ότι δύο από τις προϋποθέσεις που έθεσε ο Χριστός (επισκέψεις σε φυλακή και σε νοσοκομείο) απαιτούν και τοπική μετακίνηση, συμβολίζοντας κατά κάποιο τρόπο την έξοδο του ανθρώπου από τον προσωπικό του χώρο και την κίνηση προς τον ενδεή αδελφό του⁵⁷. Η εν είδει ερωτήσεως απάντησή τους («πότε σε είδομεν») αποκαλύπτει ότι είχαν μεν διάθεση για «φιλανθρωπική» δράση αλλά υπό όρους, έπρεπε δηλαδή να γνωρίζουν ότι θα εκτιμώντο δεόντως οι καλές πράξεις τους εφόσον θα είχαν ως αποδέκτη τον ίδιο τον Κύριο της δόξης.

Τη ραθυμία αυτή απέναντι στις ανάγκες του πλησίον εντοπίζει ο ι. Χρυσόστομος, από άλλη οπτική γωνία, στην απρονοησία των «μωρών» παρθένων να προμηθευτούν το ελλείπον έλαιον για τις λαμπάδες. Οι ενάρετες αυτές γυναίκες αδιαφόρησαν για το γεγονός ότι η προσωπική τους αρετή (που τις καθιστούσε άξιες να υποδεχθούν τον νυμφίο) έπρεπε να αποτυπωθεί ως ενδιαφέρον για την ενίσχυση των φτωχών εκείνων ανθρώπων οι οποίοι αποκτούσαν τα προς το ζην πωλώντας λάδι για φανούς και λαμπάδες. Η απόσταση, ωστόσο, από τους φτωχούς μικροπωλητές επέφερε την απόσταση από τον νυμφίο.

Η έκπληξη των «εξ ευωνύμων» («κανείς δεν μας είπε ότι ήσουν ενδεής») αλλά και η εύλογη απορία των «μωρών» παρθένων (που θα μπορούσε να είναι, «πώς συμβαίνει να είμαι τυπικά εντάξει αλλά να τιμωρούμαι;») συναντώνται στην αδυναμία τους να κατανοήσουν ότι ο Χριστός, μέσα στο απρόσωπο πλήθος (η αδιαφορία συνιστά άρνηση σχέσης!) αναγνωρίζει μόνον όσους, έχοντας «νον» Χριστού, διακονούν τον αδελφό τους, όπως εκείνος θυσιάστηκε για τον άνθρωπο. Η αδιαφορία για τον πλησίον σημαίνει ότι οι εξ ευωνύμων είχαν, ούτως ή άλλως, απονευρώσει τα αισθητήρια που θα τους επέτρεπαν την αναγνώριση του πάσχοντος δούλου Κυρίου (ebed Yāhweh), όπως άλλωστε εξηγεί ο Ησαΐας:

«Ελκυστικός δεν ήταν, ούτε ωραίος ώστε να τον προσέξουμε, ούτε η παρουσία του ήταν τέτοια ώστε να του δώσουμε σημασία. Ήταν περιφρονημένος από τους ανθρώπους και εγκαταλειμμένος, άνθρωπος φορτωμένος θλίψεις, του πόνου σύντροφος, έτσι που να γυρίζουν απ' αλλού οι άνθρωποι το πρόσωπο τους. Τον αγνοήσαμε σαν να ήταν ένα τίποτα. Του δώσαμε την καταφρόνια μας και εκτίμηση ούτε μια στάλα.

⁵⁷ Κ. Κορναράκη, «Διάλογοι αιφνιδιασμού την ημέρα της κρίσεως», *Χριστός και Κόσμος* 28 (2010), 14.

Αυτός όμως φορτώθηκε τις θλίψεις μας και υπέφερε τον πόνο τον δικό μας... Σαν πρόβατο που το πάνε στην σφαγή, καθώς το αρνί που στέκεται άφωνο μπροστά σ' αυτόν που το κουρεύει, ποτέ του δεν παραπονέθηκε. Κακόπαθε, καταδικάστηκε και οδηγήθηκε μακριά. Ποιος στη γενιά του ανάμεσα σκέφτεται τι να απόγινε;... Μα μέσα από τις πληγές του βρήκαμε εμείς την γιατρεία...»⁵⁸.

Ο παράδοξος, ωστόσο, αιφνιδιασμός των «εκ δεξιών» μπορεί να μας οδηγήσει να κατανοήσουμε καλύτερα τον θεολογικό χαρακτήρα της κοινωνικής διακονίας. Όπως φαίνεται, από το γεγονός ότι προσπαθούν να κατανοήσουν πότε συνέβησαν όλα όσα τους πιστώνει ο Κύριος της δόξης, δεν διατηρούσαν τη μνήμη του γεγονότος. Η θεολογική εξήγηση βεβαίως θα μπορούσε να ήταν ότι, έχοντας «νουν» Χριστού, αγρυπνούσαν για τον πλησίον τους ως σώμα Χριστού και όχι ως ατομικές οντότητες. Μιλώντας με όρους εκκλησιολογίας θα λέγαμε ότι η μνήμη τους είχε αναφορά στη συλλογική μνήμη του σώματος της Εκκλησίας και η συλλογική μνήμη του σώματος της Εκκλησίας είναι η νοσταλγία της προπρωτικής ενότητας του ανθρωπίνου γένους εν τη κοινωνία με τον Θεό και ο διακαής πόθος της πραγμάτωσης αυτής της κοινωνίας.

Κατά την πατερική σκέψη, «είδες τον αδελφό σου, είδες τον Θεό σου»⁵⁹. Αυτή είναι η αληθινή ελπίδα σωτηρίας του κόσμου και υπό το πρίσμα αυτό, ο επαναστατικός ρόλος του χριστιανού στην πανδημία θα μπορούσε να συνοψιστεί στη σκέψη του Κωστή Μοσκόφ:

Ο ορθόδοξος άνθρωπος δεν μπορεί παρά να είναι ο εραστής μιας ύλης ενανθρωπιζόμενης μέσα από την Πράξη του, ο αγωνιστής που πάσχει να καταλύσει τη συμπαντική Σιωπή μέσα από την ιστορία, αυτός που προχωρά μέσ' από την Παρουσία του ενοποιός του όλου σώματός μας...»⁶⁰.

⁵⁸ Ησ. 53, 3 (μτφρ. Ελληνική Βιβλική Εταιρεία, Αθήνα 1997).

⁵⁹ Αββά Απολλώ, PG 65,136B.

⁶⁰ Κ. Μοσκόφ, *Η πράξη και η σιωπή*, σ. 140.

Οι επιδημίες ως ιστορικό φαινόμενο και ο Covid-19

Ισμήνης Κριάρη,
Καθηγήτριας Συνταγματικού Δικαίου
Τμήματος Δημόσιας Διοίκησης
Παντείου Πανεπιστημίου

Εισαγωγή

Οι επιδημίες και οι πανδημίες, μάστιγα της ανθρωπότητας από την αρχαιότητα, έχουν προκαλέσει το ενδιαφέρον όχι μόνο των ιατρών αλλά και των ιστορικών, των νομικών, των κοινωνιολόγων, των θρησκευολόγων και όλων εκείνων, οι οποίοι ασχολούνται με τις επιστήμες του ανθρώπου, δεδομένου ότι η έκρηξη μιας επιδημίας είναι δυνατόν να επηρεάσει την ιστορική πορεία μιας χώρας, τις δημογραφικές εξελίξεις και να προκαλέσει αλλαγές στην ανθρώπινη συμπεριφορά και στον τρόπο με τον οποίο οι κοινωνίες αντιμετωπίζουν θέματα ιερά όπως το ανθρώπινο σώμα ή η ιεροτελεστία της ταφής. Ο επιφανής ιστορικός Φρανκ Σνούντεντν επισημαίνει χαρακτηριστικά ότι «τα λοιμώδη νοσήματα είναι τόσο σημαντικά για την κατανόηση της κοινωνικής εξέλιξης, όσο και οι οικονομικές κρίσεις, οι πόλεμοι, οι επαναστάσεις και η δημογραφική αλλαγή»¹.

Στο κείμενο που ακολουθεί θα δώσουμε μια συνοπτική ιστορία των επιδημιών και πανδημιών που έπαιξαν ρόλο στην ιστορική εξέλιξη και θα υπογραμμίσουμε τα κυριότερα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την πανδημία που οφείλεται στον κορωνοϊό Covid-19.

Οι επιδημίες από την αρχαιότητα έως τη νεότερη εποχή

Στην Παλαιά Διαθήκη, στο *Λευιτικό*, κεφ. ιγ', γίνεται εκτενής αναφορά στη διάγνωση και στη θεραπεία της λέπρας, που είχε χαρακτήρα επιδημίας στη χώρα του Ισραήλ. Σε πολλά εδάφια γίνεται διεξοδική μνεία της δια-

¹ Βλ. το έργο του *Επιδημίες και κοινωνία. Από τον Μαύρο Θάνατο μέχρι σήμερα*, Εκδόσεις Πατάκη, 2021.

δικασίας που πρέπει να ακολουθηθεί, εάν υπάρχει υποψία της ασθένειας αυτής, ορίζονται συγκεκριμένα χρονικά στάδια απομόνωσης, επανελέγχου και ελέγχου του ασθενούς και της οικίας του από τον ιερέα. Σε περίπτωση που οι τοίχοι παρέμεναν ακάθαρτοι, τότε η μόνη λύση ήταν η καταστροφή της οικίας. Στο τελευταίο εδ. 54 αναφέρεται συμπερασματικά ότι: «Ούτος είναι ὁ νόμος περὶ πάσης πληγῆς λέπρας... διὰ νὰ γίνηται γνωστὸν πότε εἶναι τι ἀκάθαρτον καὶ πότε καθαρὸν...».

Στην αρχαία Ελλάδα, στην *Αντιγόνη* του Σοφοκλέους ο λοιμός συνδέεται με την αντιβαίνουσα στις επιταγές του θείου συμπεριφορά του Κρέοντα, ο οποίος έχει δώσει διαταγή να μείνει άταφος ο ένας εκ των δύο υιών του Οιδίποδα και αδελφών της Αντιγόνης. Οι επακολουθούσες συμφορές αποτελούν συνέπεια της «ύβρεως» του Κρέοντα, που επιμένει στην απόφασή του, αγνοώντας την άποψη του Χορού, που του επισημαίνει ότι οι θνητοί δεν επιτρέπεται να αγνοούν όσα έχουν ορίσει οι θεοί σχετικά με την απόδοση τιμής στους νεκρούς.

Λίγο αργότερα στην Αθήνα του Περικλή έχουμε την πρώτη «επιστημονική» αναφορά σε επιδημία και τη λεπτομερή περιγραφή της: Ο λοιμός που ενέσκηψε κατά το δεύτερο έτος του Πελοποννησιακού Πολέμου (431-404 π.Χ.), δηλαδή το 430 π.Χ., περιγράφεται με απaráμιλλο τρόπο από τον Θουκυδίδη, ο οποίος με παρατηρητικότητα ιατρού και οξυδέρκεια κοινωνικού ερευνητή υπογραμμίζει τη διαφορετική συμπεριφορά των ανθρώπων, ως συνέπεια του λοιμού², ο οποίος είχε βέβαια και τεράστια επίδραση στην εξέλιξη του πολέμου. Οι αρχαίοι Αθηναίοι παύουν πλέον να τηρούν τα ταφικά έθιμα: «...Καθείς έθαπτε τους νεκρούς όπως μπορούσε. Πολλοί μάλιστα, ένεκα ελλείψεως των απαιτουμένων διά την ταφήν υλικών, λόγω του ότι πολλοί εκ της οικογενείας των είχαν ήδη προαποθάνει, προσέφυγαν εις μέσα ταφής βδελυρά. Διότι άλλοι μεν απέθεταν πρώτον τον ιδιόν των νεκρόν επί ξένης πυράς και την ήναπταν, προλαμβάνοντες εκείνους που την είχαν στήσει, άλλοι δε, ενώ νεκρός εκαίετο ήδη, έρριπταν επάνω εκείνον που έφεραν και έφευγαν»³.

² Δεν έχει ακόμη διαπιστωθεί εάν επρόκειτο περί πανώλους, εξανθηματικού τύφου, δαγκείου πυρετού ή κάποιας άλλης ασθένειας.

³ Θουκυδίδου, *Ιστορίαι*, Τόμος Β', Μετάφρασις Ελ. Βενιζέλου, εκδ. Γεωργιάδη – Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, 2007, σ. 99. Ο συγγραφέας ορθώς αναφέρει ως πρώτο αρνητικό αποτέλεσμα της επιδημίας την εγκατάλειψη των ταφικών εθίμων, δεδομένης της μεγάλης σημασίας τους για τους αρχαίους Έλληνες: Η εγκατάλειψη του ατάφου αδελφού αποτελεί τη βάση του δράματος της *Αντιγόνης*, στα δε Ομηρικά Έπη ο Τρωϊκός Πόλεμος θα διακοπεί δύο φορές, για να ταφούν σύμφωνα με την απαιτούμενη τελετουργία ο Πάτροκλος και ο Έκτορας.

Χειρότερη όμως ήταν η γενικότερη έκλυση των ηθών που συνόδευσε τον λοιμό· και ο ιστορικός περιγράφει τα αίτιά της: «...Διότι πολλοί, οι οποίοι προηγουμένως απέκρυπταν την επίδοσίν των εις αθεμίτους ηδονάς, παρεδίδοντο ήδη εις αυτάς χωρίς καμμίαν επιφύλαξιν, καθ' όσον έβλεπαν πόσον αιφνιδια ήτο η μετάπτωσης αφ' ενός μεν των πλουσίων, οι οποίοι εξαίφνης απέθνησκαν, αφ' ετέρου δε των τέως εντελώς απόρων, οι οποίοι εις μιαν στιγμήν υπεισήρχοντο εις τας περιουσίας εκείνων... Ως εκ τούτου, απεφάσιζαν να χαρούν την ζωήν των όσον ημπορούσαν ταχύτερον επιδιδόμενοι εις τας απολαύσεις, διότι εθεώρουν και την ζωήν και τον πλούτον εξ ίσου εφήμερα... Φόβος των θεών ή νόμος των ανθρώπων κανείς δεν τους συνεκράτει, αφ' ενός μεν διότι βλέποντες ότι όλοι εξ ίσου απέθνησκαν έκριναν ότι καμμία δεν υπήρχε διαφορά μεταξύ ευσεβείας και ασεβείας, εξ άλλου δε επειδή κανείς δεν είσπευε ότι θα επιζήσει δια να δώσει λόγο των εγκλημάτων του και να τιμωρηθεί δι' αυτά. Τουναντίον όλοι εθεώρουν ότι η ήδη κατεψηφισμένη κατ' αυτών και επί των κεφαλών των επικρεμαμένη τιμωρία ήτο πολύ βαρυτέρα και ότι, πριν επιπέση κατ' αυτών, εύλογον ήτο να χαρούν οπωσδήποτε την ζωήν των»⁴.

Ο Θουκυδίδης μέσα σε λίγους στίχους έχει αποδώσει τα περισσότερα προβλήματα, τα οποία συνοδεύουν την έκλυση μιας επιδημίας: Την πλήρη αλλαγή της νοοτροπίας των ανθρώπων, την έκλυση των ηθών και την καταστροφή του κοινωνικού ιστού.

Στα βυζαντινά χρόνια η Ιουστινιάνειος Πανώλη, η πρώτη βεβαιωμένη ιστορικά πανδημία βουβωνικής πανώλης που ξεσπά στη Γάζα της Παλαιστίνης το 541 μ.Χ., κατά τους συντηρητικούς υπολογισμούς αποδεκάτισε τουλάχιστον το 20% του πληθυσμού των ανατολικών επαρχιών του Βυζαντίου. Η επίδρασή της ήταν τεράστια στην κατάρρευση της κοινωνικής και κρατικής συνοχής και πρέπει να την συνυπολογίσει κανείς στους λόγους της ραγδαίας αραβικής εξάπλωσης στην ευρύτερη περιοχή αργότερα.

Οι ιστορικοί του στ' αιώνα Ευάγριος και Παλλάδιος συστηματοποιούν τις γνώσεις σχετικά με τις πανδημίες: Θεωρούν ως αιτίες των επιδημιών τις παρατεταμένες κακές συνθήκες για τη γεωργία (ανομβρία), την κακή διατροφή, τη μη καθαρότητα του πόσιμου νερού, την ποιότητα του γάλακτος, τη γεωγραφική θέση μιας πόλης, το κλίμα και τις γενικότερες συνθήκες υγιεινής. Ο Αέτιος συμπληρώνει σ' αυτά την έλλειψη καθαρής και ανανεώσιμης ατμόσφαιρας και την ύπαρξη υγρασίας, στασίμων και ελωδών υδάτων. Ο Ανώνυμος, στο *Περί της των Πυρετών διαφοράς* αποσα-

⁴ Ο.π., σ. 100.

φηνίζει ότι τα λοιμικά νοσήματα οφείλονται «ή κατά τροπήν του αέρος ή κατά αναθυμιάσιν της γης», άποψη που δέχεται ο Ησύχιος τον ε'-στ' αι. και ο Ολυμπιόδωρος τον στ' αι.

Στις βυζαντινές πηγές υπάρχουν στοιχεία που αναφέρονται:

1. Στην εμπειρική αναγνώριση σημείων σχετικά με το επερχόμενο ξέσπασμα μιας επιδημίας: Αν υπάρξει μαζικός θάνατος πτηνών πρόκειται για επιδημία που οφείλεται σε μολυσμένο αέρα, ενώ εάν παρατηρηθεί θάνατος τετραπόδων η επιδημία προέρχεται από αναθυμιάσεις της γης.
2. Προτείνεται η λήψη προληπτικών υγειονομικών μέτρων (όπως η αποχέτευση, η δημιουργία δεξαμενών, η θέσπιση πολεοδομικών περιορισμών κ.λπ.) και η προληπτική λήψη φαρμάκων.
3. Μελετώνται και περιγράφονται εξαντλητικά τα συμπτώματα με τα οποία εκδηλώνεται μια επιδημία. Κατά την Ιουστινιάνειο πανώλη αναφέρεται ότι, επειδή οι ιατροί δεν εγνώριζαν τίποτε για την ασθένεια, επεδίδοντο σε νεκροτομές στις σωρούς θυμάτων.
4. Προτείνονται θεραπευτική αγωγή και διαίτα, όπως αναφέρεται σε Χρυσόβουλο του Μανουήλ Β' Παλαιολόγου στις αρχές του ΙΕ' αι. Παράλληλα ασκείται και αρχαιότερη ιατρική, όπως η ξήρανση του αέρα διά της πυράς με ευώδη μάλιστα ξύλα, μέθοδος που περιγράφεται στον Πλούταρχο, ο οποίος επικαλείται την εφαρμογή της στον λοιμό του Πελοποννησιακού πολέμου. Εκ παραλλήλου, ως μέσο θεραπείας θεωρείται η ειλικρινής και έμπρακτος μεταμέλεια, εφόσον η σοβαρή πάθηση ίσως είναι τιμωρία που επιβάλλεται από το Θεό⁵.

Κατά τον επακολουθήσαντα Μεσαίωνα η Ευρώπη γνώρισε την έκρηξη πολλών επιδημιών και κυρίως της πανώλους το 1347, η οποία χαρακτηρίστηκε «Μαύρος Θάνατος» και αφάνισε το ένα τρίτο των κατοίκων της Ευρώπης. Η επιδημία αυτή οδήγησε σε ένα πρωτοφανές κύμα μυστικισμού και λαγνείας, και συντέλεσε στις εξεγέρσεις των χωρικών, που αργότερα οδήγησαν στους αγώνες κατά της φεουδαρχίας.

Τότε αναπτύχθηκε στην Ευρώπη μια μαζική μαζοχιστική τάση, της οποίας ακραία έκφραση ήταν η αυτομαστίγωση. Η ερμηνεία της ήταν η εξής: Εάν οι άνθρωποι τιμωρούσαν οι ίδιοι τον εαυτό τους, δεν θα υπήρχε

⁵ Κοντούλη, Ηλία, «Τα λοιμώδη νοσήματα στο Βυζαντινό κόσμο – Τρόποι αντιμετώπισής τους όπως προκύπτουν από τις πηγές», *Αρεταίο* (2005), 812-816, με πολλές βιβλιογραφικές αναφορές.

λόγος να τιμωρηθούν και από τον Θεό με τη φοβερή αρρώστια. Σταδιακά οι αυτομαστιγούμενοι οργανώθηκαν σε ομάδες με κοινό ηγέτη, είχαν ενιαία ενδυμασία και η μαστίγωσή τους γινόταν δημόσια και με συγκεκριμένο τρόπο. Επειδή αυτό το κίνημα κάποια στιγμή ξέφυγε από κάθε έλεγχο, ο Πάπας εξέδωσε διάταγμα εναντίον τους και πολλοί κάηκαν στην πυρά⁶.

Την εποχή αυτή καταγράφηκαν περιπτώσεις ηθικού ξεπεσμού, διότι οι συγγενείς (μητέρες, θείοι, αδελφοί και σύζυγοι) εγκατέλειπαν του αρρώστους συγγενείς τους για να σώσουν τη δική τους ζωή. Το γεγονός αυτό περιγράφει ο Ιταλός συγγραφέας και ποιητής Βοκκάκιος, ο οποίος έγραψε το *Δεκαήμερο*, μία συλλογή των ιστοριών που έλεγαν μεταξύ τους όσοι κατέφυγαν εκτός της πόλης της Φλωρεντίας: «...Ακόμα χειρότερο, σχεδόν απίστευτο, ήταν το γεγονός ότι πατέρες και μητέρες αρνήθηκαν να φροντίσουν τα παιδιά τους, σαν να μην ήταν δικά τους».

Περισσότερο βίαιο ήταν το ξέσπασμα κατά των Εβραίων, οι οποίοι θεωρήθηκαν ως οι υπαίτιοι της πανδημίας: Σύμφωνα με τα αρχεία, στην Κεντρική Ευρώπη τον καιρό της πανώλης αφανίσθηκαν 235 Εβραϊκές κοινότητες⁷.

Την ίδια περίοδο εμφανίσθηκαν οι επιδημίες της χολέρας και αργότερα της σύφιλης, που συνοδεύτηκαν από καταστροφικές συμπεριφορές: Οι πρακτικές της μαγείας, της ονειρομαντείας και της αστρολογίας γνώρισαν μεγάλη άνθηση και διαδόθηκαν στις μάζες, ενώ στους κύκλους των ευγενών εκδηλώθηκε ενδιαφέρον για την αλχημεία και τον αποκρυφισμό. Σε κάθε περίπτωση, η προσπάθεια της κοινωνίας να ερμηνεύσει τα αίτια μιας επιδημίας οδηγούσε σε μυθεύματα. Έτσι, όταν ξέσπασε η επιδημία της σύφιλης, πολλοί σοφοί την απέδωσαν στη συναστρία Δία, Άρη, Ήλιου και Ερμή στον αστερισμό του Ζυγού, φαινόμενο που παρατηρήθηκε εκείνη την εποχή⁸.

Στη συνέχεια το νόσημα αλλάζει αιτιολογία κατά την αντίληψη του κοινού: Σύμφωνα με τον Μπραντ, τον συγγραφέα του βιβλίου *Το πλοίο των τρελών* του 15ου αιώνας, είναι θεϊκή τιμωρία για τον άνθρωπο που παραβίασε τα δοσμένα για κατοικία σύνορα, έφθειρε το αριστοκρατικό-φεουδαρχικό σύστημα, αναζητούσε νέα εδάφη και νέες μεθόδους. Σε φυλ-

⁶ Ρηγάτου, Α. Γερασίμου, *Η αρχαία Ιατρική στη Λαϊκή μας παράδοση*, εκ. Βήτα, Β' έκδοση, 2007, σ. 87.

⁷ Σάμιουελ Κον, «Ο Μαύρος Θάνατος», *History* (Ιούλιος 2021), 31-34.

⁸ Αγγελόπουλου, Β. Νικηφόρου, «Λοιμώδη νοσήματα και ψυχοκοινωνικά χαρακτηριστικά», στο: Κ.Ι. Γουργουλιάνη, *Γιατί φοβόμαστε τη γρίπη; Από την εξάπλωση των λοιμώξεων στην πανδημία της γρίπης*, Μεταίχιμο, Αθήνα 2009, σσ. 15-34 (16).

λάδιο που έχει εκδοθεί το 1496 για τη σύφιλη, εμφανίζεται το βρέφος Ιησούς στην αγκαλιά της Θεοτόκου να εξακοντίζει τα βέλη της σύφιλης εναντίον ανδρών και γυναικών ως τιμωρία για τη σεξουαλική τους συμπεριφορά⁹. Η σχεδόν καθολική εξάλειψη των γηγενών πληθυσμών της σημερινής Λατινικής Αμερικής οφείλεται στα μικρόβια της ευλογιάς και της σύφιλης που μεταδόθηκαν από τους «κονκισταδόρες» στους παρθένους οργανισμούς των λαών αυτών και τους αποδεκάτισαν με ταχύτητα που δεν θα μπορούσε να επιτύχει οποιοδήποτε όπλο.

Αντίστοιχες αντιλήψεις παρατηρήθηκαν όταν ξέσπασε η μεγάλη επιδημία χολέρας το 1831-1832 και η οποία έπληξε μεταξύ άλλων και τη Γαλλία. Τιμωρήθηκαν οι ισχυροί αλλά τιμωρήθηκε και ο γαλλικός λαός για την απάθειά του, όταν οι Ρώσοι κατέλαβαν την (καθολική) Πολωνία και οι Αυστριακοί την (καθολική) Ιταλία¹⁰. Το φθινόπωρο του 1854 μεγάλη επιδημία χολέρας έπληξε την Ελλάδα, ως συνέπεια της έλευσης των γαλλικών πολεμικών πλοίων που ήρθαν από την Κριμαία. Ο λαός την αποκαλούσε «η ξένη»¹¹.

Οι κυριότερες επιδημίες ήταν η ευλογιά –η οποία εμφανίστηκε ήδη τον 16ο π.Χ. αι. και η οποία επηρέαζε μέχρι τον 19ο αι. τις πολεμικές συρράξεις, διότι προκαλούσε μαζικό πανικό στο στράτευμα που έπληττε–, η λύσσα, η λέπρα, η ελονοσία και η γνωστή από την αρχαιότητα φυματίωση.

Οι δύο τελευταίες είχαν ιδιαίτερη σημασία και για την Ελλάδα, της οποίας ο πληθυσμός βασανίστηκε για περισσότερο από έναν αιώνα και από τις δύο αυτές μάστιγες, οι οποίες βρήκαν πρόσφορο έδαφος αναπτύξεως τον 19ο και τον 20ό αιώνα στα ασθενή κοινωνικά στρώματα. Ο ποιητής μπορεί να αναφωνεί: «Ας είναι η αγάπη μου ωχρά και φθισιώσα»¹², η πραγματικότητα του αντιφυματικού αγώνα στην Ελλάδα, όμως, μόνο με έπος μπορεί να παρομοιασθεί, ένα έπος με ναυαρχίδα το νοσοκομείο «Σωτηρία» και επίλεκτη μονάδα το σανατόριο του γιατρού Καραμάνη στο Πήλιο¹³.

⁹ Ρηγάτου, *ό.π.*, σ. 88.

¹⁰ Ρηγάτου, *ό.π.*, σ. 88.

¹¹ Βλ. το διήγημα του Εμμ. Λυκούδη «Η ξένη του 1854».

¹² Η φυματίωση αποτέλεσε γενικά πηγή έμπνευσης, όπως μαρτυρούν οι όπερες Τραβιάτα και Μποέμ, στις οποίες οι ηρωίδες είναι άρρωστες από τη νόσο. Και ο Κ. Βάρναλης, όμως, στους «Μοιραίους» γράφει για τη γυναίκα ενός από τους αντήρωες του ποιήματος, που «...στο σπίτι λειώνει απ' το χτικιό...».

¹³ Βλ. στο *Πατί φοβόμαστε τη γρίπη*; *ό.π.*, τα άρθρα των: Γουργουλιάνη, Κων. Ι., «Η φυματίωση στην Ελλάδα στις αρχές του 20ού αι.», σσ. 115-138· Καραγιάννη, Ηρακλή, «Η φυματίωση στο Βόλο και το Πήλιο», σσ. 139-164· Μακέλη, Γραμματής, «Η κοινωνική διά-

Η επιδημία χολέρας δια χειρός Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη¹⁴

Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης στον «Βαρδιάνο στα σπόρκα» αναφέρεται σε φρουρό (βαρδιάνο) σε μολυσμένο πλοίο (σπόρκο) που είναι στην καραντίνα του Τσουγκριά, κοντά στο αγαπημένο νησί του συγγραφέα, τη Σκιάθο. Εκεί παρουσιάζει όλον τον μικρόκοσμο που εμπλέκεται στη διαχείριση της καραντίνας του πλοίου και στηλιτεύει την αβελτηρία του Ελληνικού κράτους, που δεν μπορεί να προσφέρει αποτελεσματική βοήθεια για την αντιμετώπιση του προβλήματος.

Κατά περίεργο τρόπο οι επισημάνσεις του Παπαδιαμάντη είναι και σήμερα επίκαιρες, όπως όταν αναφέρεται στην κατάσταση που προηγήθηκε της χολέρας: «... Εις αυτά τα τελευταία χρόνια είχαν αρχίσει να εφαρμόζεται το “Κάθε πέρσι καλύτερα”. Η φτώχεια ήταν μεγάλη, η γρίνια ακόμη μεγαλύτερα. Το δε χειρότερον ήτο η ασθένεια... Ο Θεός να φυλάγη και πάλιν όλον τον κόσμο, και δεύτερον εμάς, τους αμαρτωλούς. – Μεγάλα δεινά, αφορία, πείνα, αρρώστια, όλα μαζί ηκούοντο. Και ο φόβος τα έκαμνε μεγαλύτερα. Η δε αμαρτία έκαμνε μεγαλύτερον τον φόβον...» (σ. 132).

Εξίσου διεισδυτικός είναι ο συγγραφέας όταν περιγράφει διαχρονικές κοινωνικές καταστάσεις όπως: «...φιλάγαθος ανήρ, πεντηκοντούτις, γηράσας πρόωρα, ως να μην αντείχεν εις το κοινωνικόν δηλητήριο, το οποίον ενωρίς ήρχισε να αναπτύσσεται εις τας τάξεις της ελληνικής κοινωνίας...». Και αν και «κοσμοκαλόγερος» δεν αποφεύγει και παρατηρήσεις γεωπολιτικού ενδιαφέροντος: «... Η ταλαίπωρος Ανατολή υπήρξε και τότε, ως τώρα και πάντοτε, υπό τε γεωγραφικήν και κοινωνικήν, υπό πολιτικήν και θρησκευτικήν έποψιν, άφρακτος αμπελών. Αλλ’ ο Χριστός ομιλεί περί τινος μελλούσης ημέρας, ότε θα έλθη ο κύριος του αμπελώνος...» (σσ. 167-168).

Η γραφίδα του Παπαδιαμάντη σχολιάζει την κοινωνική και πολιτική κατάσταση που διαμορφώνεται στο μικρό λοιμοκαθατήριο κατά τη διάρκεια της καραντίνας με ιδιαίτερη οξύτητα, κυρίως ως προς την αισχροκέρδεια, την προκατάληψη και ως προς την αντιμετώπιση των ταξιδιωτών ως εξιλαστηρίων θυμάτων: «...Η τερπνή, η πρασινίζουσα πευκόφυτος και

σταση της φυματίωσης», σσ. 165-184· Γουργουλιάνη, Κων. Ι., «Το πρώτο ορεινό σανατόριο στην Ελλάδα», σσ. 201-216· και Καραγιάννη, Ηρακλή, «Το πρεβαντόριο Πηλίου “Τα χελιδόνια”», σσ. 217-236 με εκτενή βιβλιογραφία.

¹⁴ Βλ. Αλεξ. Παπαδιαμάντη, *Τα ρόδινα ακρογιάλια - Βαρδιάνος στα σπόρκα*, τόμ. 2, ΤΟ ΒΗΜΑ Βιβλιοθήκη, Εκδόσεις Δόμος, 2011, σσ. 125-273.

ελαιοφύτος νήσος, εφαινετο ως μικρά γωνία πρώην ερημικού παραδείσου, εις ην επέδραμον αίφνης δαίμονες οδηγούντες κολασμένας ψυχάς τας οποίας ετέρποντο να βασανίζωσιν εν αυτή τη Εδέμ, όπως καταστήσωσι σκληροτέραν την κόλασιν.

Δεν λέγομεν ότι οι άνθρωποι του τόπου ήσαν εκτάκτως κακοί. Αλλού ίσως είναι χειρότεροι. Αλλά το πλείστον κακόν οφείλεται αναντιρρήτως εις την ανικανότητα της ελληνικής διοικήσεως. Θα έλεγέν τις ότι η χώρα αυτή ηλευθερώθη επίτηδες δια ν' αποδειχθεί ότι δεν ήτο ικανή προς αυτοδιοίκησιν... Όπως και να έχη, αληθεύει ότι, εις την ερημόνησον, την χρησιμεύουσαν ως αυτοσχέδιον λοιμοκαθαρτήριον, το κρέας επωλείτο υπό ελαστικής συνειδήσεως κερδοσκοπών αντί τριών δραχμών κατ' οκάν, ο άρτος αντί ογδοήκοντα λεπτών και ο οίνος αντί δραχμής. Όσον διά το νερόν, επειδή το μόνον πηγάδιον, το υπάρχον επί της ερημονήσου ταχέως εστείρευσε, κατήντησε να πωληθή προς δύο δραχμάς η στάμνα.

Φυσικά η μεγάλη πληθύς των υπό κάθαρσιν ταξιδιωτών ήσαν άνθρωποι πτωχοί. Ολίγοι μεταξύ αυτών ήσαν εύποροι. Οι κερδοσκοποί απέθετον τα εμπορεύματά των εις την άκραν της απωτάτης ακτής της ερημονήσου, ελάμβανον τα λεπτά των και έφευγον. Η χολέρα δυνατόν να κολλά εις κάθε πράγμα, αλλ' εις τα χρήματα όχι» (σ. 171).

Ο συγγραφέας ανατέμνει τα αρνητικά χαρακτηριστικά, τα οποία εμφανίζουσι και οι δύο κοινωνίες: Οι ευρισκόμενοι σε καραντίνα ταξιδιώτες και οι κάτοικοι της μικρής νήσου.

«...Ελέχθη ότι οι πλείστοι των ανθρώπων, των παρασταθέντων τότε ως θυμάτων της χολέρας, απέθανον πραγματικώς εκ πείνης. Ίσως να μην υπήρξεν όλως χολέρα. Αλλ' υπήρξε τύφλωσις και αθλιότης και συμφορά ανήκουστος. Οι άνθρωποι, όλοι πάσχοντες, εσκληρύνοντο κατ' αλλήλων, εις επίμετρον, και καθίστων την δεινοπάθειαν απείρως μεγαλυτέραν. Οι εύποροι εκ των καθαριζομένων εσκληρύνοντο κατά των πτωχών, και εμέμφοντο αυτούς ως παραιτίους της δυστυχίας δι' αυτής της παρουσίας των. Οι πτωχοί εσκληρύνοντο κατά των ευπόρων, και τους ητιώντο ως προκαλούντας την ακρίβειαν των τροφίμων διά της ευπορίας των. Όλοι ομού οι υπό κάθαρσιν ταξιδιώται εσκληρύνοντο κατά των κατοίκων της πολίχνης, και τους κατηγόρουσι επί ασυνειδήτω αισχροκερδεία και σκληρότητι... Οι κάτοικοι της πολίχνης εσκληρύνοντο κατά των ταξιδιωτών, και εμίσουσι αυτούς, διότι είχαν έλθει να τους φέρωσι την χολέραν. Κακή υποψία, δυσπιστία και ιδιοτέλεια χωρούσα μέχρις απανθρωπίας, εβασίλευε πανταχού. Όλα ταύτα ήσαν εις το βάθος και ο φόβος της χολέρας εις την επιφάνειαν. Θα έλεγέ τις ότι η χολέρα ήτο μόνον πρόφασις, και ότι η εκ-

μετάλλευσις των ανθρώπων ήτο η αλήθεια. Το δαιμόνιον του φόβου είχαν εύρει επτά άλλα δαιμόνια πονηρότερα εαυτού, και είχε λάβει κατοχήν επί του πνεύματος των ανθρώπων...» (σ. 172).

Η δεινότητα του συγγραφέα αποκαλύπτεται περισσότερο όταν ανατέμνει τα αισθήματα των χωρικών, τη στιγμή που μαθαίνουν ότι οι απελπισμένοι ταξιδιώτες αποφασίζουν να έλθουν στο μικρό χωριό τους για να βρουν τρόφιμα:

«... Ημείς εφωνάξαμε όλοι με μία βοή ότι πρέπει να περιποιηθούν καλά τους ανθρώπους στην καραντίνα και, καθώς φαίνεται, δεν μας άκουσαν. Δεν λέγω πως το κάνουν επίτηδες, μα η διοίκησις είναι ρωμείκη, τι τα θέλεις;... Τώρα είναι δίκηο Θεού να πατήσετε νύχτα στο χωριό μας, να μας δώσετε μεγάλο φόβο, τον φόβο που μπορεί να γεννήση τη χολέρα και χωρίς να είναι χολέρα;... Γυρίστε όμορφα-όμορφα και ήσυχα- ήσυχα στο νησί μέσα κι εγώ σας υπόσχομαι το πρωί, σαν ξημερώση, ... να σας φέρω ... από μέρος της φτώχειας δώρον εις την φτώχεια, για να περάσετε μια μέρα...» (σ. 263).

Στο έργο αυτό ο Παπαδιαμάντης αποδεικνύει ότι δεν είναι μόνον ο απaráμιλλος ζωγράφος της ελληνικής υπαίθρου, ο υπερασπιστής των πτωχών και ξεχασμένων ψυχών της επαρχίας, αλλά και ο προσεκτικός παρατηρητής που μπορεί να αναγνωρίσει όλες τις σταδιακές αλλοιώσεις που επιφέρει στον ψυχισμό των ανθρώπων η προκατάληψη και ο φόβος μπροστά στις άγνωστες διαστάσεις της επιδημίας, καθώς και την γνήσια φιλαλληλία, εκείνη που κινητοποιεί «την φτώχεια» να προσφέρει εκ του υστερήματος «δώρον στην φτώχεια».

Οι επιδημίες του 20ού και του 21ου αιώνα

Το 1918 ξέσπασε η ισπανική γρίπη, με πρωτοφανή αριθμό θυμάτων¹⁵, της οποίας ο ιός H1N1 έκανε την επανεμφάνισή του το 2009. Τα τελευταία χρόνια βρισκόμαστε υπό την απειλή της επίκτητης ανοσοανεπάρκειας του ιού HIV/AIDS¹⁶. Τέλος από το 2020 έχουμε γνωρίσει τον τελευταίο και φονικό κορωνοϊό.

¹⁵ Καραχάλιου, Φωτεινή, «Το χρονικό της ισπανικής γρίπης», στο Κ. Ι. Γουργουλιάνη, *Γιατί φοβόμαστε τη γρίπη; Από την εξάπλωση των λοιμώξεων στην πανδημία της γρίπης*, Μεταίχιμο, Αθήνα 2009, σσ. 35-78.

¹⁶ Herek, G. M. - Mitnick, L. - Burris, S. κ.ά., «Workshop report: AIDS and Stigma: A

Οι ασθένειες αυτές προκάλεσαν και προκαλούν ακόμα πολλές αντιδράσεις, που σε κοινωνικό επίπεδο εκδηλώθηκαν με φαινόμενα αποδιάρθρωσης και κοινωνικού ρατσισμού. Είναι γνωστό ότι στα σπίτια των φυματικών ο γιατρός πήγαινε αργά τη νύχτα, για να μην τον δουν και ότι οι κοινωνικές σχέσεις του ασθενούς και της οικογένειάς του ουσιαστικά τελείωναν μόλις μαθευόταν ότι υπήρχε φυματικός ασθενής στο σπίτι.

Η προστασία των δικαιωμάτων των ασθενών, η οποία άρχισε να ενσωματώνεται σε νομικά κείμενα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, δημιούργησε βαθμιαία το κατάλληλο πλαίσιο, το οποίο, όμως, έπρεπε να επανεξετάζεται συνέχεια για να ανταποκριθεί στα ειδικότερα προβλήματα, τα οποία δημιουργεί κάθε ασθένεια που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως επιδημία, όπως π.χ. την ανάγκη απομόνωσης των ασθενών ή τη χρεία αναγκαστικής θεραπείας. Βαθμιαία εκπονήθηκε σε εθνικό, ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο ένα σύνολο νόμων, το οποίο αφορά στην προστασία των δικαιωμάτων των ασθενών και στις διοικητικές ρυθμίσεις που θα πρέπει να διέπουν τις σχέσεις τους με το κράτος. Σημαντικότερο κείμενο στην πορεία αυτή είναι η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την προστασία της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας και την Βιοϊατρική, που κυρώθηκε στην Ελλάδα με τον νόμο 2619 του 1998. Η σχέση ανθρωπίνων δικαιωμάτων και προστασίας της υγείας μελετήθηκε κυρίως λόγω του AIDS και στο πλαίσιο του Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Συμβουλίου της Ευρώπης.

Από τις παλαιές επιδημίες η φυματίωση και η ελονοσία εξακολουθούν να αποτελούν απειλή. Ο 8ος από τους λεγόμενους Αναπτυξιακούς στόχους της Χιλιετίας και ειδικότερα οι δείκτες 23 και 24 αφορούν τον περιορισμό της επίπτωσης, του επιπολασμού και της θνησιμότητας της φυματίωσης. Οι οδηγίες του Παγκοσμίου Οργανισμού Υγείας που ορίζουν ότι η φυματίωση είναι όχι μόνον ιατρικό πρόβλημα αλλά επίσης κοινωνική, οικονομική και πολιτική ασθένεια, συστήνουν την προώθηση στρατηγικών που βασίζονται στη συνεργασία όλων των τομέων που σχετίζονται με την υγεία και την ανάπτυξη καθώς και την αποφυγή αποσπασματικών ενεργειών¹⁷.

conceptual framework and research Agenda», *AIDS and Public Policy Journal* (1998) 36 κ.εξ.· Panagopoulou, Fereniki, «Legal, ethical and policy issues in partner notification in the case of HIV/AIDS – A U.S. Perspective», *Revue Hellenique de Droit International*, 465-482.

¹⁷ Γκαράνη-Παπαδάτου, Τίνα - Δανιήλ, Ευαγγελία, «Η “λευκή επιδημία” και τα δικαιώματα του ανθρώπου – Ηθικές, κοινωνικές και νομικές παράμετροι της φυματίωσης», *Δικαιώματα του Ανθρώπου* (2009), 397-439 (414).

Εκτός όμως από τις διάφορες μορφές γρίπης, που κατά καιρούς μας τρομοκρατούν, το AIDS και τη φυματίωση, ποιες είναι οι σύγχρονες μορφές επιδημιών που ταλανίζουν τις κοινωνίες μας;

Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της Παγκόσμιας Οργάνωσης Υγείας ως επιδημίες μπορεί να χαρακτηρισθούν οι εξής χρόνιες ασθένειες (και αυτό συνιστά μια ιδιαιτέρως αρνητική εξέλιξη έναντι της συνήθους έννοιας της επιδημίας, η οποία αναφέρεται σε ένα νέο μικρόβιο ή σε έναν νέο ιό):

Τα καρδιαγγειακά νοσήματα.

Ο καρκίνος.

Οι χρόνιες παθήσεις του αναπνευστικού συστήματος.

Ο διαβήτης¹⁸.

Τη μορφή της επιδημίας έχει λάβει επίσης η κατάθλιψη και η εξάρτηση των νέων κυρίως ατόμων από το διαδίκτυο¹⁹.

Οι παθήσεις αυτές επηρεάζουν για πολλά χρόνια την ποιότητα ζωής των ατόμων που πάσχουν, απορροφούν πολύτιμους οικονομικούς και ανθρωπίνους πόρους, εξαντλούν τις οικογένειες και τις κοινωνίες και οδηγούν σε πρόωρο θάνατο εκατόμβες πολιτών. Και οι ασθένειες αυτές είναι γνωστό ότι οφείλονται στον τρόπο ζωής και σε συνήθειες όπως το κάπνισμα, η απουσία άσκησης, η ελλιπής και μη υγιεινή διατροφή. Ένας μεγάλος αριθμός καρδιαγγειακών νοσημάτων, εγκεφαλικών και διαβήτη θα μπορούσαν να είχαν αποφευχθεί.

Κάθε χρόνο 4,9 εκ. άτομα παγκοσμίως χάνουν τη ζωή τους εξαιτίας του καπνίσματος, 2,6 εκ. λόγω της παχυσαρκίας, 4,4 εκ. λόγω αυξημένων επιπέδων χοληστερίνης, 7,1 εκ. λόγω υψηλής πίεσης.

Στο σύνολο του παγκόσμιου πληθυσμού υπολογίζεται ότι από τα 64 εκ. που απεβίωσαν το 2015, για τα 41 εκ. οφείλεται σε χρόνια ασθένεια²⁰.

Τα προβλήματα δεν εμφανίζονται μόνο στις χώρες της αφθονίας, αλλά και στον αναπτυσσόμενο και στον υπό ανάπτυξη κόσμο, και δεν κάνουν διάκριση σε ηλικίες ή σε φύλο – είναι άδικο όμως να αποδώσει κανείς *μόνο* σε ευθύνη των πολιτών την έκρηξη όλων αυτών των δεινών, δεδομένου ότι είναι γνωστό ότι υπάρχουν πολλές κατηγορίες ατόμων που δεν έχουν τη δυνατότητα να κάνουν επιλογές, όπως είναι τα παιδιά, τα οποία δεν

¹⁸ Preventing chronic diseases - a vital investment, WHO Global Report, World Health Organization, 2005, σ. 4 κ.εξ.

¹⁹ Βλ. τις εισηγήσεις στο 8^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Δημόσιας Υγείας και Υπηρεσιών Υγείας «Κοινωνικές Επιδημίες», 15-17 Μαρτίου 2010.

²⁰ WHO Global Report, σ. 6.

επιλέγουν το περιβάλλον στο οποίο ζουν, ή τα άτομα χαμηλών εισοδημάτων και χαμηλού μορφωτικού επιπέδου. Στις περιπτώσεις αυτές, κυρίως, πρέπει να αναζητηθεί και η ευθύνη του κράτους στον τομέα της ενημέρωσης και της προσφυγής στις υπηρεσίες υγείας. Το βάρος της χρόνιας ασθένειας για τους οικονομικώς ασθενέστερους είναι αβάστακτο και προκαλεί την οικονομική καταστροφή μιας οικογένειας. Επιπροσθέτως, όπως δείχνουν οι έρευνες, από τις χρόνιες παθήσεις πλήττονται περισσότερο οι γυναίκες και μάλιστα οι φτωχές γυναίκες.

Εκτός αυτού, όμως, οι χρόνιες ασθένειες εμποδίζουν την μακροοικονομική ανάπτυξη σε πολλές χώρες. Για τον λόγο αυτό είναι αναγκαίες οι επενδύσεις για να ληφθούν μέτρα, με σκοπό να ελεγχθούν οι επιπτώσεις των χρονίων ασθενειών και να υπάρξουν μετρήσιμα αποτελέσματα.

Άλλωστε, οι κυριότεροι λόγοι των χρονίων παθήσεων είναι γνωστοί και, εάν αυτοί οι λόγοι μειωθούν, ένας μεγάλος αριθμός καρδιαγγειακών νοσημάτων, εγκεφαλικών και διαβήτη, που υπολογίζεται στο 80%, όπως και 40% των καρκίνων, θα μπορούσε να είχε αποφευχθεί.

Οι επεμβάσεις στο σύνολο του πληθυσμού έχουν ως στόχο να χτυπήσουν τις αιτίες των χρονίων παθήσεων: το κάπνισμα, την ανθυγιεινή διατροφή και την έλλειψη άσκησης. Οι επεμβάσεις, όμως, θα πρέπει να γίνουν σε πολλά επίπεδα και με πολλούς τρόπους Π.χ. στα σχολεία, στις κοινότητες, στους χώρους εργασίας, με κρατικές διαφημίσεις, με συνεχή ενημέρωση, με δημιουργία συνθηκών αθλήσεως, με δημιουργία κέντρων παρακολούθησεως των δράσεων, με μέτρηση των αποτελεσμάτων, με ενσωμάτωση των καλών πρακτικών στην αγωγή υγείας.

Στις περισσότερες των επιτυχημένων περιπτώσεων, οι στόχοι αυτοί πέτυχαν με τη συνεργία των κυβερνητικών μέτρων, του ιδιωτικού τομέα και της κοινωνίας των πολιτών, με τη βοήθεια διεθνών οργανισμών και δωρητών. Η κοινωνία των πολιτών ειδικά μπορεί να συμβάλει στον δημόσιο διάλογο, στην υποβολή προτάσεων και στην παροχή πληροφοριών.

Ακόμα και μια μικρή αλλαγή συμπεριφοράς στον γενικό πληθυσμό μπορεί να προκαλέσει αισθητή μείωση πολλών δεικτών αυτών των χρονίων παθήσεων²¹.

Υπάρχουν παραδείγματα επιτυχημένων πρακτικών, που αποδεικνύουν ότι οι πολιτικές δημόσιας υγείας, όταν σχεδιάζονται προσεκτικά και με συμμετοχή όλων των ενδιαφερομένων φορέων, μπορούν μακροπρόθεσμα να αποδώσουν.

²¹ Ό.π., σ. 124 επ.

Ο Covid-19 και τα κυριότερα ζητήματα που αναδείχθηκαν σήμερα – η υποχρεωτικότητα του εμβολιασμού

Ο νέος κορωνοϊός με το που εμφανίστηκε προκάλεσε τις κοινωνικές και νομικές αξίες πολλών κοινωνιών. Σχεδόν όλα τα κράτη βρέθηκαν στην αρχή σε αμηχανία, ως προς τα μέτρα που θα έπρεπε και που επιτρεπόταν να λάβουν. Στα περισσότερα συνταγματικά ή νομοθετικά κείμενα η έννοια του επείγοντος ή της κατάστασης ανάγκης συνδέεται με την αντιμετώπιση των απειλών κατά του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η «υγειονομική κατάσταση ανάγκης» είχε συζητηθεί ακροθιγώς μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο σε αρκετές χώρες, αλλά θεωρήθηκε ότι η ύπαρξη υγειονομικής απειλής ήταν περίπου απίθανη, εν όψει της ευφορίας που είχε προκαλέσει η ανακάλυψη της πενικιλίνης και το εμβόλιο κατά της πολυομυελίτιδας.

Η εξάπλωση του ιού ώθησε τις κυβερνήσεις να λάβουν αμέσως μέτρα κοινωνικής αποστασιοποίησης, σε ορισμένες χώρες με τη συμβολή των αστυνομικών αρχών. Σε σύντομο χρονικό διάστημα οι μεγάλες φαρμακευτικές εταιρείες άρχισαν, μαζί με τις προσπάθειες για ανάπτυξη νέων φαρμάκων, και τις προετοιμασίες για την παρασκευή κατάλληλου εμβολίου.

Σε σχέση με τις προηγούμενες επιδημίες και πανδημίες, η ανθρωπότητα εν συνόλω ήταν πολύ καλύτερα «οπλισμένη» για να αντιμετωπίσει τον νέο ιό, την ύπαρξη του οποίου πληροφορήθηκε τον Δεκέμβριο του 2019. Η επιστημονική κοινότητα είχε στα χέρια της διαγνωστικά εργαλεία που της επέτρεψαν να απομονώσει τον ιό, να καθορίσει την αλληλουχία του γονιδιώματός του και να δημοσιεύσει τις πληροφορίες στο Internet στις 10 Ιανουαρίου του 2020. Σε λιγότερο από ένα έτος αναπτύχθηκαν σε πολλές χώρες από διάφορες εταιρείες εμβόλια, εξέλιξη αδιανόητη την εποχή της «Ισπανικής γρίπης».

Οι τεχνολογικές εξελίξεις σε άλλους τομείς επέτρεψαν την παραγωγή και μεταφορά προϊόντων, η πληροφορική και η τεχνητή νοημοσύνη επέτρεψε την παρακολούθηση των κινήσεων του ιού και την αντικατάσταση της φυσικής παρουσίας σε γραφεία, σχολεία, εκκλησίες, πανεπιστήμια και δικαστήρια. Παρά το γεγονός ότι το διαδίκτυο επιβαρύνθηκε υπέρμετρα, επέδειξε αξιοθαύμαστη ανθεκτικότητα, κάτι που δεν παρατηρείται εάν επιβαρυνθεί υπερβολικά μια γέφυρα ή ένας συρμός.

Από την άλλη πλευρά η πανδημία υπογράμμισε τη σημασία των επαγγελματιών που δεν μπορούν να ασκηθούν διαδικτυακά: Οι εργαζόμενοι/ες

στην υγεία, στις αγορές, στην παραγωγή τροφίμων, στην καθαριότητα, στις μεταφορές, στα ταχυδρομεία εκτιμήθηκαν εκ νέου για τις πολύτιμες και ζωτικές υπηρεσίες που προσφέρουν στο κοινωνικό σύνολο.

Ταυτόχρονα άρχισε να γίνεται συνειδητή η παρουσία κινδύνων που συνδέονται με όλες αυτές τις δυνατότητες: Μια κυβερνοεπίθεση, ειδικά την περίοδο του εγκλεισμού, θα είχε τρομακτικές συνέπειες στις κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις.

Το βασικό πρόβλημα που αναδείχθηκε όμως είναι εκείνο των πολιτικών επιλογών²²: Οι τεχνολογικές δυνατότητες δεν μπορούν να αντικαταστήσουν την πολιτική. Τα κέντρα που λαμβάνουν τις πολιτικές αποφάσεις θα πρέπει να εκτιμήσουν σειρά παραγόντων, καθώς δεν υπάρχει επιστημονική μέθοδος που θα προκρίνει ποιες αξίες και ποιες αρχές, από όλες όσες πρέπει να ληφθούν υπόψη, πρέπει να υπερισχύσουν έναντι άλλων. Στην περίπτωση του εγκλεισμού η μη μόλυνση με τον ιό είναι ένας παράγων που θα συνεκτιμηθεί με τις πιθανότητες τα άτομα –ή κάποια από αυτά– να αναπτύξουν κατάθλιψη ή επιβλαβείς διατροφικές συνήθειες, ή να καταστούν θύματα ενδοοικογενειακής βίας. Το ποιο στοιχείο από όλα αυτά έχει καθοριστική σημασία συνιστά κατ' εξοχήν πολιτική απόφαση.

Άλλο θέμα πολιτικής απόφασεως συνδέεται με τον τρόπο συλλογής και επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, η οποία αποτελεί δύναμη κίνδυνο για τη δημοκρατία, αν δεν συνοδεύεται από εγγυήσεις σχετικά με τη δυνατότητα χρήσης τους, που πρέπει να συμβάλει στη βελτίωση της ζωής του ατόμου και όχι στην παρακολούθησή του. Παράλληλα με την συλλογή ατομικών δεδομένων θα πρέπει να παρέχεται στο άτομο η δυνατότητα να παρακολουθεί τις δραστηριότητες της κυβέρνησης, με τήρηση της αρχής της διαφάνειας. Θα πρέπει δε να αποφεύγεται η συγκέντρωση πολύ σημαντικών δεδομένων σε διαφορετικούς φορείς. Ιδανικά θα πρέπει τα προσωπικά δεδομένα σχετικά με την πανδημία να συλλέγονται από μια υγειονομική αρχή και όχι από την αστυνομία και να διατηρούνται χωριστά από τα δεδομένα της κυβερνήσεως και των πολυεθνικών.

Είναι γεγονός ότι σήμερα η ιατρική τεχνολογία παρέχει στις κυβερνήσεις δραστικά μέτρα για να αντιμετωπίσουν και να περιορίσουν μια πανδημία. Έτσι οι πολιτικοί επιφορτίζονται με τεράστια ευθύνη, και πολλές φορές αποδεικνύονται κατώτεροι των περιστάσεων. Στις ΗΠΑ και στη Βραζιλία οι λαϊκιστές πρόεδροι Τραμπ και Μπολσονάρο υποτίμησαν τον

²² Βλ. Yuval Noah Harari, «Les leçons d'un an de Covid», *L'Express* (11-17 mars 2021), 20-24.

κίνδυνο, αρνήθηκαν να ακολουθήσουν τις οδηγίες των ειδικών και επιστράτευσαν τις θεωρίες συνωμοσίας με αποτέλεσμα εκατοντάδες χιλιάδες θύματα. Στο Ηνωμένο Βασίλειο, στην αρχή, το ενδιαφέρον είχε στραφεί στο Brexit. Τώρα η χώρα μετρά 120.000 θύματα – έκτη σε θύματα του κορωνοϊού στη διεθνή κλίμακα. Το δε Ισραήλ έκλεισε μια συμφωνία «εμβόλια έναντι δεδομένων» με την εταιρεία Pfizer, η οποία προβλέπει ότι η χώρα θα πάρει εμβόλια για όλον τον πληθυσμό με αντάλλαγμα τα δεδομένα των εμβολιασθέντων, πράγμα που δημιουργεί ανησυχία και ως προς τη συγκέντρωση των δεδομένων και ως προς τον σεβασμό της ιδιωτικής ζωής και αποδεικνύει ότι τα προσωπικά δεδομένα αποτελούν το σημαντικότερο στοιχείο του «ενεργητικού» ενός κράτους.

Αυτό που παρατηρεί κανείς είναι ότι ενώ οι επιστημονικές ομάδες συνεργάστηκαν και αντάλλαξαν πληροφορίες και παρατηρήσεις για να επεξεργασθούν νέα φάρμακα και εμβόλια, οι κυβερνήσεις δεν συνεργάστηκαν για να επεξεργασθούν γενικές πολιτικές και συλλογικό σχέδιο δράσης. Οι δύο υπερδυνάμεις, οι ΗΠΑ και η Κίνα, αλληλοκατηγορούντο για να κρατήσουν τις σημαντικές πληροφορίες ή κατέφευγαν σε θεωρίες συνωμοσίας. Ο «εμβολιαστικός εθνικισμός» θα έχει ως αποτέλεσμα ένα νέο τύπο ανισότητας, μεταξύ των κρατών που μπορούν να παρέχουν εμβόλια στον πληθυσμό τους και των υπολοίπων. Όσο όμως ο ιός εξαπλώνεται, καμία χώρα δεν προστατεύεται και αρκούν λίγες ώρες για να φτάσει μια μετάλλαξη από τη μια ήπειρο στην άλλη. Η διεθνής συνεργασία δεν αποτελεί κίνηση αλτρουϊσμού αλλά είναι απαραίτητη για την εξυπηρέτηση εθνικών συμφερόντων. Η πρόσφατη απόφαση των ανεπτυγμένων χωρών να προσφέρουν εκατομμύρια δόσεις εμβολίων σε υπό ανάπτυξη χώρες κινείται προς τη σωστή κατεύθυνση.

Οι κρατικές πολιτικές θα πρέπει να στοχεύσουν σε τρεις δράσεις: 1. Στην προστασία και ενίσχυση των ψηφιακών υποδομών, που απετέλεσαν στην παρούσα κρίση σανίδα σωτηρίας, αλλά είναι εύκολο να προσβληθούν με ανυπολόγιστες συνέπειες. 2. Στην επένδυση στη δημόσια υγεία, που απέδειξε ότι μπορεί, μόνη αυτή, να αντιμετωπίσει την υγειονομική κρίση. 3. Στην ενίσχυση του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας, ο οποίος δεν θα πρέπει να υπόκειται στις διαθέσεις των κραταιών πολιτικών αλλά να έχει τα μέσα για να λειτουργήσει ως μια ανεξάρτητη παγκόσμια υγειονομική αρχή, με έργο την κεντρική συλλογή δεδομένων, την πρόβλεψη δυνητικών απειλών, την κρούση του κώδωνος κινδύνου και την κατεύθυνση της έρευνας και της ανάπτυξης.

Ως προς το θέμα της υποχρεωτικότητας του εμβολιασμού, καταρχάς

σε ορισμένες κατηγορίες επαγγελματιών, όπως στους εργαζομένους στον τομέα της υγείας, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Συμβουλίου της Ευρώπης, η οποία θέτει το πλαίσιο και τους περιορισμούς που πρέπει να τηρούνται:

Το Δικαστήριο θέτει την αρχή ότι η απαίτηση για θεραπεία ή εμβολιασμό *μπορεί* να θεωρηθεί ως προσβολή της προστασίας της ιδιωτικής ζωής στην απόφαση της Επιτροπής *EComHR Acmanne + others v. Belgium (1984)*. Την άποψη αυτή εξειδικεύει και στην απόφαση του Δικαστηρίου *ECHR Solomakhin v. Ukraine* σχετικά με τον υποχρεωτικό εμβολιασμό κατά της διφθερίτιδας, στην οποία αναφέρει ότι η προσβολή του δικαιώματος αφορά και στην ψυχική και στην σωματική ακεραιότητα του ατόμου.

Το Δικαστήριο διευκρινίζει στην υπόθεση *ECtHR Jehovah's witnesses of Moscow v. Russia* ότι η ελεύθερη επιλογή και ο αυτοκαθορισμός αποτελούν ουσιώδη συστατικά στοιχεία της ζωής και, εάν δεν υπάρχει ανάγκης προστασίας δικαιωμάτων τρίτων, το κράτος οφείλει να απέχει από επεμβάσεις στην ελευθερία επιλογής στον τομέα της υγείας. Οι επεμβάσεις αυτές θα μειώσουν και δεν θα βελτιώσουν την προστασία της ζωής.

Εν συνεχεία όμως η νομολογία του Δικαστηρίου θεωρεί ότι η προσβολή αυτή μπορεί να δικαιολογηθεί εάν υπάρχει *νόμιμος σκοπός* κατά το άρθρο 8 παρ. 2 της Συμβάσεως για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, εάν δηλαδή πρόκειται να προστατευθεί ανάγκη του κοινωνικού συνόλου και του συγκεκριμένου ατόμου στην απόφαση *EComHR Boffa + others v. San Marino* σχετικά με τον υποχρεωτικό εμβολιασμό παιδιών κατά της Ηπατίτιδος Β. Στην περίπτωση αυτή δεν αποδείχθηκε ο κίνδυνος για το συγκεκριμένο παιδί και τα μέτρα δεν υπερέβαιναν το *περιθώριο διακρίσεως του κράτους*, δεδομένου ότι παρόμοιο σύστημα εμβολιασμού ακολουθούσαν και άλλες χώρες. Το δε περιθώριο διακρίσεως ενός κράτους είναι ευρύτερο εάν υπάρχει έλλειψη συναιδέσεως μεταξύ των κρατών-μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης (*X, Y, Z v. United Kingdom*).

Στην δε υπόθεση *ECHR Solomakhin v. Ukraine* ο *νόμιμος σκοπός σε μια δημοκρατική κοινωνία* εξειδικεύεται ως:

1. Προστασία της δημόσιας υγείας, η οποία απαιτεί μέτρα ελέγχου κατά της επέκτασης της πανδημίας και ως:
2. Προφυλάξεις εν σχέσει προς την καταλληλότητα του εμβολιασμού για το συγκεκριμένο άτομο.

Στην απόφαση αυτή οι ιατροί είχαν ελέγξει την καταλληλότητα του

ασθενούς εκ των προτέρων και είχαν βεβαιωθεί ότι η επέμβαση δεν θα διετάραζε την ισορροπία συμφερόντων μεταξύ της ατομικής ακεραιότητας και του δημοσίου συμφέροντος προστασίας της δημόσιας υγείας.

Στη δε προηγούμενη απόφαση *Silver + others v. United Kingdom* είχε γίνει δεκτό ότι ο περιορισμός δικαιώματος επιτρέπεται εάν εξυπηρετεί νόμιμο σκοπό, στη δε *Dudgeon + others v. United Kingdom* το Δικαστήριο είχε νομολογήσει ότι ο περιορισμός πρέπει να είναι αναγκαίος και ανάλογος ως προς τον επιδιωκόμενο νόμιμο σκοπό.

Από τη νομολογία αυτή συνάγεται ότι σε συνθήκες πανδημίας, οι οποίες συνιστούν πιεστική κοινωνική ανάγκη, το περιθώριο εκτιμήσεως του κράτους είναι μάλλον ευρύ και επιτρέπει τον περιορισμό της ιδιωτικής ζωής βάσει νομοθετικής ρυθμίσεως, η οποία θα τηρεί την αρχή της αναλογίας, θα προβλέπει δηλαδή ολιγότερο επεμβατικά μέσα, εάν αυτό είναι δυνατόν και θα αναφέρεται σε συγκεκριμένες ηλικιακές ομάδες.

Τις αρχές αυτές επιβεβαίωσε και η τελευταία υπόθεση του Δικαστηρίου που εκδόθηκε το 2021 *Vavriska + other v. Czech Republic* σχετικά με τον υποχρεωτικό εμβολιασμό για πολιομυελίτιδα, ηπατίτιδα Β και τέτανο των παιδιών ως προϋποθέσεως εγγραφής σε σχολεία της Τσεχικής Δημοκρατίας. Η απόφαση νομολόγησε ότι «ο υποχρεωτικός εμβολιασμός μπορεί να θεωρηθεί απαραίτητος σε μια δημοκρατική κοινωνία» και ότι «Ο εμβολιασμός προστατεύει τόσο εκείνους που λαμβάνουν το εμβόλιο, όσο και όσους δεν μπορούν να εμβολιαστούν για ιατρικούς λόγους και συνεπώς βασίζονται στην ανοσία της αγέλης προκειμένου να προστατευθούν έναντι σοβαρών μεταδοτικών ασθενειών».

Αντίστοιχη άποψη εξέφρασε και η Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής και Τεχνολογικής σε Γνωμοδότησή της.

Εν Συμπεράσματι

Οι πανδημίες της σημερινής εποχής δεν έχουν τη μορφή του θανάτου με το δρεπάνι που βλέπει κανείς στους πίνακες της Αναγέννησης. Οι κίνδυνοι που τις συνοδεύουν κρύβονται στις οργανωτικές ελλείψεις των κρατών και στις αδυναμίες των δημοσίων συστημάτων υγείας. Αυτό όμως μετατρέπει οποιαδήποτε προσπάθεια σε πέτρα του Σισύφου, που φθάνει μέχρι την κορυφή και ξανακυλάει στη βάση της, γιατί εκεί ακριβώς, στη βάση, δεν έχει αντιμετωπιστεί το πρόβλημα.

Οι ελλείψεις, κυρίως στην πρωτοβάθμια υγεία και στις υποδομές και τη στελέχωση των Μονάδων Εντατικής Θεραπείας, αποτελούν τα κύρια

θέματα που πρέπει να αντιμετωπίσει το σύγχρονο κράτος, ούτως ώστε να μη «συλλαμβάνεται» ανεπαρκές ως προς την αντιμετώπιση των πανδημιών. Εκτός αυτών, όμως, οφείλει να βελτιώσει το εκπαιδευτικό/πνευματικό επίπεδο των πολιτών του, ώστε να μη βρίσκουν πρόσφορο έδαφος αναπτύξεως θεωρίες που βασίζονται στην προκατάληψη και στην άγνοια και είναι εξίσου επιβλαβείς όπως και οι. Η πρόσφατη «επιδημία παραπληροφόρησης» μέσω διαδικτύου, η οποία επηρέασε καθοριστικά τα επίπεδα εμβολιασμού και την εφαρμογή των μέτρων αποστασιοποίησεως, απαιτεί μια οργανωμένη, συνεπή και συνεχή εκστρατεία ενημέρωσης και ουσιαστικής πληροφόρησης από το κράτος, η οποία θα βασίζεται στην ειλικρίνεια και στη διαφάνεια.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγελόπουλου, Β. Νικηφόρου, «Λοιμώδη νοσήματα και ψυχοκοινωνικά χαρακτηριστικά», στο Κ. Ι. Γουργουλιάνη, *Γιατί φοβόμαστε τη γρίπη; Από την εξάπλωση των λοιμώξεων στην πανδημία της γρίπης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2009, σσ. 15-34 (16).
- Γκαράνη-Παπαδάτου, Τίνα - Δανιήλ, Ευαγγελία, «Η “λευκή επιδημία” και τα δικαιώματα του ανθρώπου – Ηθικές, κοινωνικές και νομικές παράμετροι της φυματίωσης», στό: *Δικαιώματα του Ανθρώπου* (2009), 397-439 (414).
- Γουργουλιάνη, Κων. Ι., «Η φυματίωση στην Ελλάδα στις αρχές του 20ού αι.», στο: Κ. Ι. Γουργουλιάνη, *Γιατί φοβόμαστε τη γρίπη; Από την εξάπλωση των λοιμώξεων στην πανδημία της γρίπης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2009, σσ. 115-138· του ιδίου, «Το πρώτο ορεινό σανατόριο στην Ελλάδα», *ό.π.*, σσ. 201-216.
- Θουκυδίδου, *Ιστορίες*, Τόμος Β', Μετάφρασις Ελ. Βενιζέλου, εκδ. Γεωργιάδη – Βιβλιοθήκη των Ελλήνων, 2007, σ. 99.
- Καραγιάννη Ηρακλή, «Η φυματίωση στο Βόλο και το Πήλιο», στο: Ι. Κ. Γουργουλιάνη, *ό.π.*, σσ. 139-164, και «Το πρεβαντόριο Πηλίου “Τα χελιδόνια”», *ό.π.*, σσ. 217-236.
- Καραχάλιου, Φωτεινής, «Το χρονικό της ισπανικής γρίπης», στο Κ. Ι. Γουργουλιάνη, *Γιατί φοβόμαστε τη γρίπη; Από την εξάπλωση των λοιμώξεων στην πανδημία της γρίπης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2009, σσ. 35-78.
- Κοντούλη, Ηλία, «Τα λοιμώδη νοσήματα στο Βυζαντινό κόσμο – Τρόποι αντιμετώπισής τους όπως προκύπτουν από τις πηγές», εις *Αρεταίο* (2005), 812-816, με πολλές βιβλιογραφικές αναφορές.
- Μακέλη, Γραμματής, «Η κοινωνική διάσταση της φυματίωσης», στό: Κ. Ι. Γουργουλιάνη *Γιατί φοβόμαστε τη γρίπη; Από την εξάπλωση των λοιμώξεων στην πανδημία της γρίπης*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2009, σσ. 165-184.
- Αλεξ. Παπαδιαμάντη, *Τα ρόδινα ακρογιάλια – Βαρδιάνος στα σπόρκα*, τόμ. 2,

- ΤΟ ΒΗΜΑ Βιβλιοθήκη, Εκδόσεις Δόμος, 2011, σσ. 125-273.
- Ρηγάτου, Α. Γερασίμου, *Η αρχαία Ιατρική στη Λαϊκή μας παράδοση*, εκ. Βήτα, Β' έκδοση, 2007, σ. 87.
- Σάμιουελ, Κον, «Ο μαύρος Θάνατος και η εγκατάλειψη των ασθενών», *History* (Μάιος 2021), 30-34.
- Yuval Noah Harari, «Les leçons d'un an de Covid», *L'Express* (11-17 mars 2021), 20-24.
- Herek, G. M. - Mitnick, L. - Burris, S. κ.ά., «Workshop report on AIDS and Stigma: A conceptual framework and research Agenda», *AIDS and Public Policy Journal* (1998), 36 κ.εξ.
- Panagopoulou, Fereniki, «Legal, ethical and policy issues in partner notification in the case of HIV/AIDS – A U.S. Perspective», *Revue Hellenique de Droit International*, 465-482.
- Frank M. Snowden, *Επιδημίες και κοινωνία. Από τον Μαύρο Θάνατο μέχρι σήμερα*, Αθήνα, Πατάκης, 2021.
- WHO Global Report, Preventing chronic diseases – a vital investment, World Health Organization, 2005, σ. 4 κ.εξ.

SUMMARY

The paper presents an overview of the epidemics and pandemics from the times of the Old Testament to the days of Covid-19 and focuses mainly to the disrupting effects caused by the disease in the respective societies and the loosening of moral obligations of the individuals to each other and to the society as a whole.

Further it points out to the epidemics of the 20th century, most of which are caused by the living conditions, as is the case with cardiovascular diseases, diseases of the respiratory system, cancers and diabetes.

An excellent depiction of the totality of the problems that arise in societies hit by pandemics is presented by the leading Greek novelist Alexandros Papadiamantis in his novel *Βαρδιάνος στα σπόρκα* (: Guardian on the quarantined ship), referring to the cholera epidemic in the middle of the 19th century, in which the author underlines the deficiencies of the Greek administration and the hostile sentiments that are developed between the quarantined travellers and the inhabitants of the small island, where the ship has anchored.

The new pandemic of Covid-19 presents some distinctive features, which merit our attention:

1. Although not officially acknowledged as a medical emergency situation it challenges the state authorities to take measures similar to the ones applied to wars.
2. Due to knowledge gathered the previous years about genomic functions the virus's genome could be deciphered and sequenced one month after its ap-

pearance, thus permitting scientists to proceed to the designing of new vaccines.

3. The resilience of the Internet, which although extremely burdened, could respond to the new needs, emerging from the teaching and working conditions.
4. The production and transportation of goods continued with no important delays.
5. The main problems arising from the pandemic are of political nature: a) Governments with populist features (as the USA and Brazil) underestimated the danger and took delayed measures. b) The efficient political cooperation between nations proved lacking.

The Jurisprudence of the European Court of Human Rights foresees that mandatory vaccination may be allowed, following the principle of analogy, if it serves a legitimate aim (such as the protection of public health and the health of the individual concerned) and is considered necessary in a democratic society.

Ἡ Ἐκκλησία στήν ἐποχή τῆς πανδημίας: ἐνδοιασμοί, ἀμφισβητήσεις καί σωτηρία

Νικολάου Εἰώνη,
Ἀναπληρωτῆ Καθηγητῆ τοῦ Τμήματος Θεολογίας, ΕΚΠΑ

Ἐδῶ καί ἓνα περίπου χρόνο, ὅπως ὅλοι γνωρίζουμε, ὀλόκληρη ἡ ἀνθρωπότητα ταλαιπωρεῖται ἀπό τήν ἐμφάνιση τοῦ ἰοῦ SARS-CoV-2. Ἐξαιτίας αὐτοῦ ἔχουν ληφθεῖ διάφορα μέτρα γιά τήν ὑγειονομική ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων πού αὐτός προκαλεῖ, ὄχι μόνον σέ ἐπίπεδο ὑγείας, ἀλλά καί στό πλαίσιο τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, τῆς πολιτικῆς ζωῆς τῶν λαῶν καί βεβαίως τῆς πνευματικῆς καί θρησκευτικῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, σέ συνεργασία μέ τήν πολιτική ἡγεσία τῆς χώρας ἀποφάσισε, κατά τόπους καί κατά περιόδους, τή σφράγιση τῶν ἱερῶν ναῶν, τήν ἀναστολή τέλεσης ὄλων τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν καί τήν ἀπαγόρευση τῆς θ. Εὐχαριστίας καί κοινωνίας τῶν πιστῶν. Γιά τή νομιμότητα τῶν σχετικῶν ἀποφάσεων τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καί τήν ὀρθότητα τῶν ὑγειονομικῶν μέτρων μποροῦν νά τοποθετηθοῦν ἔγκριτοι νομικοί καί δικαστικοί λειτουργοί καθώς ἐπίσης καί ἡ ἰατρική ἐπιστημονική κοινότητα. Ὡς πρός τήν ὀρθότητα ὅμως τῆς ἐκκλησιαστικῆς πράξεως καί τό θεολογικό περιεχόμενο τῆς ἀποφάσεως αὐτῆς, ἡ ὁποία στηρίζεται σέ μία παραμορφωμένη ἐκκλησιολογία, θά ἦταν σωστό νά ἀφήσουμε νά μιλήσουν οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, τῶν ὁποίων ἡ διδασκαλία εἶναι διαχρονική καί ὑπερβαίνει τίς προσωπικές ἀπόψεις καί φιλοδοξίες τῶν συγχρόνων θεολόγων καί ἱερέων τῆς μετανεωτερικῆς ἐποχῆς.

Ὁ ἅγ. Μαξίμος ὁ Ὁμολογητής ἐρμηνεύοντας τή θ. Εὐχαριστία¹, ὅπως αὐτή παρουσιάζεται στά ἀρεοπαγίτικα συγγράμματα καί συγκεκριμένα στό ἔργο *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, προτάσσει τήν ἐρμηνεία τῆς Ἐκκλησίας καί ἐξηγεῖ τό περιεχόμενό της, διότι θεωρεῖ ὅτι αὐτή ἀποτελεῖ τό ἐρμηνευτικό πλαίσιο ἀντίληψης καί κατανόησης τῆς θ. Εὐχαριστίας καί

¹ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Μυσταγωγία*, PG 91, 660D-661A.

κατ' ἐπέκταση ὄλων τῶν μυστηρίων καί ἀκολουθιῶν. Ἔτσι ὁ ἅγ. Μάξιμος προτάσσει τίς ἐκκλησιολογικές προϋποθέσεις ἐρμηνείας καί ἐπισημαίνει τήν ἀναφορικότητα τῶν μυστηρίων στή φύση τῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ ἅγ. Νικόλαος Καβάσιλας, μερικούς αἰῶνες ἀργότερα, μέ τή φράση του: «*Καί γάρ σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ τὰ μυστήρια, ἀλλά τῇ Ἐκκλησίᾳ Χριστοῦ ταῦτα βρῶσις ἐστὶ καὶ πόσις ἀληθινή*»², ἐμβαθύνει ἀκόμη περισσότερο στόν ἐκκλησιολογικό χαρακτήρα τῶν μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας. Κατ' αὐτόν, τό σῶμα καί τό αἷμα τοῦ Χριστοῦ –πού εἶναι πραγματικά– ἐντός τῆς θ. Εὐχαριστίας, γίνεται βρῶσις καί πόσις μόνο μέσα στήν Ἐκκλησία. Προϋποθέτει, δηλαδή, τήν Ἐκκλησία στήν κοινωνία τοῦ σώματος καί τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ, χωρίς βεβαίως νά ὑποστηρίζει ὅτι ἡ Ἐκκλησία συνίσταται στό μυστήριο τῆς θ. Εὐχαριστίας, ὅπως ὑποστηρίζουν πολλοί σύγχρονοι θεολόγοι³. Ἡ «μετοχή» τοῦ σώματος καί τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ, στήν ὁποία ἀναφέρεται ὁ Καβάσιλας, δέν σημαίνει τήν Ἐκκλησία, ἀλλά τή *μεταβολή* τῆς Ἐκκλησίας στίς ιδιότητες τῆς θεότητας, δηλαδή στήν κατ' ἐνέργειαν *μεταμόρφωση* τῆς Ἐκκλησίας σέ θεό κατά χάριν, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ ἴδιος τονίζοντας τήν ἐνότητα τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας σέ Ἐκκλησία. Αὐτό τό εἶδος τῆς μεταβολῆς ἐξηγεῖ μέ τό παράδειγμα τοῦ πυρακτωμένου σιδήρου. Ὅπως δηλαδή μεταβάλλονται οἱ ιδιότητες τοῦ πυ-

² Νικολάου Καβάσιλα, *Ἐρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας ΛΗ'*, PG 150, 452CD. Πρβλ. Χρυσ. Σαββάτου (νῦν Μητρ. Μεσσηνίας), «Τά μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας ὡς θεμέλιο τῆς πνευματικῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς κατά τόν Νικόλαο Καβάσιλα», στό *ΕΕΘΣΠΙΑ Μ'*, Ἀθήνα 2005, σ. 284 κ.ἐξ., καί Ν. Ματσούκα, *Δογματική καί Συμβολική Θεολογία Β'*. Ἐκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 352 κ.ἐξ. καί 467 κ.ἐξ.

³ Ὁ Μητρ. Περγάμου Ἰωάννης (Ζηζιούλας), ἐνῶ συμφωνεῖ ἐν προκειμένῳ μέ τόν Ν. Afanas'evs, «ὅτι Εὐχαριστία καί Ἐκκλησία συνδέονται καί περιχωροῦνται» [Μητρ. Περγάμου Ἰωάννη (Ζηζιούλα), «Θεία Εὐχαριστία καί Ἐκκλησία», στό *Πρακτικά Γ' Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου* (Ποιμαντική Βιβλιοθήκη 8), Ἀθήνα 2004, σ. 26], ὡστόσο διαφοροποιεῖται παρακάτω καί ἐπισημαίνει ὅτι «ἡ Εὐχαριστία εἶναι ὁ τρόπος, μέ τόν ὁποῖον ἡ Ἐκκλησία *πρέπει* νά ζεῖ, νά ἐμπνέεται, νά κινεῖται καί νά δομεῖται μέσα στήν ἱστορία, αὐτό πού ὀνομάζομε στή γλώσσα τῆς δογματικῆς “ἐκκλησιολογία”, λόγο δηλαδή περί τῆς ἀληθινῆς “φύσεως” τῆς Ἐκκλησίας καί ὄχι ἀπλῶς περί τῆς ἱστορικῆς διαδρομῆς τῆς» (ὁ.π., σ. 27). Στή συνέχεια γίνεται ἀκόμη πιό σαφῆς παρατηρώντας ὅτι τά μυστήρια «καριστοῦν πραγματικότητα τήν Ἐκκλησία» (ὁ.π., σ. 28) γιά νά φθάσει τελικά νά ὑποστηρίξει, ἐπικαλούμενος τόν ἀπ. Παῦλο, ὅτι ἡ εὐχαριστιακή σύναξη ταυτίζεται μέ τήν Ἐκκλησία (ὁ.π., σσ. 29 καί 41). Ἡ ἴδια ἀποψη ὑποστηρίζεται καί ἀπό τόν Afanas'evs, ἀπό τόν ὁποῖον δέν φαίνεται νά διαφοροποιεῖται ἀλλά μάλλον νά ἀκολουθεῖ ἐν προκειμένῳ ὁ Περγάμου Ἰωάννης. Βλ. Μητρ. Περγάμου Ἰωάννου (Ζηζιούλα), «Ἡ Εὐχαριστιακή Ἐκκλησιολογία στήν Ὀρθόδοξη Παράδοση», στό *Θεολογία* 80/4 (2009), 8 κ.ἐξ., καί I. Pheidias, «Die eucharistische Ekklesiologie Nikolaj Afanas'evs», στό *Θεολογία* 91/2 (2020), 176.

ρακτωμένου σιδήρου στις ιδιότητες του πυρός *χωρίς αυτός νά γίνεται πῦρ*, ἔτσι συμβαίνει καί μέ τήν Ἐκκλησία, ἡ ὁποία μεταβάλλεται σέ σῶμα Χριστοῦ, χωρίς νά μεταβάλλεται ἡ ἴδια ἡ φύση της. Ἡ Ἐκκλησία, τόσο κατά τόν Νικόλαο Καβάσιλα ὅσο καί κατά τούς υπόλοιπους Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, εἶναι ἡ κατ' ἐνέργειαν κοινωνία τοῦ Θεοῦ μέ τόν ἄνθρωπο, καθ' ὅσον αὐτή ἡ ἴδια ἡ φύση τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἡ *μυστηριακή κοινωνία* Θεοῦ καί ἀνθρώπων, στήν ὁποία μεταδίδονται οἱ θεῖες ιδιότητες διά τῶν μυστηρίων – καί κυρίως διά τῆς θ. Εὐχαριστίας. Γι' αὐτό στήν Εὐχαριστία, ὅπως καί στά ὑπόλοιπα μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας, «*σημαίνεται*» ἡ Ἐκκλησία ὡς ἡ καθ' ὅλου δημιουργία καί τό ἀνακαινισμένο μυστηριακό σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ὅπως περιγράφεται σαφῶς ἀπό τόν ἅγ. Μάξιμο τόν Ὁμολογητή⁴.

Ἐπιπλέον θά πρέπει ἐν προκειμένῳ νά ἐπισημανθεῖ ἐμφατικά ὅτι ὁ Μάξιμος, ὅταν ἀναφέρεται στή φύση τῆς Ἐκκλησίας, δέν ἀναφέρεται στή «Βασιλεία τοῦ Θεοῦ» οὔτε στή «θ. Εὐχαριστία», ἀλλά στήν «ἐνότητα» τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τόν τύπο καί τήν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ – καί ὄχι τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ. Ἀναφέρεται δηλαδή στήν ἐνότητα τῆς μίας Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία εἶναι τύπος καί εἰκόνα τῆς μίας οὐσίας τοῦ Θεοῦ *πού ἀποτυπώνεται* στήν ἐνότητα τοῦ σύμπαντος κόσμου, στή γῆ, στόν ἄνθρωπο, στήν ἀνθρώπινη ψυχή καί, τέλος, ἐμφαίνεται στή θ. Εὐχαριστία, τήν ὁποία καί ἀναλύει διεξοδικότερα.

Ἡ ἐπισήμανση ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἀποτελεῖ τόν τύπο καί τήν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ, δέν εἶναι λεπτομέρεια μιᾶς σχολαστικῆς ἀκαδημαϊκῆς ἀνάλυσης. Ἡ ἀναφορά στόν ἕναν Θεό εἶναι σημαντική, διότι ἡ φύση τῆς Ἐκκλησίας ἐρμηνεύεται κατά τόν ἰ. Πατέρα ἀπό τή *μία* οὐσία τοῦ Θεοῦ, στήν ὁποία παραπέμπει τό ὄνομα «Θεός», καί ὄχι ἀπό τόν τριαδικό τρόπο ὑπαρξῆς του, στήν ὁποία παραπέμπουν τά ὀνόματα «Πατήρ», «Υἱός» καί «Ἅγιο Πνεῦμα»⁵. Ἡ Ἐκκλησία, δηλαδή, ἐξεικονίζει τή μία οὐσία, τό *ὁμοούσιον*, καί ὄχι τίς ὑποστατικές σχέσεις⁶ καί, ἀκόμη περισσότερο, τίς προσωπικές

⁴ Σχετικά μέ τήν Ἐκκλησία ὡς ἡ δημιουργία καθ' ἑαυτήν βλ. Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας, *Κατά Ἀρειανῶν Β'*, PG 26, 308BC, Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Περί τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ μονογενοῦς*, στό *Cyrille d'Alexandrie. Deux dialogues christologiques (Sources chrétiennes 97)*, ἐπ. ἔκδ. G. M. de Durand, Paris 1964, σ. 284 κ.ἑξ. (PG 75, 1244D-1245D)· Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς Ἐφεσίους Α'*, PG 62 11AB· καί Ἰ. Καρμίρης, *Ὁρθόδοξος Ἐκκλησιολογία*, Ἀθήναι 1973, σσ. 19 κ.ἑξ. καί 25 κ.ἑξ.

⁵ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, *Εἰς τόν Μέγαν Ἀθανάσιον (Λόγος ΚΑ')*, PG 35, 1124D-1125A· καί Γρηγορίου Νύσσης, *Πῶς τρία πρόσωπα λέγοντες ἐν τῇ θεότητι οὐ φαμεν τρεῖς θεούς*, στό *Gregorii Nysseni Opera III, 1*, ἐπ. ἔκδ. Fr. Müller, Leiden 1958, σ. 20 κ. ἑξ. (PG 45, 177A-C).

⁶ Ἀναστασίου Σιναΐτου, *Ὁδηγός*, PG 89, 60AB.

σχέσεις τῶν τριῶν ὑποστάσεων τῆς Ἁγίας Τριάδος, τίς ὁποῖες πολλοί ἐξ ἡμῶν τῶν νεοτέρων θεολόγων, ἐπηρεασμένοι προφανῶς ἀπό τίς σύγχρονες οὐμανιστικές ἀπόψεις, ἀποδίδουν στήν ἀγαπητική κοινωνία τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ὅ,τι εἶναι ὁ Θεός κατ' οὐσίαν, σύμφωνα μέ τόν Μάξιμο, εἶναι ἡ Ἐκκλησία κατ' ἐνέργειαν· καί ὅπως ὁ Θεός εἶναι μία οὐσία, ἔτσι καί ὁλόκληρος ὁ κόσμος δημιουργεῖται καί περικρατεῖται ἀπό τή θεία δημιουργική πρόνοια, μέσω τῆς ὁποίας συνδέεται τό ἕνα δημιούργημα μέ τό ἄλλο καί ὅλα μαζί μέ τόν ἴδιο τόν Θεό. Καί τούτη ἡ ἐνότητα ὁλόκληρης τῆς δημιουργίας πραγματώνεται ἐντός τῆς Ἐκκλησίας, διότι μόνον μέσω αὐτῆς καί διά τῆς θ. Εὐχαριστίας καταλύεται κάθε φυσική διαφοροποίηση καί κάθε φυλετική, ἔθνικη, προσωπική ἢ ἐπαγγελματική διαφορά τῶν ἀνθρώπων, καθιστώντας τά πάντα Χριστόν. Ὅλοι συμφύονται καί συνδέονται μέσα στή μία ἀπλή καί ἀδιαίρετη χάρη καί δύναμη τῆς πίστεως διά τῆς κοινωνίας τοῦ ἐνός σώματος καί τοῦ ἐνός αἵματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ⁷. Ἔτσι ἡ θ. Εὐχαριστία δέν ἀποτελεῖ μία ἀπλή τελετή, ἡ ὁποία ἐκφράζει τό θρησκευτικό συναίσθημα τῶν πιστῶν ἀνθρώπων, ἀλλά σέ αὐτήν ἐμφαίνεται ἡ μία Ἐκκλησία καί πραγματώνεται κατ' ἐνέργειαν ἡ θεοποίηση ὁλοκλήρου τῆς κτίσεως. Καί σέ τοῦτον ἀκριβῶς τόν λόγο ἔγκειται ἡ πρόταξη τοῦ μυστηρίου τῆς θ. Εὐχαριστίας ἔναντι ὄλων τῶν ὑπολοίπων μυστηρίων καί ἀκολουθιῶν καθώς καί ἡ ιδιαίτερη ὀνομασία πού ἀποδίδει σέ αὐτήν ὁ Διονύσιος ὁ Ἄρεοπαγίτης ὡς «κοινωνία τε καί σύναξις»⁸.

Ἡ αἰτία αὐτῆς τῆς ἰδιαιτερότητας τοῦ μυστηρίου τῆς θ. Εὐχαριστίας δέν ἐντοπίζεται ἀσφαλῶς μόνο στή «σύναξη» καθ' ἑαυτήν καί ἐπομένως στόν κοινωνικό της χαρακτήρα, ὅπως θά μπορούσε κάποιος μή θεολόγος νά ὑποστηρίξει, ἔχοντας ἀσφαλῶς ὑπ' ὄψιν του τίς κοινωνικές συναθροίσεις⁹. Ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς θ. Εὐχαριστίας ἔγκειται στό γεγονός ὅτι αὐτή

⁷ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Μυσταγωγία*, PG 91, 665C-668C.

⁸ Διονύσιου Ἄρεοπαγίτου, *Ἐκκλησιαστική ἱεραρχία 3*, στό *Corpus Dionysiacum ii: Pseudo-Dionysius Areopagita. De coelesti hierarchia, de ecclesiastica hierarchia, de mystica theologia, epistulae* [=Corpus Dionysiacum II], ἔπ. ἔκδ. G. Heil, A. M. Ritter, Berlin 1991, σ. 79 (PG 3, 424C).

⁹ Ἄλλωστε, ἡ «συνάθροιση» πολλῶν ἀνθρώπων ἐντός τῆς Ἐκκλησίας δέν ἀποτελεῖ «προνόμιο» μόνο τοῦ μυστηρίου τῆς θ. Εὐχαριστίας, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ ἁγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὥστε μόνον αὐτό νά θεωρεῖται τό θεμέλιο τῆς ἐκκλησιαστικῆς σύναξης. Ἡ «συνάθροιση» χαρακτηρίζει καί τίς ὑπόλοιπες ἱερές ἀκολουθίες καί τελετές, οἱ ὁποῖες καλλιεργοῦν καί ἐφαρμόζουν τήν ἐνότητα αὐτή σέ ὅλο τό πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας. Βλ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς τό Κατά Ἰωάννην 77*, PG 59, 426C: «Διά τοῦτο καί ἐν τοῖς μυστηρίοις ἀσπαζόμεθα ἀλλήλους, ἵνα οἱ πολλοί γενώμεθα ἕν· καί ἐπὶ τῶν ἀμυήτων κοινὰς ποι-

όλοκληρώνει την ένότητα για την οποία τελούνται οι ιερές τελετές της Ἐκκλησίας και οι όποιες στή συνέχεια προσφέρουν την κοινωνία και σύναξη πρὸς τὸ Ἔνα πού εἶναι ὁ Θεός¹⁰. Τό μυστήριο, δηλαδή, τῆς θ. Εὐχαριστίας δέν ἐρμηνεύεται ἐπὶ τῆ βάσει τῆς «συναζέως», ἀλλὰ στήν προοπτική τῆς *κοινωνίας-ένότητος* Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου *ἐντός τῆς μυστηριακῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας*. Γι' αὐτό προκαλεῖ ἐντύπωση ἡ ἄποψη ἡ ὁποία ταυτίζει τὴν Ἐκκλησία μέ τῆ «σύναξη» καὶ στή συνέχεια μέ τό μυστήριο τῆς θ. Εὐχαριστίας προϋποθέτοντας τόν ὄρο «σύναξη» ὡς κοινή ἔκφραση τόσο τῆς Ἐκκλησίας ὅσο καὶ τῆς θ. Εὐχαριστίας¹¹. Ὡς «σύναξη» καὶ ὡς «*ἀπλῆ κοινωνία ἀνθρώπων εἰς Χριστόν πιστευόντων*» ἐρμηνεύεται ἡ Ἐκκλησία ἀπό τούς Προτεστάντες, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Μητρ. Πενταπόλεως ἁγ. Νεκτάριος, οἱ ὅποιοι θεωροῦν ἱκανή πρὸς τῆ σωτηρία τῶν ἀνθρώπων μόνο τὴν πίστη¹². Στήν ὀρθόδοξη, ὅμως, παράδοση καὶ διδασκαλία, ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἓνα χαρισματικό γεγονός, πού θεμελιώνεται στήν κατ' ἐνέργειαν κοινωνία τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας μέ τόν Τριαδικό Θεό καὶ πού ὀδηγεῖ στήν κατά χάρι υἰοποίηση τοῦ ἀνθρώπου. Διότι, ἐάν κάθε ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀποκάλυψη καὶ κάθε ἀποκάλυψη εἶναι μυστήριο, τότε ὅλα ὅσα γίνονται ἐντός τῆς Ἐκκλησίας, «*εἰσὶ μυστήρια, ὡς κεκλεισμένα καὶ ἀπόρρητα*», τὰ ὁποία ὑπερβαίνουν τόν ὀρθολογισμό τοῦ ἀνθρώπου, ἀναφέρονται στήν ἔνσαρκο οἰκονομία τοῦ Θεοῦ καὶ συντελοῦνται ἀπό καταβολῆς κόσμου¹³. Ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου δέν εἶναι ἓνα προσωπικό γεγονός, τό ὁποῖο πραγματώνεται σέ ἐπίπεδο κοινωνίας προσώπων ἐντός τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος, ὅπως θά ἐρμηνευόταν ἀπό κάποιον τῆς μετανεωτερικῆς ἐποχῆς ὑπό τὴν ἐπίδραση τῶν κοινωνιολογικῶν δεδομένων, ἀλλὰ ἡ κατ' ἐνέργειαν μετοχή τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία ἀπο-

οὔμεθα τὰς εὐχὰς, λιτανεύοντες ὑπὲρ νοσοῦντων, καὶ τῶν καρπῶν τῆς οἰκουμένης, καὶ γῆς καὶ θαλάττης. Ὁρᾷς πᾶσαν τῆς ἀγάπης τὴν δύναμιν; ἐν ταῖς εὐχαῖς; ἐν τοῖς μυστηρίοις; ἐν ταῖς παραινέσεσι; Τοῦτο πάντων αἴτιον τῶν ἀγαθῶν».

¹⁰ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία* 3, 8, *Corpus Dionysiacum* II, σ. 79 κ.ἑξ. (PG 3, 421D-425B).

¹¹ Βλ. Μητρ. Περγάμου Ἰωάννη (Ζηζιούλα), «Θεῖα Εὐχαριστία καὶ Ἐκκλησία», 29: «Ἔτσι τό «συνέρχεσθαι ἐπὶ τό αὐτό» γιὰ τόν Παῦλο σημαίνει τό συνέρχεσθαι ὡς Ἐκκλησία. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι στήν Πατερικὴ γραμματεία (βλ. Μάξιμο, Ἀναστάσιον Σιναΐτην κ.ἄ.) ὁ ὄρος «σύναξις» δήλωνε χωρὶς καμία ἐπεξήγηση τῆ θ. Εὐχαριστία. Οἱ ρίζες αὐτῆς τῆς ἀποκλειστικῆς ἐφαρμογῆς αὐτοῦ τοῦ ὄρου γιὰ τὴν Εὐχαριστία ἀνάγονται προφανῶς στή χρῆση τῆς ἀπό τόν Παῦλο, στήν ὁποία ἀναφερθήκαμε». Πρβλ. *Α' Κορ.* 11-14.

¹² Νεκταρίου Κεφαλαῖ, *Περὶ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ Δ'*, στό Ἄπαντα ΣΤ', Ἀθῆναι 2012, σ. 74.

¹³ Τοῦ ἰδίου, *Περὶ τῶν θείων μυστηρίων τῆς ἀγίας τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας Α'*, σ. 150.

τελεί και ή ίδια μυστήριο. Και τούτο, διότι τά μυστήρια, όπως παρατηρεί και πάλι ο άγ. Νεκτάριος, δέν είναι μόνον οί μυστηριακές τελετές και ακολουθίες, αλλά «και αί έμπνεύσεις και αί προφητεΐαι και τὰ θαύματα και πάντα τόν μυστικόν χαρακτήρα έχοντα θεΐα έργα, άτινα αί άγιοι αναφέρουσι Γραφαί τής τε Παλαιᾶς και Καινής Διαθήκης»¹⁴.

Βεβαίως, ή μυστηριακή αυτή σωτηριώδης ένότητα έντός τής Έκκλησίας δέν γίνεται άντληπτή από τούς άκατήχητους, από τούς «άπερισάλπιγκτους», όπως χαρακτηριστικά έπισημαίνεται στα άρεοπαγητικά συγγράμματα, διότι αυτοί άρνούνται «άναιδώς» τή «σωτηριώδη τής θεογενεσίας μύησιν»¹⁵. Αυτοί, έξ αίτίας τής άδυναμίας τους νά γίνουν «ένοειδείς», αποκλείονται από τή μυστηριακή ζωή τής Έκκλησίας¹⁶. Στερούνται τής σωματικής καθάρσεως και τής έν πνεύματι ανακαινίσεως του «κατ' εικόνα Θεού», ώστε νά καταστούν ίκανοί νά τραφούν μέ «τροφήν ξένην», όπως χαρακτηριστικά έξηγει ο άγ. Ίωάννης ο Δαμασκηνός¹⁷. Στερούνται τής βασικής προϋπόθεσης ένταξης στό σώμα τής Έκκλησίας και άδυνατούν ως έκ τούτου νά μετέχουν του εύχαριστιακού αίματος που χορηγεί τήν αίώνια ζωή. Και ένω οί μη χριστιανοί αλλά και οί κατηχούμενοι αποκλείονται από τή θ. Λειτουργία, διότι στερούνται τών προϋποθέσεων τής θ. Κοινωνίας τίς όποιες έξασφαλίζει τό μυστήριο του βαπτίσματος άποτελεί άντίφαση και σχιδοειδή πνευματική κατάσταση για τούς πιστούς –και πολύ περισσότερο για τούς ιερείς ή τούς έπισκόπους– ή άπαγόρευση μετοχής στη θ. Ευχαριστία και στη θ. Λειτουργία. Η άντίφαση αυτή στηρίζεται στό γεγονός ότι ή παρεμπόδιση τών πιστών νά μετέχουν στη μυστηριακή ζωή τής Έκκλησίας, μέ τόν έναν ή τόν άλλον τρόπο, δηλώνει τήν έπιστροφή τών πιστών, και άκόμη χειρότερο τών κληρικών, στην προβαπτισματική κατάσταση τών κατηχουμένων, ή όποία περιγράφεται από τόν άπ. Παύλο στην *Πρός Γαλάτας* έπιστολή. Προκειμένου λοιπόν νά γίνει κατανοητή ή άπώλεια τής σωτηριώδους ένεργείας του Θεού από τούς πιστούς που αποκλείονται από τή μυστηριακή ζωή τής Έκκλησίας έν καιρῶ πανδημίας, θά πρέπει συντόμως νά περιγραφεί ή καταστροφική για τόν πνευματικό άνθρωπο έπιστροφή στην προβαπτισματική κατάσταση.

¹⁴ Ό.π.

¹⁵ Διονυσίου Άρεοπαγίτου, *Έκκλησιαστική ιεραρχία 3, 6, Corpus Dionysiacum II*, σ. 84 (PG 3, 432C).

¹⁶ Βλ. ό.π., 3, 5, *Corpus Dionysiacum II*, σ. 84 (PG 3, 432AB).

¹⁷ Ίωάννου Δαμασκηνού, *Έκδοσις άκριβής τής όρθοδόξου πίστεως*, 86, στό *Die Schriften des Johannes von Damaskos* (Patristische Texte und Studien 12), τ. 2ος, [= KOTTER II], έπ. έκδ. Β. Kotter, έκδ. De Gruyter, Berlin 1973, σ. 192 (PG 94, 1137B).

Ὁ ἀπόστολος τῶν ἐθνῶν ἀπευθυνόμενος στοὺς Γαλάτες ἐπισημαίνει τὴ μεταστροφή τους ἀπὸ τὸ εὐαγγέλιο τοῦ Ἰησοῦ σέ ἕνα ἄλλο εὐαγγέλιο, τὸ ὁποῖο στηριζόμενο στὸν ἰουδαϊκὸ νόμο παραποιεῖ τὸ δι' ἀποκαλύψεως Ἰησοῦ Χριστοῦ εὐαγγέλιο¹⁸. Αὐτός ὁ τρόπος ἐπιστροφῆς τῶν χριστιανῶν ἀπὸ τὴν πνευματικὴ κατάσταση τῶν πιστῶν στὸν ἠθικὸ τρόπο ζωῆς τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου, δέν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὴν ἐπιστροφή τῶν σημερινῶν χριστιανῶν ἀπὸ τὴν ἐλευθερία τῆς πίστεως καὶ τὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὴ συμβατικότητα τῆς ζωῆς στὴν προβαπτισματικὴ κατάσταση τῶν κατηχουμένων, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἕναν ἠθικὸ, κοινωνικὸ τρόπο συμπεριφορᾶς μέ κύρια γνωρίσματα τὸν φόβο τῆς καταστροφῆς καὶ τοῦ θανάτου, τὴν ἀγάπη πρὸς τὴν κοσμικὴ ζωὴ καὶ τὸν ἕτερο καί, τέλος, τὴν κοινωνικὴ ἀλληλεγγύη, πού ἐγκλωβίζει τὸν ἄνθρωπο στὶς συμβατικὲς κοινωνικὲς δομές τῆς μεταπτωτικῆς ζωῆς¹⁹. Οἱ σημερινοὶ χριστιανοὶ καὶ ἀκόμη χειρότερα οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ ἐπίσκοποι, πού ἐμπιστεύονται τὸν «νόμο» τῶν ἀνθρώπων (τὴν ἐπιστήμη) καὶ ἀπορρίπτουν τὴν ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν πίστη στὸν ἀληθινὸ Λόγο τοῦ Θεοῦ –εἴτε ἀρνοῦνται τὴν προσκύνηση τοῦ ἱεροῦ εὐαγγελίου, τῶν εἰκόνων καὶ τῶν ἱερῶν λειψάνων εἴτε ὑποστηρίζουν τὴ χρῆση διαφορετικῶν λαβίδων γιὰ τὴ θ. Μετάληψη ἢ ἀπολυμαντικῶν ὑγρῶν, διότι θεωροῦν ὅλα αὐτὰ ὡς πιθανές αἰτίες μολύνσεως, καὶ ἔτσι διακρίνουν τὴ θεία Μετάληψη ἀπὸ τὴν κατ' ἐνέργειαν σύναξη τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας, ἐρμηνεύοντας τὴ μυστηριακὴ κοινωνία ὡς μία ἀπλή συνάθροιση ἀνθρώπων–, ἐπιστρέφουν ὡς σύγχρονοι Γαλάτες στὴν προτέρα κατάσταση τοῦ νόμου τῶν ἀνθρώπων. Ἐμπιστεύονται τὴν ἀνθρώπινη σοφία καὶ ἀπορρίπτουν τὴ Σοφία καὶ Δύναμη τοῦ Θεοῦ. Συμπεριφέρονται «ἀνοήτως», κατὰ τὴν παύλεια διατύπωση, διότι, ἐνῶ ἄρχισαν νὰ ζοῦν πνευματικά, ἐπιστρέφουν τώρα στὸν σαρκικὸ καὶ ὑλώδη τρόπο ζωῆς²⁰. Γι' αὐτὸ ὁ ἀπ. Παῦλος ἀφ' ἐνός μὲν ἀναθεματίζει αὐτούς πού διαστρέφουν τὴν ἀλήθεια καὶ προσπαθοῦν νὰ πείσουν τούς

¹⁸ Γαλ. 1,6-7.

¹⁹ Ἡ ἀνυπαρξία τῶν συνθηκῶν ζωῆς τῆς μεταπτωτικῆς κοινωνίας στὴ ζωὴ μετὰ τὴν ἀνάσταση καὶ ἡ ἀπαλλαγὴ τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τίς συγγενικές-κοινωνικές σχέσεις διατυπώνεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Χριστὸ, ὁ ὁποῖος ἀπαντῶν στοὺς Σαδδουκαίους σχετικὰ μέ τίς συζυγικές σχέσεις μετὰ θάνατον παρατηρεῖ: «Οἱ υἱοὶ τοῦ αἰῶνος τούτου γαμοῦσιν καὶ ἐγκαμίζονται, οἱ δὲ καταξιωθέντες τοῦ αἰῶνος ἐκείνου τυχεῖν καὶ τῆς ἀναστάσεως τῆς ἐκ νεκρῶν οὔτε γαμοῦσιν οὔτε γαμίζονται· οὐδὲ γὰρ ἀποθανεῖν ἔτι δύνανται, ἰσάγγελοι γὰρ εἰσιν, καὶ υἱοὶ εἰσιν θεοῦ, τῆς ἀναστάσεως υἱοὶ ὄντες» (Λουκ. 20, 35-36). Πρβλ. Μάρκ. 12, 24-25 καὶ Ματθ. 22, 29-30

²⁰ Γαλ. 3,3.

πιστούς χριστιανούς για τη θεολογική ὀρθότητα τῶν προσωπικῶν τους ἀπόψεων²¹, ἀφ' ἑτέρου δέ τούς ὑπενθυμίζει ὅτι: «ἐν νόμῳ οὐδεὶς δικαιοῦται παρὰ τῷ θεῷ δῆλον, ὅτι Ὁ δίκαιος ἐκ πίστεως ζήσεται· ὁ δὲ νόμος οὐκ ἔστιν ἐκ πίστεως»²².

Ἡ ὀπισθοδρόμηση, βεβαίως, αὐτὴ δὲν ἀποτελεῖ ἔκπληξη γιὰ τὸν γνώστη τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης. Εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς παραποιημένης ἐκκλησιολογίας, ἡ ὁποία, ἀντὶ νὰ θεμελιώνεται στὴν πατερικὴ διδασκαλία καὶ νὰ ἐκφράζει τὴ μυστηριακὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, καλλιεργεῖται ἐπὶ τῆ βάσει τοῦ (νεο)θετικισμοῦ²³ καὶ τοῦ ἐπιστημολογικοῦ συμβατισμοῦ²⁴ καὶ στηρίζεται σαφῶς στὴ δυτικὴ θεολογικὴ παράδοση, ἡ ὁποία ἐξαίρει τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα καὶ συγχέει τὴν Οἰκονομία μὲ τὴ Θεολογία²⁵. Ἀντιθέτως, γιὰ τὴν ἐκκλησιολογία τῶν Πατέρων, ἡ ὁποία ἐρμηνεύει τὴν ἐκκλησιαστικὴ σύναξη ὡς μυστηριακὴ κοινωνία τῶν μελῶν τοῦ Σώματος τοῦ Χριστοῦ μὲ αὐτὴν τὴν ἴδια τὴν κεφαλὴ, τὸν Χριστό, ἡ παρουσία τοῦ πιστοῦ ἐντὸς τοῦ ναοῦ σημαίνει τὴν ὑπέρβαση τῶν βιοτικῶν μεριμνῶν, στίς ὁποῖες δὲν συμπεριλαμβάνεται μόνον ἡ διαβίωση ἀλλὰ καὶ ἡ σωματικὴ ὑγεία, καὶ δηλώνει σαφῶς τὴ συνειδητὴ μετοχὴ στὴν παρουσία τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ ἐν Χριστῷ.

Ἐπομένως εἶναι ἀνεύθυνο καὶ θεολογικῶς ἀπαράδεκτο κάποιος νὰ ὑποστηρίζει ὅτι ἐντὸς τοῦ ναοῦ, μέσα στό ἐνεργειακὸ πλέγμα τῆς μυστηριακῆς κοινωνίας τῆς κτιστῆς φύσεως μὲ τὸν ἄκτιστο δημιουργὸ Θεό, ὅπως αὐτὴ ἡ κοινωνία περιγράφεται ἀπὸ τὴν πατερικὴ διδασκαλία, ὑπάρ-

²¹ Ὁ.π., 1,8-9.

²² Ὁ.π., 3,11-12.

²³ Σύμφωνα μὲ τὸν Α. Comte, ἡ μεταφυσικὴ δὲν ἔχει καμία θέση μέσα στὴν κοινωνία. Τὴ θέση τῆς καταλαμβάνει ἡ ἐπιστήμη, ἡ ὁποία περιορίζεται στὰ φαινόμενα, μὲ σκοπὸ νὰ ἀνακαλύψει τοὺς φυσικοὺς νόμους, ὥστε νὰ προβλέπει τὰ γεγονότα καὶ νὰ ἐξουσιάζει τὴ φυσικὴ πραγματικότητα. Ἔτσι ὁ ἐπιστήμονας στηρίζεται στὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας, πού στὴν περίπτωση αὐτὴ εἶναι ἡ ἱστορικὴ πραγματικότητα καὶ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον, διότι μὲσω τοῦ ἐκάστοτε πολιτισμοῦ ἐρμηνεύονται τὰ ἐμπειρικὰ δεδομένα. Βλ. Ν. Αυγελή, *Εἰσαγωγή στη Φιλοσοφία*, Θεσσαλονίκη 2019, σ. 543 κ.έξ.

²⁴ Κατὰ τὸν Roïncaré, ἡ ἐπιστήμη στηρίζεται σὲ μιά σειρά ἀπὸ ἔρευνες σὲ συγκεκριμένες περιοχές τοῦ φυσικοῦ ἐπιστητοῦ. Τὸ φαινόμενο λοιπὸν εἶναι τὰ μέρη πού ξεχωρίζει ὁ νοῦς. Ἐπομένως, ἡ φαινόμενη πραγματικότητα εἶναι συμβατικὴ, ἐφ' ὅσον εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ νοῦς, γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἔχει καμία πραγματικὴ ἀξία, ἀλλὰ μόνον συμβολικὴ. Βλ. Γ. Μουρέλου, *Εἰσαγωγικά μαθήματα φιλοσοφίας. Γνωσιολογία, Ὀντολογία, Αἰσθητική*, Θεσσαλονίκη 2017, σ. 96 κ.έξ.

²⁵ Βλ. Ν. Ζιῶνη, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὅτι καὶ Θεὸς καὶ Θεοῦ κατὰ φύσιν*, Ἀθήνα 2018, σ. 48 κ.έξ.

χει ή φθορά, δηλαδή απουσιάζει ή ζωοποιός θεία ενέργεια πού εξαγιάζει και συγκρατεί ολόκληρη την κτιστή πραγματικότητα, και έν τέλει επικρατεί ό θάνατος. Η ασθένεια και ό θάνατος δέν χαρακτηρίζουν τή μυστηριακή ζωή τής Έκκλησίας ούτε όσους μετέχουν αὐτῆς, αλλά αὐτούς πού διαστρέφουν τήν ἀλήθεια και ἀρνοῦνται τή θεότητα, ἐγκλωβιζόμενοι ἐγωιστικῶς στόν ἑαυτό τους, στή δύναμη και στήν ἐξουσία τοῦ κτιστοῦ ὄντος. Ό φόβος τοῦ θανάτου ἀναφέρεται στους ἤδη νεκρούς, ὅπως ἐξάγεται ἀπό τόν λόγο τοῦ Κυρίου: «*ἄφες τοὺς νεκροὺς θάψαι τοὺς ἑαυτῶν νεκρούς*»²⁶. Ό θάνατος ἀναφέρεται στους μή χριστιανούς και ἀβάπτιστους, οἱ ὁποῖοι ἀδύναμοι νά φθάσουν στήν ἐνοείδία μέ τόν Θεό, παραμένουν ἄγευστοι τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ γεγονότος τῆς καινῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, και ἔτσι ἀποφεύγουν τόν «συνωστισμό» τῆς Έκκλησίας, ἐφ' ὅσον αὐτῆ, ὅπως και οἱ ὑπόλοιπες κοινωνικές συναθροίσεις και ἐκδηλώσεις, ἀποτελεῖ μιά ἀπλή «συνάθροιση» ἀτόμων. Ἔτσι *ἐμπράκτως* ἀρνοῦνται τήν κατ' ἐνέργειαν μυστηριακή κοινωνία, πού καθιστᾶ τήν Έκκλησία Σῶμα Χριστοῦ, και ὡς ἐκ τούτου ἀρνοῦνται τόν ἴδιο τόν Χριστό.

Η ἄρνηση, ὅμως, τῆς κατ' ἐνέργειαν παρουσίας τῆς θεότητος εἶναι πολύ πῶ σημαντική ἀπό τήν ἀλλοίωση τῆς πίστεως, ἡ ὁποία ἐπιχειρεῖται ἀπό τήν αἵρεση. Διότι αὐτῆ δέν εἶναι μιά ἀπλή διαφοροποίηση ἀπό τή διδασκαλία τῆς Έκκλησίας, δέν ἀποτελεῖ μιά διαφορετική ἐρμηνεία τοῦ δόγματος, ὅπως συμβαίνει μέ τούς αἰρετικούς. Η ἄρνηση τῆς θεότητος τοῦ Ἰησοῦ, ἡ ὁποία στηρίζεται στήν ἀμφιβολία και τήν ἄρνηση τῆς θεϊκῆς του δύναμης και ἡ ὁποία ἐκφράζεται μέ τήν ἀπόδοση τῶν θαυμάτων στίς φυσικές δυνάμεις τῶν κτιστῶν ὄντων, ὅπως στήν περίπτωση τῶν Φαρισαίων, ἡ μέ τήν ἀπόδοση τῆς φθορᾶς και τοῦ θανάτου στό ἀνακαινισμένο σῶμα τοῦ Χριστοῦ, πού εἶναι ἡ Έκκλησία, ὅπως συμβαίνει σήμερα στήν ἐποχή τοῦ Covid-19, σημαίνει *βλασφημία* κατά τοῦ Ἁγίου Πνεύματος και ὡς ἐκ τούτου εἶναι πολύ σοβαρότερη ἀπό τήν αἵρεση. Διότι ό Φαρισαῖος ἡ ό κατά τό ὄνομα μόνον χριστιανός δέν προσπαθεῖ νά ἐρμηνεύσει τό μυστήριο, ὅπως κάνει ό αἰρετικός, αλλά *ἀρνεῖται* αὐτό τό ἴδιο τό μυστήριο, δέν ἀλλοιώνει τήν πίστη στήν προσπάθειά του νά τήν κατανοήσει, αλλά τήν *ἀναιρεῖ* ἀντιστρέφοντας τήν ἀλήθεια και ἀποδίδοντας στά ἔργα τῆς θεότητος ιδιότητες και συνθήκες τῆς κτιστῆς φύσεως. Γι' αὐτό οἱ μέν αἰρετικοί μποροῦν νά συνειδητοποιήσουν τά «λογικά» λάθη τῶν ἐρμηνευτικῶν τους προϋποθέσεων, νά μεταβάλλουν τό θεωρητικό ὑπόβαθρο τῆς κακοδοξίας τους και τελικά νά μετανοήσουν, οἱ βλάσφημοι ὅμως θεωροῦν τήν πίστη

²⁶ *Ματθ.* 8,21.

καί τό βίωμα τῆς Ἐκκλησίας ὡς ὑπερβολή καί ὡς ἀντιεπιστημονική ἀντίληψη τῆς πραγματικότητας. Τοιοῦτοτρόπως ἀρνοῦνται τήν παρουσία τοῦ Θεοῦ καί ὡς ἐκ τούτου παραμένουν ἀμετανόητοι.

Ἡ ἄρνηση συνεπῶς τῆς θεότητας εἶναι πράξη δαιμονική καί ἐκφράζει τήν ἀπόλυτη πνευματική διαστροφή καί ὑπαρξιακή ἀλλοίωση πρὸς τό μή ὄν καί τήν ἀνυπαρξία²⁷. Διότι ἡ βλασφημία δέν σημαίνει μόνον τήν ἀμφισβήτηση τῆς θείας δυνάμεως τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία ταυτίζεται μέ τήν παρουσία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος σέ αὐτόν τόν ἴδιο, ἀλλά καί τήν ἀντιστροφή τῆς ἀληθείας. Καί τοῦτο, διότι στήν παρουσία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, διά τοῦ ὁποίου ὁ Χριστός τότε ἐξέβαλλε τά δαιμόνια καί σήμερα ἀνακαινίζει διά τοῦ μυστηριακοῦ σώματος τόν κόσμο, οἱ βλάσφημοι ἀναγνωρίζουν τίς δαιμονικές δυνάμεις καί βλέπουν τή φθορά καί τόν θάνατο, συσκοτίζοντας πλήρως τήν ἀλήθεια καί ἀποκρύπτοντας τήν παρουσία τοῦ Θεοῦ στά «σημεῖα»²⁸ τῆς θείας ἀποκαλύψεως. Ἔτσι, τόσο τότε, κατά τήν ἐποχή τοῦ Χριστοῦ, ὅσο καί σήμερα, κατά τήν ἐποχή τῆς ἀποκεκαλυμμένης ἀληθείας καί ἀγιοπνευματικῆς ζωῆς, ἡ βλασφημία κατά τοῦ Ἁγίου Πνεύματος θά πρέπει πάντοτε νά ἐρμηνεύεται εἴτε ἐν λόγῳ εἴτε ἐν ἔργῳ στήν προοπτική τῆς ἀντιστροφῆς τῆς ἀληθείας, βάσει τῆς ὁποίας ἡ ἄρνηση τοῦ Θεοῦ πραγματοποιεῖται μέ τήν ἀντικατάστασή του καί τή θεοποίηση τῶν κτιστῶν ὄντων. Σέ αὐτήν τήν προοπτική, ἡ ὁποιαδήποτε ἐκδήλωση ἀμβολίας καί ὡς ἐκ τούτου ἄρνησης τῆς σωτηριώδους θείας ἐνεργείας, εἴτε διστάζοντας νά κοινωνήσουμε τῶν θείων μυστηρίων καί νά συμμετέχουμε στίς ἀκολουθίες τῆς Ἐκκλησίας, εἴτε προβληματιζόμενοι καί φοβούμενοι νά ἀποφεύγουμε τόν ἐκκλησιασμό καί τήν προσκύνηση τῶν ἰ. εἰκόνων καί λειψάνων, σημαίνει τή βλασφημία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἡ ὁποία, κατά τόν λόγο τοῦ Κυρίου, εἶναι ἀσυγχώρητη. Αὐτό θά πρέπει νά προβληματίζει τόν σημερινό χριστιανό καί ὅλως ἰδιαίτερος τούς κληρικούς καί ἐπισκόπους, οἱ ὁποιοί, οἱ μὲν πρῶτοι μέ τή βάπτισή τους στό ὄνομα τῆς Ἁγίας Τριάδος, οἱ δέ δεῦτεροι μέ τή χειροτονία τους ὡς *διάκονοι* καί *ὑπόλογοι* τῆς παρακαταθήκης πού ἔλαβαν, ὄχι μόνον πρέπει νά μή βλασφημοῦν τό Ἅγιο Πνεῦμα ἐπιστρέφοντας «ἀνοήτως», κατά τόν Παῦλο, στήν προβαπτισματική τους κατάσταση, ἀλλά καί νά προστατεύουν τό πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας ἀπό μία τέτοια ὀλέθρια γιά τή ζωή τους πράξη.

²⁷ Βλ. περισσότερα Ν. Ξιώνη, *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὅτι καί Θεός καί Θεοῦ κατά φύσιν*, Ἀθήνα 2018, σ. 291 κ.ἐξ.

²⁸ Ἰω. 3,2-3· 11,47-48.

«Ἡ ἀσθένεια τῆς λέπρας στήν Ἁγία Γραφή καί ἡ σημασία τῆς ἰάσεώς της γιά τόν ἄνθρωπο»

Ἀλεξάνδρας Β. Παλάντζα,
Ἐπικουρης Καθηγήτριας τοῦ Τμήματος Θεολογίας, ΕΚΠΑ

Ἡ περίοδος τῆς παρούσας πανδημίας ἔθεσε καί ἐξακολουθεῖ νά θέτει σέ δοκιμασία τίς σωματικές καί ψυχικές δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου. Ταυτόχρονα, ὅμως, ἔδωσε καί τό ἔναυσμα νά ἀναλογισθοῦμε περιπτώσεις κατά τίς ὁποῖες ἡ Βίβλος ἀναφέρεται σέ ἀσθένειες καί νά ἐπικεντρωθοῦμε στό μήνυμα πού δίνει στόν δοκιμαζόμενο ἄνθρωπο τῆς κάθε ἐποχῆς. Στήν προσέγγιση αὐτοῦ τοῦ μηνύματος στρέφεται καί ἡ παρούσα εἰσήγηση λαμβάνοντας ὡς παράδειγμα τήν περιγραφή καί τή θεραπεία τῆς συχνότερα ἀναφερόμενης ἀπό τήν Ἁγία Γραφή ἀσθένειας, τῆς λέπρας, ἢ καλύτερα αὐτῆς πού ἡ Βίβλος ὀνομάζει *λέπρα*.

Εἰσαγωγή

Ἡ λέπρα ὡς δερματική ἀσθένεια περιγράφεται στόν πάπυρο τοῦ Ebers μέ τόν ὄρο *ukhedu*. Ὁ πάπυρος αὐτός εἶναι αἰγυπτιακῆς προελεύσεως καί συνετάχθη περίπου τό 1550 π.Χ. Πρόκειται γιά ἕναν ἀπό τούς πιό σημαντικούς καί παλαιότερους ἱατρικούς παπύρους, ὁ ὁποῖος ἀνευρέθη ἀπό τόν Georg Ebers στό Λουΐξορ τό 1873-74 καί σήμερα φυλάσσεται στή Βιβλιοθήκη τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λειψίας¹.

Ὁ Ἴπποκράτης² (γύρω στο 460 π.Χ.) τήν ὀνομάζει «φοινικική νόσο», ἐνῶ ὁ Γαληνός³ (128-200 μ.Χ.) «ἐλεφαντίαση». Στόν εὐρωπαϊκό χῶρο δέν

¹ Γενικά περί τοῦ Παπύρου καί τοῦ περιεχομένου του βλ., Reinhold Scholl, *Der Papyrus Ebers. Die größte Buchrolle zur Heilkunde Altägyptens*. Schriften aus der Universitätsbibliothek 7, Leipzig 2002.

² «Ἴπποκράτης», *Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα*, τόμ. 30, Ἀθήνα 1984, σ. 68.

³ Πρόκειται γιά τόν πιό γνωστό χριστιανό γιατρό ἑλληνικῆς καταγωγῆς ἀπό τήν Πέργαμο τῆς Μ. Ἀσίας, βλ. «Γαληνός», *Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα*, τόμ. 16, Ἀθήνα 1985, σ. 62.

ήταν ευρέως γνωστή μέχρι την επιστροφή των στρατευμάτων του Πομπήιου από την επιχείρησή του στη Συρία τό 61 π.Χ. Μετά τό γεγονός αυτό, ή νόσος περιγράφεται από τόν Σορανό⁴, τόν Άρεταίο⁵ καί άλλους ιατρούς συγγραφείς.

Στήν ιατρική επιστήμη είναι γνωστή ως ασθένεια του Χάνσεν, ή όποία προκαλείται από τόν βάκιλλο *Mycobacterium leprae*⁶.

Στήν Άγία Γραφή είναι ή συχνότερα αναφερόμενη νόσος, πού άπειλεί όχι τόσο τή σωματική άκεραιότητα, αλλά ενέχει τόν κίνδυνο νά καταστεί κάποιος άκάθαρτος. Τό τελευταίο θά είχε ως συνέπεια τόν άποκλεισμό του από τή συμμετοχή στη λατρεία του Θεού. Ένδεχομένως, αυτός νά είναι καί ό λόγος πού ή βιβλική παράδοση επιχειρεί νά περιγράψει τήν ασθένεια καί νά διαβεβαιώσει στό τέλος τούς αναγνώστες της ότι είναι ίάσιμη. Μέ τόν τρόπο αυτό τούς δίνει ταυτόχρονα καί τήν έλπίδα ότι θά άποκατασταθεί ή σχέση τους μέ τόν Θεό. Η μετάφραση τών Ο' άπέδωσε ως λέπρα τήν έβραϊκή λέξη *tsara 'ath*⁷, μέ τήν όποία δηλώνεται μία σταδιακά έκδηλούμενη νόσος πού δύσκολα αντιμετώπιζεται, ενώ συνοδεύεται από ξηροδερμία καί από λευκές κηλίδες πού εμφανίζονται νά είναι βαθύτερες από τήν επιφάνεια του δέρματος. Άλλα σημάδια της είναι ή μετατροπή τών τριχών του προσβαλλόμενου από τήν ασθένεια σημείου σε λευκές καί ή εμφάνιση έξανθημάτων σε μεταγενέστερο στάδιο.

⁴ Ο Σορανός ζει περί τό 100 μ.Χ. στη Ρώμη καί θεωρείται ό σημαντικότερος από τούς ιατρούς της πρό του Γαληνού εποχής, βλ. Δ. Λυπουρλή, «Ίατρική – Η σχολή τών μεθοδικών γιατρών», *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τόμ. Ε' (1974), Έκδοτική Άθηνών, σ. 347.

⁵ Ο Άρεταίος γεννήθηκε περί τό 120 μ.Χ. στην Καππαδοκία, ύπήρξε όπαδός τών άπόψων του Ίπποκράτη καί άσχολήθηκε ιδιαίτερος μέ τήν άνατομία του γυναικείου σώματος, βλ. S. Oberhelman, "Areteus of Cappadocia, the pneumatic physician of the 1st century A.D.", H. Temporini (ed.), *ANRW II 37.2* (1994), 941-946.

⁶ Περισσότερα περί τών συμπτωμάτων της ασθένειας της λέπρας, ή όποία μπορεί νά επιδράσει στό νευρικό σύστημα του ανθρώπου, τό δέρμα, τά μάτια καί τή μύτη, βλ. <https://www.cdc.gov/leprosy/index.html> (ήμερομηνία άνάκτησης 2.3.2021).

⁷ "tsara'ath", *TWOT*, Bible Works version 10.0.4.114, copyright 2015 (ήμερομηνία άνάκτησης 4.3.2021). Έπίσης, "tsara'ath", *HALOT*, Bible Works version 10.0.4.114, copyright 2015 (ήμερομηνία άνάκτησης 4.3.2021), όπου επισημαίνεται ότι ή χρήση του όρου δέν άποδίδει τήν άμιγώς ιατρική σημασία της λέπρας, αλλά δηλώνει τή λευκή καί άλλες δερματικές ασθένειες. Σχετικά μέ τή σύνδεση του όρου "tsara'ath" σε ένα ευρύ φάσμα δερματικών ασθeneιών, όπως ή λευκή καί ή ψωρίαση βλ. E. Lieber, "Skin Diseases: Contagion and Sin in the Old Testament", *International Journal of Dermatology*, Vol. 33/8 (August 1994), 593.

Τό γεγονός ὅτι ἡ ἀσθένεια σχετίστηκε μέ τήν καθαρότητα ἢ μή τοῦ προσβαλλομένου ἀπό αὐτήν, ὀδήγησε στό νά ἐκληφθεῖ ἡ ἀποκατάστασή του ὡς κάθαρση, ἐνῶ ἡ ἀποκατάσταση ἄλλων ἀσθενειῶν θεωρήθηκε ὡς θεραπεία⁸.

Οἱ ἀναφορές τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης

Ἡ πρώτη ἀναφορά τῆς *Παλαιᾶς Διαθήκης* στήν ἀσθένεια εἶναι ἕνα σημεῖο τοῦ Θεοῦ πρὸς τόν Μωυσῆ⁹ (Ἐξ. 4,6), μέ τό ὅποιο ὁ Θεός προσπάθησε νά κάμψει τήν ἀμφιβολία τοῦ ἐκλεκτοῦ του, ὥστε νά συναντήσῃ τούς Ἰσραηλίτες καί νά ἠγηθεῖ τῆς ἐξόδου τους ἀπό τή γῆ τῆς Αἰγύπτου. Στό ἐπίμονο ἐρώτημα τοῦ Μωυσῆ, ἂν θά τόν πιστέψουν οἱ συμπατριῶτες του πῶς εἶναι πράγματι ἀπεσταλμένος ἀπό τόν Θεό, ὁ Θεός τόν διέταξε νά βάλῃ τό χέρι του κάτω ἀπό τήν μασχάλη του· ὅταν ὅμως τό ἔβγαλε, τό χέρι του ἦταν λευκό σάν τό χιόνι¹⁰. Μέ τήν ἐπανάληψη τοῦ σημείου διαπιστώθηκε ἡ ἀποκατάσταση τοῦ χεριοῦ τοῦ Μωυσῆ. Ἡ διήγηση προέρχεται ἀπό τήν πηγὴ τοῦ (J) Γιαχβιστῆ (περίπου 950 π.Χ.)¹¹, τήν ἀρχαιότερη διαστρωμάτωση στή σύνθεση τῆς Πεντατεύχου, ἀφηγηματικοῦ χαρακτήρα¹², στήν ὁποία τονίζεται ὅτι ὁ Γιαχβέ εἶναι ὁ Κύριος τοῦ Ἰσραήλ.

Ἡ δευτέρα ἀναφορά σχετίζεται μέ τό περιστατικό τῆς Μαριάμ καί τοῦ Ἁαρῶν (Ἀριθ. 12,9-10)¹³, ἀδελφῶν τοῦ Μωυσῆ, οἱ ὅποιοι τόν κατέκριναν

⁸ A. MacAlister, “Leper, Leprosy”, *ISBE Bible Dictionary*, Bible Works, version 10.0. 4.114, copyright 2015 (ἡμερομηνία ἀνάκτησης 4.3.2021).

⁹ Ἐξ. 4,6: «εἶπε δὲ αὐτῷ κύριος πάλιν εἰσένεγκε τήν χεῖρά σου εἰς τὸν κόλπον σου καὶ εἰσήνεγκε τήν χεῖρα αὐτοῦ εἰς τὸν κόλπον αὐτοῦ καὶ ἐξήνεγκε τήν χεῖρα αὐτοῦ ἐκ τοῦ κόλπου αὐτοῦ καὶ ἐγενήθη ἡ χεῖρ αὐτοῦ ὡσεὶ χιών».

¹⁰ Γιά ὀρισμένους ἐρμηνευτές ἡ συγκεκριμένη διήγηση δίνει ἴσως τήν ἀφορμὴν στὸν Ἰώσηπο νά διηγηθεῖ στό ἔργο του *Κατ’ Ἀπίωνος* (I, 3) ὅτι ὁ Μωυσῆς ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τήν Ἡλιούπολη τῆς Αἰγύπτου, διότι ἀσθένησε ἀπὸ τὴν λέπρα: «εἰσὶ δ’ οἵτινες ἐβιάσθησαν ὑπ’ αὐτῆς τῆς τῶν πραγμάτων ἀνάγκης οἷς πραττομένοις παρέτυχον ταῦτα γραφῆ διηλοῦση περιλαβεῖν πολλοὺς δὲ χρησίμων μέγεθος πραγμάτων ἐν ἀγνοίᾳ κειμένων προὔτρεψε τὴν περὶ αὐτῶν ἱστορίαν εἰς κοινὴν ὠφέλειαν ἐξενεγκεῖν», Bible Works version 10.0.4.114, copyright 2015 (ἡμερομηνία ἀνάκτησης 4.3.2021).

¹¹ Βλ. E. Zenger, *Einleitung in das Alten Testament*, Kohlhammer Verlag, Stuttgart 2008⁷, σ. 93.

¹² Βλ. Στ. Καλαντζάκη, *Εἰσαγωγή στήν Παλαιὰ Διαθήκη*, ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2005, σσ. 279-280 καὶ 293.

¹³ Ἀριθμ. 12,9-10: «καὶ ὄργη θυμοῦ κυρίου ἐπ’ αὐτοὺς καὶ ἀπῆλθεν καὶ ἡ νεφέλη ἀπέστη ἀπὸ τῆς σκηνῆς καὶ ἰδοὺ Μαριάμ λεπρῶσα ὡσεὶ χιών καὶ ἐπέβλεψεν Ἁαρῶν ἐπὶ Μαριάμ καὶ ἰδοὺ λεπρῶσα».

ἀμφισβητώντας μάλιστα τόν καθοδηγητικό ρόλο πού τοῦ εἶχε ἀναθέσει ὁ Θεός. Ὅταν ὁ Θεός κάλεσε καί τούς τρεῖς ἀδελφούς στή Σκηνή τοῦ Μαρτυρίου, ἐπέκρινε τή στάση τῆς Μαριάμ καί τοῦ Ἁαρών λέγοντάς τους, ὅτι ὁ Μωυσῆς εἶναι ὁ δοῦλος του καί ὅτι σέ αὐτόν ἔχει ἐμπιστευθεῖ τόν λαό του. Στή Μαριάμ, ὅμως, ξέσπασε ἡ ὀργή τοῦ Κυρίου, καθὼς ὅταν ἀποτραβήχθηκε ἡ νεφέλη ἀπό τήν Σκηνή, ἐκείνη εἶχε γίνει λευκή σάν τό χιόνι. Ὁ Ἁαρών γύρισε τότε νά τήν κοιτάξει καί διαπίστωσε πὼς ἦταν λεπρή. Ὁ παρὼν στίχος δέν ἀναφέρει κάποιο ἄλλο σύμπτωμα¹⁴ πού νά συνοδεύει τήν ὀλική ἢ μερική λευκότητα τοῦ σώματος. Ἡ συνέχεια τῆς διηγήσεως γίνεται πολὺ περιγραφική ὡς πρὸς τήν ἐξέλιξη τῆς ἀσθένειας, ἀφοῦ ὁ Ἁαρών, ζητώντας τή διαμεσολάβηση τοῦ Μωυσῆ στόν Θεό γιά τόν καθαρισμό τῆς Μαριάμ, τοῦ λέγει νά μὴν ἐπιτρέψει νά γίνει ἡ ἀδελφή τους ὡς τό παιδί πού γεννιέται νεκρό, πού ἐξέρχεται ἀπό τήν κοιλία τῆς μητέρας του μέ μισοφαγωμένη σάρκα¹⁵. Προφανῶς στόν στίχο μεταφέρεται ἡ ἐμπειρία τῆς ἀσθένειας, ἡ ὁποία συνοδευόταν ἀπό τή δημιουργία νιφάδων στό δέρμα¹⁶. Ὁ Μωυσῆς παρακάλεσε τότε τόν Θεό νά θεραπεύσει τή Μαριάμ, ἡ ὁποία ὅμως ὑποχρεωτικά ἔπρεπε νά μείνει σέ περιορισμό ἐπτά ἡμερῶν ἐκτός τοῦ στρατοπέδου τῶν Ἰσραηλιτῶν.

Ἀπό θεολογικῆς ἐπόψεως ἡ διήγηση παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον: ὁ Θεός ἐπιτρέπει τήν ἀσθένεια τῆς Μαριάμ ὡς συνέπεια τῆς ἀμφισβήτησής της στήν ἐκλογή τοῦ Μωυσῆ¹⁷. Ἡ θεραπεία της δέν εἶναι ἀποτέλεσμα θαυ-

¹⁴ Οἱ βιβλικές διηγήσεις πού ἀναφέρονται στόν ὄρο «λέπρα» δέν δίνουν λεπτομερῆ περιγραφή τῶν συμπτωμάτων τῆς ἀσθένειας, βλ. E. Lieber, "Skin Diseases", 593.

¹⁵ Ἀριθμ. 12,12: «μὴ γένηται ὡσεὶ ἴσον θανάτῳ ὡσεὶ ἔκτρωμα ἐκπορευόμενον ἐκ μήτρας μητρὸς καὶ κατεσθίει τὸ ἥμισυ τῶν σαρκῶν αὐτῆς». Γιά τήν μετάφραση τοῦ στίχου βλ. ἐπίσης, *Ἡ Ἁγία Γραφή*, μετάφραση ἀπὸ τὰ πρωτότυπα κείμενα, ἐκδ. Ἑλληνικὴ Βιβλικὴ Ἑταιρεία, Ἀθήνα 1997, σ. 177. Βλ. ἐπίσης Art. "Leprosy", *AncB*, 278.

¹⁶ Βλ. "Numbers", *ESV (English Standard Version) Study Bible*, © Copyright 2008, Bible Works version 10.0.4.114, copyright 2015 (ἡμερομηνία ἀνάκτησης 4.3.2021).

¹⁷ Πρβλ. W. Zimmerli, *Ἐπίτομη Θεολογία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, μτφρ. Β. Στογιάννος, ἐκδ. «Ἄρτος Ζωῆς», Ἀθήνα 2001, σσ. 100-101. Πρβλ. O. Eckart, *Mose, Geschichte und Legende*, C. H. Beck-Wissen Verlag, München 2006, σ. 10. Στό σημεῖο αὐτό θά μπορούσε κάποιος νά ἐκφράσει τήν ἀπορία γιατί δέν συμβαίνει τό ἴδιο μέ τόν Ἁαρών. Ὁ Ἁαρών συνδέεται μέ τό ἱερατικό ἀξίωμα καί ἐνδεχομένως ὁ ἱερατικός Κώδικας νά τοῦ παρέχει ἓνα εἶδος ἀφέσεως. Κάτι ἀνάλογο ὑπάρχει καί μέ τήν διήγηση τοῦ χρυσοῦ μόσχου στοὺς πρόποδες τοῦ Σινᾶ, ὅταν ὁ Μωυσῆς ἀνεβαίνει στό ὄρος γιά νά πάρει τίς πλάκες τοῦ Νόμου. Ἄλλωστε καί ὁ Ἁαρών εἶναι ἐκλεγμένος ἀπὸ τόν Θεό γιά νά καταστεῖ ὁ πρῶτος ἀρχιερέας, βλ. Br. S. Childs, *Old Testament Theology in a Canonical Context*, Fortress Press, Philadelphia 1986, σ. 145.

μαστής ἐπεμβάσεως τοῦ Μωυσῆ, ὅπως αὐτά πού περιγράφονται στό βιβλίο τῆς Ἐξόδου, παρότι ἡ ἐνόητα τοῦ 12ου κεφ. τοῦ βιβλίου τῶν Ἀριθμῶν στοχεύει στήν ἀνάδειξη τῆς μοναδικότητάς του· ἡ θεραπεία τῆς εἶναι ἔργο τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος δείχνει μέ τόν τρόπο αὐτό τό ἔλεός του¹⁸, ἀλλά καί ἀναδεικνύει τή μεσολαβητική ἰσχὺ τῶν λόγων τοῦ Μωυσῆ.

Ἡ περιγραφή τῆς ἀσθένειας καί ἡ κάθαρση τῶν λεπρῶν (Λευιτ., κεφ. 13-14)

Τό βιβλίο τοῦ Λευιτικοῦ, τοῦ ὁποῖου ἡ ὀνομασία στήν ἐλληνική Βίβλο παραπέμπει στούς Λευίτες, τούς ἀπογόνους τῆς φυλῆς τοῦ Λευί, ἔχει ὡς θέμα του τήν «ὀργάνωση τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τοῦ ἀρχαίου Ἰσραήλ καί τήν ἔνταξή τῆς σέ θεσμικά πλαίσια»¹⁹. Τά θέματα στά ὁποῖα ἐστιάζει τό βιβλίο εἶναι τό τελετουργικό τυπικό τῆς λατρείας, ἡ καθιέρωση τοῦ ἱερατείου, ἡ θεσμοθέτηση κανόνων ἠθικῆς συμπεριφορᾶς καί ἐσωτερικῆς καθαρότη-
τας καί ἡ ρύθμιση μιᾶς σειρᾶς ἀπό θρησκευτικές διατάξεις καί κανόνες²⁰. Ἐντός τοῦ πλαισίου ὅπου ἀναπτύσσεται ὁ Κώδικας τῆς νομικῆς, δηλ. τῆς σύμφωνης μέ τόν Νόμο καθαρότητος ἢ οἱ Διατάξεις περί καθαρῶν καί ἀκαθάρτων, ἐντάσσονται τά κεφάλαια 13-14 τοῦ βιβλίου, τά ὁποῖα περιγράφουν τήν ἀσθένεια τῆς λέπρας καί τήν κάθαρση τῶν λεπρῶν²¹.

Πρίν ὅμως γίνεῖ ὁποιαδήποτε ἀναφορά στά ἀνωτέρω κεφάλαια, θά πρέπει νά λάβει κανεῖς ὑπόψη του τά ἀκόλουθα σημεῖα: α) Σύμφωνα μέ τήν Παλαιά Διαθήκη ὁ Θεός εἶναι ὁ μόνος ἅγιος: “quadosh ’ ani Jahve” (ἅγιος ἐγώ εἰμι Κύριος) (Λευ. 19,2). Παρ’ ὅλα αὐτά ἡ ἔννοια τῆς ἀγιότητος τοῦ Θεοῦ δέν συνδέεται μόνο μέ τό ἀπροσπέλαστο τοῦ θείου προσώπου, ἀλλά συνδέεται καί μέ τήν οἰκειότητα πού δείχνει πρός τόν κόσμον, μέ τή μέριμνα καί τήν καλοσύνη πρός τόν ἄνθρωπον, ἡ ἔννοια ἀποκτᾶ δηλαδή καί ἠθική χροιά²². β) Ὁ Θεός ἐκλέγει τόν λαό του Ἰσραήλ γιά νά καταστεῖ ἅγιος κατά τό πρότυπο τῆς δικῆς του ἀγιότητος. Ἡ ἐντολή τοῦ Θεοῦ «ἅγιοι ἔσεσθε» πρέπει νά εἰδωθεῖ ὡς θρησκευτική ἀπαίτηση παρά ὡς ἠθική, γ’

¹⁸ Περί τοῦ ἐλέους τοῦ Θεοῦ βλ. Cl. Westermann, “God’s Judgement and God’s Mercy”, στό: *Old Testament Theology, Flowering and Future*, Sources for Biblical and Theological Study (ed. B.C. Ollenburger) Eisenbrauns, Winona Lake 2004, σ. 207 καί Br. S. Childs, *Old Testament Theology*, σσ. 240-241.

¹⁹ Στ. Καλαντζάκη, *Εἰσαγωγή*, σ. 320.

²⁰ Ὁ.π., σ. 321.

²¹ Ὁ.π., σσ. 321-322.

²² Ὁ.π., σ. 328.

αυτό και προϋποθέτει από τον λαό Ἰσραήλ τήν ὑπακοή στίς λατρευτικές διατάξεις²³. γ) Ὁ λαός τοῦ Θεοῦ ἐκλέγεται, διαχωρίζεται ἀπό τά ἄλλα ἔθνη καί καλεῖται, τηρώντας τή διαθήκη τοῦ Θεοῦ, νά γίνει «βασιλείον ἱεράτευμα, ἔθνος ἅγιον»²⁴. δ) Ἡ ἀγιότητα (qodhesh) στήν *Παλαιά Διαθήκη* ἐκφράζει τόν διαχωρισμό ἑνός προσώπου ἢ ἀντικειμένου ἀπό τήν κοινή ἢ βέβηλη χρήση του καί συνάμα τήν ἀφιέρωσή του στόν Θεό καί τήν ἀποδοχή του ἀπό αὐτόν (*Λευ.* 10,8-10): «καί ἐλάλησεν κύριος τῷ Ἀαρών λέγων ... διασεῖλαι ἀνά μέσον τῶν ἀγίων καί τῶν βεβήλων καί ἀνά μέσον τῶν ἀκαθάρτων καί τῶν καθαρῶν». Συνεπῶς, ἅγιος εἶναι ὁ ἀφιερωμένος στόν Θεό καί ἅγια ὅσα ἀντικείμενα εἶναι σέ λειτουργική χρήση. Τέλος, ε) Ἡ διάκριση μεταξύ καθαρῶν καί ἀκαθάρτων σχετιζόταν ἄμεσα μέ τήν ἄσκηση τῆς λατρείας, γι' αὐτό καί ὁ μωσαϊκός νόμος μέ μία σειρά ἀπό λατρευτικές διατάξεις, γνωστές ὡς νόμος τῆς νομικῆς καθαρότητος, πού περιλαμβάνεται στά κεφάλαια 11-13 τοῦ βιβλίου τοῦ *Λευιτικοῦ*, ζητεῖ μέ ἐπιτακτικό τρόπο τήν τήρηση αὐτῆς τῆς τελετουργικῆς καθαρότητος, πού ἀφοροῦσε σέ ἐξωτερικά στοιχεῖα, προκειμένου νά ἐπιτευχθεῖ ἡ ἠθική (ἐσωτερική) καθαρότης²⁵. Ἐτσι καθαρὸ ἐθεωρεῖτο τό πρόσωπο, ζῶο ἢ πρᾶγμα, μέ τό ὅποιο κάποιος Ἰσραηλίτης μποροῦσε νά ἔλθει σέ ἐπαφή ἢ νά ἀκουμπήσει χωρίς νομικό κώλυμα²⁶. Ἡ ἀκαθαρσία ἦταν συνώνυμη τῆς ἐλλείψεως ἀγιότητος, συνεπῶς ἦταν ἀσυμβίβαστη πρὸς τήν ἀγιότητα τοῦ Θεοῦ²⁷.

Τό 13ο κεφ. τοῦ βιβλίου τοῦ *Λευιτικοῦ* ἀρχίζει μέ τίς ὁδηγίες πού ἔδωσε ὁ Θεός στόν Μωυσή καί στόν Ἀαρών σχετικά μέ αὐτό πού ἡ Βιβλική παράδοση χαρακτήρισε ὡς «λέπρα»: ἐάν κάποιος παρουσίαζε στό δέρμα του ἕνα πρήξιμο, ἐξάνθημα ἢ κηλίδα πού θά μποροῦσε νά ἐξελιχθεῖ σέ πληγή λέπρας, αὐτός θά ἔπρεπε νά ὀδηγηθεῖ στόν ἱερέα Ἀαρών ἢ σέ ἕναν ἀπό

²³ Ὁ.π., σ. 328.

²⁴ Ἐξ. 19,6. Βλ. Br.S. Childs, *Old Testament Theology*, σ. 94.

²⁵ Πρβλ. Στ. Καλαντζάκη, *Εἰσαγωγή*, σ. 331. Πρβλ. Μ. O'Conor - J. Fitzmyer-Carminac, *New Jerome Biblical Commentary*, New York 2000, σ. 69. Βλ. ἐπίσης, ἐπ' αὐτοῦ L. Köhler, *Old Testament Theology*, transl. by A. S. Todd, The Westminster Press, Philadelphia 1957, σ. 165, ὅπου ἐπισημαίνεται ὅτι ἡ κλήση τοῦ λαοῦ στήν «ἀγιότητα» εἶναι κάλεσμα γιά τήν πραγμάτωση τῆς σχέσης του μέ τόν Θεό, σχέση στήν ὁποία ἦδη βρίσκεται.

²⁶ Ἄλλωστε μέ τήν ἐπιδίωξη τῆς τηρήσεως τῆς καθαρότητος γίνεται ἀντιληπτό ὅτι ἡ ζωή τοῦ καθενός Ἰσραηλίτη ἦταν στενά συνδεδεμένη μέ τή ζωή τῶν ἄλλων συμπατριωτῶν του, γι' αὐτό καί ἡ κοινότητα ὑπερτεροῦσε σέ σχέση μέ τό ἄτομο, βλ. L. Köhler, *Old Testament Theology*, 165. Αὐτή ἡ θεώρηση μάλλον ἀποσκοποῦσε καί στήν ἀποφυγή περαιτέρω μόλυσμου τῆς κοινότητος, βλ. E. Lieber, "Skin Diseases", 594.

²⁷ Πρβλ. Στ. Καλαντζάκη, *Εἰσαγωγή*, σσ. 331-332. R. Albertz, *Ἱστορία τῆς Θρησκείας τοῦ Ἰσραήλ*, μτφρ. Πολυξένης Ἀντωνοπούλου, ἐκδ. «Ἄρτος Ζωῆς», Ἀθήνα 2009, σ. 126.

τούς ιερείς γιούς του. Ο ιερέας τότε θά εξέταζε τήν πληγή στό δέρμα κι ἄν οἱ τρίχες τῆς εἶχαν γίνει ἄσπρες καί ἡ ἐπιφάνειά τῆς φαινόταν βαθύτερη ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ γύρω δέρματος, τότε ἐπρόκειτο γιά πληγή λέπρας. Ὁ ιερέας ἔπρεπε νά χαρακτηρίσει τόν ἄνθρωπο ἀκάθαρτο²⁸. Σέ περίπτωση, ὅμως, πού ἡ κηλίδα ἦταν ἄσπρη, ἡ ἐπιφάνειά τῆς δέν ἦταν βαθύτερη ἀπό τό γύρω δέρμα καί οἱ τρίχες δέν εἶχαν ἀσπρίσει, τότε ὁ ιερέας ἔπρεπε νά ἀπομονώσει τόν ἄρρωστο γιά ἑπτά ἡμέρες²⁹. Ἡ ἐξέταση θά ἐπαναλαμβάνόταν τήν ἐβδόμη ἡμέρα καί ἐάν ἡ πληγή παρέμενε στάσιμη καί δέν εἶχε ἀπλωθεῖ στό δέρμα, ὁ ἄνθρωπος ἔπρεπε νά παραμείνει σέ ἀπομόνωση γιά ἄλλες ἑπτά ἡμέρες. Τότε θά ἐπανεξεταζόταν γιά δευτέρη φορά. Ἐφόσον διαπιστωνόταν ὅτι ἡ πληγή εἶχε ξεραθεῖ καί δέν εἶχε ἐπεκταθεῖ στό δέρμα, τότε θά κρινόταν καθαρός. Ἐπρόκειτο ἀπλῶς γιά ἓνα ἐξάνθημα. Ὁ ἄνθρωπος θά ἔπλενε τά ρούχα του καί θά καθίστατο τελετουργικά καθαρός. Ἄν πάλι τό ἐξάνθημα εἶχε ἀπλωθεῖ ἐπάνω στό δέρμα, ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος εἶχε ἐπισκεφθεῖ τόν ιερέα γιά νά τόν κρίνει καθαρό, τότε θά ἔπρεπε νά παρουσιαστῆί στόν ιερέα ἐκ νέου. Ἐάν τό ἐξάνθημα τοῦ ἀνθρώπου εἶχε ἀπλωθεῖ στό δέρμα, ἐπρόκειτο γιά λέπρα καί ὁ ἄνθρωπος ἔπρεπε νά χαρακτηρισθεῖ ἀκάθαρτος³⁰. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ ἐπόμενοι στίχοι τοῦ κεφαλαίου, καθῶς σ' αὐτούς περιγράφεται ἡ χρόνια λέπρα τῆς ὁποίας τά χαρακτηριστικά ἦταν τό ἄσπρο πρήξιμο στό δέρμα, τό ὁποῖο εἶχε μεταβάλλει καί τό χρῶμα τῶν τριχῶν σέ ἄσπρο, τό οἴδημα ὅμως συνοδευόταν ἀπό ἀνοικτή πληγή. Τότε ὁ ἄνθρωπος δέν θά ἔμπαινε σέ ἀπομόνωση, γιατί πλέον ἦταν φανερά ἀκάθαρτος³¹. Ἀπό τούς στίχους πού διακρίνει τήν καθαρότητα ἢ μή κάποιου, ἀκόμη κι ἄν ὁλόκληρο τό σῶμα του ἔχει γίνει λευκό, εἶναι ἡ ἀνοικτή

²⁸ Γιά τήν ἀπόδοση τοῦ κειμένου στή Νεοελληνική γλῶσσα βλ. ἐπίσης, *Ἡ Ἁγία Γραφή*, μετάφραση ἀπό τά πρωτότυπα κείμενα, ἐκδ. Ἑλληνική Βιβλική Ἐταιρεία, Ἀθήνα 1997, σ. 137. *Λευ.* 13,3: «καί ὄψεται ὁ ιερεὺς τήν ἀφήν ἐν δέρματι τοῦ χρωτός αὐτοῦ καί ἡ θριξ ἐν τῇ ἀφῆ μεταβάλλει λευκή καί ἡ ὄψις τῆς ἀφῆς ταπεινὴ ἀπὸ τοῦ δέρματος τοῦ χρωτός ἀφῆ λέπρας ἐστὶν καί ὄψεται ὁ ιερεὺς καί μιανεῖ αὐτόν».

²⁹ *Λευ.* 13,4: «εἰάν δὲ τηλαυγὴς λευκὴ ἢ ἐν τῷ δέρματι τοῦ χρωτός καί ταπεινὴ μὴ ἢ ἡ ὄψις αὐτῆς ἀπὸ τοῦ δέρματος καί ἡ θριξ αὐτοῦ οὐ μετέβαλεν τρίχα λευκὴν αὐτῆ δὲ ἐστὶν ἀμαυρά καί ἀφοριεῖ ὁ ιερεὺς τήν ἀφήν ἑπτὰ ἡμέρας».

³⁰ *Λευ.* 13,7-8 «εἰάν δὲ μεταβαλοῦσα μεταπέση ἡ σημασία ἐν τῷ δέρματι μετὰ τὸ ιδεῖν αὐτόν τὸν ιερέα τοῦ καθαρῆσαι αὐτόν καί ὀφθήσεται τὸ δεύτερον τῷ ιερεί καί ὄψεται αὐτόν ὁ ιερεὺς καί ἰδοὺ μετέπεσεν ἡ σημασία ἐν τῷ δέρματι καί μιανεῖ αὐτόν ὁ ιερεὺς λέπρα ἐστὶν»

³¹ *Λευ.* 13,11 «λέπρα παλαιουμένη ἐστὶν ἐν τῷ δέρματι τοῦ χρωτός ἐστὶν καί μιανεῖ αὐτόν ὁ ιερεὺς καί ἀφοριεῖ αὐτόν ὅτι ἀκάθαρτός ἐστιν».

πληγή. Μόνο όταν εκείνη έπουλωθει και άποκτήσει λευκό χρώμα, τότε ο άνθρωπος θα άνακηρυχθεί καθαρός³².

Η βιβλική περιγραφή τής ασθένειας κατακλείεται από τήν έντολή του Θεού ότι ο λεπρός έπρεπε να ένδυθει σκισμένα ρούχα, να μήν έχει κάλυμμα στο κεφάλι του, να σκεπάζει τό κάτω μέρος του προσώπου του και να φωνάζει «άκάθαρτος». Μέ τόν τρόπο αυτό θα προειδοποιούσε τούς συμπατριώτες του, ώστε να μήν τόν πλησιάσουν ή, πολύ περισσότερο, να μήν τόν άκουμπήσουν και καταστούν και εκείνοι άκάθαρτοι³³. Για όσο χρόνο διαρκούσε ή ασθένειά του θα θεωρούνταν άκάθαρτος και θα έπρεπε να ζει μακριά από τό στρατόπεδο τών Ίσραηλιτών³⁴.

Σημειωτέον ότι ή άναφορά του βιβλίου του *Λευιτικού* στην ασθένεια πού έχει περιγραφεί ως λέπρα, δέν περιορίζεται μόνο στον άνθρωπο, αλλά και στά ένδύματα, άκόμη και στους τοίχους τών οικιών³⁵. Στίς αντίστοιχες βιβλικές διηγήσεις παρέχονται από τόν Θεό όδηγίες προς τόν Μωυσή και τόν Άαράν για τόν καθαρισμό τους. Έπιφορτισμένοι μέ τήν αντιμετώπιση τής λέπρας και τήν διαπίστωση καθαρισμού από αυτή ήταν και πάλι οι ιερείς³⁶. Τό στοιχείο αυτό έπιτρέπει στον άναγνώστη να κατανοήσει ότι οι όδηγίες του Θεού προς τούς έντεταλμένους του συνέτειναν περισσότερο

³² *Λευ.* 13,15 «και όψεται ο ιερεύς τόν χρώτα τόν ύγιή και μιανεί αυτόν ο χρώς ο ύγιής ότι άκάθαρτός έστιν λέπρα έστιν». Δέν είναι τυχαίο τό γεγονός ότι τό διακριτικό σημείο τής καθαρότητας ή μή του άσθενούς ήταν ή πληγή, διότι τό κεφάλαιο έντάσσεται σέ μία ευρύτερη ένότητα πού γίνεται λόγος περί διαφόρων ρεύσεων του ανθρώπινου σώματος προετοιμάζοντας τόν λαό για τή θεσμοθέτηση τής έορτής του Έξυλασμού στο 16ο κεφ. του *Λευτικού*.

³³ Βλ. “3. Mose, 13:45”, στο: *Septuaginta Deutsch*, Erläuterung und Kommentare zum griechischen Alten Testament (ed. M. Karrer und W. Kraus), Bd. 1 Genesis bis Makkabäer, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 2011, σ. 378.

³⁴ *Λευ.* 13,45-46: «και ο λεπρός εν ψ̄ έστιν ή άφή τά ίμάτια αυτού έστω παραλελυμένα και ή κεφαλή αυτού άκατακάλυπτος και περι τό στόμα αυτού περιβαλέσθω και άκάθαρτος κεκλήσεται πάσας τās ήμέρας όσας αν̄ ή έπ' αυτού ή άφή άκάθαρτος αν̄ άκάθαρτος έσται κεχωρισμένος καθήσεται έξω τής παρεμβολής έσται αυτού ή διατριβή».

³⁵ *Λευ.* 13,47-59 και 14,33-57. Πρβλ. E. Lieber, “Skin Diseases”, 594.

³⁶ Έκτός τών άλλων καθηκόντων, όπως ή θυσία, ή τάξη στον Ναό, ή άνανέωση τών άρτων τής προθέσεως, οι ιερείς ήταν έπιφορτισμένοι και μέ ιατρικά καθήκοντα, αλλά και καθήκοντα φαρμακοποιών, αφού άσχολούνταν μέ τή συντήρηση τών διαφόρων βοτάνων. Άργότερα, όμως, περιορίσθηκαν τά καθήκοντα ιατρικής φύσεως τών ιερέων μόνο στην περίπτωση τής λέπρας (βλ. Β. Βέλλα, *Έβραϊκή Άρχαιολογία*, Πανεπιστημιακά Παραδόσεις, Έν Αθήναις 1977, σ. 55). Είναι άξιο παρατηρήσεως ότι οι ιερείς αντιμετώπιζον τίς περιπτώσεις τής βιβλικής λέπρας, στίς βιβλικές διηγήσεις όμως δέν γίνεται λόγος περί θεραπείας τής.

στήν αυστηρή τήρηση της τελετουργικής καθαρότητας των Ἰσραηλιτῶν, ὥστε αὐτή νά διασφαλίζεται κατά τή συμμετοχή τους στή λατρεία, προφανῶς σέ πλήρη ἀντιδιαστολή πρὸς τίς διάφορες τελεουργίες τῶν εἰδωλολατρῶν.

Στό 14ο κεφ. τοῦ *Λευτικοῦ* περιγράφονται οἱ θυσίες πού πρέπει νά προσφέρει ὁ ἱερέας, ὅταν διαπιστώσει τήν καθαρότητα τοῦ ἀσθενοῦς. Ὅλες εἶναι θυσίες ἐξιλέωσης, πράγμα πού σημαίνει, πῶς ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀποδεχθεῖ ὅτι τιμωρήθηκε ἀπό τόν Θεό γιά κάποια ἁμαρτία του καί μέ τόν καθαρισμό του ἀποκαθίσταται ἡ σχέση τους.

Ἀπό τά ἀνωτέρω καθίσταται εὐκρινές ὅτι αὐτό πού ἡ Βίβλος χαρακτηρίζει ὡς «λέπρα» ἀναφέρεται σέ διάφορες δερματικές καταστάσεις, γιά τίς ὁποῖες ὅμως δέν ὑπάρχει πλήρης ἱατρική περιγραφή. Ἡ πηγή τοῦ *Ἱερατικοῦ Κώδικα* (550 π.Χ. μεταιχμαλωσιακή περίοδος)³⁷ παρουσιάζει κάποια συμπτώματα, τά ὁποῖα δέν δύνανται νά διαγνωσθοῦν μέ βάση τίς σύγχρονες ἱατρικές γνώσεις³⁸. Ἄλλωστε, σύμφωνα μέ τήν βιβλική διήγηση γιά τήν ἀντιμετώπισή της ἦταν ἐπιφορτισμένος ὁ ἱερέας καί ὄχι ὁ γιατρός. Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο πού ἔρχεται νά προστεθεῖ γιά τήν κατανόηση τοῦ ὅρου «τσαρά ἄθ» ἀπό τήν *Παλαιά Διαθήκη*, εἶναι τό γεγονός πῶς θεωρεῖται ἀμφίβολο ὅτι ἡ λέπρα ὑφίστατο στήν περιοχή τῆς ἀρχαίας Ἑγγύς Ἀνατολῆς τήν ἐποχή τῆς *Παλαιᾶς Διαθήκης*. Αὐτό προκύπτει ἀπό τήν ἔλλειψη σχετικοῦ πηγαίου ὕλικου. Ἀπουσιάζουν, ἐπίσης, ἱστορικές μαρτυρίες γιά τήν ὑπαρξη τῆς ἀσθένειας στήν περιοχή πρὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου³⁹. Ἐπιπροσθέτως, ἀπό τήν ἐπιστήμη τῆς ἀνθρωπολογίας δέν μνημονεύονται εὐρήματα πρὶν τόν 6ο αἰ. μ.Χ., πού νά δείχνουν ἀλλαγές στόν σκελετό τῶν ἀνθρώπων, καθῶς αὐτές ἀποτελοῦσαν ἕνα ἀπό τά χαρακτηριστικά τῆς ἀσθένειας τῆς λέπρας.

Δέν ὑπάρχουν βιβλικές μαρτυρίες πού ἀναφέρονται στόν θάνατο κάποιου ἀπό λέπρα. Ἡ ἔξωσή τους ἀπό τό στρατόπεδο ἢ ἀργότερα ἀπό τήν πόλη ἰσοδυναμοῦσε μέ κοινωνικό θάνατο γι' αὐτούς, οἱ ὁποῖοι ἔπρεπε νά εἶναι ἀποκομμένοι ἀπό τήν κοινότητα.

Κατά μία ἐρμηνευτική προσέγγιση τῆς διηγῆσεως τοῦ 13ου κεφ. τοῦ *Λευτικοῦ* ὑπῆρξε κάποια παράδοση, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ Φαραώ, πού εἶχε διατάξει τή θανάτωση τοῦ Μωυσῆ, ἦταν καί ὁ πρῶτος πού κτυπήθηκε ἀπό τήν ἀσθένεια καί τελικά πέθανε ἀπό αὐτή. Λέγεται μάλιστα ὅτι ἡ

³⁷ E. Zenger, *Einleitung*, σ. 93.

³⁸ Βλ. "Leprosy", *AncB*, 278. E. Lieber, "Skin Diseases", 594.

³⁹ "Leprosy", *AncB*, 278.

ἀσθένεια ξεκίνησε από την Αίγυπτο και μετά εξαπλώθηκε στη Συρία⁴⁰. Ἄν, βέβαια, ἡ ὑπόθεση αὐτή ἰσχύει, τότε δικαιολογεῖται καί ἡ περιγραφή τῆς ἀσθένειας στόν πάπυρο τοῦ Ebers.

Ἐξ ὧσων ἔχουν ἀναφερθεῖ φαίνεται ὅτι αὐτό πού, συνήθως, ὀνομάζεται «λέπρα» στήν Ἁγία Γραφή εἶναι ἐντελῶς διαφορετικῆς φύσεως ἀπό τήν πραγματική ἀσθένεια. Μᾶλλον πρόκειται γιά μία συγκεκριμένη μάστιγα πού ὁ Θεός ἐπέτρεψε νά ἐμφανιστεῖ, προκειμένου νά παιδαγωγῆσει τόν λαό του ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς εἰδωλολατρίας τῆς Αἰγύπτου⁴¹. Ἄλλωστε τά παραδείγματα, ὅπως αὐτό τῆς Μαριάμ, πού προσκομιζέει ἡ *Παλαιά Διαθήκη*, ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ ἀσθένεια παραχωρεῖται ἀπό τόν Θεό στούς ἀνθρώπους προκειμένου νά τούς συνετίσει, ὥστε νά μετανοήσουν γιά τήν ἁμαρτία τους.

Ἡ θεραπεία τοῦ Νεεμάν ἀπό τόν προφήτη Ἐλισαῖο

Ἡ περίπτωση τοῦ Σύρου ἀξιωματοῦχου Νεεμάν περιγράφεται ἀπό τή διήγηση τοῦ *Β' Βασιλειῶν*, κατὰ τόν στενό κανόνα, *Δ' Βασιλειῶν*, κατὰ τούς Ο', κεφ. 5,1-27. Ἐάν ἰσχύει ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ ἀσθένεια ξεκίνησε ἀπό τήν Αἴγυπτο καί στή συνέχεια εξαπλώθηκε στή Συρία, τότε τό παράδειγμα τοῦ Νεεμάν ἀποκτᾶ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ εἶναι τό μοναδικό παράδειγμα ἄλλοεθνούς, εἰδωλόλατρη, ὁ ὁποῖος θεραπεύεται ἀπό τόν προφήτη Ἐλισαῖο. Ἡ διήγηση ἐντάσσεται στόν λεγόμενο κύκλο τῶν προφητῶν Ἡλία-Ἐλισαίου καί ἀπηχεῖ τήν σταθερή πίστη τῶν προφητῶν τοῦ 10ου-9ου αι. π.Χ. στή μοναδικότητα καί παντοδυναμία τοῦ Γιαχβέ ἔναντι τῆς εἰδωλολατρίας τοῦ Βάαλ.

Ὁ Νεεμάν, ἀρχιστράτηγος τῶν συριακῶν δυνάμεων, ἔχαιρε τῆς ἀπολύτου ἐκτιμῆσεως τοῦ βασιλιᾶ του, ἀφοῦ ὁ Θεός εἶχε ἐπιτρέψει τήν ἥττα τῶν Ἰσραηλιτῶν καί τήν νίκη τῶν συριακῶν στρατευμάτων. Σέ μία ἀπό τίς ἐπιδρομές τῶν Σύρων αἰχμαλωτίστηκε μία μικρή Ἰσραηλίτισσα, ἡ ὁποία ἔγινε δούλη τῆς συζύγου τοῦ Νεεμάν. Ὁ Νεεμάν ὅμως ἦταν λεπρός. Ἡ Ἰσραηλίτισσα δούλη μίλησε στήν κυρία της γιά τόν προφήτη πού βρισκόταν στή Σαμάρεια, ὁ ὁποῖος μπορούσε νά θεραπεύσει τή λέπρα τοῦ κυρίου της. Ὁ Νεεμάν ἀπευθύνθηκε στόν βασιλιά του καί ἐκεῖνος μέ τή σειρά του, τοῦ ἔδωσε μία ἐπιστολή γιά τόν βασιλιά τοῦ Ἰσραήλ ζητώντας του νά θερα-

⁴⁰ M. Henry, "Leviticus", Bible Works version 10.0.4.114, copyright 2015 (ἡμερομηνία ἀνάκτησης 9.3.2021).

⁴¹ Ὁ.π. Ἐπ' αὐτοῦ βλ. ἐπίσης "Leprosy", *AncB*, 278.

πέυσει τόν Νεεμάν από τή λέπρα του. Ὁ ἀξιωματοῦχος ἔφυγε μέ πολλά καί πλούσια δῶρα γιά τό ταξίδι του. Ὁ βασιλιάς τοῦ Ἰσραήλ θορυβήθηκε μέ τήν ἄφιξη τοῦ Σύρου στό βασιλείο του, ἐνῶ δήλωσε τήν ἀδυναμία του νά τόν θεραπεύσει ἀπό τήν ἀσθένεια. Ἐπειδή, μάλιστα, φοβήθηκε στρατιωτική ἐμπλοκή, ἔσκισε τά ρούχα του, σέ ἐνδειξη ἀγανακτήσεως. Ὃταν ὁ προφήτης Ἐλισαῖος ἔμαθε τήν ἐξέλιξη αὐτή, ζήτησε ἀπό τόν βασιλιά τοῦ Ἰσραήλ νά ἀποστείλει τόν Νεεμάν σ' ἐκεῖνον. Ὁ Ἐλισαῖος, ἀντί νά παρουσιαστεῖ ἐνώπιον τοῦ Νεεμάν, ὅπως θά ἦταν ἀναμενόμενο, ἔστειλε κάποιον δικό του ἄνθρωπο νά τοῦ ζητήσῃ νά λουστεῖ στόν Ἰορδάνη ἑπτά φορές καί τότε θά λάμβανε τήν κάθαρση. Ὁ Σύρος ἐξοργίσθηκε, γιατί ἀνέμενε ὅτι ὁ Ἐλισαῖος θά ἐπικαλοῦνταν τό ὄνομα τοῦ Θεοῦ, στή συνέχεια θά ἀκουμποῦσε τό χέρι του ἐπάνω στό ἄρρωστο σημεῖο τοῦ σώματός του καί θά θεράπευε τή λέπρα. Ὃσο γιά τήν πλύση του στά νερά τοῦ Ἰορδάνη θεωώρησε ὅτι καί οἱ ποταμοί τῆς πατρίδας του θά τοῦ προσέφεραν τό ἴδιο ἀποτέλεσμα. Μέ παρέμβαση, ὅμως, κάποιου ὑπηρέτη του ὁ Νεεμάν ἄλλαξε γνώμη καί τελικά καθαρίσθηκε. Τότε ἐπέστρεψε στόν ἄνθρωπο τοῦ Θεοῦ καί ὁμολόγησε ἐνώπιον τῆς συνοδείας του ὅτι γνωρίζει πλέον πῶς μόνο στόν Ἰσραήλ ὑπάρχει ἀληθινός Θεός, πουθενά ἄλλοῦ. Δύο ἀκόμη εἶναι τά στοιχεῖα πού προστίθενται στή διήγηση: ἡ ἄρνηση μετ' ἐπιτάσεως τοῦ Ἐλισαίου νά ἀποδεχθεῖ τά δῶρα τοῦ Νεεμάν καί ἡ ἐπιστροφή τῆς λέπρας τοῦ Νεεμάν στόν δούλο τοῦ Ἐλισαίου καί στούς ἀπογόνους του. Αὐτό συνέβη διότι μέ πονηρό τρόπο ἔτρεξε πίσω ἀπό τόν Νεεμάν καί ζήτησε ἐκ μέρους τοῦ Ἐλισαίου μερίδιο ἀπό τά δῶρα, δῆθεν γιά δύο νέους ἀπό μία ὁμάδα προφητῶν, ἐνῶ στήν πραγματικότητα τά φύλαξε γιά τόν ἑαυτό του.

Ἡ διήγηση παρουσιάζει πλούσιο ἐνδιαφέρον, καθώς ἐστιάζει στά ἀκόλουθα σημεῖα: α) Οἱ στίχοι 1-3 ἐκφράζουν εἰρωνική διάθεση ὡς πρὸς τό ποιός εἶναι ὁ πραγματικός κύριος. Ὡς «κύριος» ἀναφέρεται ὁ βασιλιάς τοῦ Νεεμάν, «κύριο» ἀποκαλεῖ ἡ νεαρή ὑπηρέτρια τόν Νεεμάν, Κύριος ὅμως εἶναι ὁ Θεός τοῦ Ἰσραήλ, ὁ ὁποῖος ἐπιτρέπει τήν καταβολή τῶν ἰσραηλιτικῶν στρατευμάτων ἀπό τούς Σύρους. Βεβαίως, ἡ παρατήρηση αὐτή ἀφορᾷ στό κείμενο τῶν Ο' καί ὄχι στό Μασωριτικό, ὅπου ἐκεῖ χρησιμοποιοῦνται ἀντιστοιχῶς οἱ ὄροι «melech Aram», «βασιλιάς τῆς Συρίας», (5,1)· «adonaw» (οὐσιαστικό μέ ἀντωνυμικό ἐπίθημα τρίτου προσώπου ἐνικῶ ἀριθμοῦ) (5,1) «κύριός του» καί «adoni» (οὐσιαστικό μέ ἀντωνυμικό ἐπίθημα α' κοιν. προσώπου ἐνικῶ ἀριθμοῦ) «κύριός μου» (5,3)⁴². Μετά

⁴² Πρβλ. «Basileion IV, 5, 1-3», *Septuaginta Deutsch*, 991. Γενικότερα, ὅμως, ἡ εἰρωνική

τή θεραπεία του, ο Νεεμάν όμολογεί δημόσια ότι πλέον αναγνωρίζει πώς μόνο στον Ίσραήλ ύπάρχει Θεός και πουθενά άλλου. β) Ἡ παρουσία τοῦ Θεοῦ καί ἡ λυτρωτική του ἐπέμβαση δέν εἶναι ἀποκλειστικό προνόμιο τῶν Ἰσραηλιτῶν, ἀλλά ὄλων τῶν ἀνθρώπων, εἴτε πιστῶν εἴτε εἰδωλολατρῶν. Ὁ Νεεμάν, ἄν καί Σῦρος εἰδωλάτρης καί ἐχθρός τοῦ Ἰσραήλ, θεραπεύεται ἀπό τόν Θεό. γ) Τή σωτηρία τοῦ Νεεμάν δέν ἐργάζεται ὁ προφήτης Ἐλισαῖος, ἀλλά εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Θεός αὐτός πού κυριαρχεῖ στή ζωή καί τόν θάνατο (στ. 5,7)⁴³. Τό γεγονός ὅτι ὁ Ἐλισαῖος δέν παρουσιάζεται ἐνώπιον τοῦ Νεεμάν, ἀλλά τοῦ διαμηνύει τί πρέπει νά κάνει, δέν δείχνει ἀδιαφορία γιά τό πρόβλημά του· ἀντιθέτως, ἀποδεικνύει μέ αὐτό ὅτι ἡ πολυπόθητη θεραπεία θά εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐνέργειας τοῦ Θεοῦ. Ὁ Ἐλισαῖος δρᾷ ὡς γνήσιος προφήτης τοῦ Θεοῦ, διότι δέν ἀκολουθεῖ ἕνα τυπικό ἐξορκισμοῦ πού ἦταν γνωστό στό χῶρο τῆς Μεσοποταμίας ὡς *asiru*⁴⁴, ἀλλά ἐμπιστεύεται ἀπόλυτα τόν παντοδύναμο Θεό. δ) Ἡ διήγηση μέ κατηγορηματικό τρόπο ἀπαγορεύει τόν χρηματισμό τοῦ ἀνθρώπου τοῦ Θεοῦ γιά τή θεραπεία τοῦ Νεεμάν. Ὁ χρηματισμός ἀποτελοῦσε ἴδιο χαρακτηριστικό τῶν ψευδοπροφητῶν⁴⁵, γεγονός πού στηλιτεύεται καί σέ ἄλλα βιβλία τῆς *Παλαιᾶς Διαθήκης*. Ἡ διήγηση, ἐκτός τῶν ἄλλων, πρέπει νά εἰδωθεῖ σέ ἀντιδιαστολή πρὸς τή λατρεία τῶν εἰδωλολατρικῶν θεοτήτων, κυρίως τήν λατρεία τοῦ Βάαλ⁴⁶.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω γίνεται κατανοητό ὅτι ἡ κάθαρση τῶν νοουμένων

διάθεση στίς διηγήσεις τῆς ἐβραϊκῆς Βίβλου δέν ἀπουσιάζει. Περισσότερα ἐπ' αὐτοῦ J. C. L. Gibson, "The Anatomy of Hebrew Narrative Poetry", *Understanding Poets and Prophets*, Essays in Honour of Georde Wishart Anderson (ed. A. Graeme Auld), *JSOT Suppl. Series* 152, Sheffield 1993, σ. 147.

⁴³ B. Lehnart, *Prophet und König im Nordreich Israel*, Studien zur sogenannten vor-klassischen Prophetie im Nordreich Israel anhand der Samuel-, Elija- und Elischa- Überlieferungen, *Vetus Testamentum Suppl.* vol. XCVI, Brill, Leiden 2003, σ. 433. Ἀξιοσημείωτο εἶναι τό γεγονός ὅτι τά θαύματα τοῦ Ἐλισαίου ἀποτελοῦν μέρος τῆς ἀποστολῆς του γιά τή μεταστροφή τοῦ ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ καί ὄχι μόνο, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ διήγηση τῆς θεραπείας τοῦ Νεεμάν, βλ. E. Koskeniemi, *The Old Testament miracle-workers in early Judaism*, *Wissenschaftlichen Untersuchungen zum Neuen Testament 2. Reihe*, Mohr Siebeck, Tübingen 2005, σ. 206.

⁴⁴ B. Lehnart, *Prophet und König*, σ. 433.

⁴⁵ Πρβλ. τό 3ο κεφ. τοῦ βιβλίου τοῦ προφήτου Μιχαῖα ὅπου γίνεται ἐκτενής ἀναφορά στήν ψευδοπροφητεία, βλ. N. Παπαδόπουλου, *Ἐπόμνημα στό βιβλίον τοῦ Μιχαῖα*, ἐκδ. «Ἐννοια», Ἀθήνα 2003, σ. 113.

⁴⁶ R. Albertz, *Ἱστορία τῆς θρησκείας τοῦ Ἰσραήλ*, μτφρ. Πολυξένης Ἀντωνοπούλου, ἐκδ. «Ἄρτος Ζωῆς», Ἀθήνα 2006, σσ. 320-321.

ώς λεπρών στοχεύει στην καλλιέργεια τῆς ἐμπιστοσύνης τους πρὸς τὸν Θεό. Αὐτό δείχνει καί τὸ παράδειγμα τοῦ Νεεμάν, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν πατρίδα ζητᾶ νὰ πάρει λίγο χῶμα ἀπὸ τὴ γῆ τῆς Σαμάρειας. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό ἐξέφρασε τὴ συνήθη ἀντίληψη τῶν ἀνθρώπων τῆς ἀρχαίας Ἑγγύς Ἀνατολῆς ὅτι ἡ δύναμη τῆς θεότητας ἦταν περιορισμένη σὲ γεωγραφικά ὄρια. Μὲ τὸ ἴδιο σκεπτικό ὁ Νεεμάν ἐκδήλωσε τὴν ἐπιθυμία του νὰ αἰσθάνεται ἀσφαλῆς ὑπὸ τὴν διαρκῆ προστασία τοῦ Θεοῦ στὸ πλευρό του.

Οἱ ἀναφορές τῆς Καινῆς Διαθήκης – Τὰ θαύματα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ

Ὅλες οἱ ἀναφορές τῆς *Καινῆς Διαθήκης* στὴ λέπρα ἢ στοὺς λεπρούς σχετίζονται μὲ τὸ ἐπὶ γῆς ἔργο, τὴ διδασκαλία καί τὰ θαύματα τοῦ Χριστοῦ.

Στὴ διδασκαλία του ὁ Χριστός ἀναφέρεται στὴ θεραπεία τοῦ Νεεμάν ἀπὸ τὸν προφήτη Ἐλισαῖο ὡς τοῦ μοναδικοῦ παραδείγματος θεραπείας στὴν *Παλαιὰ Διαθήκη* (Λουκ. 4,27), παρότι ὑπῆρχαν πολλοὶ ἀσθενεῖς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ὁ Χριστός ἀνέφερε τὸ παράδειγμα τῶν προφητῶν θέλοντας νὰ τονίσει ὅτι τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ ἐκτείνεται ὄχι μόνον στοὺς Ἰσραηλίτες ἀλλὰ καί στοὺς εἰδωλολάτρεις. Διότι –ὅπως τόνισε συχνά στὸ κήρυγμά του ὁ Χριστός– συνάντησε μεγαλύτερη πίστη στοὺς Ἐθνικούς ἀπὸ ὅ,τι στοὺς Ἰσραηλίτες⁴⁷. Τὸ κήρυγμα τοῦ Ἰησοῦ στὴ συναγωγή τῆς Ναζαρέτ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἐξοργιστοῦν οἱ Ἰουδαῖοι τῆς ἐποχῆς, νὰ τὸν βγάλουν ἐκτὸς πόλεως καί στὴ συνέχεια νὰ ἐπιχειρήσουν νὰ τὸν γκρεμίσουν. Ὁ Χριστός, ὁμως, πέρασε ἀνάμεσά τους καί ἔφυγε.

Ἡ θεραπεία τοῦ λεπροῦ παρατίθεται καί ἀπὸ τοὺς τρεῖς Συνοπτικοὺς (*Ματθ.* 8,1-4· *Μάρκ.* 1,40-45· *Λουκ.* 5,12-16). Ἡ βιβλικὴ διήγηση κάνει λόγο γιὰ ἓναν ἄνθρωπο, τοῦ ὁποῖου τὸ σῶμα ἦταν γεμᾶτο λέπρα⁴⁸. Ἄν καί ἡ διήγηση δέν ἀναφέρει τὸ σημεῖο τῆς συνάντησής του μὲ τὸν Χριστό, εἶναι προφανές ὅτι αὐτὴ γίνεται ἐκτὸς τῆς πόλης τῆς Καπερναοῦμ ἀπὸ

⁴⁷ M. Henry Commentary, “Luke”, Bible Works version 10.0.4.114, copyright 2015 (ἡμερομηνία ἀνάκτησης 9.3.2021).

⁴⁸ Πρβλ. G. Kadigiannopoulos, G. Nikolaou, A. Galanopoulos, “Illness and Disability in the New Testament and the Koran”, *Archives of Hellenic Medicine* 2020, 37(4), 536-541, ὅπου σύμφωνα μὲ τοὺς συγγραφεῖς τοῦ ἄρθρου τονίζεται ὅτι ἡ ἀντιμετώπιση τῶν ἀσθενῶν γενικότερα στίς διηγήσεις τῆς Καινῆς Διαθήκης παρουσιάζουν μεγαλύτερη εὐαισθησία καί φιλικὴ διάθεση στὴν προσέγγιση τοῦ ἀνθρώπινου πόνου. Βέβαια καί στὰ δύο θρησκευτικὰ κείμενα ὑπάρχει κοινὴ θεώρηση ὅτι ἡ ἀσθένεια πηγάζει ἀπὸ τὴν ἁμαρτία.

τήν όποία έχει αναχωρήσει ό Χριστός⁴⁹. Όταν ό λεπρός άνδρας είδε τόν Χριστό έπεσε μέ τό πρόσωπο στή γή καί τόν παρακαλούσε: «ίδών δέ τόν Ίησοϋν, πεσών επί πρόσωπον έδεήθη αϋτου λέγων· κύριε, έάν θέλης δύνασαι με καθαρίσαι» (Λουκ. 5,12). Τά λόγια του λεπρού άποδεικνύουν τήν πίστη του πώς ό Χριστός δύναται νά τόν καθαρίσει από τήν άσθένεια· γι' αϋτό έπαφίεται στή θέληση του Χριστου νά τόν θεραπεύσει. Δέν πρόκειται έπομένως για τή δυνατότητα, αλλά για τήν έπιθυμία του Χριστου νά τόν θεραπεύσει. Συνεπώς, μέ τή διατύπωση τών λόγων του ό άνδρας ζητά τή συγκατάνευση του Χριστου στήν κάθαρσή του. Ό Χριστός μετά τή θεραπεία του άνδρα του ζητά νά μήν άποκαλύψει τίποτε σέ κανένα. Τό θαϋμα άποκαλύπτει τήν έξουσία του Χριστου νά θεραπεύει τούς τελετουργικώς άκαθάρτους από τή λέπρα – μέ άλλα λόγια άποκαλύπτεται ή έξουσία του νά συγχωρεί τούς «πνευματικά άκαθάρτους» από τήν άμαρτία⁵⁰. Αϋτό είναι καί τό ζητούμενο τής περικοπής, άφου ό Χριστός ζητά από τόν θεραπευθέντα λεπρό νά άπευθυνθεί στους ίερείς για νά διαπιστώσουν τήν ίασή του. Αϋτό σήμαινε ότι ό άνδρας θά καθίστατο πλέον καθαρός καί θά είχε δικαίωμα συμμετοχής στή λατρεία. Στόν συγκεκριμένο άνδρα, μάλιστα, θά συνέτρεχαν πλέον τόσο ή τυπική όσο καί ή ήθική καθαρότητα πού άπαιτούσε ό Θεός.

Ή Συνοπτική παράδοση διασώζει τό λόγοιο του Χριστου στους άπεσταλμένους του Ίωάννη του Βαπτιστή: «πορευθέντες άπαγγείλατε Ίωάννη ά είδετε καί ήκούσατε· τυφλοί αναβλέπουσιν, χωλοί περιπατοϋσιν, λεπροί καθαρίζονται καί κωφοί άκούουσιν, νεκροί έγείρονται, πτωχοί εϋαγγελίζονται» (Ματθ. 11, 2-6· Λουκ. 7,22). Σ' αϋτό συνοψίζεται ή ρήση του Ήσαϊα, αλλά καί άποδεικνύεται ή έκπλήρωση τής προφητικής προσδοκίας περί Μεσσία στό πρόσωπο του Χριστου⁵¹. Οί θεραπείες τών διαφόρων άσθενειών καί τών μαστίγων πού μνημονεύονται στό στίχο 7,21 δέν είναι άπλώς έπιβεβαιώσεις τής μεσσιανικότητάς του, αλλά έπεξήγηση αϋτής. Ή έλευση του Μεσσία σήμαινε τή θεραπεία ενός κόσμου πού νοσοϋσε, τόν φωτισμό ενός κόσμου πού βρισκόταν στό σκοτάδι τής ειδωλολατρίας καί, τέλος, τήν άπαλλαγή του από τήν έπίδραση τών δαιμονικών δυνάμεων. Βλέποντας κάποιος τίς θεραπείες του Χριστου πού στόχευαν στήν ίαση του σώματος, άντιλαμβάνεται ότι αϋτός είναι πού έπρεπε νά

⁴⁹ Βλ. Β. Βέλλα, *Έβραϊκή Αρχαιολογία*, σ. 55. Πρβλ. Λουκ. 4,42.

⁵⁰ "Luke", *ESV Study Bible*, Bible Works version 10.0.4.114, copyright 2015 (ήμερομηνία άνάκτησης 9.3.2021).

⁵¹ F. Hahn, *Theologie des Neuen Testaments*, Bd.1: Die Vielfalt des Neuen Testaments, Mohr Siebeck, Tübingen ³2011, σ. 562.

ἔλθει καί γιά τή σωτηρία τῶν ψυχῶν καί κανένας ἄλλος⁵². Αὐτό τό πνεῦμα ἄλλωστε ἔχει καί ὁ ἐπόμενος στίχος (Λουκ. 7,23): «καί μακάριός ἐστίν ὁς ἐάν μὴ σκανδαλισθῆ ἐν ἐμοί».

Εἶναι ἀξιοσημείωτο τό γεγονός ὅτι ὁ Εὐαγγελιστής Λουκάς προάγει τήν ἀνθρωπολογία του περισσότερο, σέ σχέση μέ τήν *Παλαιά Διαθήκη*. Δημιουργεῖ μάλιστα μία οὐσιαστική καί συνολική θεώρηση τοῦ ἀνθρώπου⁵³. Συνεπῶς, ἡ ἔλευση τοῦ Μεσσία στόν κόσμον σηματοδοτεῖ γιά τόν Λουκά τήν ἐποχή τῶν σημείων, ὡς ἀπόδειξη τοῦ ἐλέους τοῦ Θεοῦ γιά τόν ἀνθρωπο καί ὄχι τῆς τιμωρίας, σύμφωνα μέ τήν παλαιοδιαθηκική ἀντίληψη.

Ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ

Ἡ περικοπή γιά τή θεραπεία τῶν δέκα λεπτῶν ἀνδρῶν παρατίθεται μόνο ἀπό τόν Εὐαγγελιστή Λουκά (Λκ. 17,12-19) καί δύναται νά θεωρηθεῖ εἰσαγωγική στό ἐρώτημα πού θέτουν οἱ Φαρισαῖοι στόν Χριστό περί τοῦ χρόνου ἐλεύσεως τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Προηγεῖται ὁ λόγος τοῦ Χριστοῦ πρὸς τοὺς μαθητές του περί τῆς πίστεως ὡς «κόκκου σινάπεως»⁵⁴.

Ὁ Ἰησοῦς καθ' ὁδόν πρὸς τήν Ἱερουσαλήμ διέρχεται ἀπό τήν περιοχή τῆς Σαμάρειας καί τῆς Γαλιλαίας. Δέν ἔχει ιδιαίτερη σημασία ὁ δρόμος πού ἀκολουθεῖ καί ἂν ὑπάρχουν γεωγραφικές ἀντιστοιχίσεις⁵⁵. Προφανῶς, αὐτό δέν εἶναι κάτι πού ἀπασχολεῖ τόν Εὐαγγελιστή. Τό κύριο σημεῖο τῆς διηγήσεως τοῦ Λουκά εἶναι ἡ κατεύθυνση τοῦ Ἰησοῦ πρὸς τήν Ἱερουσαλήμ καί ἡ ἐπιτέλεση τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ⁵⁶. Ἐφόσον διερχό-

⁵² Πρβλ. E. Lohse, *Ἐπίτομη Θεολογία τῆς Καινῆς Διαθήκης*, μτφρ. Σ. Ἀγουρίδης, ἐκδ. «Ἄρτος Ζωῆς», Ἀθήνα 2002, σ. 51.

⁵³ F. Hahn, *Theologie des Neuen Testaments*, σ. 567, ὅπου σημειώνεται ὅτι ὁ περί ἀμαρτίας λόγος γίνεται σέ πληθυντικό ἀριθμό δηλώνοντας μέ αὐτόν τόν τρόπο τά σφάλματα πού ἀφοροῦσαν τόσο στή σχέση μέ τόν Θεό ὅσο καί μέ τόν συνάνθρωπο.

⁵⁴ Λουκ. 17,6: «εἶπεν δὲ ὁ κύριος· Εἰ ἔχετε πίστιν ὡς κόκκον σινάπεως, ἐλέγετε ἂν τῇ συκαμίνῳ [ταύτῃ], ἐκρίζωθητι καί φυτεύθητι ἐν τῇ θαλάσσῃ· καί ὑπήκουσεν ἂν ὑμῖν».

⁵⁵ R. Brown - J. Fitzmyer - R. M. Murphy - O. Carminac, *New Jerome Biblical Commentary*, Great Britain 2000, σ. 709.

⁵⁶ A. Weiser, *Theologie des Neuen Testaments II*, Die Theologie der Evangelien, Kohlhammer Studienbücher Theologie, Bd. 8, Stuttgart 1993, σσ. 128-129, ὅπου τονίζεται πῶς στό κατά Λουκᾶν Εὐαγγέλιο δίνεται ιδιαίτερη ἔμφαση στό ἔργο τοῦ Ἰησοῦ σέ ὅλη τήν ἐπικράτεια τῆς Ἰουδαίας (5, 1-9, 50), στήν ὁδό τοῦ Ἰησοῦ πρὸς τήν Ἱερουσαλήμ (9, 51-19, 44) καί στόν χρόνο παραμονῆς τοῦ Ἰησοῦ στήν Ἱερουσαλήμ μέ τό πάθος, τόν θάνατο, τήν Ἀνάσταση καί τήν Ἀνάληψή του (19, 45-24, 53). Ἐκτός αὐτοῦ τονίζεται ἐπίσης ἡ ἐκπλήρωση τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ γιά τόν ἀνθρωπο.

ταν από τη Σαμάρεια ήταν πολύ πιθανόν να συναντήσει κάποιον λεπρό Σαμαρείτη⁵⁷. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι και εδώ, όπως στην περίπτωση της Σαμαρείτιδας (Ίω. 4,6-30), ο Χριστός κατέρριψε την απαγόρευση συγχρωτισμού Ίουδαίων-Σαμαρειτών, διότι ήλθε στον κόσμο για τη σωτηρία καθενός ανθρώπου, ανεξάρτητα από την καταγωγή και τη θρησκεία του.

Οί δέκα λεπροί άνδρες δέν ζητούν την ίασή τους από τον Χριστό, αλλά τό έλεός του⁵⁸. Τόσο στην *Παλαιά*, όσο και στην *Καινή Διαθήκη* ή έννοια του έλέους του Θεού είναι έξόχως σημαντική, άφου σχετίζεται μέ την άφεση τών άμαρτιών τών ανθρώπων. Στο Εύαγγέλιο του Λουκά ο Χριστός είναι αυτός πού φέρνει την άφεση στους άμαρτωλούς και τη σωτηρία, διότι ήλθε στον κόσμο «ζητήσαι και σώσαι τό άπολωλός» (Λουκ. 19,10)⁵⁹. Στο σημείο αυτό πρέπει να έπισημανθεί ότι ή χρήση του όρου «σωτήρ» στό Εύαγγέλιο του Λουκά άφίσταται από την πολιτική σημασία του όρου, όπως τόν γνώριζε ο έλληνο-ρωμαϊκός κόσμος⁶⁰. Ο Εύαγγελιστής Λουκάς

⁵⁷ R. Brown - J. Fitzmyer - R. M. Murphy - O. Carminac, *New Jerome Biblical Commentary*, σ. 709.

⁵⁸ Λουκ. 17,13: «και αυτοι ηραν φωνην λεγοντες Ιησου επιστατα, ελεησον ημας».

⁵⁹ E. Lohse, *Έπίτομη Θεολογία τής Καινής Διαθήκης*, σ. 182. Τήν ιδιαίτερη σημασία πού δίνει ο Εύαγγελιστής Λουκάς στό θέμα τής άφέσεως τών άμαρτιών διακρίνει κανείς από τήν αναφορά του στις περικοπές περί τών άπολωλόντων κεφ. 15. Έκτός αυτού, όμως, άναδεικνύεται περισσότερο ή έννοια του έλέους του Θεού παρά ή έννοια τής τιμωρίας, πού σύμφωνα μέ τήν ιουδαϊκή αντίληψη έπρεπε να ακολουθεί, ως συνέπεια, κάθε άμαρτωλή πράξη.

⁶⁰ Ο όρος «σωτήρ» προέρχεται από τήν ρίζα «σω-» και δηλώνει αυτόν πού σώζει, λυτρώνει και έλευθερώνει. Στην αρχή δήλωνε ιδιαίτερη θεότητα, από τήν εποχή μάλιστα του Πινδάρου και του Αισχύλου χρησιμοποιήθηκε ως έπωνύμιο θεών, όπως του Απόλλωνα και του Άσκληπιού. Κατ' άνάλογο τρόπο ύπήρχε και τό θηλυκό προσωνύμιο «σώτειρα», άποδιδόμενο σε θήλειες θεότητες όπως ή Άρτεμη και ή Κόρη. Τήν έλληνιστική περίοδο ο όρος χρησιμοποιήθηκε σε λεξιλόγιο σχετικό μέ τόν άφηρωισμό και τη λατρεία τών ήγεμόνων. Άπαντά σε πολλές έπιγραφές και άποδόθηκε ως κατηγορημα σε άνώτατους υπάλληλους, αλλά και σε ιδιώτες. Δέν ήταν γνωστός μόνο στον έλληνιστικό κόσμο αλλά και στους αρχαίους ανατολικούς λαούς, και έτσι ή έννοια του «σωτήρος» ήταν εύρύτατα διαδεδομένη, βλ. σχετ. Γ. Γαλίτη, *Έρμηνευτικά τής Καινής Διαθήκης*, Πανεπιστημιακά Παραδόσεις, έκδ. Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 270. Έπ' αυτού βλ. T. Jantch, *Jesus, der Retter*, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 381, Mohr Siebeck, Tübingen 2017, σσ. 150-153, όπου σημειώνεται ότι ή χρήση του όρου «σωτήρ» ως έπιθετικού προσδιορισμού για κάποια θεότητα άπαντά ήδη από τήν εποχή του όμηρικού ύμνου προς τόν Ποσειδώνα, ο όποιος, ως θεός τής θάλασσας, χαρακτηρίζεται «σωτήρ τών νηών». Όσον άφορά στη χρήση του όρου από ήγεμόνες, αυτή αρχίζει από

άποσαφηνίζει πλήρως ποιός είναι ο πραγματικός «Σωτήρας» και «Κύριος» του κόσμου. Άλλωστε είναι χαρακτηριστική η φράση του αγγέλου προς τους ποιμένες, στη διήγηση του ευαγγελίου του, όταν τους αναγγέλλει τη γέννηση του Χριστού: «ὅτι ἐτέχθη ὑμῖν σήμερον σωτὴρ ὃς ἐστὶν χριστὸς κύριος ἐν πόλει Δαβὶδ» (2,11). Γιὰ τὸν Λουκᾶ ὁ Ἰησοῦς Χριστός εἶναι ὁ σωτήρας τοῦ κόσμου καὶ ὄχι ἀπλῶς ἓνας σωτήρας⁶¹, ὡς ἓνας τῶν πολλῶν πού γνώρισε ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα ἢ ὁ ἑλληνο-ρωμαϊκὸς κόσμος. Στὸν Ἰησοῦ, στό συγκεκριμένο ἱστορικὸ πρόσωπο καὶ μόνον, ἀποδόθηκε τὸ «ὑπὲρ πᾶν ὄνομα»⁶², αὐτὸν ὁ Θεὸς ἀνέδειξε μὲ τὴν Ἀνάστασή του «Κύριο καὶ Χριστό»⁶³.

Εἶναι ἔμφανές ὅτι ἀποδίδεται πραγματικὴ σημασία στίς περικοπές τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Λουκᾶ στίς ὁποῖες γίνεται λόγος γιὰ τοὺς Σαμαρεῖτες, ἐπειδὴ προϋποτίθεται ἡ ἱεραποστολὴ στὴ Σαμάρεια ὅπου ἀρχισε νὰ λειτουργεῖ ἀργότερα ἢ πρώτη ἐκκλησία⁶⁴. Ὅταν ὁ Χριστὸς δείχνει τὸ ἔλεος του στοὺς δέκα ἄνδρες, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὄχι μόνον θεραπεύει τὴ λέπρα τοῦ σώματός τους, ἀλλὰ τοὺς δίνει καὶ τὴν ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν τους. Γι' αὐτὸ στὴν περικοπὴ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία ἡ μετοχὴ «ιδῶν», πού ἀναφέρεται τόσο στὸν στ. 14 καὶ ἔχει ὑποκείμενό της τὸν Χριστό, ὅσο καὶ στὸν στ. 15 πού ἔχει ὡς ὑποκείμενο τὸν θεραπευθέντα Σαμαρεῖτη. Ὁ Χριστὸς εἶδε σὲ πρῶτο χρόνο τόσο τὴ σωματικὴ ὅσο καὶ τὴν ψυχικὴ τους κατάσταση, χαρίζοντάς τους τὴ λύτρωση ἀπὸ τὸ σωματικὸ καὶ τὸ ψυχικὸ φορτίο τους. Ὁ θεραπευμένος Σαμαρεῖτης συναισθάνθηκε αὐτὸ πού πραγματικά τοῦ συνέβη, ὅτι δηλαδὴ ὄχι μόνο ἰάθηκε ἀπὸ τὴν ἀσθένειά του, ἀλλὰ

τὴν ἐποχὴ τῶν διαδόχων τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου. Γιὰ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη ὁ ὅρος “goel=σωτήρ” ἀποδίδεται κυρίως στὸν Γιαχβέ. Ἀκόμη καὶ ὅταν στό βιβλίον τῶν Κριτῶν οἱ μορφές τῶν Κριτῶν θεωροῦνται ὡς σωτήρες τοῦ Ἰσραὴλ ἀπὸ τοὺς δυνάστες του, ἡ σωστικὴ ἐνέργεια ἀποδίδεται στὸν Θεό, πού θέλει νὰ σχετίζεται σωστικά μὲ τὸ λαὸ του, καὶ ὄχι στοὺς ἴδιους τοὺς Κριτές οἱ ὁποῖοι ἐνεργοῦν ὡς ὄργανα τοῦ Θεοῦ, γι' αὐτὸ ἡ παλαιοδιαθηκικὴ θεολογία τοὺς ἐντάσσει στίς δωρεές τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν λαὸ του, βλ. W. Zimmerli, *Ἐπίτομη Θεολογία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, σ. 102.

⁶¹ Πρβλ. Τ. Jantch, *Jesus, der Retter*, σ. 162, ὅπου ἐπισημαίνεται ὅτι ὅταν ὁ Εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς ἀναφέρεται στὸν Εὐαγγελισμό τῆς Θεοτόκου οὐσιαστικά ἐνεργοποιεῖ τὴ σημασία τῆς λέξεως «σωτήρ» γιὰ νὰ τὴ συνδέσει μὲ τὴν ἔλευση τοῦ Χριστοῦ στὸν κόσμο· αὐτὸς θὰ εἶναι ἀφενὸς μὲν ὁ μοναδικὸς του σωτήρας, ἀφετέρου δὲ ὁ σωτήρας ἀνεξαιρέτως ὅλων τῶν ἀνθρώπων.

⁶² *Φιλιππ.* 2,9. Βλ. ἐπίσης, Κ. Ζάρρα, *Ἰουδαϊκὲς ἀναγνώσεις Εὐαγγελικῶν ἐδαφίων*. Ὁ Ἰησοῦς καὶ ἡ κύλιξ τοῦ ἀρχαίου Ἰουδαϊσμοῦ, Ἔννοια, Ἀθήνα 2020, σ. 84.

⁶³ A. Weiser, *Theologie des Neuen Testaments II*, σ. 139.

⁶⁴ E. Lohse, *Ἐπίτομη Θεολογία τῆς Καινῆς Διαθήκης*, σ. 182.

καί ὅτι δέχθηκε τή σωτηρία ἀπό τόν Θεό. Αὐτό τόν ὀδηγεῖ νά ἐπιστρέψει γιά νά εὐχαριστήσῃ τόν Χριστό⁶⁵. Ἡ εὐχαριστία τοῦ Σαμαρείτη ἀποκτᾷ ξεχωριστό νόημα, διότι ἀποδίδεται δόξα καί εὐγνωμοσύνη στόν Θεό γιά τό ἔργο τοῦ Ἰησοῦ, ὡς ἀπεσταλμένου του, ἀπό κάποιον μὴ Ἰουδαῖο⁶⁶. Πέραν τούτου ἡ κίνηση τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Σαμαρείτη ἀποκτᾷ συμβολικό χαρακτήρα, καθὼς ἡ ἔννοια τῆς ἐπιστροφῆς ἔχει ιδιαίτερη θεολογική σημασία ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τῆς *Παλαιᾶς Διαθήκης* καί δηλώνει τή μετάνοια⁶⁷. Ὁ Χριστός ἐξαιρεῖ τήν πίστη τοῦ Σαμαρείτη, διότι αὐτή εἶναι τελικά πού τοῦ χαρίζει τή σωτηρία. Τό σωτηριολογικό μήνυμα τοῦ Εὐαγγελιστῆ Λουκᾶ ἐστιάζει στήν καθολική ἀποδοχή τοῦ ἐλέους τοῦ Θεοῦ. Αὐτό σημαίνει ὅτι τόσο οἱ Ἰουδαῖοι ὅσο καί οἱ ἐθνικοὶ καλοῦνται νά ποιήσουν καρπούς ἄξιους τῆς μετάνοιας (*Λουκ.* 3,8)⁶⁸, ὥστε νά γίνουν ἀποδέκτες τοῦ ἐλέους τοῦ Θεοῦ. Ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά αὐτό εἶναι ἡ βαθιά πίστη στόν Χριστό καί στό σωτηριῶδες ἔργο του⁶⁹. Ὅποιος ἄλλωστε διαθέτει αὐτή τήν στερεή πίστη, βλέπει τήν βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἤδη ὡς ἐλθοῦσα καί δέν τήν ἀναμένει ὡς μέλλουσα. Αὐτή εἶναι καί ἡ ἐρμηνευτική προοπτική τοῦ στίχου 17,21 «ἰδοὺ γὰρ ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐντὸς ὑμῶν ἐστίν» πού

⁶⁵ R. Brown - J. Fitzmyer - R. M. Murphy - O. Carminac, *New Jerome Biblical Commentary*, Great Britain 2000, σ. 709.

⁶⁶ Ὁ.π., σ. 709, ὅπου σημειώνεται ὅτι τό κεντρικό πρόσωπο τῆς περικοπῆς αὐτῆς τοῦ Λουκᾶ προέρχεται ἀπό τόν μὴ ἐκλεκτό λαό τοῦ Θεοῦ. Βεβαίως, σ' αὐτό μπορεῖ νά ἀντιτείνει κανεὶς, ὅτι ἡ ἐκλογή τοῦ λαοῦ Ἰσραὴλ εἶχε δρομολογηθεῖ ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τῶν Πατριαρχῶν, ὅπως ἐπίσης ἡ ἐκλογή καί ἀναγνώριση τῶν Ἰσραηλιτῶν ὡς λαοῦ τοῦ Θεοῦ (*Ἐξ.* 3,7) προηγείται κατὰ πολὺ τοῦ Σαμαρειτικοῦ σχίσματος. Γιά τήν ἐποχή τοῦ Χριστοῦ, σύμφωνα μέ τίς εὐαγγελικὲς διηγήσεις, ἡ Σαμάρεια καί οἱ κάτοικοί της ἀντιπροσώπευαν τόν πλησιέστερο ἐχθρό τῶν Ἰουδαίων.

⁶⁷ Ἡ ἐπιστροφή εἶναι ἔννοια πού ἀπαντᾷ στό κήρυγμα τοῦ προφήτη Μαλαχία καί στήν ἀποστολή τοῦ Ἠλία πρὶν τήν ἔλευση τῆς ἡμέρας τοῦ Κυρίου. Ὁ Ἠλίας θά ἀποκαθιστοῦσε «τὴν καρδίαν πατρὸς πρὸς υἱόν καί καρδίαν ἀνθρώπου πρὸς πλησίον αὐτοῦ» (*Μαλ.* 3,23). Τὴν ἐποχή τῆς Καινῆς Διαθήκης ὁ ὅρος συνδέθηκε ἄμεσα τόσο μέ τό κήρυγμα τοῦ Ἰωάννη τοῦ Βαπτιστῆ ὅσο καί τοῦ Χριστοῦ. Τό κάλεσμα τους σέ ἐπιστροφή, σέ μετάνοια, ἦταν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά τήν εἴσοδο στή Βασιλεία τοῦ Θεοῦ (πρβλ. *Ματθ.* 3,7-10· 11,9-11). Κ. Ζάρρα, *Beyond Jesus the Jew: Old Visions Meet Modern Challenges*, SNTS/EELC Conference Minsk (Sept. 2010), 212-214.

⁶⁸ T. Jantch, *Jesus, der Retter*, σ. 82, ὅπου σημειώνεται ὅτι ὁ Εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς ἀναδεικνύει τό κήρυγμα μετάνοιας στό σύνολο ἔργο του, ἀφοῦ καί ὁ Ἄπ. Παῦλος ζητᾷ τήν ἐπιστροφή καί μετάνοια τῶν Ἰουδαίων καί Ἐθνικῶν «ἐπὶ τὸν θεόν, ἄξια τῆς μετάνοιας ἔργα πράσσοντας» (*Πράξ.* 26,20).

⁶⁹ R. Brown - J. Fitzmyer - R. M. Murphy - O. Carminac, *New Jerome Biblical Commentary*, σ. 709.

λέει ο Χριστός στους Φαρισαίους, ύποδεικνύοντας ότι ο Υιός του ανθρώπου βρίσκεται ήδη ανάμεσά τους⁷⁰.

Ὡς κατακλείδα μπορούμε νά ἐστιάσουμε στά ακόλουθα σημεία: α) Ἡ βιβλική ἀσθένεια τῆς λέπρας παραχωρήθηκε ἀπό τόν Θεό στόν ἄνθρωπο τῆς *Παλαιᾶς Διαθήκης* ὡς μέσο παιδαγωγίας, τόσο γιά τόν λαό τοῦ Θεοῦ ὅσο καί γιά τούς ἐθνικούς. Μόνο ἡ παρέμβαση τοῦ Θεοῦ ἔκανε δυνατή τή θεραπεία της καθώς παρείχε στόν ἄνθρωπο τή δυνατότητα τῆς μετανοίας, ἐνῶ ταυτόχρονα ὁ Θεός ἀναγνωρίζεται ὡς ὁ μόνος καί ἀληθινός. Ἄλλωστε ἡ μελέτη τῶν προαναφερομένων περικοπῶν, τόσο τῆς *Παλαιᾶς* ὅσο καί τῆς *Καινῆς Διαθήκης*, κατέδειξαν ὅτι ἡ ἴαση καί ἡ κάθαρση ἀπό ὀποιασδήποτε μορφῆς ἀσθένεια ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς εὐσπλαχνίας τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος ὡς μόνος ἐλεήμων ἀφίετο τίς ἀμαρτίες τῶν ἀνθρώπων. Γι' αὐτό καί οἱ δύο Διαθήκες ἀναγνωρίζουν στόν Θεό τό σωτηριῶδες ἔργο του γιά τόν ἄνθρωπο. β) Στόχος τῆς καθάρσεως ἀπό τή λέπρα, σύμφωνα μέ τίς ὁδηγίες τοῦ Θεοῦ, ἦταν ἡ ἀγιότητα τοῦ λαοῦ του, ὁ ὁποῖος ἐξελέγη ἀπό ὅλα τά ἔθνη τῆς γῆς γιά νά γίνει ἅγιος, κατά τό πρότυπο τοῦ ἀγίου Θεοῦ, ἐφόσον αὐτός μείνει πιστός στήν τήρηση τῶν ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ. γ) Ἡ θεραπεία τῶν λεπρῶν στήν *Καينῆ Διαθήκη* ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Χριστός ἐγκαινιάζει τήν ἐσχατολογική περίοδο ὅχι μέ τιμωρητική διάθεση, ἀλλά μέ πράξεις ἐλέους. Τό σωτηριολογικό του μήνυμα ἀπευθύνεται πρὸς κάθε ἄνθρωπο ἀνεξαρτήτως προελεύσεως, τελετουργικά (νομικά) καθαρό ἢ ἀκάθαρο. Σημασία ἔχει ἡ πίστη τοῦ ἀνθρώπου στόν Χριστό, στό σωτηριῶδες ἔργο του καί στήν ἔλευση τῆς βασιλείας του.

Γιά τόν ἄνθρωπο τοῦ σήμερα ἀποκτοῦν ἰδιαίτερη ἀξία ἡ ζῶσα πίστη καί ἡ ἐλπίδα ὅτι τό ἔλεος τοῦ Θεοῦ θά τόν καταδιώκει ὅλες τίς ἡμέρες τῆς ζωῆς του. Αὐτές οἱ δύο ἀρετές θά βοηθήσουν τόν καθένα νά ὀραματισθεῖ τόν κόσμο μας ὡς τή βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Ἀπαραίτητη προϋπόθεση γι' αὐτό εἶναι ἡ πίστη τῶν ἀνθρώπων στή δικαιοσύνη καί τήν ἀγιότητα τοῦ Θεοῦ καί ἡ διαρκῆς τους προσπάθεια νά καταστοῦν ἅγιοι, ὅπως ὁ Θεός.

⁷⁰ E. Lohse, *Ἐπίτομη Θεολογία τῆς Καινῆς Διαθήκης*, σ. 39.

Η Βιοηθική των Μονάδων Εντατικής Θεραπείας στην εποχή της Πανδημίας

Δρ. Νικολάου Παναγιωτόπουλου,
ΙΑτρού Καρδιολόγου

Ορισμός και σκοπός των Μονάδων Εντατικής Θεραπείας

Η Μονάδα Εντατικής Θεραπείας είναι, όπως μαρτυρεί και το όνομά της, ένας ιδιαίτερος χώρος στην κλίμακα της θεραπευτικής διαδικασίας¹. Έχει την ευθύνη της νοσηλείας των βαριά πασχόντων ασθενών και απαιτεί τη λήψη δύσκολων και κρίσιμων για τη ζωή του ανθρώπου αποφάσεων. Σε μια ΜΕΘ –όπως είναι πιο γνωστή από τα αρχικά των λέξεων που την περιγράφουν– κυριολεκτικά γίνονται μάχες για τη διατήρηση της ζωής και της σωματικής και ψυχικής ακεραιότητας ενός ασθενούς. Ο εξοπλισμός της είναι εξειδικευμένος και αρκετά ακριβός, αλλά κυρίως αυτοί που την απαρτίζουν ως προς το έμπυχο δυναμικό της είναι μια ειδικά εκπαιδευμένη ομάδα².

Στη ΜΕΘ καταλήγει ένας ασθενής που χρειάζεται υποστήριξη της αναπνοής, της κυκλοφορίας του αίματος και άλλων ζωτικών λειτουργιών όπως είναι η νεφρική λειτουργία. Τα ειδικά μηχανήματα που χρησιμοποιούνται όπως αναπνευστήρες για την αναπνοή, monitors για την καταγραφή του ρυθμού της καρδιάς και της πίεσης, βηματοδότες για την υποστήριξη του καρδιακού ρυθμού, ειδικοί καθετήρες και αντλίες για μετρήσεις και χορήγηση υγρών και φαρμάκων, μηχανήματα αιμοκάθαρσης, παρακολουθούν και παρεμβαίνουν αποφασιστικά στη διατήρηση και τη βελτίωση των λειτουργιών του ασθενούς και του δίνουν την ευκαιρία να υπερβεί τα εμπόδια και τον διαφαινόμενο βέβαιο θάνατο.

Εκτός όμως από αυτά, στη διάθεση του ασθενή τίθεται και το σύνολο

¹ Για περισσότερες αναφορές στη ΜΕΘ και τα βιοηθικά προβλήματα στο: Ν. Παναγιωτόπουλου, *Είκοσι χρόνια στην Εντατική*, Νέα Σύμωρη 2017.

² T. L. Higgins - Jay S. Steingrub, ICU Organization and Management, <https://aneskey.com/icu-organization-and-management/>.

του σύγχρονου εξοπλισμού ενός νοσοκομείου, όπως οι υπερηχοτομογράφοι, οι αξονικοί τομογράφοι, τα ακτινολογικά μηχανήματα, οι βιοχημικοί, αιματολογικοί και ορμονολογικοί αναλυτές και καθετί που είναι απαραίτητο για τη υποβοήθηση της λειτουργίας μιας ΜΕΘ.

Όλα αυτά όμως είναι ανεπαρκή χωρίς τους εξειδικευμένους ιατρούς και νοσηλευτές της πρώτης γραμμής, το λοιπό βοηθητικό προσωπικό, αλλά και τους ιατρούς των διαφόρων ειδικοτήτων που πλαισιώνουν επιστημονικά τους άμεσα εμπλεκόμενους με την Εντατική Θεραπεία. Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό, επομένως, απαιτείται πολύ καλός σχεδιασμός, αυξημένα κονδύλια και ο απαραίτητος χρόνος ώστε οι εργαζόμενοι, τα μηχανήματα και όλος ο μηχανισμός να μπορέσουν να συντονιστούν και να αποτελέσουν μια αξιόμαχη ομάδα.

Η κρίση της πανδημίας και η δοκιμασία των Μονάδων Εντατικής Θεραπείας

Η πανδημία του κορωνοϊού βρήκε τη χώρα μας στην έξοδο μετά από μια πολυετή κρίση και το Εθνικό Σύστημα Υγείας στο χαμηλότερο σημείο των τελευταίων ετών. Η εξοικονόμηση πόρων έθιξε φυσικά και την Υγεία – και μάλιστα το πιο δαπανηρό κομμάτι της, αυτό των ΜΕΘ. Κατά την δεκαετία της οικονομικής κρίσης έκλεισαν πολλές ΜΕΘ στις μεγάλες πόλεις. Στις μικρότερες επαρχιακές πόλεις ποτέ δεν υπήρξε σχεδιασμός για δημιουργία κρεβατιών ΜΕΘ και η τακτική που εφαρμόστηκε ήταν η διακομιδή ασθενών με κάθε διαθέσιμο τρόπο στα μεγάλα κεντρικά νοσοκομεία. Ακόμη, τα χρόνια αυτά πολλοί ιατροί, νέοι αλλά και πιο έμπειροι, αναζήτησαν καλύτερες συνθήκες εργασίας στο εξωτερικό, ενώ η εξειδίκευση στην Εντατική Θεραπεία απαξιώθηκε διότι θεωρήθηκε χωρίς επαγγελματικές και επιστημονικές προοπτικές.

Στο σημείο αυτό βρεθήκαμε αντιμέτωποι με ένα αναπνευστικό ιό με μεγάλη μεταδοτικότητα και αυξημένη νοσηρότητα. Ο ιός αυτός, ο SARS-CoV-2, πλήττοντας κυρίως το αναπνευστικό σύστημα οδηγούσε, ιδιαίτερα τους ηλικιωμένους και ευάλωτους ασθενείς, σε βαριές πνευμονίες που σε κάποια φάση έπρεπε να υποστηριχθούν σε ΜΕΘ. Και δεν είναι μόνο το αναπνευστικό που χρειάζεται υποστήριξη. Ο ιός προκαλεί ανεπάρκεια πολλών οργάνων και θανάτους από την πολυοργανική ανεπάρκεια που εμφανίζεται. Όλα αυτά έφεραν στο προσκήνιο, τόσο για ποσοτικούς όσο και για ποιοτικούς λόγους, την ανάγκη επαρκών και καλά οργανωμένων ΜΕΘ. Ιδιαίτερα μάλιστα σε μία χώρα χωρίς οργανωμένη πρωτοβάθμια περίθαλψη, η

προσφυγή στις υπηρεσίες ενός νοσοκομείου ήταν η μόνη υπαρκτή λύση και η νοσηλεία σε ΜΕΘ πολλές φορές η τελευταία πράξη του δράματος³.

Ας δούμε την εξέλιξη απλά. Σε μία χώρα με καλή πρωτοβάθμια περίθαλψη⁴ ο ασθενής παρουσιάζει πυρετό, βήχα και δυσφορία και καλεί τον οικογενειακό του ιατρό ο οποίος εξαντλεί τις δυνατότητες νοσηλείας στο σπίτι με τη χρήση ακόμη και απλού εξοπλισμού όπως το οξυγόνο. Αν τελικά ο ασθενής αντιμετωπιστεί στο σπίτι, έχουμε πολλά θετικά. Παρακολουθείται από τον προσωπικό του ιατρό, εξυπηρετείται από τα συγγενικά ή φιλικά του πρόσωπα, είναι σε χώρο με απλά οικιακά μικρόβια και δεν επιβαρύνεται το τρίτοβάθμιο σύστημα υγείας, δηλαδή τα νοσοκομεία. Ο ασθενής μεταφέρεται στο νοσοκομείο μόνο όταν κριθεί απαραίτητο, ενώ το νοσοκομείο συνεχίζει να εξυπηρετεί μόνο τη νοσηλεία των σοβαρών περιστατικών.

Σε μία χώρα όπως η δική μας, χωρίς πρωτοβάθμιο σύστημα υγείας⁵, ο ασθενής που διαγιγνώσκεται θετικός πανικοβάλλεται, επισκέπτεται άμεσα νοσοκομείο, εισάγεται σε έναν ήδη κορεσμένο χώρο όπου νοσηλεύονται επί μακρόν και άλλοι ασθενείς, το προσωπικό που τον εξυπηρετεί είναι κουρασμένο και ανεπαρκές, δεν έχει κοντά του τους δικούς του, κινδυνεύει να αποικιστεί από ανθεκτικά ενδονοσοκομειακά μικρόβια και στο τέλος, με μεγάλη πιθανότητα, οδηγείται στη διασωλήνωση και την αναζήτηση ΜΕΘ. Από το σημείο αυτό αρχίζουν τα σοβαρά βιοηθικά προβλήματα που συνδέονται με τη Μονάδα Εντατικής Θεραπείας.

Βιοηθικοί προβληματισμοί σχετικά με τις Μονάδες Εντατικής Θεραπείας

Το πρώτο πρόβλημα συνδέεται με την ύπαρξη διαθέσιμου κρεβατιού ΜΕΘ. Στις συνθήκες που έχουν ήδη περιγραφεί δεν υπάρχει συνήθως η δυνατότητα να οδηγηθεί ο ασθενής σε ΜΕΘ, αν και το χρειάζεται επειγόντως. Είναι γνωστό ότι ασθενής που διασωληνώνεται και δεν μπορεί να νοσηλευτεί σε Εντατική είναι καταδικασμένος να πεθάνει. Αυτοί οι ασθενείς νοσηλεύονται με τη βοήθεια συνήθως μικρού αναπνευστήρα με περιορισμέ-

³ K. Harris, What is the ICU and why do COVID-19 patients end up there? <https://www.osfhealthcare.org/blog/what-is-the-icu-and-why-do-covid-19-patients-end-up-there/>.

⁴ C. van Weel- M. R. Kidd, «Why strengthening primary health care is essential to achieving universal health coverage», *CMAJ* 190.15 (2018), 463-466.

⁵ Ν. Παναγιωτόπουλου, *Πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας στην ελληνική πραγματικότητα – Παρελθόν, παρόν και μέλλον*, ΕΑΠ, Αθήνα 2015.

νες δυνατότητες σε κοινούς θαλάμους νοσηλείας. Ακόμη και αν μπορούσαμε να τους παράσχουμε κανονικούς αναπνευστήρες και monitor παρακολούθησης, όπως ήδη έχουμε εξηγήσει, μικρή βοήθεια τους προσφέρουμε. Κι αυτό διότι λείπει η ομάδα συνεχούς παρακολούθησης και όλος ο μηχανισμός της ΜΕΘ. Επομένως η μη έγκαιρη παροχή κλίνης ΜΕΘ ισοδυναμεί με θάνατο.

Τον θάνατο αυτό υπό συνθήκες πίεσης αποφασίζει ο υπεύθυνος ΜΕΘ ή ομάδα ιατρών. Τα κριτήρια δεν είναι συνήθως ιατρικά. Όλοι όσοι αποκλείονται από την επιλογή είναι δυνητικά βιώσιμοι. Δεν θα ζήσουν βέβαια όλοι όσοι επιλεγούν και οδηγηθούν σε ΜΕΘ, αλλά αυτό δεν το γνωρίζει τη στιγμή εκείνη ο ιατρός που επιλέγει. Με τι κριτήρια, ωστόσο, επιλέγει; Με κριτήρια τα οποία στην πράξη είναι υποκειμενικά:

- *Η βαρύτητα του προβλήματος.* Επιλέγονται συνήθως οι πιο ελαφρά πάσχοντες που χαρακτηρίζονται ως πιο «βιώσιμοι». Το κριτήριο αυτό είναι επισφαλές και δύσκολο να χρησιμοποιηθεί ως πρότυπο, γιατί σε συνθήκες φόρτου ενός νοσοκομείου πολλές παράμετροι διαφεύγουν.
- *Η ηλικία του ασθενούς.* Ένα συνηθισμένο κριτήριο που αδικεί τους γηραιότερους και εισάγει ένα ιδιότυπο ρατσισμό. Ο πιο μεγάλος σε ηλικία, ασχέτως της βιολογικής του κατάστασης, επιλέγεται να θυσιαστεί. Πολλές φορές ο πιο ηλικιωμένος μπορεί να είναι πιο πιθανό να ωφεληθεί από τον νεότερο στη ΜΕΘ, αλλά είναι πολλοί αυτοί που θεωρούν ότι δεν αξίζει να επιμείνει κανείς να σώσει ένα μεγάλο σε ηλικία άτομο⁶.
- *Η κοινωνική θέση.* Το κριτήριο της ηλικίας ανατρέπεται βέβαια με βάση την κοινωνική θέση του ασθενούς. Όσο και αν το αρνούμαστε, άλλη είναι η αντιμετώπιση του γηραιού βουλευτή ή υπουργού και άλλη του νέου «άγνωστου» χρήστη ναρκωτικών ουσιών⁷.
- *Η οικονομική κατάσταση.* Το κριτήριο αυτό αποτελεί ένα πολύ σημαντικό παράγοντα, γιατί συχνά οδηγεί τον ασθενή στις πανάκριβες κλίνες μιας ιδιωτικής ΜΕΘ που δεν είναι προσιτές στον απλό εργαζόμενο ή συνταξιούχο⁸.

⁶ Γ. Κρανιδιώτη, «Βιοηθικά διλήμματα κατά την πανδημία της Covid-19: διαλογή (triage) ασθενών για νοσηλεία στις Μονάδες Εντατικής Θεραπείας», *Επιστημονικά Χρονικά* 25.3 (2020), 399.

⁷ Εμμ. Σαρειδάκη, *Βιοηθική Ηθικά προβλήματα των νέων Βιοϊατρικών τεχνολογιών*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2008, σσ. 33-34.

⁸ Στο ίδιο.

- *Ο τόπος κατοικίας.* Ο ασθενής που κατοικεί στην επαρχία έχει πολύ πιο δύσκολη πρόσβαση σε κρεβάτι ΜΕΘ από τον κάτοικο της Αθήνας ή ενός μεγάλου αστικού κέντρου.

Οι Μονάδες Εντατικής Θεραπείας και χριστιανικοί βιοηθικοί προβληματισμοί

Εδώ προκύπτουν αρκετά βιοηθικά προβλήματα τα οποία θα προσπαθήσουμε να τα παρουσιάσουμε από την πλευρά της Χριστιανικής Ηθικής. Θα μπορούσαμε, δηλαδή, να αναλύσουμε πολλά ακόμη κριτήρια επιλογής ασθενών για νοσηλεία σε ΜΕΘ, αλλά ένας *πρώτος* ουσιαστικός βιοηθικός προβληματισμός από πλευράς χριστιανικής ηθικής είναι ότι η εγκατάλειψη ενός βαριά πάσχοντος ασθενή να πεθάνει είναι ηθικώς απαράδεκτη. Η ανθρώπινη ύπαρξη, ανεξαρτήτως κριτηρίων, είναι μοναδική και ανεπανάληπτη και η αξία της απέναντι στον Δημιουργό ανυπολόγιστη. Ο Χριστός θυσιάστηκε για τη σωτηρία του κάθε ανθρώπου και δεν μπορούμε να καταδικάζουμε αυθαίρετα σε βέβαιο θάνατο το πολύτιμο ανθρώπινο πρόσωπο, χωρίς να του δίνουμε την ευκαιρία να ζήσει. Είναι ευθύνη της πολιτείας να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις της ισότιμης αντιμετώπισης όλων των ανθρώπων. Το πώς μπορεί να γίνει αυτό δεν αποτελεί αντικείμενο αυτής της παρουσίασης.

Ένα *δύτερο* βιοηθικό πρόβλημα είναι η παροχή των μέσων για την πραγματική υποβοήθηση των πασχόντων. Η ύπαρξη μιας πρόχειρης δομής που ονομάζεται ΜΕΘ αλλά δεν πληροί τις στοιχειώδεις προδιαγραφές αποτελεί κίνδυνο και παγίδα θανάτου. Η δημιουργία εικονικών ΜΕΘ βιαστικά, και κυριολεκτικά κατόπιν εορτής, οδήγησε στην παρούσα πανδημία τα ποσοστά θνησιμότητας να αγγίζουν ή να φθάνουν το 100% σε κάποιες, κατ' όνομα μόνο, ΜΕΘ. Την ίδια στιγμή σε σοβαρές και οργανωμένες ΜΕΘ τα ποσοστά θνησιμότητας βρίσκονται κάτω από το 30%. Είναι λοιπόν ανήθικο να παρέχει το Σύστημα Υγείας κλίνες που τις ονομάζει ΜΕΘ προκειμένου να καθησυχάσει τους συγγενείς και την κοινή γνώμη και την ίδια στιγμή να είναι γνωστό ότι σχεδόν κανένας από τους νοσηλευόμενους εκεί δεν θα επιζήσει.

Τρίτο βιοηθικό πρόβλημα, το οποίο γιγαντώνεται καθημερινά, είναι η πραγματική ενασχόληση με τον βαριά πάσχοντα στη Μονάδα Εντατικής Θεραπείας. Είναι γνωστό στους παροικούντες την Ιερουσαλήμ ότι στο κλειστό και απρόσιτο στους πολλούς περιβάλλον της ΜΕΘ ανθεί μια ιδιότυπη ευθανασία. Η βαρύτερη κατάσταση του ασθενούς που δεν φαίνεται

να βελτιώνεται, η ανυπαρξία μέσωσν την κατάλληλη στιγμή (π.χ. μηχανήμα αιμοκάθαρσης σε ασθενή με οξεία νεφρική ανεπάρκεια), η κόπωση του προσωπικού, η πίεση για εξεύρεση κλινών ΜΕΘ και πολλοί άλλοι μη ιατρικοί λόγοι οδηγούν στον θάνατο πολλούς νοσηλευόμενους. Με το πρόσημα της βαρύτητας της νόσου πολλοί ασθενείς οδηγούνται στον θάνατο, με παθητική ή ενεργητική ευθανασία, ενώ οι συγγενείς και η κοινή γνώμη αποθεώνουν ως «ήρωες» τους υγειονομικούς και αποδίδουν εύσημα στο κράτος. Ιδιαίτερα σε συνθήκες πανδημίας, αλλά και εκτός αυτής, οι αποφάσεις ευθανασίας είναι πρόχειρες και αποσπασματικές, διότι δεν λειτουργούν οι απαραίτητες επιτροπές βιοηθικής που υπάρχουν σε οργανωμένα Συστήματα Υγείας. Να τονίσουμε βέβαια εδώ ότι η ευθανασία στην ορθόδοξη χριστιανική ηθική είναι πράξη ανεπίτρεπτη, που υποκαθιστά τον Δημιουργό. Ο χριστιανός υπερασπίζεται με κάθε τρόπο το δώρο του Θεού που λέγεται ζωή και δεν προβαίνει σε αξιολογικές κρίσεις που αφορούν δήθεν την ποιότητα και την αξία μιας ζωής.

Ένα τέταρτο και πολύ ιδιαίτερο πρόβλημα την περίοδο της πανδημίας είναι η διαφύλαξη της αξιοπρέπειας κάποιου που νοσηλεύεται σε ΜΕΘ. Επειδή υπό τις συνθήκες που βρίσκεται ο διασωληνωμένος ή βαριά πάσχων ασθενής δεν είναι κύριος του εαυτού του, την αξιοπρέπεια και τον σεβασμό στο πρόσωπό του έχει την ευθύνη να διαφυλάσσει ο ιατρός, ο νοσηλευτής και το κάθε μέλος της ομάδας που προσφέρει τις υπηρεσίες του στη ΜΕΘ. Εικόνες διασωληνωμένων ασθενών που κυκλοφόρησαν την περίοδο αυτή στα ΜΜΕ ή σε μέσα κοινωνικής δικτύωσης, συνεντεύξεις υγειονομικών που προέβαλαν την προσφορά τους αναφερόμενοι σε προσωπικά δεδομένα ασθενών, η διαρροή πληροφοριών νοσηλευόμενων ή θανόντων σε σχέση με την οικογένεια, τον εμβολιασμό, τα θρησκευτικά πιστεύω, τις προσωπικές πεποιθήσεις κ.λπ. όχι μόνο είναι ηθικά απαράδεκτα αλλά τιμωρούνται και από τις κείμενες διατάξεις του νόμου.

Ευθύνες έναντι της χρηστής λειτουργίας των Μονάδων εντατικής θεραπείας

Εν κατακλείδι, η Μονάδα Εντατικής Νοσηλείας αποτελεί ένα χώρο που απαιτεί εναργή άσκηση του ήθους. Σε αυτήν ο ασθενής αγωνίζεται στον κορυφαίο αγώνα της ζωής του, αυτόν της επιβίωσης, που ακόμη και αν δεν κερδηθεί θα πρέπει να διασφαλιστεί, με υψηλό αίσθημα ευθύνης, ότι θα διεξαχθεί με σεβασμό και αξιοπρέπεια. Ο ιδεώδης τύπος ανθρώπου που θα αναδείξει την πραγματική αξία των ΜΕΘ είναι εκείνος του ορθόδοξου

χριστιανού: στην περίπτωση του ασθενούς διότι η νοσηλεία του είναι προσανατολισμένη στο θέλημα του Θεού, διδάσκοντας τους περί αυτόν υπομονή, καρτερία, εμπιστοσύνη στον Θεό και πίστη. Από τη θέση του δίνει τη μάχη που δεν οδηγεί στην απελπισία, αλλά στην ελπίδα της ένωσης με τον Αγαπώμενο, είτε κερδίσει την πρόσκαιρη ζωή είτε με την προσδοκία της αιώνιας συνύπαρξης μαζί Του. Από την πλευρά του υγειονομικού είναι δεδομένο ότι ο χριστιανός λειτουργός βλέπει στο πρόσωπο του πάσχοντος συνανθρώπου τον ίδιο τον Χριστό, γεγονός που τον οδηγεί, δημοκρατικά και με προσήλωση στις αρχές της ισότητας, να φροντίσει ώστε ο αγώνας του ασθενούς να διεξαχθεί με σεβασμό και αξιοπρέπεια.

Όμως η εύρυθμη λειτουργία μιας ΜΕΘ δεν είναι ευθύνη μόνο του προσωπικού της αλλά ολόκληρης της κοινωνίας και της Εκκλησίας. Η ανάδειξη αρίστων και πιστών υγειονομικών, η παροχή των απαραίτητων μέσων, η ηθική και υλική υποβοήθηση σε όλες τις φάσεις της προσπάθειας, και πλήθος άλλων παρεμβάσεων και υποστηρικτικών κινήσεων είναι εκείνα που θα ευοδώσουν την προσπάθεια. Και να θυμόμαστε: νίκη στη ΜΕΘ δεν είναι οπωσδήποτε η επιβίωση του βαριά πάσχοντος. Είναι η παροχή κάθε δυνατού μέσου για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο. Όταν ανθρωπίνως γίνει το καλύτερο, ο Θεός θα πει την τελευταία λέξη.

Προτάσεις για μια χρηστή λειτουργία των Μονάδων εντατικής θεραπείας

Οι ΜΕΘ, η λειτουργία των οποίων εξαρτάται κυρίως από την τεχνολογία, μπήκαν στη ζωή μας το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, αλλά για πρώτη φορά δοκιμάστηκε η λειτουργικότητά τους από πανδημία τέτοιου μεγέθους όπως ο SARS-CoV-2. Από τη δοκιμασία αυτή πρέπει να αντλήσουμε μια σειρά από διδάγματα:

- 1) Η ΜΕΘ είναι το τελευταίο στάδιο στη νοσηλεία σοβαρών περιστατικών. Ο ασθενής που θα εισαχθεί, ακόμη και υπό τις καλύτερες συνθήκες, έχει μεγάλη πιθανότητα να πεθάνει. Επομένως ένα Σύστημα Υγείας καλό είναι να δώσει μεγάλο βάρος στην Πρωτοβάθμια Φροντίδα Υγείας. Θα λέγαμε ότι και από πλευράς Βιοηθικής η προσωπική φροντίδα του ασθενούς από τον οικογενειακό του ιατρό συμβάλλει στον μεγαλύτερο σεβασμό, την αξιοπρέπεια, τη μεγαλύτερη εμπιστοσύνη και την οικοδόμηση σχέσης αγάπης ασθενούς-ιατρού.
- 2) Λόγω της κρισιμότητας των αποφάσεων που λαμβάνονται στις ΜΕΘ,

και αφορούν τη ζωή και τον θάνατο, η παρουσία μιας ευαίσθητης σε βιοηθικά ζητήματα συνείδησης είναι βασική εγγύηση. Στις βασικές ιατρικές σπουδές, δυστυχώς, το θέμα της βιοηθικής υποβιβάζεται απλώς σε θέμα δεοντολογίας, βασικών δηλαδή αρχών που μπορεί να μεταβάλλονται ανάλογα με τα επικρατούντα ήθη. Είναι λοιπόν σημαντική, ακόμη και ως διεπιστημονική ανταλλαγή πληροφοριών, η επαφή με το αντικείμενο. Ευτυχώς τα τελευταία χρόνια η Βιοηθική αποτελεί βασικό αντικείμενο των σπουδών στη Θεολογική Σχολή και αυτό θα μπορούσε να βοηθήσει στην ώσμωση αυτή.

- 3) Παγκοσμίως, αλλά και στο δικό μας Σύστημα Υγείας, υπάρχει πρόβλεψη για επιτροπές Βιοηθικής εντός των Νοσοκομείων. Η εμπειρία, ωστόσο, δείχνει ότι οι επιτροπές αυτές συγκροτούνται τύποις, χωρίς να έχουν ουσιαστικό ρόλο. Η ενεργοποίησή τους και ακολούθως ο εμπλουτισμός τους –εκτός από υγειονομικούς– και με θεολόγους θα συνέβαλλε σημαντικά στην ενημέρωση και την ευαισθητοποίηση όσων εμπλέκονται στη λειτουργία μιας ΜΕΘ.
- 4) Η δυναμική παρουσία της Εκκλησίας με απλή και κατατοπιστική ενημέρωση των πιστών σε θέματα βιοηθικής, ευκαιρίας δοθείσης από την παρατεινόμενη πανδημία, θα φώτιζε πολλές πτυχές της ορθόδοξης χριστιανικής ηθικής σε θέματα προστασίας της υγείας και θα τόνωνε την εμπιστοσύνη των πιστών προς τους ποιμένες τους.
- 5) Η οργάνωση των ΜΕΘ κατά τρόπο τέτοιο που θα εξασφαλίζει την κατά το δυνατόν αρτιότερη φροντίδα των βαριά πασχόντων, με απόλυτο σεβασμό στο ανθρώπινο πρόσωπο, αποτελεί ασφαλώς το τελικό ζητούμενο.

Ἡ Θεία Μετάληψη ἐν καιρῷ Πανδημίας· ἱστορικοκανονικὴ προσέγγιση

Ἰωάννου Ἀντ. Παναγιωτόπουλου,
Ἀναπληρωτὴ Καθηγητὴ τοῦ Τμήματος Θεολογίας, ΕΚΠΑ

Εἶναι γεγονός ὅτι σὲ αὐτὴν τὴν ἤδη μακρὰ περίοδο τῆς πανδημίας τοῦ κορωνοϊοῦ ἀνανεώθηκε ὁ παλαιὸς διάλογος περὶ τοῦ τρόπου τῆς Θείας Μεταλήψεως, στὸν ὁποῖο μὲ ἀξαναόμενη ἔνταση προστέθηκαν οἱ φωνὲς τῶν κάθε εἴδους ἀρνητῶν ἢ ζηλωτῶν, ὅπως γίνεται πάντα σὲ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις¹. Βεβαίως, ὑπῆρξαν ὠρισμένοι ἐπίδοξοι καθοδηγητὲς τῆς κοινῆς γνώμης ποὺ ἐπέμειναν μὲ νευρωτικὸ τρόπο νὰ ἀσχολοῦνται ἀποκλειστικὰ μὲ τὴ Θεία Κοινωνία καὶ νὰ ἐπιβάλλουν ἀντιεπιστημονικοὺς συσχετισμοὺς μὲ τὴ διασπορὰ τοῦ κορωνοϊοῦ, σὲ πείσμα τῶν ἐπιδημιολογικῶν στοιχείων καὶ ἀποφαινόνται ἀκόμη καὶ γιὰ ζητήματα πίστεως, «δογματίζοντας» δίχως καμία θεολογικὴ γνώση καὶ ἀρμοδιότητα². Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία αἰφνιδιάστηκε καὶ κλήθηκε νὰ δώσει ἀπαντήσεις ὑπὸ ἐξαιρετικὰ πιεστικῆς

¹ Πρβλ. Nicholas Christakis, *Apollo's Arrow; the profound and enduring impact of coronavirus in the way we live*, New York 2020 (Little, Brown Spark)· Χρυσόστομος (Σαββάτου) Μεσσηνίας, *Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ ἡ πανδημία τοῦ Covid-19*, Καλαμάτα 2020· Ἀμβρόσιου Λενῆ (πρ. Καλαβρυτῶν καὶ Αἰγιαλείας), «Κορωνοϊός!» Ἔνα δαιμονικὸ σχέδιο γιὰ τὴν διάλυση τῆς κοινωνίας, Αἴγιον 2020· Νικόλαου Ἀσπρούλη - Nathaniel Wood (ἐπ.), *Καιρὸς τοῦ Ποιῆσαι· ἡ Ὁρθοδοξία ἐνώπιον τῆς πανδημίας τοῦ κορωνοϊοῦ*, Βόλος 2020 (Ἀκαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν Βόλου)· Ἀναστάσιου Δ. Σαλαπάτα, *Κλεισμένων τῶν θυρῶν· ἡμερολόγιο καραντίνας λόγῳ κορωνοϊοῦ*, Λονδίνο 2020· Petros Vassiliadis (ἐκδ.), *The Church in a period of Pandemic. Can the present pandemic crisis become a meaningful storm for renewal in our churches?*, Θεσσαλονίκη 2020 (CEMES) [*Ἡ Ἐκκλησία σὲ περίοδο Πανδημίας*, Ἀθήνα 2021]· Ἀλέξανδρου Σακελλαρίου, *Θρησκεία καὶ Πανδημία στὴν Ἑλληνικὴ Κοινωνία: σχέσεις ἐξουσίας, θρησκευτικὸς λαϊκισμὸς καὶ ἡ μετέωρη ἐκκοσμίκευση*, Ἀθήνα 2020· Θεοδωρῆ Γεωργακόπουλο (ἐπ.), *Οἱ ιδέες τῆς Πανδημίας, 15 κείμενα γιὰ τὸ πῶς ὁ κορωνοϊὸς ἀλλάζει τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸν κόσμον*, Ἀθήνα 2021 (Διανέοσις)· Ἰερόθεου Ναυπάκτου καὶ Ἁγίου Βλασίου, *Ἐκκλησία καὶ πανδημία, ὁ ἴος sars-cov-2 καὶ ἡ ἀσθένεια covid-19*, 2021 (Ἰ. Μ. Γενεθλίου τῆς Θεοτόκου Πελαγίας).

² Ἐκκλησία 97, τ. 10 (Νοέμβριος 2020), 827.

συνθήκες, αφού υπήρξαν χώρες όπως η Γερμανία³, στις οποίες απαγορεύτηκε ακόμη και η Θεία Μετάληψη λόγω της χρήσης της λαβίδος⁴. Και είναι αλήθεια ότι επιχειρώντας να δώσει απαντήσεις, πολλές από αυτές ήταν βιαστικές ή άκαιρες.

Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ὑγειονομικῆς κρίσης ἔλαβε σαφὴ καὶ ξεκάθαρη θέση στὸ ζήτημα. Συνέστησε *σὲ ὅλους πειθαρχία στὰ ὑγειονομικὰ μέτρα ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῶν ἰ. Ναῶν, καὶ δὲν ὑποστήριξε τοὺς ἀρνητὲς τῆς πανδημίας. Τέλος, δὲν διέδωσε παιδαριώδεις καὶ εἰδωλολατρικὲς ἀπόψεις ὅτι οἱ ὀρθόδοξοι ἱερεῖς καὶ γενικῶς οἱ χριστιανοὶ δὲν πρόκειται νὰ νοσήσουν λόγω τῆς ιδιότητάς τους*⁵. Ἡ ἀξίωση ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Πολιτείας γιὰ τὸν περιορισμὸ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν προσερχομένων στὶς ἀκολουθίες, πὺ ἔφθασε μέχρι καὶ τοῦ σημείου τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν πιστῶν σὲ φάσεις αὐστηροποίησης τῶν μέτρων, δὲν σημαίνει ἀμφισβήτηση τῆς μυστηριακῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, καθὼς ἔχει τελείως καὶ ἀπόλυτα περιστασιακὴ ἐφαρμογὴ. Ἡ Ἐκκλησία αὐτονόητα ἀποδέχεται τὴ σημασία τῆς ἱατρικῆς ἐπιστήμης⁶ καὶ δὲν ἀμφισβητεῖ τίς ὁδηγίες τῶν ἐιδικῶν, πολὺ δὲ περισσότερο τὴν προσπάθεια τῆς Πολιτείας νὰ περιορίσει τὴ διάδοση τῆς πανδημίας.

Εἶναι, ὅμως, ἀδιαμφισβήτητο ὅτι μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς τελευταίας πανδημίας υπήρξε ἐκ νέου κινητοποίηση τῶν ἀρνητῶν τῆς Θείας Μετάληψης, οἱ ὅποιοι ἀπαίτησαν ἀπὸ τὴν Πολιτεία τὴν ἀπαγόρευση τῆς ἐπειδὴ, κατὰ τὴν ἀποψή τους, τίθεται ζήτημα μετάδοσης ἀσθενειῶν μέσω αὐτῆς⁷. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος σὲ ἀνακοίνωσή της, εἰδικὰ μετὰ τὴν ἐκδημία τοῦ

³ Ὁ πολὺς Γάλλος Ἀκαδημαϊκὸς Philippe Corcuff ὑποστηρίζει ὅτι ἡ Πανδημία δὲν ἀποκλείεται νὰ διευρύνει τίς ἤδη ἐκρηκτικὲς ἀνισότητες μετὰξὺ Βορρᾶ - Νότου στὴν Εὐρώπη. Θεωρεῖ ὅτι ἐπικρατεῖ σταδιακὰ μιὰ «ὑπερσυντηρητικὴ ἰδεολογικὴ ἀνατροπὴ», καθὼς ἐπιτείνεται ἡ δυσκολία τῶν ρευμάτων τῆς Ἀριστερᾶς νὰ παρέχουν *συνεκτικὲς ἀπαντήσεις στὴ νέα κρίση* (Philippe Corcuff, *La grande confusion: Comment l'extrême-droite gagne la bataille des idées?*, Paris 2020).

⁴ Ἡ χρῆση τῆς λαβίδος εἶναι πλήρως κατισχύουσα στὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία, καθὼς σημειώθηκε συστηματικὰ στὴν χειρόγραφη καὶ ἐκδοτικὴ παράδοση τῆς Θείας Λειτουργίας: *Ὁ ἱερεὺς, λαβὼν ἀπὸ τῶν τοῦ α' διακόνου χειρῶν τὸ Ἅγιον Ποτήριον, μεταδίδωσι διὰ τῆς λαβίδος τῷ λαῷ, μετὰ ἐτέρων πρεσβυτέρων, ψαλλομένου ἔτι τοῦ κοινωνικοῦ. Μετὰ δὲ τὸ πάντα μεταλαβεῖν εὐλογεῖ τὸν λαὸν λέγων· Σῶσον, ὁ Θεός, τὸν λαόν σου ... (Θεία Λειτουργία κατὰ τὴν τάξιν τῆς ἐν Ἄθῳ Μονῆς τοῦ Βατοπαιδίου - Ἱερατικὸν Συλλεῖτουργον, Ἅγιον Ὅρος 2020, σ. 77).*

⁵ Ἐκκλησία 97, τ. 10 (Νοέμβριος 2020), 827.

⁶ Πρβλ. Ἐκκλησία 97, τ. 10 (Νοέμβριος 2020), 827.

⁷ Πρβλ. Ἐκκλησία 97, τ. 10 (Νοέμβριος 2020), 827.

μακαριστοῦ μητροπολίτη Λαγκαδά, Λητής καὶ Ρεντίνης Ἰωάννη, ἐξ αἰτίας τῆς στάσης ὀρισμένων δημοσιογράφων καὶ δημοσιολογούντων, οἱ ὁποῖοι εἰρωνεύθηκαν μὲ ἀπολίτιστο τρόπο τὴν ἐκδημία του καὶ τὴ μαρτυρία τῆς πίστεως του στὴ Θεία Κοινωνία, ὡς νὰ εἶχαν στοιχεῖα γιὰ τὴν αἰτία μεταδόσεως τῆς νόσου⁸, ἐξέφρασε τὴ θλίψη της, ἀφοῦ συστηματικὰ ἐπιχείρησαν τὴ στοχοποίηση κληρικῶν καὶ λαϊκῶν ὡς ἰδεολογικῶν ἀντιπάλων. Στὴν πραγματικότητα, ἐπειδὴ οἱ συγκεκριμένοι δὲν πιστεύουν στὸ μυστήριο τῆς Θείας Εὐχαριστίας, ἐπιχειροῦν τὴν παραβίαση τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων πολιτῶν, τὴν ὁποία ἐγγυᾶται ἡ Ἑλληνικὴ Πολιτεία, ὅπως ἀκριβῶς ἀπαιτοῦσαν καὶ ἔπρατταν οἱ ἐχθροὶ τῆς Ἐκκλησίας πρὸ τῆς συνθήκης τῶν Μεδιολάνων (313), ἐκπίπτοντας οἱ ἴδιοι στὴν εἰδωλολατρία καὶ τὶς προκαταλήψεις, γιὰ τὰ ὁποῖα κατηγοροῦν τὴν Ἐκκλησία.

Ἡ εἰκόνα στὴν ἱστορικὴ της ἀναφορά δὲν ἦταν οὔτε ξένη οὔτε πρωτόγνωρη. Θυμίζει τὰ ὅσα ὁ διώκτης τῶν χριστιανῶν στὴ Βιθυνία Πλίνιος ὁ Νεώτερος (Gaius Plinius Caecilius Secundus, 62-π.114) περιγράφει στὴν περίφημη γιὰ πολλοὺς λόγους ἐπιστολὴ του στὸν αὐτοκράτορα Τραϊανό (98-117), περὶ τὸ ἔτος 111⁹. Σὲ αὐτὴν τὴν ἐπιστολὴ ὁ Ὑπατος τῆς Βιθυνίας ἀναφέρει ὅτι στήριξε τὶς συλλήψεις καὶ ἀνακρίσεις σὲ ἓναν ἀνώνυμο λιβελο¹⁰ ποῦ κυκλοφόρησε καὶ περιεῖχε ὀνόματα πολλῶν χριστιανῶν τῆς Βιθυνίας, ἀλλὰ καὶ σὲ ἓναν καταδότη¹¹. Ὡστόσο, στίς ἀνακρίσεις ποῦ ἀκολούθησαν οἱ χριστιανοὶ ὑποστήριξαν ὅτι ἡ μόνη κατηγορία ἢ σφάλμα ποῦ ἦταν δυνατόν νὰ τοὺς ἀποδοθεῖ ἦταν ὅτι εἶχαν τὴ συνήθεια νὰ συγκεντρώνονται τὴν αὐγὴ σὲ μιὰ συγκεκριμένη ἡμέρα. Σὲ αὐτὴν τὴν τελετῇ, ὅπως σημειώνει ὁ Πλίνιος, ἔψελναν ὕμνους, καλῶντας τὸν Χριστὸ ὡς Θεό. Μάλιστα, δεσμεύονταν μεταξύ τους μὲ ὄρκο, ὄχι γιὰ τὴ διάπραξη κάποιου ἐγκλήματος, ἀλλὰ ἀντιθέτως γιὰ νὰ ἀποφεύγουν πράξεις κλοπῆς, ληστείας καὶ μοιχείας. Οἱ χριστιανοὶ εἶχαν τὴν ὑποχρέωση νὰ μὴν παραβαίνουν τὸν λόγο τους καὶ νὰ προσφέρουν χρήματα ἐκ τοῦ στερήματός τους ὅταν

⁸ Ἐκκλησία 97, τ. 10 (Νοέμβριος 2020), 826.

⁹ T. E. Page - E. Capps - W. H. D. Rouse (ἐκδ.), *Pliny Letters*, ἀγγλ. μτφρ. W. Melmoth - W. M. L. Hutchinson, τ. II, London 1915 (The Loeb Classical Library), σσ. 400-404. Πρβλ. A. N. Sherwin-White, *The Letters of Pliny*, Oxford 1966 (Clarendon Press), σσ. 691-712· P. G. Walsh, *Pliny the Younger; Complete Letters*, Oxford 2006 (Oxford University Press), σσ. 278-279.

¹⁰ *Propositus est libellus sine auctore multorum nomina continens* (Gaius Plinius Caecilius Secundus, *Epistularum Libri Decem*, X, 96, 5).

¹¹ *Alii ab indice nominati esse se Christianos dixerunt et mox negaverunt*; (Gaius Plinius Caecilius Secundus, *Epistularum Libri Decem*, X, 96, 6).

τοὺς ἐζητεῖτο. Καὶ ἐπιπλέον εἶχαν τὸ ἔθιμο μετὰ τὸ πέρας τῆς πρωινῆς τελετῆς, νὰ συγκεντρώνονται ξανὰ γιὰ δεῖπνο, τὸ ὁποῖο ἦταν κοινὸ καὶ χωρὶς παρεκτροπές! Ὁ Πλίνιος σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἐπισημαίνει ὅτι, μετὰ ἀπὸ ὁδηγία ποὺ εἶχε λάβει ἀπὸ τὸν Τραιανό, εἶχε ἀπογορεύσει τὶς χριστιανικὲς τελετές, καὶ καθ' ὁμολογία τῶν ἀνακρινομένων χριστιανῶν, αὐτοὶ εἶχαν πειθαρχήσει. Συγκεκριμένα τὸ διάταγμα ἀπαγόρευε τὴν ὑπαρξὴ μυστικῶν ἀδελφοτήτων (ἐταιρειῶν) –καὶ οἱ χριστιανοὶ κατατάσσονταν σὲ αὐτὴν τὴν κατηγορία– ἀφοῦ οἱ τελετές τοὺς ἦταν «μυστικὲς» γιὰ τοὺς μὴ χριστιανούς. Ὁ Πλίνιος καταλήγει ὅτι σκέφτηκε ὅτι ἦταν ἀκόμη πιὸ ἀπαραίτητο νὰ ἐξακριβώσει τὴν ἀλήθεια ἀπὸ δύο ὑπηρετρίες, τὶς ὁποῖες οἱ χριστιανοὶ ὀνόμαζαν διακόνισσες, χρησιμοποιοῦντας βασιανιστήρια. Ὁμολογεῖ, ὅμως, ὅτι δὲν βρῆκε τίποτε ἄλλο ἀπὸ μιὰ «αἰσχροὶ καὶ ἀπεριόριστη δεισιδαιμονία» (*superstitionem pravam et immodicam*)¹². Παρακολουθώντας τὴν ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων παρατηροῦμε ὅτι ὁ λόγος τοῦ Πλίνιου ὑποκρύπτει περισσότερο θαυμασμὸ παρά ἀπέχθεια γιὰ τοὺς χριστιανούς, ἂν καὶ ὁ ἴδιος ἀκολουθεῖ τὴν τυπικὴ διοικητικὴ προσέγγιση τοῦ θέματος.

Τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα ἔχει προκαλέσει μεγάλη συζήτηση¹³, καθὼς θεωρεῖται ὅτι καλύπτει τὸ κενὸ στὴν ἐξέλιξη τῆς λειτουργικῆς πράξης μετὰ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων καὶ τοῦ τέλους τοῦ Β' χριστιανικοῦ αἰώνα, ὅπως αὐτὴ μὲ διαύγεια περιγράφεται τόσο ἀπὸ τὸν Ἰουστῖνο μάρτυρα καὶ φιλόσοφο ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν Τερτυλλιανό¹⁴. Γνωρίζουμε καλὰ ὅτι ἡ Θεία Εὐχαριστία ἀποτελοῦσε τὸ κέντρο τῆς ζωῆς τῶν πρώτων χριστιανῶν καὶ ὅτι κατὰ τοὺς ἀποστολικούς χρόνους τὴν τελοῦσαν κατὰ τὴ δύση τοῦ ἡλίου συνδεδεμένη μὲ τὴν κοινὴ συνεστίαση τῶν πιστῶν, τὶς γνωστὲς ὡς ἀγάπες¹⁵. Τὸ παρόν, ὅμως, ἀπόσπασμα παραμένει ἀσαφές, καθὼς διακρίνει τὴν τελούμενη τὴν Κυριακὴ ἀκολουθία, σὲ πρωινὴ καὶ ἀπογευματινὴ. Μά-

¹² (7) *Affirmabant autem hanc fuisse summam vel culpaе suae vel erroris, quod essent soliti stato die ante lucem convenire, carmenque Christo quasi deo dicere secum invicem seque sacramento non in scelus aliquod obstringere, sed ne furta ne latrocinia ne adulteria committerent, ne fidem fallerent, ne depositum appellati abnegarent. Quibus peractis morem sibi discedendi fuisse rursusque coeundi ad capiendum cibum, promiscuum tamen et innoxium; quod ipsum facere desisse post edictum meum, quo secundum mandata tua hetaerias esse vetueram.* (8) *Quo magis necessarium credidi ex duabus ancillis, quae ministratae dicebantur, quid esset veri, et per tormenta quaerere. Nihil aliud inveni quam superstitionem pravam et immodicam.* (Gaius Plinius Caecilius Secundus, *Epistularum Libri Decem*, X, 96, 7-8)

¹³ Βλ. Sherwin-White, *The Letters of Pliny*, σ. 702 κ.έ.

¹⁴ Βλ. Sherwin-White, *The Letters of Pliny*, σ. 702 κ.έ.

¹⁵ Πρβλ. Βλασίου Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, τ. Α', Ἀθήναι 1994, σ. 264.

λιστα, ή όριστική μετάθεση τής τέλεσης τοῦ μυστηρίου τής Θείας Εὐχαριστίας νωρίς τὸ πρῶι, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Β' αἰώνα, ἐρμηνεύεται καί ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ διατάγματος τοῦ Πλινίου. Ἡ εὐδιάκριτη διαφορὰ στήν ὀρθή ἐρμηνεία τοῦ ἀνωτέρω ἀποσπάσματος τίθεται σὲ ἄλλο πλαίσιο, ἀφοῦ τὸ κέντρο τοῦ νοήματος τής ἀπάντησης τῶν ἀνακρινόμενων στὸν ἔπαρχο τής Βιθυνίας ἔχει ἀτομοκεντρική ἀναφορά. Ἡ δήλωση τῶν συγκεκριμένων Χριστιανῶν ὅτι δὲν μετείχαν πλέον στὶς εὐχαριστιακὲς συνάξεις, τίς ὁποῖες ἀπαγόρευε οὕτως ἢ ἄλλως τὸ διάταγμα τοῦ Πλινίου, δὲν συνδέεται βεβαίως πρὸς κάποια ἀπόφασή τους νὰ μὴν τελοῦν τὴ Θεία Εὐχαριστία κατὰ τὴν ἐσπέρα, ἐπειδὴ μετέθεσαν τὴν τέλεσή της τὸ πρῶι. Εἶναι μιὰ δήλωση ποὺ ἀναφέρεται προφανῶς στήν ὀριστική ρήξη τῶν δεσμῶν μὲ τὴν τοπική ἐκκλησία, ποὺ σήμαινε τὴν ἄρνηση τής χριστιανικῆς τους ιδιότητος¹⁶, κατατάσσοντάς τους αὐτοδικαίως στήν τάξη τῶν πεπτωκότων (lapsi).

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω καθίσταται σαφὲς ὅτι:

- α) ἡ ἀπλή μετάθεση τής Θείας Εὐχαριστίας ἀπὸ τὴν ἐσπέρα στήν πρωία τής Κυριακῆς δὲν ἱκανοποιούσε τὴ ρωμαϊκὴ ἐξουσία,
- β) οἱ χριστιανοὶ διώκονταν κυρίως γιὰ τὴν ιδιότητά τους, καθὼς δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ κατηγορηθοῦν γιὰ κάποιο ἀδίκημα ποὺ διέπραξαν, ἀλλὰ γιὰ μιὰ ἐνεστώσα κατάσταση,
- γ) δὲν ἀπάλλασσε τοὺς χριστιανοὺς ἀπὸ τίς ὑποψίες, ἀφοῦ συνέχισαν νὰ τελοῦν τίς συναντήσεις τους κατὰ τὴν ἐσπέρα,
- δ) ἡ διάκριση τής Θείας Εὐχαριστίας ἀπὸ τής κοινῆς συνεστίασεως ἦταν δυσχερῆς ἢ καὶ ἀδιάφορη γιὰ τὸν Πλίνιο, καὶ
- ε) τὸ πιὸ σημαντικό, τὰ μέλη τής τοπικῆς ἐκκλησίας συνέχισαν νὰ τελοῦν τὴ Θεία Εὐχαριστία παρὰ τὴν ὅποια ἀπαγόρευση τῶν Ρωμαϊκῶν ἀρχῶν, ὅπως ἔπρατταν καὶ σὲ ὀλόκληρη τὴ μακρὰ περίοδο τῶν διωγμῶν¹⁷. Μάλιστα, ἡ ἔνταση στὶς ἀπαγορεύσεις σὲ συγκεκριμένες ἱστορικὲς περιόδους εἶχαν τελικὰ περισσότερο τὰ χαρακτηριστικὰ περιστασιακῆς ἐφαρμογῆς παρὰ καθολικῆς, στοιχεῖο τυπολογικὰ κοινὸ μὲ ἀντίστοιχες σύγχρονες ἐφαρμογές, ἀλλὰ οὐσιαστικὰ ἀπολύτως διαφορετικὸ, ἀφοῦ ἡ ἀφετηρία καὶ ὁ στόχος τῶν ἀπαγορεύσεων εἶναι διαφορετικὸς.

Ἡ Θεία Εὐχαριστία ἀποτελοῦσε καὶ ἀποτελεῖ τὸ κέντρο τής ζωῆς τῶν πιστῶν. Καὶ ἐνῶ, ὅπως σημειώσαμε, κατὰ τὴν ἀποστολικὴν περίοδο ἐτελεῖ-

¹⁶ Φειδᾶ, Ἐκκλ. Ἱστορία Α', σ. 264.

¹⁷ Φειδᾶ, Ἐκκλ. Ἱστορία Α', σσ. 264-265.

το καθ' ἑσπέραν καὶ συνδεόταν μὲ τις ἀγάπες, στὸ τέλος τοῦ Α' αἰώνα ἡ διακεκριμένη ἀκολουθία τῆς τελούμενης τὴν Κυριακὴ Θείας Εὐχαριστίας εἶχε καθιερωθεῖ. Κατὰ κυριακὴν δὲ κυρίου συναχθέντες κλάσατε ἄρτον καὶ εὐχαριστήσατε¹⁸ προτάσσει ἡ Διδαχὴ, σχεδὸν εἴκοσι χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τοῦ Πλινίου γιὰ τὶς χριστιανικὲς τελετές. Ἄλλωστε ἡ μετὰθεση τοῦ χρόνου τέλεσης τῆς Θείας Εὐχαριστίας πρέπει νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴν ἐπιθυμία τῶν πιστῶν νὰ μὴν παρατείνεται μέχρι τὴν ἑσπερινὴ σύναξη ἢ νηστεία, ὑπὸ τὸν περιορισμὸ ὅτι ἐκείνη βεβαία εὐχαριστία ἡγείσθω, ἢ ὑπὸ τὸν ἐπίσκοπον οὔσα, ἢ ὡς ἂν αὐτὸς ἐπιτρέψῃ¹⁹, ὅπως ὁ Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας ὀρίζει. Οἱ χριστιανοὶ λοιπόν, προσερχόμενοι στὴν ἀκολουθία τῆς Θείας Εὐχαριστίας μετεῖχαν στὴ διδαχὴ, τὴν προσευχή, τὴν εὐλογία, τὴν κοινωνία (μετάληψη) καὶ στὸ δεῖπνο (ἀγάπες). Καὶ ὅπως σημειώνει ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, «Μετάληψη» ὀνομάζεται ἐπειδὴ δι' αὐτῆς τῆς τοῦ Ἰησοῦ θεότητος μεταλαμβάνομεν. Κοινωνία δὲ λέγεται τε καὶ ἐστὶν ἀληθῶς, διὰ τὸ κοινωνεῖν ἡμᾶς δι' αὐτῆς τῷ Χριστῷ καὶ μετέχειν αὐτοῦ τῆς σαρκὸς τε καὶ τῆς θεότητος²⁰.

Ὁ τρόπος τῆς Θείας Μετάληψης²¹ στὴν ἀποστολικὴ περίοδο ἦταν ἀντίστοιχος μὲ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου, ὁ ὁποῖος ἀσφαλῶς τηρεῖται μέχρι καὶ σήμερα ὁ ἴδιος, στὸ πρῶτο μέρος τῆς Θείας Μετάληψης, κατὰ τὴν προσέλευση τῶν κληρικῶν σὲ αὐτήν²². Ὅπως ἀναφέρει ὁ Ἰουστίνος ὁ μάρτυρας καὶ φιλόσοφος στὰ μέσα τοῦ Β' αἰώνα, εὐχαριστήσαντος δὲ τοῦ προεστῶτος καὶ ἐπευφημήσαντος παντὸς τοῦ λαοῦ, οἱ καλούμενοι παρ' ἡμῖν διάκονοι διδόασιν ἐκάστῳ τῶν παρόντων μεταλαβεῖν ἀπὸ τοῦ εὐχαριστηθέντος ἄρτου καὶ οἴνου καὶ ὕδατος, καὶ τοῖς οὐ παροῦσιν

¹⁸ Διδαχὴ 14, 1 (J. P. Audet, *La Didachè. Instructions des Apôtres*, Paris 1958, σσ. 226-242).

¹⁹ Ἰγνατίου Ἀντιοχείας, *Πρὸς Σμυρναίους* 8 (P.T. Camelot, *Ignace d'Antioche. Polycarpe de Smyrne. Lettres. Martyre de Polycarpe*, SC 10, 56-154, 41969).

²⁰ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, 4, 13, PG 94, 1153. Πρβλ. Εὐθυμίου Ζιγαβηνοῦ, *Ἐπόμνημα εἰς Ματθαῖον*, ΞΔ, PG 129, 665.

²¹ Ἡ Θεία Μετάληψη γινόταν καὶ ἀπὸ τὸν ἄρτο, καὶ ἀπὸ τὸν οἶνο, σύμφωνα μὲ τὴν ρητὴ ἐντολὴ τοῦ Κυρίου (Ματθ. 26, 26-28). Ὁ ἄρτος εἶναι ἔνζυμος, καθὼς ἡ λέξις ἄρτος στὴν Κ.Δ. δηλώνει πάντα τὸν ἔνζυμο ἄρτο, καὶ ὁ οἶνος εἶναι κεκραμένος, σύμφωνα μὲ τὸ κατὰ Ἰωάννην 19,34 (εἰς τῶν στρατιωτῶν λόγῃ αὐτοῦ τὴν πλευρὰν ἔνυξε, καὶ εὐθὺς ἐξῆλθεν αἷμα καὶ ὕδωρ). Βλ. Παναγιώτη Τρεμπέλα, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, Ἀθῆναι 31997 (Ἀδελφότης Θεολόγων ὁ Σωτήρ), σ. 137 κ.έ.

²² Βλ. Γερβάσιου Παρασκευόπουλου, *Ἑρμηνευτικὴ Ἐπιστολὴ ἐπὶ τῆς Θείας Λειτουργίας*, Πάτραι 2005, σσ. 450-458.

ἀποφέρουσι²³. Μάλιστα οἱ πιστοὶ πρόσεχαν νὰ μὴν πέσουν ψυχία ἀπὸ τὰ χέρια τους, γιὰ νὰ μὴ βεβηλωθοῦν²⁴. Τὴν ἴδια σύσταση γιὰ τὸν τρόπο μετάληψης τοῦ «σώματος» καὶ τὴν ἀποφυγὴ βεβήλωσής του ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων (348-386), μὲ σαφεῖς ὁδηγίες γιὰ τὸν τρόπο τοποθέτησης τῶν χειρῶν²⁵.

Εἶναι βέβαιο ὅτι τόσο ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πιστῶν ὅσο καὶ ἡ λειτουργικὴ μεταφορὰ τῆς ἀγίας τράπεζας ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ ναοῦ πρὸς τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο²⁶, ἐπέτειναν τὰ προβλήματα εὐταξίας καὶ ἀσφάλειας κατὰ τὴν μετάδοση τοῦ «Κυριακοῦ σώματος» στοὺς λαϊκοὺς, τῶν ὁποίων ἡ θέση εἶχε καταστῆ πλέον ἀπολύτως διακριτὴ ἀπὸ τοῦ κλήρου. Ἐκτός, ὅμως, ἀπὸ τὸν κίνδυνο βεβήλωσης τῆς Θείας Μετάληψης, τὴν ὁποία μὲ ἀκριβεία περιγράφουν τὰ ἐκκλησιαστικὰ πρόσωπα, ὅπως παρατηρεῖ εὐστοχα στὸ *Πηδάλιο* ὁ ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης²⁷, ἡ διάσπαση τῆς ἐπισκοποκεντρικῆς ἐνορίας εἶχε ὡς συνέπεια νὰ ἐκλείψουν οἱ διάκονοι στὴ λειτουργικὴ καθημερινότητα τῶν ἐνοριῶν καὶ ἡ μίξη τῶν τιμῶν δώρων νὰ καταστῆ ἡ μόνη δυνατότητα ποὺ εἶχαν οἱ πρεσβύτεροι. Ἔτσι, ἡ γενικὰ ἀποδεκτὴ ἄποψη ὅτι ἡ μίξη τῶν τιμῶν δώρων καὶ ἡ χρῆση λαβίδας ἐπικράτησε στὸ τέλος τοῦ Δ' αἰώνα²⁸, δηλαδὴ στοὺς χρόνους τοῦ ἐν ἀγίοις ἀρχιε-

²³ Ἰουστίνου, *Ἀπολογία (Α') ὑπὲρ Χριστιανῶν πρὸς Ἀντωνῖνον τὸν Εὐσεβῆ*, 65, 5 (D. Minns and P. Parvis, *Justin, Philosopher and Martyr, Apologies*, Oxford 2009, σσ. 80-268). Εἰρηναίου, *Ἐλεγχος ψευδωνύμου γνώσεως*, 5, 2, ΒΕΠΕΣ 5, σ. 160· Κυπριανοῦ Καρθαγένης, *Ἐπιστολὴ (63) πρὸς Καϊκίλιον* (Rose Donna (μτφρ), *Saint Cyprian Letters (1-81)*, [The Fathers of the Church a new translation, τ. 51 (1964)], 202-216). Πρβλ. Γεώργιου Φιλια, *Λειτουργική*, τ. Α', Ἀθήνα 2006, σσ. 447-448.

²⁴ Τερτυλλιανοῦ, *De Corona Militis* 3 (Jacques Fontaine (ἐκδ.), *De Corona Militis*, Paris 1966). Πρβλ. Ἀθανάσιου Ἀντωνόπουλου, *Μυστικὸς Δεῖπνος – Θεία Εὐχαριστία*, Ἀθήνα 2004, σσ. 194-200 (Διδακτορικὴ Διατριβή)· Victor Saxer, «Tertullian», Willy Rordorf (ἐκδ.), *The Eucharist of the Early Christians*, New York 1966, σσ. 132-155. Ὁ Saxer παρατηρεῖ ὅτι πολλὰ κείμενα τοῦ Τερτυλλιανοῦ δείχνουν ξεκάθαρα ὅτι οἱ πιστοὶ συμμετεῖχαν ἐνεργὰ στὴ Θεία Εὐχαριστία, ἂν καὶ δὲν εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ περιγράψει τίς ἐνέργειες τῶν πιστῶν (Saxer, *Tertullian*, σ. 139).

²⁵ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, *Κατήχησις Μυσταγωγική*, 5, 21, PG 33, 1124-1125.

²⁶ Ὁ Παναγιώτης Τρεμπέλας ὁδηγεῖται στὸ συμπέρασμα ἀπὸ μαρτυρίες τοῦ Διονυσίου Ἀλεξανδρείας (*Εὐσέβιος*, Ἐκκλ. Ἱστορία 7, 9) ὅτι ἀρχικὰ ἀκόμη καὶ οἱ γυναῖκες κοινωνοῦσαν προσερχόμενες στὸ θυσιαστήριο ὅπως ὁ κλήρος (*Αἱ Τρεῖς Λειτουργίαι*, σ. 148).

²⁷ Ἀγαπίου Ἱερομονάχου - Νικοδήμου Μοναχοῦ, *Πηδάλιον*, ἐν Ἀθήναις 1886, σ. 311.

²⁸ Τρεμπέλα, *Αἱ Τρεῖς Λειτουργίαι*, σσ. 149-151. Μάλιστα, ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης σημειώνει: *τοῦ ἀρχιερέως δὲ τοῖς προσελθοῦσι μεταλαβεῖν διδόντος διὰ λαβίδος· καὶ τοῦτο κατὰ τὴν ὄπτασιαν τοῦ Ἡσαίου, ὅτι οὐ χρὴ πάντα ἀμέσως μετέχειν, ὡς εἴρηται, τῶν θείων τε καὶ φρικτῶν ...* (Συμεῶνος Θεσσαλονίκης, *Περὶ τῆς Ἱερᾶς Λειτουργίας* 153· S.

πισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννη Χρυσοστόμου, δὲν δύναται εὐκόλα νὰ ἀμφισβητηθεῖ, καὶ παρὰ τὴν ὕπαρξη τοῦ πολὺ σημαντικοῦ κανόνα ΡΑ' (101) τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου (691)²⁹.

Ὁ κανόνας ΡΑ' ἐπαναλαμβάνει τὴν προαναφερθεῖσα θέση τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων ὅτι ἡ κοινωνία τοῦ σώματος πρέπει νὰ γίνεται μὲ τὶς δύο παλάμες ἀπλωμένες σὲ σχῆμα σταυροῦ καὶ μέσα σὲ αὐτὲς νὰ δέχεται ὁ λαϊκὸς τὸν ἅγιον ἄρτο, ἐνῶ ἀπαγορεύει τὴ χρήση ὁποιουδήποτε εἰδικοῦ δοχείου. Ὁ κανόνας ἐρμηνεύτηκε ὡς ἐπιβεβαίωση τῆς ἀποψῆς ὅτι στὸ τέλος τοῦ Ζ' αἰώνα συνέχιζαν οἱ πιστοὶ κατὰ τὴ Θεία Μετάληψη νὰ λαμβάνουν κεχωρισμένα τὰ τίμια δῶρα³⁰. Ἀλλὰ ὁ ἐπιφανὴς κανονολόγος τοῦ ΙΒ' αἰώνα πατριάρχης Ἀντιοχείας Θεόδωρος Βαλσαμών, ἐρμηνεύοντας τὴν παρέκκλιση ἀπὸ τὴν κανονικότητα τῆς ἐποχῆς του, ποὺ ἦταν ἡ λαβίδα, θεωρεῖ ὅτι στόχος τοῦ κανονικοῦ νομοθέτη εἶναι νὰ περιορίσει ὅσους πρόεβαλαν κατὰ τὴ Θεία Μετάληψη τὰ ἀξιώματα ἢ τὴν καταγωγή τους προκειμένου νὰ προηγηθοῦν³¹. Εἶναι αὐτὴ, ὅμως, ἡ ὀρθὴ ἐρμηνεία τοῦ κανόνα;

Στὴν Πενθέκτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδο συντάχθηκαν ἕξι κανόνες ποὺ ἀναφέρονται ἄμεσα στὸ μυστήριό τῆς Θείας Εὐχαριστίας³². Μέσω αὐτῶν καταδικάζονται ἀλλοιώσεις στὴν ὀρθὴ τέλεση τοῦ μυστηρίου (ΚΗ', ΛΒ' καὶ ΝΖ'), ἐνῶ ἀπαγορεύεται ἡ κοινωνία τῶν νεκρῶν (ΠΓ'). Ἀσφαλῶς ἄμε-

Hawkes-Teeple (ἐκδ.), *St. Symeon of Thessalonika, The Liturgical Commentaries* [*Studies and Texts* 168. Toronto: Pontifical Institute of Medieval Studies, 2011], σσ. 166-264· πρβλ. *Θεία Λειτουργία κατὰ τὴν τάξιν τῆς ἐν Ἄθῳ Μονῆς τοῦ Βατοπαιδίου – Σύντομα Σχόλια*, Ἅγιον Ὅρος 2020, σ. 207.

²⁹ *Σῶμα Χριστοῦ, καὶ ναόν, τὸν κατ' εἰκόνα Θεοῦ κτισθέντα ἄνθρωπον, ὁ θεῖος Ἀπόστολος μεγαλοφῶνως ἀποκαλεῖ. Πάσης οὖν αἰσθητῆς κτίσεως ὑπερκειμένος ὁ τῷ σωτηρίου πάθει τοῦ οὐρανοῦ τυχὼν ἀξιώματος, ἐσθίων καὶ πίνων Χριστόν, πρὸς ζωὴν διὰ παντὸς μεθαρμόζεται τὴν αἰδίον, ψυχὴν καὶ σῶμα τῇ μεθέξει τῆς θείας ἀγιαζόμενος χάριτος· ὥστε, εἴ τις τοῦ ἀχράντου σώματος μετασχεῖν ἐν τῷ τῆς συνάξεως βουληθείῃ καιρῷ, καὶ ἐν πρὸς αὐτῷ τῇ μετουσίᾳ γενέσθαι, τὰς χεῖρας σχηματίζων εἰς τύπον σταυροῦ, οὕτω προσίτω καὶ δεχέσθω τὴν κοινωνίαν τῆς χάριτος. Τοὺς γὰρ ἐκ χρυσοῦ, ἢ ἄλλης ὕλης, ἀντὶ χειρός, τινὰ δοχεῖα κατασκευάζοντας πρὸς τὴν τοῦ θείου δώρου ὑποδοχὴν, καὶ δι' αὐτῶν τῆς ἀχράντου κοινωνίας ἀξιουμένους, οὐδαμῶς προσιέμεθα, ὡς προτιμώντας τῆς τοῦ Θεοῦ εἰκόνας τὴν ἄψυχον ὕλην καὶ ὑποχείριον. Εἰ δέ τις ἄλλ' τῆς ἀχράντου κοινωνίας μεταδιδούσ τοῖς τὰ τοιαῦτα δοχεῖα προσφέρουσι, καὶ αὐτὸς ἀφορίζεσθαι, καὶ ὁ ταῦτα ἐπιφερόμενος (Σύνταγμα ΙΙ, 546-547).*

³⁰ Σπυρίδωνος Χωραΐτη, «Μετάληψις, Θεία», ΘΗΕ 8 (1966), 1039· πρβλ. Γεώργιου Γκαβαρδίνου, *Ἡ Πενθέκτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος καὶ τὸ Νομοθετικὸν τῆς ἔργου*, [Νομοκανονικὴ Βιβλιοθήκη 4], Κατερίνη 1998 (Διδακτορικὴ Διατριβή), σ. 241.

³¹ Σύνταγμα ΙΙ, 548-549.

³² Βλ. Γκαβαρδίνου, *Ἡ Πενθέκτη*, σσ. 235-242.

σα στο μυστήριο της Θείας Εὐχαριστίας αναφέρεται ὁ ΡΑ' κανόνας στὸν ὁποῖο κάναμε μνεῖα, ἀλλὰ καὶ ὁ ΝΗ' ὁ ὁποῖος ἀπαγορεύει στοὺς λαϊκοὺς νὰ μεταδίδουν τὴ Θεία Μετάληψη παρόντων κληρικῶν! Ὅπως εἶναι προφανές, ἡ ἀπαγόρευση ὑποδηλώνει ὅτι ἐπιτρεπόταν ἡ ἀφ' ἑαυτοῦ μετάληψη τῶν λαϊκῶν ἢ ἡ μετάδοση ἀπὸ λαϊκὸ σὲ λαϊκὸ, ὑπὸ συγκεκριμένες προϋποθέσεις³³. Μάλιστα, αὐτὴ ἡ συνήθεια ἦταν διαδεδομένη στοὺς μοναχοὺς, ἀφοῦ ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης τοποθετεῖται θετικὰ σὲ ἀνάλογη ἐρώτηση (ΜΑ')³⁴.

Εἰδικά, ὅμως, ὁ ΝΗ' κανόνας ἐπιτρέπει μὲ ἀσφάλεια τὴν πραγματοποίηση ἐνὸς χρονικοῦ ἄλματος ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Ζ' αἰώνα στὸ τέλος τοῦ Β', ὅπου ὁ Τερτυλλιανὸς ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ ὅτι οἱ εὕρισκόμενοι σὲ καθεστῶς νηστείας ζηλωτὲς χριστιανοὶ δὲν διέκοπταν τὴ νηστεία γιὰ νὰ λάβουν τὰ τίμια δῶρα³⁵, γι' αὐτὸ τοὺς προέτρεπε νὰ λαμβάνουν στὰ χέρια τοὺς τὸν ἐμβαπτισμένο στὸν οἶνο καθαγιασμένο ἄρτο καὶ νὰ μεταλαμβάνουν μετὰ τὸ πέρασ τῆς νηστείας³⁶. Ἄλλωστε, ὁ καθαγιασμένος ἄρτος τῆς

³³ Γκαβαρδῖνα, *Ἡ Πενθέκτη*, σ. 240.

³⁴ *Πηδάλιον*, σελ. 271. Ἡ συμβολὴ τοῦ μοναχισμοῦ στὴ θεώρηση τῆς νηστείας σὲ ἕνα νέο πλαίσιο ἀτομικοῦ πνευματικοῦ ἀγῶνα ὁδήγησε κατὰ τοὺς ὕστερους βυζαντινοὺς χρόνους στὴ σύνθεση τῆς «Ἀκολουθίας τῆς Θείας Μεταλήψεως» (Γεώργιου Μεταλληνοῦ, *Ἡ Θεολογικὴ Μαρτυρία τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Λατρείας*, Ἀθήνα 1995 (Ἀρμός), σσ. 292-303).

³⁵ Ἀντίστοιχα ὁ ἅγιος Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων (634-638) διασώζει τὴν πληροφορία ὅτι στὶς ἱερὲς Μονὲς τῆς Παλαιστίνης ὑπῆρχε ἡ παράδοση κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἁγίας Τεσσαρακοστῆς νὰ κλείνουν οἱ πύλες τῶν Μονῶν, ὥστε οὐδεὶς νὰ δύναται νὰ ἐνοχλήσει τοὺς Μοναχοὺς στὴν προσευχὴ καὶ τὴ νηστεία (Σωφρονίου Ἱεροσολύμων, *Βίος Μαρίας Αἰγυπτίας τῆς ἀπὸ ἑταιρίδων ὁσίως ἀσκησάσης κατὰ τὴν Ἐρημον τοῦ Ἰορδάνου*, PG 87, 3701D κ.έ.). Ἀλλὰ οἱ μοναχοὶ τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη στὸν Ἰορδάνη εἶχαν ὡς κανόνα, μετὰ τὴν τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας τῆς Α' Κυριακῆς τῶν Νηστειῶν, νὰ κοινωνοῦν καὶ στὴ συνέχεια νὰ ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὴ Μονή, ἀκολουθώντας ὁ καθένας δικό του κανόνα ἀσκήσης, χωρὶς νὰ ξέρει ὁ ἕνας ποῦ πάει ὁ ἄλλος, εἰσερχόμενοι στὴν ἔρημο πέραν τοῦ Ἰορδάνη ποταμοῦ, καὶ ἐπιστρέφοντας στὴ Μονή τοὺς τὴν Κυριακὴ τῶν Βαΐων (PG 87, 3701-3704). Οὐσιαστικὰ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἀπέιχαν τῆς Θείας Μεταλήψεως σχεδὸν καθ' ὅλη τὴν περίοδο τῆς Ἁγίας Τεσσαρακοστῆς, ἐπαναλαμβάνοντας τὸ ἔθος τῶν ζηλωτῶν στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ Τερτυλλιανός. Ἀντίστοιχα, ὅπως ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Mark Roisien («Ἡ ἀποχὴ ἀπὸ τὴ Μετάληψη τὴν ἐποχὴ τῆς Πανδημίας», Ἀσπρούλη - Wood, *Καιρὸς τοῦ Ποιῆσαι*) ἢ ἀποχὴ ἀπὸ τὴ Θεία Κοινωνία, εἰδικὰ στὴ Μεγάλῃ Τεσσαρακοστῇ, δὲν εἶναι κάτι νέο. Ἡ Ἀρμενικὴ Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία τηρεῖ ἐπὶ μακρὸν αὐτὴν τὴν πρακτικὴ. Στὶς περισσότερες Ὀρθόδοξες Ἐκκλησίες, μέχρι πολὺ πρόσφατα, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς πιστοὺς δὲν κοινωνοῦσαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Μεγάλῃς Τεσσαρακοστῆς μέχρι τὴ λειτουργία τῆς Μεγάλῃς Πέμπτης, ποὺ κοινωνοῦσαν στὴν ἀνάμνηση τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου.

³⁶ Τερτυλλιανοῦ, *Ad uxorem*, II, 5 (Charles Munier, *Tertullien a son épouse*, [SC 273], Paris 1980, σσ. 137-140).

Εὐχαριστίας ἀποστελλόταν καὶ στοὺς μὴ δυναμένους νὰ παραστοῦν ὑπὸ τῆ μορφῆ μικροῦ τεμαχίου, στὸ ὁποῖο εἶχε ἐπισταχθῆ καὶ καθαγιασμένος οἶνος γιὰ τὴ μετάληψή τους. Ἐπομένως τὸ ἔθος τῆς συχνῆς μετάληψης τῶν πιστῶν δὲν ἦταν ἀπόλυτα συνδεδεμένο μὲ τὴ συμμετοχὴ στῆ Θεία Λειτουργία, καθὼς εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ λάβουν περισσότερες ἀπὸ μία μερίδες ἀπὸ τὰ καθαγιασμένα τίμια δῶρα καὶ νὰ τὰ φυλάσσουν στὴν οἰκία τους γιὰ τὴ συχνὴ ἢ καὶ τὴν καθημερινὴ μετάληψή τους, παράδοση τὴν ὁποία ἐπιβεβαιώνει καὶ ὁ Μέγας Βασίλειος γιὰ τοὺς χριστιανοὺς τῆς Αἰγύπτου³⁷. Ὁ κίνδυνος, ὅμως, βεβήλωσης τῶν τιμίων δώρων καὶ ἡ πιθανότατα ἄκριτη κατὰ περίπτωσιν μετάληψή τους, ὀδήγησε στὶς ἀπαγορεύσεις τοῦ ΡΑ' κανόνα τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Ἀσφαλῶς, ὁ κανόνας δὲν ἀποδοκιμάζει τὴ χρῆσιν εὐπρεπῶν καὶ ἀσφαλῶν δοχείων γιὰ τὴ μεταφορά καθαγιασμένων μερίδων στοὺς μὴ δυνάμενους νὰ παραστοῦν στῆ Θεία Λειτουργία γιὰ σοβαροὺς λόγους πιστοὺς ἢ στοὺς ἐρημίτες μοναχοὺς, ἢ ὁποία ἦταν καθιερωμένη ἐκκλησιαστικὴ πράξις. Κατὰ συνέπεια στὸν κανόνα δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε τὴ θεσμικὴ διατήρησιν καὶ προβολὴ τοῦ ἀρχαίου τρόπου Θείας Μετάληψης, ἀλλὰ τὴν ἐπιθυμίαν χριστιανῶν νὰ λαμβάνουν μερίδες προκειμένου νὰ κοινωνοῦν τὶς ἡμέρας ποὺ δὲν προσέρχονταν στῆ Θεία Λειτουργία καὶ τὴ διαμορφωμένη ἐκείνη τὴν ἐποχὴ αὐστηρότερη θέσιν τῆς Ἐκκλησίας ὅτι θὰ πρέπει οἱ ἐπιθυμοῦντες νὰ

³⁷ Καὶ τὸ κοινωνεῖν δὴ καθ' ἐκάστην ἡμέραν καὶ μεταλαμβάνειν τοῦ ἁγίου σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ καλὸν καὶ ἐπωφελές, αὐτοῦ σαφῶς λέγοντος: «Ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα ἔχει ζωὴν αἰώνιον». Τίς γὰρ ἀμφιβάλλει ὅτι τὸ μετέχειν συνεχῶς τῆς ζωῆς οὐδὲν ἄλλο ἐστὶν ἢ ζῆν πολλὰ ἰσχυρῶς; Ἡμεῖς μέντοιγε τέταρτον καθ' ἐκάστην ἑβδομάδα κοινωνοῦμεν, ἐν τῇ Κυριακῇ, ἐν τῇ τετραδί καὶ ἐν τῇ Παρασκευῇ καὶ τῷ Σαββάτῳ, καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις ἡμέραις, ἐὰν ἢ μνήμη Σαββάτῳ, καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις ἡμέραις, ἐὰν ἢ μνήμη Ἁγίου τινός. Τὸ δὲ ἐν τοῖς τοῦ διωγμοῦ καιροῖς ἀναγκάζεσθαί τινα, μὴ παρόντος ἱερέως ἢ λειτουργοῦ, τὴν κοινωνίαν λαμβάνειν τῇ ἰδίᾳ χειρὶ μηδαμῶς εἶναι βαρὺ περιττόν ἐστιν ἀποδεικνύναι, διὰ τὸ καὶ τὴν μακρὰν συνήθειαν τοῦτο δι' αὐτῶν τῶν πραγμάτων πιστώσασθαι. Πάντες γὰρ οἱ κατὰ τὰς ἐρήμους μονάζοντες, ἔνθα μὴ ἐστὶν ἱερεὺς, κοινωνίαν οἴκοι κατέχοντες ἀφ' ἑαυτῶν μεταλαμβάνουσι. Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ δὲ καὶ ἐν Αἰγύπτῳ ἕκαστος καὶ τῶν ἐν λαῷ τελούντων, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἔχει κοινωνίαν ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ καὶ ὅτε βούλεται μεταλαμβάνει δι' ἑαυτοῦ. Ἄπαξ γὰρ τὴν θυσίαν τοῦ ἱερέως τελειώσαντος καὶ δεδωκότος, ὁ λαβὼν αὐτὴν ὡς ὅλην ὁμοῦ, καθ' ἐκάστην μεταλαμβάνων, παρὰ τοῦ δεδωκότος εἰκότως μεταλαμβάνει καὶ ὑποδέχεσθαι πιστεύειν ὀφείλει. Καὶ γὰρ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ὁ ἱερεὺς ἐπιδίδωσι τὴν μερίδα καὶ κατέχει αὐτὴν ὁ ὑποδέχομενος μετ' ἐξουσίας ἀπάσης καὶ οὕτω προσάγει τῷ στόματι τῇ ἰδίᾳ χειρὶ. Ταῦτόν τοίνυν ἐστὶ τῇ δυνάμει, εἴτε μίαν μερίδα δέξεται τίς παρὰ τοῦ ἱερέως εἴτε πολλὰς μερίδας ὁμοῦ (Βασιλείου Καισαρείας, Ἐπιστολὴ 93 (πρὸς Καισαρίαν πατρικίαν, περὶ κοινωνίας), PG 32, 484-485).

λάβουν τή Θεία Μετάληψη πιστοὶ νὰ προσέρχονται στή Θεία Λειτουργία. Αὐστηροποίηση τήν ὅποια παρατηροῦμε σέ πολλά ζητήματα τάξης κατὰ τήν τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας.

Ἡ ἐπιθυμία τῶν πιστῶν νὰ κατέχουν στίς οἰκίες τους τὰ τίμια δῶρα, ὥστε νὰ κοινωνοῦν καί ὅταν δέν εἶχαν τή δυνατότητα νὰ προσέλθουν στήν ἐκκλησία, δέν θά πρέπει νὰ ἀξιολογεῖται μόνο ὡς συνεπὲς ἔθος εὐλάβειας! Ἡ Ἐκκλησία γνώρισε μεγάλες περιόδους διωγμῶν³⁸, ὅπου πολλές φορές δέν ἦταν δυνατή ἡ τέλεση τῶν ἀκολουθιῶν, ἀλλὰ καί περιόδους κατὰ τίς ὁποῖες οἱ πιστοὶ δέν εἶχαν τή δυνατότητα νὰ προσέλθουν στή μυστηριακὴ σύναξη. Τέτοιες ἦταν οἱ περίοδοι πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων, ἀντίξων καιρικῶν συνθηκῶν ἢ λοιμικῶν νόσων. Ἐκείνη τήν ἐποχὴ οἱ λοιμικὲς νόσοι διαδίδονταν κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνες, ἐνῶ ἔπαυαν κατὰ τοὺς χειμερινούς, ἀφοῦ οἱ ἄνθρωποι ἐξ ἀντικειμένου περιορίζαν τίς μετακινήσεις καί τίς συναθροίσεις, χωρίς ἀσφαλῶς τίς συμβουλὲς εἰδικῶν. Ἐντούτοις, φαίνεται ὅτι ἡ τέλεση τῶν ἀκολουθιῶν ἐκ τῶν πραγμάτων περιοριζόταν σὲ περιόδους λοιμικῶν νόσων³⁹. Ὁ Θεόδωρος Στουδίτης τοῦ ὁποῖου οἱ παπποῦδες ἦταν θύματα τοῦ μεγάλου λοιμοῦ⁴⁰, δέν ἀναφέρει κανέναν ἐκκλησιαστικὸ περιορισμό. Ἀντιθέτως πολλές εἰκόνες καί λιτανεῖες συνδέονται μὲ τὴ μνήμη θαυματουργικῆς καταστολῆς λοιμικῶν νόσων. Ἐνῶ ὑπάρχουν σημαντικὲς ἀναφορὲς γιὰ τὴ δράση ἐκκλησιαστικῶν προσώπων ὑπὲρ τῶν δοκιμαζομένων συνανθρώπων σὲ περιόδους λοιμῶν.

Συμπερισματικὰ καί σὲ ἀπόλυτη συνάφεια μὲ τὴ σύγχρονη πραγματικότητα, ἀλλὰ καί τῶν ὄσων ἀναφέραμε, ὀφείλουμε νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ β' κανόνας τῆς Ἀντιόχειας τιμωρεῖ μὲ ἀκοινωνησία τοὺς ἀποστρεφόμενους τὴν ἀγίαν μετάληψιν τῆς εὐχαριστίας⁴¹. Κατὰ συνέπεια οἱ ἐνσυνει-

³⁸ Πρβλ. Βασιλείου Καισαρείας, *Ἐπιστολὴ 93*, PG 32, 484.

³⁹ Ὁ Γεώργιος Ντόκος σημειώνει σχετικὸ ὑπαινιγμὸ τοῦ Ρωμανοῦ Μελωδοῦ στή διπλωματικὴ του ἐργασία (βλ. Γεώργιος Ντόκος, *Ἡ ἀσθένεια τῆς πανώλης (540-750): ἐκκλησιαστικὲς καί πολιτισμικὲς ἐπιδράσεις*, Ἀθήνα 2021, σ. 162)· πρβλ. Chryssi Bourbou, *Health and Disease in Byzantine Crete (7th-12th centuries AD)*, Surrey 2010 (Ashgate)· Lester Little (ἐκδ.), *Plague and the End of Antiquity; The Pandemic of 541-750*, Cambridge 2007· Timothy Miller, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, London, 1997· Timothy Miller - John Nesbitt, *Walking Corpses; Leprosy in Byzantium and the Medieval West*, New York 2014 (Cornell University Press).

⁴⁰ PG 99, 805D.

⁴¹ «Πάντας τοὺς εἰσιόντας εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καί τῶν ἱερῶν Γραφῶν ἀκούοντας, μὴ κοινωνοῦντας δὲ εὐχῆς ἅμα τῷ λαῷ ἢ ἀποστρεφόμενους τὴν ἀγίαν μετάληψιν τῆς εὐχαριστίας κατὰ τίνα ἀταξίαν, τούτους ἀποβλήτους γίνεσθαι τῆς Ἐκκλησίας, ἕως ἂν ἐξομολογησάμενοι καί δεῖξαντες καρποὺς μετανοίας καί παρακαλέσαντες τυχεῖν δυνηθῶσι συγ-

δήτως κωλύοντες και παρεμποδίζοντες την τέλεση τῆς Θείας Εὐχαριστίας ὀφείλουν νὰ ἔχουν τὴν ἴδια αὐστηρὴ μεταχείριση, ἀφοῦ ἡ στέρση τῆς Θείας Κοινωνίας καὶ ἡ Καθαίρεση θεωροῦνται θάνατος⁴². Παρόλα αὐτὰ σὲ περιόδους εἰδικῶν συνθηκῶν, ὅπως αὐτὴ τῆς Πανδημίας ἢ ὅποια ἀπειλεῖ τὴν ἴδια τὴ ζωὴ τῶν πιστῶν, ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ ἀναστείλουμε προσωρινὰ τὴν τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας ἢ αὐτὴ νὰ τελεῖται κεκλεισμένων τῶν θυρῶν χωρὶς τὴν παρουσία ἐκκλησιάσματος, καθὼς ἡ προστασία τοῦ θείου δώρου τῆς ζωῆς ὑπερέχει τῆς ἐπιθυμίας τῆς συμμετοχῆς σὲ αὐτὴν. Ἡ μετάδοση ἢ ἀποστολὴ τῶν καθαγιασμένων τιμίων δώρων τῆς θείας κοινωνίας θὰ πρέπει νὰ διευκολύνεται μὲ τρόπους ἀσφαλεῖς καὶ σύμφωνους μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοση. Μὲ τὴ μετάδοση τῆς Θείας Μετάληψης ὄχι μόνον δὲν κινδυνεύει ἡ ζωὴ τῶν πιστῶν, ἀλλ' ἀντιθέτως ἐνισχύεται τὸ θεῖο δῶρο τῆς ζωῆς καὶ μὲ τὴ θεία χάρις τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας.

Ἐπομένως ἂν καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος βρέθηκε σὲ δυσχερῆ θέση, ὀρθῶς ἀγνόησε τίς συνήθειες αὐθαίρετες καὶ ἀβάσιμες ἀντιδράσεις ὀρισμένων ἐκκλησιαστικῶν κύκλων, οἱ ὅποιοι συνέχεαν τὴ Θεία Μετάληψη τῶν λαϊκῶν μὲ τὴν τέλεση τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Ἡ παρουσία πιστῶν στὴ Θεία Λειτουργία δὲν συνεπάγεται ἀναγκαστικὰ καὶ τὴ συμμετοχὴ τους στὴ Θεία Κοινωνία. Ἡ μετάληψη τῶν καθαγιασμένων τιμίων δώρων ἀποφασίζεται ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς πιστοὺς καὶ ὄχι βεβαίως ἀπὸ τοὺς λειτουργοὺς. Ἐπομένως τὸ σύνολο τῶν ἀποφάσεων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ἀσφαλῶς μετὰ καὶ ἀπὸ σχετικὰ αἰτήματα τῆς Κυβέρνησης ὡς σύσταση τῶν εἰδικῶν, γιὰ τὴν προστασία τοῦ θείου δώρου τῆς ζωῆς τῶν πιστῶν καὶ τῶν κληρικῶν της, κινήθηκε στὴν ὀρθὴ κατεύθυνση – καὶ ὅπου ἀμφισβητήθηκε μόνον προβλήματα δημιούργησε. Ἡ Πανδημία αὐτὴ μᾶς δίδαξε πολλὰ, καὶ κυρίως ἔθεσε ἐρωτήματα γιὰ τὴν ἀuthenticότητα τῆς ζωῆς καὶ τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ἔδειχναν νὰ ἔχουν ξεχαστεῖ. Ἡ ἀναζήτησις τῶν ἀπαντήσεων γέννησε ἓνα γόνιμο θεολογικὸ διάλογο, ποὺ μόνον θετικὰ ἀποτελέσματα θὰ ἀποφέρει στὸ μέλλον, ἐνῶ ἡ Ἐκκλησία καὶ ὁ Λαὸς της ἐπανατοποθετήθηκαν στὶς στέρεες βάσεις καὶ τὸ θεμέλιο της, ποὺ εἶναι Ἐνα.

γνώμης, μὴ ἐξεῖναι δὲ κοινωνεῖν τοῖς ἀκοινωνήτοις, μηδὲ κατ' οἶκους συνελθόντας συνεύχεσθαι τοῖς μὴ τῇ ἐκκλησίᾳ συνευχομένοις, μηδὲ μὴ συναγομένοις. Εἰ δὲ φανείη τις τῶν ἐπισκόπων, ἢ πρεσβυτέρων, ἢ διακόνων, ἢ τις τοῦ κανόνος τοῖς ἀκοινωνήτοις κοινωνῶν, καὶ τοῦτον ἀκοινωνήτον εἶναι, ὡς ἂν συγγέοντα τὸν κανόνα τῆς Ἐκκλησίας» (*Σύνταγμα* III, 126).

⁴² *Πηδάλιον*, σσ. 501-502.

Η πανδημία, οι ψυχές και οι λέξεις μας

Νίκου Σιδέρη
Ψυχίατρου-Ψυχαναλυτή

Πεδίο της Έρευνας

Το θέμα μας είναι η γλωσσική αναδοχή της πανδημίας, τρέχουσα και δέουσα, με βάση τη θέση ότι οι λέξεις που υιοθετούμε επικαθορίζουν την αναπαράσταση του φαινομένου και τη στάση μας απέναντι στα πράγματα.

Περιοδολόγηση του κακού

Αρχικά επίπτωση του αδιανόητου, η πανδημία εξελίσσεται σε τρεις περιόδους. Η πρώτη είναι μάχη με αόρατο εχθρό. Η δεύτερη είναι μάχη με ορατό εχθρό. Και η παρούσα, τρίτη περίοδος, είναι μάχη με τη συνδυασμένη νοσογόνο δράση της επιδημιολογικής απειλής, της οικονομικής λογικής του συστήματος και των αντιφάσεων της ανθρώπινης κατάστασης, στο πλαίσιο της κυρίαρχης κουλτούρας του καταναλωτικού ναρκισσισμού.

Και στις τρεις περιόδους, η παρατεταμένη εμπειρία της πανδημίας έχει δύο κύριες στρεσογόνες συνιστώσες: *απειλή* και *απώλειες*.

Τρέχων κυρίαρχος λόγος

Το φάσμα του «αόρατου εχθρού» προσδιόρισε και τους λόγους που ανέλαβαν κυριαρχικά να πλαισιώσουν το βίωμα. Οι πυλώνες του εκφέρονται ως αυτονόητοι: *Εμείς οι άνθρωποι υφιστάμεθα επίθεση από αόρατο εχθρό, που μας προκαλεί σοκ, αναγκαστικές στάσεις άμυνας και αγωνιώδη αναμονή για το τι θα γίνει στο τέλος.*

Η προοπτική του εμβολιασμού και των φαρμάκων προσθέτει μια νέα πτυχή θετικών προσδοκιών. Όμως δεν καταλύει τη θεμελιώδη, λεκτική ή μη, αναπαράσταση της κατάστασης: Σοκ, παθητικότητα, άμυνα, αγωνία για το μέλλον. Η γλώσσα και η λογική του «Ν' αντέξω, να γλυτώσω!» (βλ. πίνακα 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Δομική ανάλυση του κυρίαρχου λόγου περί της πανδημίας

ΟΡΟΣ	ΘΕΣΗ ΣΤΟΝ ΛΟΓΟ	ΦΥΣΗ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ	ΕΠΙΠΤΩΣΗ
Οι άνθρωποι	Αντικείμενο	Υποκείμενο και αντικείμενο	Διάσχιση αντικειμένου-υποκειμένου
Υφιστάμεθα	Παθητική λειτουργία	Ενεργητική και παθητική λειτουργία	Εκπτώχευση της εμπειρίας και της πράξης
Επίθεση	Μονομερής ροή της διάδρασης	Διαλεκτική διάδραση	Ο άνθρωπος συμπλήρωμα του κορωνοϊού
Αόρατος εχθρός	Διωκτικό αντικείμενο, ανείκαστο και πανταχού παρόν	Φυσική οντότητα, αναπαραστάσιμη και εντοπίσιμη	Πρόκληση ακραίου άγχους
Σοκ	Ανατροφοδοτεί τη διωκτική αίσθηση του αντικειμένου της επίθεσης	Βιολογική, ψυχολογική και κοινωνική αντίδραση εξελισσόμενη στον χρόνο	Ενεργοποίηση συνηθισμένων και αρχαϊκών μηχανισμών άμυνας του Εγώ
Στάση άμυνας	«Αυτονόητο φυσικό δεδομένο», ανεξάρτητο από τον λόγο	Παράγωγο της ανάγνωσης της πραγματικότητας, συνάρτηση του λόγου	Παθητικοποίηση και άτακτες, ανορθολογικές αντιδράσεις
Αγωνιώδης αναμονή «να δούμε τι θα γίνει στο τέλος»	Οι άνθρωποι καταπτοημένοι θεατές του δράματος	Η έκβαση εξαρτάται και από τη στάση των ανθρώπων	Απόσβεση της υποκειμενικότητας στο πλαίσιο ενός στρατηγικού παιγνίου
«Ν' αντέξω, να γλυτώσω!»	Η αλήθεια της ανημπόριας	Το διακύβευμα της στρατηγικής θεώρησης και πράξης	Υπερτροφία του «Εγώ» (του Ιδεώδους Εγώ) και περιθωριοποίηση του «Εμείς»
Θυσία επιβεβλημένη και περικεκομμένη	Εξωγενής επιταγή	Στρατηγική επιλογή	Αυτο-θυματοποίηση

Η υπόσταση και η επίπτωση του τρέχοντος κυρίαρχου λόγου συμπυκνώνονται σε υποβάθμιση του ηθικού και, εν τέλει, ηθική υποβάθμιση των ανθρώπων.

Μήπως, ωστόσο, αυτό δεν είναι μοιραίο; Υπάρχει άραγε άλλη γλώσσα με πιο πρόσφορες λέξεις, οι οποίες να επάγουν άλλες στάσεις; Η αναζήτηση αυτού του λεκτικού συστήματος ορίζει το πεδίο της προσέγγισής μας. Τα πράγματα είναι αυτά που είναι, όμως τα ονόματα που τους δίνουμε επικαθορίζουν το βλέμμα μας και την πράξη μας σε σχέση με αυτά.

Υπόστρωμα της εμπειρίας

Ο κορωνοϊός, ως αδιανόητη πραγματοποίηση του θανάτου, αποτελείται από άπειρα μικρά αόρατα εχθρικά στοιχεία που χώνονται μέσα μου και με καταστρέφουν. Στο σινεμά αφθονούν παραδείγματα τέτοιου «δαιμονικού πλήθους» (αν και όχι αόρατου, λόγω οθόνης): «Τα πουλιά» του Χίτσκοκ, «Οι μέλισσες» (1978), «Ants!» (1977), «Crabs» (2016), οι ταινίες με τον Ιντιάνα Τζόουνς... Και στη Βίβλο, βάτραχοι, σκνίπες και άλλα έντομα, αλογόμυγες, ακρίδες είναι πληγές του Φαραώ· ακρίδες είναι και μία μάστιγα της Αποκάλυψης. Η αίσθηση ότι αυτό το φρικτό πλήθος σου επιτίθεται από παντού και εισβάλλει στο σώμα σου, παραβιάζοντας τα όρια του Εγώ σου και καταστρέφοντάς σε, αφυπνίζει πανάρχαια άγχη και ωθεί τις ψυχές ενίοτε στα όριά τους. Το κενό αναπαράστασης και λόγου στο περιβάλλον του ακραίου άγχους ενεργοποιεί αμυντικούς μηχανισμούς του Εγώ. Μηχανισμούς εξελιγμένους (απόθεση, εκλογίκευση, μετάθεση...) αλλά και αρχαϊκούς (άρνηση, απάρνηση και απαλοιφή της πραγματικότητας...), οι οποίοι στρεβλώνουν την πραγματικότητα, παράγουν άγνοια κινδύνου και ανορθολογικές συμπεριφορές, ενώ επιβαρύνουν την ψυχική κατάσταση και την ανθρώπινη σχέση.

Οι λέξεις μας για την πανδημία

Ο κυρίαρχος λόγος αντιπροσωπεύει τη γλώσσα και τη λογική τού «Ν' αντέξω, να γλυτώσω!» – ή την αποφυγή του άφατου τρόμου μέσω προσφυγής στον επιζήμιο ανορθολογισμό.

Υπάρχει άραγε άλλη γλώσσα με πιο πρόσφορες λέξεις, οι οποίες να σέβονται την πραγματικότητα αλλά να υποδεικνύουν και να υποστηρίζουν άλλες στάσεις; Ναι, υπάρχει. Ο πίνακας 2 σκιαγραφεί τη δομή ενός τέτοιου λόγου:

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Δομική συγκρότηση του λόγου ενός ηθικού ρεαλισμού

ΤΡΕΧΟΝΤΕΣ ΟΡΟΙ	ΔΕΟΝΤΕΣ ΟΡΟΙ	ΦΥΣΗ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ	ΕΠΙΠΤΩΣΗ
Οι άνθρωποι	Εμείς	Υποκείμενο και αντικείμενο	Απαρτίωση του υποκειμένου
Υφιστάμεθα	Καλούμαστε	Ενεργητική και παθητική	Διεύρυνση του βλέμματος του υποκειμένου
Επίθεση	Σε μάχη	Διαλεκτική διάδραση	Ρεαλισμός
Αόρατος εχθρός	Ορατός εχθρός	Φυσική οντότητα, αναπαραστάσιμη και εντοπίσιμη	Ρεαλισμός
Σοκ	Δοκιμασία Πρόκληση Ιστορικό - κοινωνικό - πολιτισμικό πείραμα	Βιολογική, ψυχολογική και κοινωνική αντίδραση εξελισσόμενη στον χρόνο	Ο καθείς είναι μετέχων παρατηρητής
Άμυνα	Στρατηγικό παίγνιο	Παράγωγο της ανάγνωσης της πραγματικότητας, συνάρτηση του λόγου και της πράξης μας	Αξιοποίηση της ευφίας και της επινοητικότητας του ανθρώπινου είδους
Αγωνιώδης αναμονή	«Πολεμάμε όπως ξέρουμε»	Η έκβαση εξαρτάται και από τη στάση των ανθρώπων	Ενεργοποίηση του καλύτερου εαυτού
«Να γλυτώσω!»	«Θα κερδίσουμε την παρτίδα!»	Το διακύβευμα της στρατηγικής θεώρησης και πράξης	Ηθική εξύψωση (διάκριση του Εγώ στο πλαίσιο ενός υπέροχου Εμείς = Ιδεώδες του Εγώ)
Θυσία επιβεβλημένη και περικεκομμένη	Θυσία ως ενδογενής πυρήνας της στρατηγικής θεώρησης	Επίγνωση	Ηθικός ρεαλισμός

Μια τέτοια ανατροπή των ονομάτων αναμορφώνει την αναπαράστασή, τα νοήματα, τις στάσεις και τις πράξεις μας.

Βάση του παντός είναι η *συνειδητοποίηση* ότι *μετέχουμε σε ένα ολικό ιστορικό πείραμα όπου μπορούμε να έχουμε στάση ενεργητική (proactive) και ηθική, και όχι μόνο παθητική (reactive) και εγωκεντρική*. Όμως, συνει-

δητοποίηση και σκέψη δεν νοείται δίχως πρόσφορες λέξεις, ό.έ.δ. Το δε πενταπόσταγμα μιας νέας στάσης, ρηματικής και έμπρακτης, είναι το ερώτημα: *Τι να κάνουμε ώστε να κερδίσουμε τη συγκεκριμένη στρατηγική αναμέτρηση;*

Όπως δείχνει ο πίνακας 2, η εστίαση σε αυτή την προβληματική αντιστοιχεί και με άσκηση ηθικού ρεαλισμού.

Η πίστη και η Βίβλος ως συνιστώσες της έλλογης στάσης έναντι της πανδημίας

Στην προσέγγισή μας, κρίσιμη σημασία έχουν, και για τα παιδιά και για τους ενήλικες, οι ιστορίες και οι αφηγήσεις που καθιστούν απτή τη λογική της κατάστασης και της ενδεδειγμένης στάσης.

Δεν αποδέχομαι την ύπαρξη μιας τεχνητής διάζευξης του είδους «πίστη ή ρεαλισμός». Ο λόγος του ηθικού ρεαλισμού κάλλιστα μπορεί να ενσωματώσει την πολύπτυχη συνύπαρξη ποικίλων στάσεων στην κοινή του κοίτη.

Πασιδήλως, η πίστη στηρίζει τον άνθρωπο στη δοκιμασία, με την επισήμανση ότι η απόρριψη του ορθού λόγου περί πανδημίας (προφυλάξεις, εμβόλιο) αποτελεί μη αποδεκτό τίμημα για τον πιστό.

Ειδικότερα ως προς τη συγκρότηση του λόγου που αποκαλούμε «Ηθικό ρεαλισμό», η Βίβλος μπορεί να αποτελέσει τόπο άντλησης πολύτιμων νοημάτων, σημαινόντων και αφηγήσεων. Όχι μόνο για όσους αναφέρονται σε αυτήν ως θρησκευόντες, αλλά και για κάθε άνθρωπο.

Θα εικονογραφήσω αυτή τη θέση με το θέμα της θυσίας στη Βίβλο:

Η ειδοποιός διαφορά του ανθρώπου –και ως προς τον Δημιουργό και ως προς κάθε άλλο πλάσμα της δημιουργίας– συνοψίζεται στον λόγο της Εύας: «από δε του καρπού του δένδρου, το οποίον είναι εν μέσω του παραδείσου, είπεν ο Θεός, Μη φάγητε απ' αυτού, μηδέ εγγίσητε αυτό, διά να μη αποθάνητε» (Γέν. 3,3). Συνίσταται, εμφανώς, στην εμπρόθετη θυσία μέρους της δυνητικής απόλαυσης ως άσκηση ελεύθερης υποκειμενικότητας.

Η φυγή του Λωτ από τα Σόδομα θα ήταν σωτήρια, υπό τον όρο ότι οι φυγάδες θα θυσιάζαν την περιέργεια, ήτοι τη βλεμματική γνώση που ισοδυναμεί με απόλαυση, την οποία γεννά η θέαση της καταστροφής του άλλου.

Ο άζυμος άρτος ήταν επίσης θυσία μιας στοματικής απόλαυσης στην υπηρεσία της εξόδου από την τυραννία.

Η περιπλάνηση στην έρημο ήταν ακόμη μία μείζων θυσία για την άφιξη

στη γη της επαγγελίας, όπως και το ότι ο Μωυσής είδε αλλά δεν πάτησε το πόδι του εκεί.

Η δε κορυφαία πράξη που συγκροτεί τη χριστιανική θέαση του κόσμου, είναι η θυσία του Υιού του Ανθρώπου.

Σαν επίμετρο

Η λίστα, σε όλα τα θέματα που συναπαρτίζουν τη διάλεκτο του Ηθικού ρεαλισμού, θα μπορούσε να αντλήσει ακόμη πολλά από τη Βίβλο – όπως και από τη σοφία των λαών.

Ίσως αυτό είναι και το μυστικό της δύναμης του εν λόγω Ηθικού ρεαλισμού: Επικαιροποιεί τα διαχρονικά στοιχεία του γλωσσικού θησαυρού ατόμων και ομάδων, της ανθρωπότητας. Και καλεί τον καθένα να υιοθετήσει την δέουσα στάση (και) έναντι της πανδημίας αναθυμούμενος το θεμελιώδες κοινό των ανθρώπων – την εν λόγω υποκειμενικότητα.

Jean-Baptiste-Camille Corot (1796-1875),
«The Destruction of Sodom», λάδι σε μουσαμά.

Οι Εκκλησίες απέναντι στην πανδημία Covid-19:
Διαχριστιανικές θεολογικές προσεγγίσεις και πρωτοβουλίες
για μια οικουμενική αντιμετώπιση της πανδημίας
και των συνεπειών της στη ζωή των Εκκλησιών

Βασιλικής Σταθοκώστα,
Αναπληρώτρια Καθηγήτριας του Τμήματος Θεολογίας ΕΚΠΑ

Η εισήγηση εξετάζει την έννοια της Εκκλησίας ως σώμα του Χριστού, σύμφωνα με την περιγραφή του αποστόλου Παύλου, και τη σημασία της στην εποχή της πανδημίας Covid-19. Δεδομένου ότι η συγκέντρωση των πιστών σε ένα συγκεκριμένο τόπο (“επί το αυτό”), καθώς και ότι η τέλεση της Θείας Ευχαριστίας είναι απολύτως αναγκαία για την ύπαρξη της Εκκλησίας, τίθεται ένα κρίσιμο ερώτημα όσον αφορά τους περιορισμούς που επιβάλλονται για τη σωματική και κοινωνική απόσταση, για τη διαφύλαξη της ατομικής και της δημόσιας υγείας. Καθώς η πίστη στον Τριαδικό Θεό, σύμφωνα με τις Γραφές, είναι η κοινή πίστη όλων των ιστορικών Εκκλησιών που συμμετέχουν στην οικουμενική κίνηση, αυτή η νέα πραγματικότητα της πανδημίας μάς αφορά και μας απασχολεί το ίδιο. Πρόκειται για μια έκτακτη κατάσταση που υψώνει ένα μεγάλο εμπόδιο στην ανάγκη μας να ασκήσουμε τα λατρευτικά μας καθήκοντα, εξαιτίας των περιορισμών που επέβαλαν οι κυβερνήσεις πολλών κρατών. Συνεπώς, απαιτείται συνεργασία για την αντιμετώπισή της. Οι θεολογικοί, εκκλησιολογικοί και ανθρωπολογικοί προβληματισμοί και οι προσεγγίσεις, καθώς και οι πρωτοβουλίες των Εκκλησιών και Ομολογιών μέσα από τα οικουμενικά θεσμικά όργανα, το Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών (ΠΣΕ) και το Συμβούλιο Ευρωπαϊκών Εκκλησιών (ΚΕΚ) αποτελούν εξαιρετικό δείγμα του τρόπου με τον οποίο εργάζεται και προσφέρει η οικουμενική κίνηση. Παράλληλα, έρχονται στο προσκήνιο αρκετά νέα θέματα και προκλήσεις που προέκυψαν λόγω της πανδημίας Covid-19, τα οποία εμπλουτίζουν την οικουμενική μας συζήτηση και την εκκλησιολογική μας ατζέντα.

* * *

Ήταν στα τέλη του 2019 όταν ανησυχητικές ειδήσεις έφτασαν από την Άπω Ανατολή για την εμφάνιση ενός νέου ιού, ο οποίος σε διάστημα μόλις δύο μηνών προκάλεσε τον θάνατο χιλιάδων ανθρώπων. Εκείνη τη χρονική στιγμή δεν μπορούσε κανείς να φανταστεί ότι ο κίνδυνος θα αφορούσε ολόκληρο τον κόσμο. Ειδικά για εμάς στην Ευρώπη ο ιός ακουγόταν σαν κάτι παράξενο και επικίνδυνο, ωστόσο μακρινό και μάλλον απίθανο. Εκτός από τη μεγάλη γεωγραφική απόσταση, αίσθημα ασφάλειας πήγαζε από την εμπιστοσύνη στην επιστήμη και την προσδοκία ότι πολύ σύντομα η επιστημονική κοινότητα θα ήταν σε θέση να βρει ένα φάρμακο ή ένα εμβόλιο κατά του νέου ιού, περιορίζοντάς τον στα όρια της Άπω Ανατολής ή έστω κάπου μακριά μας.

Ωστόσο, ο ιός εξαπλώθηκε ταχύτατα και βγήκε από τα όρια στα οποία τον είχε περιορίσει η φαντασία μας. Στις αρχές του 2020 κατέστη πλέον σαφές ότι από τοπικό το πρόβλημα έγινε παγκόσμιο και οι ειδικοί συμφώνησαν ότι η αντιμετώπισή του απαιτεί τη συνεργασία όλων των χωρών, όλης της ανθρωπότητας. Σε πολλούς η αίσθηση της σύμπραξης σύσσωμης της παγκόσμιας κοινότητας απέναντι στον ιό πρόσφερε μια αισιόδοξη προοπτική. Από τη μία ο ιός, ο εχθρός, και από την άλλη η παγκόσμια ιατρική, επιστημονική, ερευνητική κοινότητα πανίσχυρη και ενωμένη. Το κύρος της επιστήμης μάς φαινόταν έως εκείνη τη στιγμή αδιαμφισβήτητο, όπως και η ισχύς και η αποτελεσματικότητά της: συνεπώς ο πόλεμος θα ήταν σύντομος και νικηφόρος για την ανθρωπότητα. Εντούτοις, σύντομα επήλθε απογοήτευση, καθώς για απρόσμενα μεγάλο χρονικό διάστημα οι ειδικοί εξέφραζαν την αμηχανία τους και συμβούλευαν για εγκλεισμό στο σπίτι και περιορισμό των συναναστροφών και των συναντήσεων. Έγινε, δηλαδή, σαφές ότι το μόνο διαθέσιμο μέσο προστασίας μας ήταν η αποφυγή έκθεσης στον ιό. Με άλλα λόγια, η παντοδυναμία της επιστήμης φάνηκε να κλονίζεται και ο άνθρωπος βρέθηκε για άλλη μία φορά στην ιστορία του αδύναμος μπροστά στην ασθένεια και τη φθορά. Μάλιστα, πολλοί –αδυνατώντας να κατανοήσουν ή να αποδεχτούν το γεγονός των πεπερασμένων δυνατοτήτων του ανθρώπου– κατέφυγαν σε μυθοπλασίες και συνωμοσιολογικά σενάρια, ότι, για παράδειγμα, ο ιός δεν υπάρχει, ότι είναι προϊόν εργαστηρίου κ.τ.λ.

Σήμερα, ένα χρόνο και πλέον μετά από την εμφάνισή της, η πανδημία συνεχίζεται και, μολονότι υπάρχει τρόπος αντιμετώπισής της μέσω των εμβολίων, είναι προφανές ότι κατάφερε ένα ισχυρό πλήγμα ενάντια στη ζωή, και ίσως ένα ακόμη ισχυρότερο στην υπερηφάνεια του ανθρώπου.

Ιδιωτικά, αλλά και δημόσια, σε κάθε σύγχρονο μέσο δημόσιας έκφρασης και επικοινωνίας, ξεκίνησαν συζητήσεις, προβληματισμοί και ερωτήματα για το τι είναι σημαντικότερο: η επιβίωση, ο σεβασμός και η διατήρηση του δικαιώματος στη ζωή, ή η ανθρωπίνη αξιοπρέπεια; Με άλλα λόγια, ποια οφείλει να είναι η προτεραιότητα, το *ζήν* ή το *εὖ ζήν*; Αυτό σε πρακτικό επίπεδο σήμαινε επιβολή μέτρων για την προστασία της ατομικής και της δημόσιας υγείας. Η καθημερινότητα άλλαξε, ενώ οι διαπροσωπικές σχέσεις, οι εργασιακές και οι κοινωνικές δραστηριότητες περιορίστηκαν ή σταμάτησαν. Από την άλλη μεριά, εκφράστηκαν έντονες αντιδράσεις, ότι τα επιβαλλόμενα μέτρα θίγουν βασικά ανθρωπίνη δικαιώματα και αποσκοπούν στην κατάργηση κεκτημένων του ανθρώπου.

Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας έσπευσε να απευθύνει έκκληση συνιστώντας:

«Οι χώρες πρέπει να επιτύχουν λεπτή ισορροπία μεταξύ της προστασίας της υγείας, της ελαχιστοποίησης της οικονομικής και κοινωνικής αναστάτωσης και του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων».

Στο ίδιο πλαίσιο της ανάγκης σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η Ύπατη Αρμοστεία των Ηνωμένων Εθνών για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα δήλωσε ότι

«η ανθρωπίνη αξιοπρέπεια και τα δικαιώματα πρέπει να είναι προτεραιότητα και στο επίκεντρο»¹

της προσπάθειας περιορισμού και καταπολέμησης της εξάπλωσης της νόσου Covid-19.

Εύλογα, βασικές ελευθερίες, όπως η ελευθερία της μετακίνησης, τέθηκαν υπό έλεγχο ως προς τη διάρκεια και τη συχνότητά τους, συμπαρασύροντας και άλλες εκδηλώσεις του ανθρώπου, όπως η θρησκευτική λατρεία. Ανεστάλησαν οι δυνατότητες για απρόσκοπτη άσκηση των λατρευτικών καθηκόντων των μελών των θρησκευτικών κοινοτήτων, όπως και για τη συνάθροισή τους στους τόπους λατρείας, προκαλώντας τις ανάλογες ανησυχίες².

¹ Coronavirus: Human rights need to be front and centre in response, says Bachelet, στην <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=25668&LangID=E>. Επίσης, *COVID-19: States should not abuse emergency measures to suppress human rights – UN experts* στην <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=25722&LangID=E>

² The Global Response to the Coronavirus: Impact on Religious Practice and Religious

Ειδικότερα, στον Χριστιανισμό, στις Εκκλησίες και τις Ομολογίες που αποτελούν μέλη της ευρύτερης κοινότητας της χριστιανοσύνης, η εφαρμογή περιοριστικών μέτρων για την εμπόδιση της διάδοσης του κορωνοϊού επέφερε δυσάρεσκα και αναστάτωση στους κόλπους τους και όχι άδικα. Είναι γνωστό ότι η σύναξη των πιστών στο όνομα του Χριστού είναι απαραίτητη γι' αυτό που γνωρίζουμε και ονομάζουμε *ε κ κ λ η σ ί α*. Αυτό το κάλεσμα και η συνάθροιση των πιστών στο όνομα της Αγίας Τριάδας συγκροτεί το σώμα της Εκκλησίας και είναι το *sine qua non* της ύπαρξής της. Τα τρία πρόσωπα του ενός Θεού, Πατήρ, Υιός και Άγιο Πνεύμα, αποτελούν κοινωνία προσώπων. Στο σημείο αυτό, μολονότι στόχος δεν είναι η παρουσίαση βασικών διδασκαλιών της χριστιανικής πίστης, είναι απαραίτητη η υπενθύμιση ότι η προσωπική συνάντηση, η ζωή και η προσευχή των πιστών, η με φυσική παρουσία συμμετοχή μας ως μελών της εκκλησιαστικής κοινότητας, είναι αναγκαία συνθήκη για να δυναμώνουμε στην πίστη και να είμαστε σε κοινωνία με τον Τριαδικό Θεό, με άλλα λόγια, να είμαστε ο λαός του Θεού. Την αίσθηση αυτή της κοινότητας βιώνουμε καθώς ζούμε μέσα στην Εκκλησία. Σύμφωνα με την περιγραφή του αποστόλου Παύλου, η Εκκλησία *είναι* και *ζει* ως το σώμα του Χριστού. Έτσι, είναι απολύτως απαραίτητη η συγκέντρωση των μελών σε ένα συγκεκριμένο τόπο (“επί το αυτό”) και η τέλεση της θείας Ευχαριστίας.

Όλη η διδασκαλία και η ζωή της Εκκλησίας μας αναφέρεται στη συνάντηση του Θεού με τον άνθρωπο. Ο ίδιος ο Χριστός είναι τέλειος Θεός και τέλειος άνθρωπος. Έγινε άνθρωπος και έζησε ως μέλος της κοινότητάς του, όντας σε επαφή με τους ανθρώπους. Συνάντησε φυσικά, σωματικά, τους μαθητές του, συζήτησε, έφαγε, ταξίδεψε, προσευχήθηκε μαζί τους, άγγιξε μερικούς από αυτούς για να τους θεραπεύσει με τη θεία δύναμή του. Η φυσική επαφή και η μετοχή στην κοινοτική ζωή ήταν προϋπόθεση για το διδακτικό έργο του Κυρίου μας, για τον λαό του, καθώς και για το λυτρωτικό του έργο. Τα θαύματά του που μαρτυρούνται στην Αγία Γραφή σχετίζονται με τη φυσική παρουσία του, με τη σωματική επαφή, με το άγγιγμα.

Σύνολη η χριστιανική πίστη είναι βίωμα πραγματικό και ουσιαστικό, είναι εμπειρία στο εδώ και το τώρα, δεν είναι κάτι το επιφανειακό και σίγουρα δεν σχετίζεται μόνο με το μυαλό αλλά και με το σώμα, με όλη μας την ύπαρξη. Ο Covid-19 διατάραξε αυτή τη φυσική έκφραση της πίστης μας. Δεδομένου ότι η πίστη στον Τριαδικό Θεό σύμφωνα με τις Γραφές εί-

Freedom (March 2020), στην <https://www.uscirf.gov/sites/default/files/2020%20Fact%20sheet%20Covid-19%20and%20FoRB.pdf>

ναι η κοινή πίστη όλων των ιστορικών Εκκλησιών που μετέχουν στην οικουμενική κίνηση, αυτή η νέα πραγματικότητα της πανδημίας μάς αφορά και μας απασχολεί εξίσου. Πρόκειται για μια σοβαρή απειλή για τις εκκλησιαστικές κοινότητες και για την ανάγκη λατρείας του Χριστού και Σωτήρα μας, γι' αυτό οι Εκκλησίες καλούνται να ενώσουν τις δυνάμεις τους και να δράσουν από κοινού. Πράγματι, οι ιστορικές Εκκλησίες αντέδρασαν γρήγορα και συντονισμένα απέναντι στις προκλήσεις λόγω της πανδημίας Covid-19 όπως και απέναντι στα νέα ζητήματα που τίθενται, τα οποία εμπλουτίζουν την οικουμενική, την εκκλησιολογική, καθώς και την περί ανθρωπολογίας συζήτηση.

Τα ζητήματα αυτά δεν είναι ούτε εύκολα ούτε απλά, γι' αυτό διαπιστώνεται ότι συχνά δημιουργούν εντάσεις και κλυδωνισμούς. Για παράδειγμα:

1. *Ο τρόπος που προσευχόμαστε:* Όσο οι Χριστιανοί λατρεύουν τον Τριαδικό Θεό με το σώμα και τον νου, με όλη τους την ύπαρξη, η σύναξή τους “επί το αυτό” είναι απαραίτητη. Ακόμη και την εποχή των διώξεων κατά των χριστιανών, οι πιστοί δεν σταμάτησαν να βρίσκονται όλοι μαζί, μάλιστα εφηύραν τρόπους για να συναντώνται και να προσεύχονται μαζί· ωστόσο, όσο διαρκεί η πανδημία οφείλουν να απέχουν οικειοθελώς από αυτή την πρακτική. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να βρεθούν νέοι τρόποι για να διατηρηθεί η εκκλησιαστική ζωή και η παράδοση και ταυτόχρονα να τηρηθούν τα μέτρα που συνιστούν οι επιστήμονες για τη διατήρηση της υγείας και για την αποφυγή εξάπλωσης της πανδημίας.
2. *Ο τρόπος που εκφράζουμε την προσευχή και τη λατρεία μας:* ο ασπασμός του σταυρού και των εικόνων ή ακόμα και του χεριού του ιερέα, το άγγιγμα ή η αγκαλιά, ακόμη και η ανταλλαγή ασπασμών είναι εκφράσεις πίστης που μάλλον χρήζουν επανεξέτασης υπό την απειλή της νόσου.
3. *Η συμμετοχή στην Ευχαριστία:* η απόλυτη στιγμή της συνάντησής μας με τον Θεό και μεταξύ μας είναι η τέλεση της θείας Ευχαριστίας. Για να μιλήσουμε για την Ορθόδοξη Εκκλησία, σε διάφορες στιγμές στη ζωή της Εκκλησίας αναπτύχθηκαν διαφορετικές πρακτικές όσον αφορά τη συχνότητα της συμμετοχής στο δείπνο του Κυρίου. Για παράδειγμα, υπήρξαν στιγμές που οι πιστοί συμμετείχαν στο μυστήριο συχνά. Επίσης, υπήρξαν χρονικά διαστήματα κατά τα οποία επικράτησε η πεποίθηση ότι προϋπόθεση και όρος απαραίτητος για τη συμμετοχή στη θεία Ευχαριστία ήταν να προηγηθεί αυτής ένα στάδιο κα-

θαρμού, να προετοιμαστεί ψυχικά και σωματικά ο πιστός, να περάσει από αρκετές πνευματικές και σωματικές ασκήσεις, νηστεία, προσευχή, εξομολόγηση και μετάνοια. Στην τελευταία περίπτωση, η θεία κοινωνία φαινόταν να είναι μια ανταμοιβή για την προσπάθεια και τον κόπο που είχε καταβάλει νωρίτερα ο πιστός και γι' αυτό συνέβαινε σπάνια. Επιπλέον, υφίστανται συγκεκριμένοι περιορισμοί και απαγορεύσεις συμμετοχής στο δείπνο του Κυρίου, όπως αυτοί για τις γυναίκες κατά τη διάρκεια ορισμένων ημερών το μήνα. Στο χρονικό διάστημα της πανδημίας διαπιστώνεται το εξής παράδοξο: γιγαντώνεται η ανάγκη πολλών πιστών για μετοχή στο μυστήριο της θείας Ευχαριστίας³, σε αντίθεση με την προ πανδημίας εποχή που ήταν πολύ περιορισμένη. Μάλιστα, συχνά παρατηρούνταν ότι το μεγαλύτερο μέρος του εκκλησιάσματος δεν ανταποκρινόταν στο κάλεσμα του ιερέα για συμμετοχή στο δείπνο του Κυρίου. Σήμερα όμως προβάλλεται η συμμετοχή στο μυστήριο ακόμη και ως δικαίωμα του πιστού, το οποίο καταπατείται από το κράτος, ακόμη και από την Εκκλησία⁴.

Όλα τα προαναφερθέντα, λοιπόν, είναι τρόποι λατρείας στην Εκκλησία, που τώρα βρίσκονται υπό περιορισμό για λόγους διασφάλισης της δημόσιας υγείας. Αυτό συμβαίνει σε όλο τον κόσμο. Οι κυβερνήσεις αποφάσισαν αυτούς τους περιορισμούς και οι εκκλησιαστικές αρχές όφειλαν να συνεργαστούν για τον περιορισμό εξάπλωσης της νόσου.

Όσον αφορά τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, οι αποφάσεις ελήφθησαν ταχύτατα από τον Πάπα της Ρώμης. Το Βατικανό άσκησε την εξουσία που διαθέτει και δήλωσε δημόσια ότι προτρέπει τους πιστούς να υπακούουν στις «κρατικές και εκκλησιαστικές» αρχές κατά τη διάρκεια του Covid-19⁵. Γενικότερα, το Βατικανό φάνηκε αρκετά ευέλικτο στο να ενθαρρύνει

³ Για τους τρόπους και τις δυνατότητες του πιστού για θεία μετάληψη σε ιδιάζουσες συνθήκες βλ. Θ. Γιάγκου, *Θεία Κοινωνία: Εκκλησιαστική οικονομία σε καιρό πανδημίας*. Παρέμβαση στην επιστημονική ημερίδα του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Χριστιανικού Πολιτισμού ΑΠΘ, «Επιστήμη, Εκκλησία και Κοινωνία απέναντι στην πανδημία», Θεσσαλονίκη 18 Μαρτίου 2021.

⁴ Πρβλ. Κάλεσμα για ψήφισμα Αποκατάσταση της Προσωπικής Ελευθερίας και Έκφρασης Θρησκευτικής Λατρείας στην Ελλάδα, 17.4.2020, στην <https://www.gopetition.com/signatures/>.

⁵ Chr. White, Vatican official tells religious orders to obey 'state and ecclesial' authorities during COVID-19 crisis (19.3.2020), στην <https://cruxnow.com/vatican/2020/03/vatican-official-tells-religious-orders-to-obey-state-and-ecclesial-authorities-during-covid-19-crisis>.

τα μέλη του να μην ασπάζονται τον σταυρό και να απόσχουν από παρόμοιες λατρευτικές πράξεις. Ενόψει του εορτασμού του Πάσχα του 2021 είχε προτείνει οι «εκφράσεις λαϊκής ευσέβειας και οι λιτανείες κατά τις ημέρες της Μεγάλης Εβδομάδας και του Πάσχα να μεταφερθούν σε άλλες ημέρες του έτους, για παράδειγμα στις 14 και 15 Σεπτεμβρίου»⁶. Ωστόσο, ακόμη και 9 μήνες μετά την εμφάνιση του κορωνοϊού εξακολουθούσε η εξάπλωσή του με αποτέλεσμα οι περιορισμοί να παραμείνουν για πολύ περισσότερο από ό,τι πιστεύαμε στην αρχή.

Όσον αφορά την Ορθόδοξη Εκκλησία, οι αντιδράσεις ήταν άλλοτε γρήγορες και άλλοτε καθυστερημένες και πραγματικά εκπλήσσει κανείς με το πλήθος και την ποικιλία τους⁷. Αυτό συμβαίνει, μάλιστα, κατά τη στιγμή που ισχυριζόμαστε ότι όλοι οι Ορθόδοξοι είμαστε μία Εκκλησία. Ωστόσο, το πλήθος των αντιδράσεων⁸ εκ μέρους των Ορθοδόξων προκάλεσε σύγχυση τόσο στους κόλπους τους όσο και στους ετεροδόξους. Για παράδειγμα, στην Εκκλησία της Ελλάδος το όλο θέμα περιπλόκη⁹, καθώς διατυπώθηκαν πολλές αντικρουόμενες απόψεις, ενώ υπήρξε και ισχυρή πίεση έξωθεν, από πολιτικά κόμματα που επίμονα απαιτήσαν να κλείσουν οι εκκλησίες. Σύντομα, ως μη ώφειλε, ξεκίνησε μια ακατάστατη συζήτηση για το αν ο ιός εξαπλώνεται από τη μετάδοση της θείας κοινωνίας, οπότε ακολούθησαν πολλές αντιδράσεις και εξεστράπη προς έναν άλλο δρόμο που ως ένα βαθμό αναβίωσε την πλασματική αντίθεση πίστης και επιστή-

⁶ DECREE In time of Covid-19 (II) (25.3.2020), στην https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/ccdds/documents/

⁷ Βλ. ενδεικτικά την απόφαση της Ι. Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος για τον εορτασμό του Πάσχα και την απείθεια ορισμένων μητροπολιτών, γεγονός που οδήγησε την Ι. Σύνοδο «σε μία εκτενή θεώρηση των κατά την παρελθούσα Πασχάλιο περίοδο συμπεριφορών και πειθαρχίας των παντός βαθμού Κληρικών προς τις Αποφάσεις Αυτής της Συνεδρίας της 20ής Απριλίου 2021, ως προς την λειτουργία των Ιερών Ναών και εξέφρασε την πικρία και αποδοκιμασία Της για τις περιπτώσεις εκείνες κατά τις οποίες παρατηρήθηκαν εκ προθέσεως διαφοροποιήσεις από τις ομόφωνες Συνοδικές Αποφάσεις»: Οι αποφάσεις της Δ.Ι.Σ. για το μήνα Μάιο (12.5.2021), στην http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/holysynod.asp?id=2955&what_sub=d_typou

⁸ Βλ. ενδεικτικά George E. Demacopoulos, COVID's Toll on the Orthodox Christian Church: Denial and defiance among the clergy have led to deaths (18.12.2020), στην https://www.commonwealmagazine.org/covids-toll-orthodox-christian-church?fbclid=IwAR0G_ovwrUdsy2LtbkeXvpRNPTB-td2sBCD-8Y0jOpOyYMrEcdN5F0kOUNU

⁹ Ενδιαφέρον για τις εξελίξεις στην Ε.τ.Ε. εκφράζει το δημοσίευμα της Enrica Martinelli (Assoc. Prof. of Law and Religion at the University of Ferrara), The Greek Orthodox Church at the time of SARS-CoV-2 epidemic, (25.3.2021), στην <https://diresom.net/2020/03/25/the-greek-orthodox-church-at-the-time-of-the-sars-cov-2-epidemic/>

μης, και μετέφερε την προβληματική σε θεολογικό –ίσως και μεταφυσικό– επίπεδο απομακρύνοντάς την από τα επείγοντα και κρίσιμα πρακτικά ζητήματα. Βέβαιο είναι ότι πολλοί πιστοί αναστατώθηκαν και βρέθηκαν σε σύγχυση, εστιάζοντας την προβληματική στο δικαίωμα για συμμετοχή στη θεία Ευχαριστία και όχι στον κίνδυνο της συγκέντρωσης και ως εκ τούτου του συνωστισμού πολλών ανθρώπων.

Όσο για τις κυρίαρχες ιστορικές προτεσταντικές κοινότητες, διαχρονικά παρουσιάζονται αρκετά ευέλικτες στο να αντιμετωπίζουν νέα προβλήματα και να προσαρμόζονται σε νέες συνθήκες. Ανάλογα, και οι Αγγλικοί οργανώθηκαν ταχύτατα, οπότε είναι σε θέση να τελούν προσευχές και ακολουθίες από το διαδίκτυο και, κυρίως, να συνεργάζονται με διεθνείς φορείς για την αντιμετώπιση της πανδημίας. Ενδεικτικό είναι το κάλεσμα που απηύθυνε ο αρχιεπίσκοπος του Canterbury με άλλες προσωπικότητες για τη συστράτευση όλων στον αγώνα κατά του ιού¹⁰.

Από την άλλη πλευρά, υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός ευαγγελικών, φονταμενταλιστικών ομάδων που απορρίπτουν ακόμη και το ίδιο το γεγονός της ύπαρξης του κορωνοϊού, ενώνοντας έτσι τις φωνές τους με άλλες φονταμενταλιστικές ομάδες από διάφορες εκκλησίες, ακόμη και με Ορθόδοξους.

Συνολικά, τις Εκκλησίες απασχόλησε από την πρώτη στιγμή και το ζήτημα της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας των πεποιθήσεων. Με αυτό ασχολήθηκε ιδιαίτερα η Θεματική Ομάδα Εργασίας για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα του Συμβουλίου Ευρωπαϊκών Εκκλησιών, στη οποία έχω την τιμή να συμμετέχω ως αντιπρόσωπος της Εκκλησίας της Ελλάδος. Η ομάδα μας συνέταξε και δημοσίευσε ένα σημαντικό κείμενο για τα ανθρώπινα δικαιώματα στην εποχή του κορωνοϊού, το οποίο και παρατίθεται στο τέλος της εισήγησης, και λίγο αργότερα προχώρησε στην οργάνωση συνεδρίου με σχετικό θέμα.

Αλλά και όλα τα οικουμενικά όργανα, η ΚΕΚ, το ΠΣΕ, έθεσαν εξαρχής το έργο τους σε δύο πυλώνες: α) την προφύλαξη και την αντιμετώπιση από τη νόσο και β) τη συνέχιση του οικουμενικού τους έργου. Μολονότι όλες οι Εκκλησίες που συμμετέχουν στην οικουμενική κίνηση είδαν ότι πολλά από τα σχέδια και τα προγράμματά τους ακυρώθηκαν λόγω της πανδημίας, σύντομα επινόησαν τρόπους για να προχωρήσουν, να ανακτή-

¹⁰ No-one is safe until everyone is safe – why we need a global response to COVID-19 (24.5.2021), στην <https://www.archbishopofcanterbury.org/news/news-and-statements/no-one-safe-until-everyone-safe-why-we-need-global-response-covid-19>.

σουν την επικοινωνία και τη συνεργασία μέσω του διαδικτύου. Το Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών καθώς και το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Εκκλησιών συνεχίζουν τις εργασίες τους για την καταπολέμηση του ιού με το να είναι αλληλέγγυοι με τα μέλη τους και να τα στηρίζουν στην προσπάθειά τους να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα κατά τη διάρκεια αυτής της κρίσιμης κατάστασης.

Το ΠΣΕ δρομολόγησε τις δραστηριότητές του με εξ αποστάσεως ενημερωτικά προγράμματα και webinars¹¹, με προσευχές και συζητήσεις, με σκοπό να παράσχει βοήθεια στις Εκκλησίες-μέλη ώστε να παραμείνουν ενεργές στις νέες συνθήκες της πανδημίας. Ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε σε ζητήματα ποιμαντικής προς τους πάσχοντες είτε από την ασθένεια είτε από τις συνέπειες του εγκλεισμού και την απόσταση από τις κοινωνικές δραστηριότητες και συναναστροφές. Στο πλαίσιο αυτό το ΠΣΕ είχε την ευκαιρία να ξαναδεί και να αναδείξει κρίσιμα ζητήματα, όπως η κοινωνική δικαιοσύνη, τα ανθρώπινα δικαιώματα, η ισότητα, η βία κατά των γυναικών και των παιδιών κ.τ.λ.¹² Παράλληλα, το έργο του Συμβουλίου ενισχύθηκε με εκδόσεις σχετικά με τη διαχείριση της πανδημίας. Χαρακτηριστικό των εκδόσεων αυτών είναι ότι πρόκειται για κείμενα συνεργασίας με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, καθώς και για κείμενα με διαθρησκειακή προσέγγιση, όπως εκείνο που εκδόθηκε από το ΠΣΕ και το Παγκόσμιο Ιουδαϊκό Συμβούλιο.

Αξιοσημείωτη πρωτοβουλία είναι το κοινό κείμενο του ΠΣΕ και του «Ποντιφικού Συμβουλίου για τον Διαθρησκειακό Διάλογο και το ΠΣΕ» της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, το οποίο καλεί σε δράση ενόψει της πανδημίας και έχει τίτλο *Serving a Wounded World in Interreligious Solidarity: A Christian Call to Reflection and Action during Covid-19 and Beyond*¹³.

¹¹ Βλ. ενδεικτικά Webinar – “People on the Move: Solidarity and Advocacy” (12.11. 2021), στην <https://www.oikoumene.org/events/webinar-people-on-the-move-solidarity-and-advocacy>.

¹² Rev. Prof. Dr Ioan Saucă, The Pandemic, the World Council of Churches, and Global Health Address of Rev. Prof. Dr Ioan Saucă, acting general secretary of the World Council of Churches at the meeting of WCC, EKD, German Federal Foreign Office and TransAtlantic Network, 13 October 2021, στην <https://www.oikoumene.org/resources/documents/rev-prof-dr-ioan-sauca-the-pandemic-the-world-council-of-churches-and-global-health>. Βλ. επίσης Two new podcasts explore intersection between racism and COVID-19 (4.12. 2020), στην <https://www.oikoumene.org/news/two-new-podcasts-explore-intersection-between-racism-and-covid-19>

¹³ *Serving a Wounded World in Interreligious Solidarity: A Christian Call to Reflection and Action during COVID-19 and Beyond*, WCC Publications/PCID, 2020.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η συμβολή του ΠΣΕ στο θέμα του εμβολιασμού κατά του ιού, προσφέροντας ενημέρωση για τον ρόλο της επιστήμης και των υγειονομικών παροχών της και τονίζοντας το δικαίωμα όλων στην πρόσβαση στα εμβόλια¹⁴. Γενικότερα, το ΠΣΕ προωθεί τον διαχριστιανικό και τον διαθρησκευτικό διάλογο και συνεργάζεται με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας, τη UNICEF, τα Ηνωμένα Έθνη και κάθε έγκριτο οργανισμό που έχει κάτι να προσφέρει για την αντιμετώπιση της πανδημίας και για το κοινό καλό¹⁵.

Θεωρώ αναγκαίο να αναφερθώ στην οικουμενική εξέταση αυτής της πανδημίας, γι' αυτό ας μου επιτραπεί να μεταφέρω μια παράγραφο των σκέψεων για τη Χριστιανική Κοινωνία σε μια εποχή φυσικής αποστασιοποίησης και Covid-19, γραμμένη από τη Θεματική Ομάδα για την Επιστήμη, τις Νέες Τεχνολογίες και τη Χριστιανική Ηθική της CECE ενόψει των εορτασμών του Πάσχα στις Εκκλησίες μας.

«Για κάποιους Χριστιανούς η απομόνωση φέρνει μεγάλα δεινά. Χρειάζεται λοιπόν “πνευματική αλληλεγγύη” με όλους εκείνους που είναι άρρωστοι, που έχουν χάσει τους αγαπημένους τους και δεν μπορούν να παρευρεθούν στις κηδείες τους, που δεν έχουν πλέον απασχόληση ... Η συνάντηση των πιστών είναι επίσης δυνατή σε έναν ψηφιακό χώρο καθώς, όπως λέει ο Ιησούς στο Ευαγγέλιο του Ματθαίου 18,20: Όπου δύο ή τρεις έχουν συγκεντρωθεί στο όνομά μου, είμαι ανάμεσά τους».

Είθε ο Θεός να ακούσει τις προσευχές μας και να μας προσφέρει υγεία, ενότητα και αγάπη.

Ακολουθεί το κείμενο που συνέταξε η Θεματική Ομάδα Εργασίας για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα του Συμβουλίου Ευρωπαϊκών Εκκλησιών για τα ανθρώπινα δικαιώματα στην εποχή Covid-19:

¹⁴ Rev. Prof. Dr Ioan Sauca, ό.π. Βλ. επίσης WCC Vaccine Champions ready to serve (23.4.2021), στην <https://www.oikoumene.org/news/wcc-vaccine-champions-ready-to-serve> και WCC Vaccine Champions encourage churches' leadership in promoting public health (30.8.2021), στην <https://www.oikoumene.org/news/wcc-vaccine-champions-encourage-churches-leadership-in-promoting-public-health>.

¹⁵ Global dialogue on urgent COVID-19 efforts will highlight multinational cooperation, στην <https://www.oikoumene.org/news/global-dialogue-on-urgent-covid-19-efforts-will-highlight-multinational-cooperation>.

Συμβούλιο Ευρωπαϊκών Εκκλησιών Θεματική Ομάδα για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα

Ελευθερία της θρησκείας ή των πεποιθήσεων στον αγώνα κατά της πανδημίας Covid-19

Το έτος 2020 σηματοδοτεί μια μοναδική στιγμή στην ιστορία του Χριστιανισμού στην Ευρώπη, αλλά και σε ολόκληρο τον κόσμο. Φέτος οι Χριστιανοί σε πολλές χώρες δεν μπορούν να μαζευτούν όλοι μαζί για την ανάμνηση και τον εορτασμό του Πάσχα με τις ακολουθίες της σταύρωσης, του θανάτου και της αναστάσεως του Ιησού Χριστού. Ο λόγος είναι τα νομικά μέτρα για την επιβράδυνση της εξάπλωσης του ιδιαίτερα μεταδοτικού –και φονικού ειδικά για τις ευάλωτες ομάδες– ιού Sars-CoV-19. Η απαγόρευση των εορτασμών του Πάσχα στις εκκλησίες είναι ένα μόνο παράδειγμα των εκτεταμένων περιορισμών στην άσκηση πολλών ανθρωπίνων δικαιωμάτων και πολιτικών ελευθεριών σε όλο τον κόσμο, οι οποίοι αποτελούν μέρος της προσπάθειας για την τήρηση της φυσικής απόστασης ως μέτρο αποτροπής της μετάδοσης της μόλυνσης από άτομο σε άτομο.

Δεδομένου ότι δεν έχει υπάρξει ανάλογη περίπτωση περιορισμού της θρησκευτικής ελευθερίας ή πολλών άλλων θεμελιωδών δικαιωμάτων στη σύγχρονη εποχή, και επειδή αυτά τα δικαιώματα γίνονται συνήθως αντιληπτά ως η νομική ραχοκοκαλιά της δημοκρατίας μας και του κράτους δικαίου στην Ευρώπη, η Θεματική Ομάδα για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα του Συμβουλίου Ευρωπαϊκών Εκκλησιών εξέτασε τα ζητήματα που διακυβεύονται. Κατέληξε στις ακόλουθες σκέψεις:

1) Ο νέος τύπος κορωνοϊού αποτελεί μια σοβαρή πρόκληση για την ανθρωπότητα. Χωρίς ευρεία ανοσία, χωρίς εμβολιασμό και χωρίς ενδεδειγμένη ιατρική θεραπεία, αυτό το ξέσπασμα της πανδημίας έχει τη δυνατότητα να επιβαρύνει και να διαταράσσει τη λειτουργία των εθνικών συστημάτων υγείας παγκοσμίως και για τον λόγο αυτό να προκαλεί περισσότερους θανάτους από ό,τι θα ήταν ιατρικά αναμενόμενο. Είναι επομένως πρωταρχικής σημασίας η επιβράδυνση της διάδοσής του, ώστε να δίνεται η δυνατότητα στα εθνικά συστήματα υγείας να συμβαδίζουν με το ποσοστό μόλυνσης και να ανταποκρίνονται στις ανάγκες της θεραπείας των ατόμων που αρρωσταίνουν ταυτόχρονα.

2) Ο καλύτερος τρόπος για να ανασχεθεί η εξάπλωση της επιδημίας είναι να περιοριστεί σημαντικά η φυσική επαφή μεταξύ των ανθρώπων. Αυτό σημαίνει ότι όλες οι δραστηριότητες που δεν είναι απολύτως απαραί-

τητες πρέπει να περιοριστούν στο ελάχιστο. Να σταματήσουν οι επιχειρήσεις, να μείνουν κλειστά τα καταστήματα, να ακυρωθούν εμπορικές, πολιτιστικές και αθλητικές εκδηλώσεις, ακόμη και να απαγορευτούν οι ιδιωτικές συγκεντρώσεις και οι εορτασμοί. Ωστόσο, έτσι περιορίζονται σημαντικά πολλά θεμελιώδη δικαιώματα που κατοχυρώνει το εθνικό, διεθνές και ευρωπαϊκό δίκαιο.

3) Αυτοί οι περιορισμοί περιλαμβάνουν το δικαίωμα στην ελευθερία της θρησκείας ή των πεποιθήσεων (FORB), το οποίο συνδέεται με την ελευθερία κάθε ατόμου «μεμονωμένως ή συλλογικώς, δημοσία ή κατ' ιδίαν, διά της λατρείας, της παιδείας, και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών»¹⁶.

4) Ενώ ορισμένα θεμελιώδη δικαιώματα –όπως η ελευθερία της συνείδησης ή της έκφρασης– δεν εξαρτώνται από την κοινωνική επαφή, υπάρχουν και άλλα για τα οποία δεν ισχύει το ίδιο. Η ελευθερία της θρησκείας ή των πεποιθήσεων και η ελευθερία του συνέρχεσθαι ή του συνεταιρίζεσθαι είναι δικαιώματα που συνδέονται στενά με την κοινότητα και τις συναθροίσεις, και συνεπώς επηρεάζονται σημαντικά από τα ισχύοντα μέτρα.

5) Η *Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα*, καθώς και άλλες διεθνείς συμβάσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα, αναφέρουν συγκεκριμένα τη δημόσια υγεία ως λόγο περιορισμού της ελευθερίας της θρησκείας ή των πεποιθήσεων. Ορισμένα κράτη έχουν δηλώσει ακόμη ότι βρίσκονται σε κατάσταση εθνικής έκτακτης ανάγκης, κάτι που επιτρέπει επίσης ορισμένους περιορισμούς των θεμελιωδών δικαιωμάτων βάσει της *Σύμβασης*. Ωστόσο, ακόμη και αυτά τα εθνικά συντάγματα –για παράδειγμα ο γερμανικός «Βασικός Νόμος»–, που δεν αναφέρουν συγκεκριμένους λόγους για τον περιορισμό της ελευθερίας της θρησκείας ή των πεποιθήσεων, εξετάζουν πάντα τα θεμελιώδη δικαιώματα των άλλων όπως και βασικές αξίες της συνταγματικής τάξης ως εγγενή εμπόδια για την άσκηση της ελευθερίας της θρησκείας ή των πεποιθήσεων και τις εξισορροπούν αναλόγως σε περιπτώσεις που διαπιστώνεται σύγκρουση.

6) Οι ισχύοντες περιορισμοί στα θεμελιώδη δικαιώματα, συμπεριλαμβανομένης της ελευθερίας της θρησκείας ή των πεποιθήσεων, είναι επομένως γενικά νόμιμοι και αποδεκτοί από την άποψη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η προστασία των αδύναμων και ευάλωτων ομάδων θεωρείται υπό το πρίσμα της θρησκείας ως πολύ υψηλή αξία και χρειάζεται να επι-

¹⁶ Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τις Θεμελιώδεις Ελευθερίες άρθρο 9.

τευχθεί ισορροπία έναντι της ανάγκης για επικοινωνία και συνάθροιση.

7) Ενώ σε καιρούς διωγμών, σφαγών και γενοκτονιών, ακόμη και προηγούμενων πανδημιών, οι εκκλησίες ήταν το καταφύγιο και η παρηγοριά για πολλούς πιστούς, είναι σημαντικό να παραδεχτούμε ότι η απαγόρευση των συνάξεων, συμπεριλαμβανομένων των ακολουθιών, δεν νοούνται ως αρνητικές θρησκευτικές διακρίσεις και διώξεις. Σήμερα αυτά τα μέτρα αποσκοπούν στην προστασία των ανθρώπινων ζώων, τόσο των πιστών όσο και όλων των άλλων μελών της κοινωνίας.

8) Ωστόσο, όλοι οι περιορισμοί των θεμελιωδών δικαιωμάτων πρέπει να έχουν νομική βάση, να είναι οι αναγκαίοι, οι κατάλληλοι, να είναι λογικοί και γενικότερα ανάλογοι με τον στόχο που εξυπηρετούν και το δικαίωμα που περιορίζουν. Η αρχή της ίσης μεταχείρισης, συμπεριλαμβανομένης της σταθερότητας των μέτρων, πρέπει επίσης να ληφθεί υπόψη. Κατά τη νομική πρακτική, αυτοί οι όροι προκαλούν σύνθετες εκτιμήσεις και περίπλοκη εξισορρόπηση, που οδηγεί σε αποφάσεις κατά περίπτωση.

9) Η σημερινή απειλή –παρούσα και επικίνδυνη ως έχει– γενικά δεν απαλλάσσει το εκτελεστικό ή ακόμη και το νομοθετικό έργο της κυβέρνησης από την τήρηση αυτών των όρων. Η νομική μας τάξη εξαρτάται από αυτούς. Φωνές από τον νομικό κόσμο και από πολλές θρησκευτικές κοινότητες εγείρουν ερωτήματα εάν όλα τα μέτρα είναι αναλογικά ή εάν υπάρχει εύλογη συνέπεια και σταθερότητα στην εφαρμογή του «κλεισίματος», ιδίως όσον αφορά την αντιμετώπιση εξίσου όλων των συντελεστών σύμφωνα με την αντικειμενική συγκρισιμότητά τους.

10) Ταυτόχρονα, η αμεσότητα και ο κίνδυνος της κατάστασης ανάγκασε τις κυβερνήσεις να λάβουν πολύ σοβαρές και βαρυσήμαντες αποφάσεις εσπευσμένα και σε πολλές περιπτώσεις χωρίς να υπάρχει ανάλογη προηγούμενη εμπειρία. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι ιατρικά ιδρύματα είχαν προειδοποιήσει κάποια στιγμή για τον κίνδυνο πανδημίας και μάλιστα είχαν προτείνει σχέδια έκτακτης ανάγκης. Ωστόσο, ακόμη και αν τέτοιες προειδοποιήσεις είχαν καταγραφεί και είχαν ετοιμαστεί εκ των προτέρων καλύτερα σχέδια αντιμετώπισης μιας πανδημίας, πάλι η κατάσταση αυτή θα ήταν πρωτοφανής και απειλητική για όλους εκείνους που βρίσκονται σε θέσεις πολιτικής ευθύνης. Η κοινωνία, ως φορέας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, πρέπει να είναι ενήμερη για τους έκτακτους περιορισμούς, οι οποίοι εξυπηρετούν κυρίως την ηθική προσταγή για την προστασία της ζωής των ανθρώπων και δεν χρησιμοποιούνται –με μερικές εξαιρέσεις– για άλλες πολιτικές σκοπιμότητες.

11) Ως εκ τούτου, ενώ είναι πάντα απαραίτητο σε δημοκρατικά κράτη

που βασίζονται σε κανόνες να παρατηρούν από πολύ κοντά, να αμφισβητούν και να ελέγχουν τις ενέργειες της κυβέρνησης, ειδικά όταν αυτές περιορίζουν θεμελιώδη δικαιώματα, δεν είναι η στιγμή για μια κακώς εννοούμενη «πολιτική ανυπακοή». Αυτή η αυστηρότητα περιλαμβάνει θρησκευτικές κοινότητες που είναι επιφυλακτικές για τον τρόπο τέλεσης των μεγάλων εορτών τους – Πάσχα, Πεντάχορμα και Ραμαζάνι – χωρίς τη συνήθη κοινωνική ζωή και τα φυσικά τελετουργικά που σχετίζονται με αυτή.

12) Εάν οι πολίτες έχουν αμφιβολίες σχετικά με τη νομιμότητα οποιουδήποτε μέτρου, ο νόμιμος και κατάλληλος τρόπος είναι η προσφυγή στα δικαστήρια, να αξιολογήσουν και, εάν χρειαστεί, να διορθώσουν τα μέτρα που τίθενται υπό αμφισβήτηση. Αυτή η πρακτική δεν είναι ένδειξη έλλειψης αλληλεγγύης, αλλά άσκηση ενός άλλου θεμελιώδους δικαιώματος – αυτού της νομικής προστασίας.

13) Βλέποντας την πολυπλοκότητα των υπό εξέταση ζητημάτων, τα δικαστήρια ενδέχεται να μην είναι σε θέση να αποφανθούν για καταγγελίες με επείγουσα διαδικασία και να παρέχουν προκαταρκτικές αποφάσεις. Είναι απαραίτητο να συνειδητοποιήσουμε ότι τα ζητήματα που αντιμετωπίζουν τα δικαστήρια περιλαμβάνουν τη δυσκολία να κρίνουν τι είναι απαραίτητο για την προστασία της ανθρώπινης ζωής, έχοντας παράλληλα υπόψη ότι το δικαίωμα στην αξιοπρέπεια του ανθρώπου είναι συνυφασμένο με το εξίσου θεμελιώδες δικαίωμά του στην ίδια τη ζωή, και ότι οι άνθρωποι χρειάζονται κοινωνικές επαφές. Πρέπει να γίνει κατανοητό ότι μπορεί να χρειαστούν εβδομάδες, ακόμη και μήνες, μέχρι να μπορέσει το νομικό σύστημα να αξιολογήσει όλα αυτά τα μέτρα.

14) Εν τω μεταξύ, παρόλο που ορισμένα από τα μέτρα θέτουν σαφώς ερωτήματα ως προς το εάν είναι επαρκή και αναλογικά, και εγγυώνται ίση μεταχείριση στους διάφορους κοινωνικούς παράγοντες, οι πολίτες όλων των θρησκειών και πεποιθήσεων πρέπει να έχουν υπομονή και καλή θέληση. Πρέπει να συνεχίσουν να ακολουθούν τους επίσημους κανονισμούς που έχουν σχεδιαστεί για να προστατεύουν τους άλλους από μολύνσεις και να προσφέρουν τη βοήθειά τους σε μέρη όπου οι περιορισμοί στην κοινωνική ζωή προκαλούν ειδικές δυσκολίες.

[Απόδοση στα Ελληνικά: Β. Σταθοκώστα,
Αναπλ. Καθηγ. Τμ.Θ., ΕΚΠΑ]

Πίστη και τέχνη τον καιρό του λοιμού.
Η μαρτυρία μιας εικόνας του αγίου Χαραλάμπους
από τη Ζάκυνθο (1732)

Ιωάννας Στουφή-Πουλημένου,
Καθηγήτριας του Τμήματος Θεολογίας, ΕΚΠΑ

«Χριστοῦ λιταῖς σαῖς λοιμόν ἐμφλεξαμένου ναῶ τιμᾶ σε ἦδε ρυσθεῖσα πτόλις»

Σε προσκυνητᾶρι-καθέδρα του ναοῦ του Αγίου Χαραλάμπους στην πόλη της Ζακύνθου¹ εἶναι τοποθετημένη ἡ εἰκόνα λιτανείας του ομώνυμου αγίου. Ἡ εἰκόνα, που ἔφερε ἀπὸ το 1757 ἀσημένια ἐπένδυση καὶ σχετικά πρόσφατα ἀφαιρέθηκε, διατηρεῖ ἀρκετές φθορές ἀν καὶ ἔχει συντηρηθεῖ (Εἰκ. 1)². Ἐχει διαστάσεις 114x78 εκ. Μια πρώτη παρουσίασή της, με ἔμφαση στὴν ταύτιση των μνημείων καὶ των λοιπῶν κτηρίων της πανοραμικῆς ἀπεικόνισης της πόλης της Ζακύνθου, ἔχει γίνει ἀπὸ τον ἀρχιμ. Διονύσιο Λυκογιάννη στὴν εφημερίδα *Ερμῆς* της Ζακύνθου³ καὶ σύντομη ἀναφορὰ ἀπὸ τον ἱστορικό τέχνης καὶ φιλόλογο δρ Γιάννη Ρηγόπουλο⁴.

Στο κέντρο της παράστασης ἀπεικονίζεται σε μεγάλη κλίμακα, ὅπως ἀρμόζει σε εἰκόνα προσκύνησης, γονατιστός ὁ ἅγιος Χαραλάμπος (ἐπιγραφή: *Ο ΑΓΙΟΣ ΙΕΡΟΜΑΡΤΗΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ*) νὰ δέεται με στραμμένο το βλέμμα στον ουρανό, ἀπ' ὅπου προβάλλει μέσα ἀπὸ τα σύννεφα ὁ Χριστός, ἔνθρονος στο ουράνιο τόξο, μέσα σε ἀκτινωτὴ κυκλικὴ δόξα. Ὁ ἅγιος εἶναι ντυμένος με τα ιερατικά του ἄμφια, πολυσταύριο φαι-

¹ Για τον ναό βλ. Ντ. Κονόμου, *Εκκλησίες καὶ μοναστήρια στὴ Ζάκυνθο*, Ἀθήνα 1967, σσ. 182-183 (εξῆς: Κονόμου, *Εκκλησίες καὶ μοναστήρια*).

² Ευχαριστῶ τον π. Διονύσιο Λυκογιάννη γιὰ τὴν ἀποστολὴ της φωτογραφίας.

³ Αρχιμ. Διονύσιου Λυκογιάννη, «Ὁ ἅγιος Χαραλάμπος καὶ ἡ πόλη της Ζακύνθου», εφημ. *Ερμῆς*, φυλ. 17, 4/2/2018.

⁴ Γ. Ρηγόπουλου, *Μελέτες μεταβυζαντινῆς καὶ νεοελληνικῆς τέχνης*, Ἀθήνα 2013, σ. 408, εἰκ. 2 (εξῆς: Ρηγόπουλου, *Μελέτες*). Πρβλ. του ἴδιου, «Ἰωάννου Κοράη: Ἅγιος Χαραλάμπος με σκηνές του βίου του, 1744», στο: *Εγκαρδίως. Αφιέρωμα στον Νίκο Ζία*, Ευρωπαϊκὸ Κέντρο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μνημείων, Θεσσαλονίκη 2020, σσ. 139-140, εἰκ. 2 (εξῆς: Ρηγόπουλου, Ἰωάννου Κοράη).

λόνιο, χρυσοκέντητο επιτραχήλιο και επιγονάτιο με την εικόνα του Χριστού-Εμμανουήλ. Η στάση του Αγίου και η δέησή του στον Χριστό παραπέμπουν στο τελευταίο στάδιο του μαρτυρίου του.

Ο Χριστός φορεί μόνο τον κόκκινο χιτώνα που πέφτει ελεύθερα και αφήνει ακάλυπτο το επάνω μέρος του σώματός του. Ευλογεί με το δεξί και αντιστηρίζει με το αριστερό μεγάλο σταυρό, ενώ στα χέρια και τα πόδια του είναι ορατοί οι τύποι των ήλων, εικονογραφικά στοιχεία που παραπέμπουν στην Ανάσταση και τη Δευτέρα Παρουσία. Πλαισιώνεται από πλήθος αγγέλων που προβάλλουν μέσα από τα λευκά σύννεφα, άλλοι ολόσωμοι, άλλοι σε προσκύνηση ή καθιστοί και δείχνοντας προς τον Χριστό, και άλλοι με τη μορφή μικρών πτερωτών κεφαλών αναγεννησιακής έμπνευσης. Διπλή σειρά από πλήθος πτερωτών κεφαλών περιβάλλει και τη δόξα του Χριστού.

Δεξιά, μπροστά από τον άγιο Χαράλαμπο, εικονίζεται πεσμένη στο έδαφος, σε αντικίνηση (*contraposto*), ημίγυμνη και αναμαλλιασμένη γυναίκα που στρέφεται έντρομη προς τον άγιο. Είναι η προσωποποίηση του φονικού λοιμού, που σπέρνει τον θάνατο θερίζοντας τις ζωές των ανθρώπων με το φονικό δρεπάνι που κείται δίπλα της. Ο μαύρος μανδύας, που ανεμίζει ελεύθερα και περιβάλλει μόνο το κατώτερο τμήμα του σώματός της, επιτείνει την αλληγορία του θανάτου. Ακριβώς από επάνω της εικονίζεται ο σπινθήρας του κεραυνού που ξεκινά από το σύννεφο, στο οποίο πατά ο Χριστός, και διαγράφοντας ελικοειδή πορεία κατευθύνεται προς αυτήν.

Αριστερά, πίσω από τον άγιο Χαράλαμπο, δεσπόζει στη σκηνή, λόγω της κλίμακας και της θέσης της, η εκκλησία του Αγίου Χαράλαμπος (Εικ. 2). Βρίσκεται, όπως και σήμερα (Εικ. 3), στο μέσον υπερυψωμένης αυλής, που λειτουργεί στη σύνθεση ως βάθρο για να αναδειχθεί ο ναός. Πολλά από τα εξωτερικά μορφολογικά στοιχεία του αποδίδονται με αρκετή πιστότητα, αν και αυτός εικονίζεται αρκετά ψηλότερος από τον σημερινό, που ανακατασκευάστηκε μετά τους σεισμούς του 1953 χωρίς τον αρχικό γυναικωνίτη⁵. Απουσιάζει επίσης το μεταγενέστερο καμπαναριό. Στη δεξιά γωνία της αυλής το μικρό κτίσμα που απεικονίζεται είναι μάλλον η οικία του εφημέριου του ναού, ενώ πίσω από το ιερό της εκκλησίας διακρίνεται μικρός περιφραγμένος κήπος. Η παράσταση ζωντανεύει με την παρουσία του εφημέριου που κτυπά χαρμόσυνα τις καμπάνες. Στο κέντρο κυματίζει η βενετσιάνικη σημαία του ναού.

Κάτω από τον άγιο Χαράλαμπο, με μικρογραφική δεξιότητα, αποδίδεται πανοραμικά η πόλη της Ζακύνθου με το βενετσιάνικο φρούριο, τους

⁵ Κονόμου, *ό.π.*, σ. 181.

ανεμόμυλους, τις εκκλησίες και τα καμπαναριά, τα δημόσια κτήρια με τις σημαίες, τις κατοικίες και το λιμάνι με τις βενετσιάνικες γαλέρες, τα ψαροκάικα και τις βάρκες (Εικ. 4). Η απεικόνιση της πόλης ολοκληρώνεται με την παρουσία των κατοίκων της, που αμέριμνα περπατούν στην παραλία, μπροστά από την εκκλησία του Αγίου Χαραλάμπους. Εικονίζονται μαζί αλλά και διακριτά άνθρωποι διαφορετικών κοινωνικών τάξεων, όπως φαίνεται από τα ενδύματα και τις ασχολίες τους, το αρχοντολόι και οι ποπολάροι του νησιού⁶. Πρόκειται για μια ρεαλιστική και συγχρόνως λυρική απεικόνιση της πόλης, μια συνειδητή «χαρτογράφηση» της από τον ζωγράφο, ο οποίος είναι φανερό ότι επιθυμεί να απαθανάτισει μια ιδεατή εικόνα του νησιού⁷.

Επάνω από την εκκλησία του Αγίου Χαραλάμπους με μεγαλογράμματη γραφή διαβάζουμε *ΧΡΙΣΤΟΥ ΛΙΤΑΙΣ ΣΑΙΣ ΛΟΙΜΟΝ / ΕΜΦΛΕΞΑΜΕΝΟΥ*⁸ *ΝΑΩ ΤΙΜΑ ΣΕ / ΗΔΕ ΡΥΣΘΕΙΣΑ / ΠΤΟΛΙΣ* και πιο κάτω *ΧΕΙΡ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΛΕΡΓΗ ΑΨΛΒ*.

Ο Νικόλαος Καλ(λ)έργης (1675;-1747;), γιος του επίσης ζωγράφου και ιερέα Φραγκίσκου Καλέργη από το Ρέθυμνο της Κρήτης⁹, υπήρξε ίσως ο

⁶ Στην πρώτη δεξιά ομάδα η απόδοση του μεσαιού άνδρα σε μεγαλύτερη κλίμακα ίσως μας οδηγήει στην ταύτισή του με τον πρεβεδούρο (προβλεπτή) του νησιού.

⁷ Για την ταύτιση των δημόσιων κτηρίων βλ. Λυκογιάννης, ό.π. Η μικρογραφική απόδοση της πόλης και του τοπίου παραπέμπει σε ανάλογες απεικονίσεις Κρητικών ζωγράφων του 15ου και του 16ου αιώνα, όπως π.χ. του Γεώργιου Κλότζα (Η Ναυμαχία της Ναυπάκτου, Εθνικό και Ιστορικό Μουσείο), του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου [Τρίπτυχο της Modena (απεικόνιση του Σινά), Modena, Galleria Estense] κ.λπ. Το ρεαλιστικό τοπίο, ως γνωστόν, εντάσσεται στην αναγεννησιακή ζωγραφική, τόσο στη φλαμανδική όσο και τη βενετική, η οποία δέχεται την επίδραση της πρώτης όσον αφορά τον ρόλο του τοπίου (βλ. π.χ. έργα των Giovanni Bellini και Cima da Conegliano), Β. L. Brown, «From Hell to Paradise: Landscape and Figure in Early Sixteenth-Century Venice», *Renaissance Venice and the North: Crosscurrents in the Time of Dürer, Bellini, and Titian*, κατάλογος έκθεσης (Βενετία, Palazzo Grassi, 1999-2000), επιμ. Β. Aikema - Β. L. Brown, Λονδίνο 1999, 424-431. Από εκεί προέρχονται οι επιδράσεις και σε έργα Ελλήνων ζωγράφων (Κρητικών και άλλων) του 16ου αιώνα και εξής, όπως π.χ. του Ιωάννη Περμενιάτη, Ελ. Χαρχαρέ, *Ο Ιωάννης Περμενιάτης και άλλοι Έλληνες ζωγράφοι στην Βενετία κατά το πρώτο μισό του δέκατου έκτου αιώνα* (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή), Αθήνα 2019, σσ. 149-151.

⁸ Αυτή είναι η ορθή ανάγνωση της λέξης και όχι αυτή που είχε παλιότερα διαβαστεί (Λυκογιάννη, ό.π. Ρηγόπουλου, *Μελέτες*, σ. 408)

⁹ Για τον Νικόλαο Καλέργη, βλ. Γ. Ρηγόπουλου, *Νικόλαος Καλέργης (1675;-1747;)*, Αθήνα 1994 (εξής: Ρηγόπουλου, *Καλέργης*). Μ. Χατζηδάκη - Ε. Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση*, τόμ. Β', Αθήνα 1997, σσ. 53-56 (εξής: Χατζηδάκη - Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι*).

σημαντικότερος ζωγράφος στη Ζάκυνθο και μαθητής του Ηλία Μόσκου¹⁰ κατά το α΄ μισό του 18ου αιώνα. Όπως και άλλοι Κρητικοί ζωγράφοι, αφομοιώνει και αναπαράγει εικονογραφικά και τεχνοτροπικά στοιχεία της βυζαντινής και μεταβυζαντινής ζωγραφικής με δάνεια από την ιταλική και φλαμανδική τέχνη του όψιμου Μανιερισμού και του Μπαρόκ, σε ένα σύνολο ιδιότυπο αλλά οικείο στην επτανησιακή κοινωνία, του οποίου εισηγητής στη Ζάκυνθο φαίνεται να είναι ο Ηλίας Μόσκος¹¹.

Στη συγκεκριμένη εικόνα του αγίου Χαραλάμπους συνδυάζονται στοιχεία προσκυνηματικής εικόνας –κυρίως λόγω της απόδοσης του αγίου σε μεγάλη κλίμακα– και βιογραφικής (απεικόνιση του τελικού μαρτυρίου του), με την προσθήκη άλλων που σχετίζονται με την ιστορία και την τοπογραφία της πόλης της Ζακύνθου. Σύμφωνα με το συναξάριο του αγίου, εμπλουτισμένο από τον Αγάπιο Λάνδο¹², ενώ ο άγιος Χαραλάμπους βρισκόταν γονατιστός στο έδαφος και προσευχόταν, έτοιμος για τον αποκεφαλισμό του, εμφανίσθηκε στον ουρανό ο Χριστός «έν δόξη» και συνδιαλέχθηκε μαζί του: «Καί φθάσας ἐκεῖ, ὑψώσας πρὸς οὐρανὸν τὰς χεῖρας καὶ

¹⁰ Για τον Ηλία ή Λέο Μόσκο, βλ. κυρίως Χατζηδάκη - Δρακοπούλου, *ό.π.*, σσ. 198-203 και 205-207, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία. Επίσης Λ. Ζώη, «Κρητικά σελίδες», *Κρητικά Χρονικά Η'* (1954), τεύχ. 1, 217-223. Γερ. Πεντόγαλου, «Ηλίας ή Λέος Μόσκος, αγιογράφος στις εκκλησίες “Ανάληψη” και “Παντοκράτορας” στο Ληξούρι [1664-1665]», *Παρνασσός ΙΣΤ'* (1974), 34-50. Γ. Ρηγόπουλου, *Εικόνες της Ζακύνθου και τα πρότυπά τους*, τόμ. Β', Ιερά Μητρόπολις Ζακύνθου και Στροφάδων, Αθήνα 2006, σ. 152 κ.ε. (εξής: Ρηγόπουλου, *Εικόνες Ζακύνθου*). Ι. Στουφή-Πουλημένου, «Τα βημόθυρα του τέμπλου της Παναγίας της Σκοπιώτισσας στη Ζάκυνθο. Έργα του Ηλίου (Λέου) Μόσκου;», στο: *ΙΑ' Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Πρακτικά*, τομ. V, *Αρχαιολογία* (επιμ. Δ. Φ. Μαρκάτου), Αργοστόλι 2020, σσ. 513-532.

¹¹ Ν. Δ. Καλογερόπουλου, «Νικόλαος Καλέργης (Κρης βυζαντινός ζωγράφος)», *Ανθρωπότης*, 1922, σ. 48. Ρηγόπουλου, *Καλέργης*, σσ. 17-18.

¹² Βλ. *Synaxarum EC*, στ. 455. *Μηνολόγιο Βασιλείου Β'*, PG 117, 305D-308A. Αγαπίου Λάνδου (1656/7), *Βιβλίον καλούμενον Νέος Παράδεισος εκ του Μεταφραστού...*, που πρωτοδημοσιεύθηκε μετά τον θάνατο του συγγραφέα (1664). Το τελευταίο ήταν πολύ αγαπητό ανάγνωσμα με πολλές αυτοτελείς εκδόσεις της εποχής. Επαναλαμβάνεται επίσης με μικρές αλλαγές σε νεότερα συναξάρια, όπως του Κ. Χρ. Δουκάκη, *Ο Μέγας Συναξαριστής*, Μην Φεβρουάριος, 6, Αθήνα 2^η 1958, σσ. 143-152, καθώς και σε ακολουθίες του Αγίου. Πρβλ. Μ. Βασιλάκη, «Εικόνα του αγίου Χαραλάμπους», *ΔΧΑΕ ΙΓ'* (1985-1986), 247-249, σημ. 1-4, 7-14. Ε. Παπασταύρου, «Μεταβυζαντινή εικόνα του αγίου Χαραλάμπους από την Αγία Αναστασία Μάκρης Έβρου», *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Νικόλαο Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 55-56. Α. Δρανδάκη, *Εικόνες, 14ος-18ος αιώνας. Συλλογή Ρ. Ανδρεάδη*, Αθήνα 2002, αριθ. 33, σ. 156. Ι. Μπίθα, «Σχόλια σε εικόνα του αγίου Χαραλάμπους, έργο Κωνσταντίνου Αδριανουπολίτη (1739), *ΔΧΑΕ ΚΔ'* (2003), 333, σημ. 7.

ὄμματα, ὄντως ηῤξατο... Ταῦτα προσευχομένου τοῦ μάρτυρος, οἱ οὐρανοὶ ἀνεώχθησαν, καὶ ἦλθε πρὸς αὐτὸν μετὰ πλήθους Ἀγγέλων ὁ Κύριος καὶ λέγει του· “Ἐλθέ, προσφιλέστατε καὶ ἡγαπημένε μου Χαράλαμπες, ὅπου διὰ τὸ ὄνομά μου τοσοῦτον ἐκακοπάθησες· ζήτησαί μου εἶ τι χάριν θέλεις, νὰ σοῦ ἐπακούσω δοῦλε μου”. Ὁ δὲ ἀπεκρίνατο· “καὶ τοῦτο μεγάλο μου χάρισμα εἶναι, ὅπου ἡξιώθηκα νὰ ἰδῶ τὴν φοβερὰν δόξαν τῆς παρουσίας σου, πλὴν ἐπειδὴ ἡ ἀγαθότης σου μὲ προστάσει νὰ σοῦ ζητήσω αἴτησιν, παρακαλῶ τὴν βασιλείαν σου νὰ μοῦ κάμῃς αὐτὴν τὴν χάριν, Εἰς ὅποιον τόπον εὑρέθη κομάτι ἀπὸ τὸ λείψανόν μου, καὶ εἰς ὁποίαν χώραν μὲ θέλουν ἐορτάζει, νὰ μὴ γένη ἐκεῖ ποσῶς πείνα, οὔτε πανούκλα νὰ θανατώνῃ τοὺς ἀνθρώπους ἄωρα, μήτε πονηρὸς ἄνθρωπος νὰ βλάβῃ τοὺς καρπούς, ἀλλὰ νὰ εἶναι εἰρήνη σταθερά, ψυχῶν σωτηρία, καὶ σωμάτων ἴασις, πλήθος σίτου, οἴνου καὶ ἐλαίου καὶ τετράποδα, καὶ ἄλλα χρειαζόμενα· ...” Λέγει τον ὁ Κύριος· “νὰ γένη τὸ θέλημά σου, δοῦλε μου”. Καὶ τότε ὁ μὲν Κύριος ἀνῆλθεν εἰς οὐρανοὺς, ὁ δὲ ἅγιος παρέδωκε τὴν ψυχὴν ἐν εἰρήνῃ χωρὶς νὰ τὸν κόψῃ ὁ δήμιος»¹³.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὸ παραδοσιακὸ σχῆμα τοῦ γονατιστοῦ προσευχομένου Αγίου πρὶν ἀπὸ τὸ μαρτύριο, αρκετὰ δυτικὰ εἰκονογραφικὰ δάνεια, τα περισσότερα ἀφομοιωμένα ἤδη στὴν προηγούμενη κρητικὴ παράδοση, μποροῦν νὰ ἐπισημανθοῦν στὴν παράσταση. Αναφέρουμε τὸν τρόπο ἀπεικόνισης τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἀγγέλων, τὶς πτερωτὲς ἀναγεννησιακὲς κεφαλές¹⁴ καὶ τὴν ἀπόδοση τῆς πανώλης ὡς ἡμίγυμνης γυναίκας ποῦ φέρει τὸ δρεπάνι, ὄργανο καὶ σύμβολο τοῦ θανάτου. Τὸ τελευταῖο ἀποτελεῖ σύνηθες εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο στὴ δυτικὴ τέχνη, ποῦ εἰσάγεται ὅμως καὶ στὴ μεταβυζαντινὴ¹⁵. Ἐν τούτοις, ὁ τρόπος ποῦ ἀπεικονίζει ὁ Νικόλαος

¹³ Αγαπίου Λάνδου, *Νέος Παράδεισος*, σσ. 507-508. Δουκάκη, *Μέγας Συναξαριστής*, σσ. 150-151.

¹⁴ Βλ. π.χ. εἰκόνες τοῦ Γεωργίου Κλόντζα (Τρίπτυχο με τὴ Δευτέρα Παρουσία στο Μουσεῖο τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτοῦτοῦ τῆς Βενετίας, Χατζηδάκη - Δρακοπούλου, *Ἑλληνες ζωγράφοι*, σσ. 90, 91, εἰκ. 42 καὶ 43) καὶ τοῦ Θεόδωρου Πουλάκη (Ἐπί σοι χαίρει, στο Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, Κιβωτὸς τοῦ Νῶε στο Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο Βενετίας καὶ Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη στὴ μονὴ Πλατυτέρας στὴν Κέρκυρα, Χατζηδάκη - Δρακοπούλου, *ὁ.π.*, σ. 307, εἰκ. 209, 311, εἰκ. 214, 315, εἰκ. 217 ἀντίστοιχα. Ἰω. Κ. Ρηγόπουλου, *Ὁ ἀγιογράφος Θεόδωρος Πουλάκης καὶ ἡ φλαμανδικὴ χαλκογραφία*, Ἀθῆναι 1979, σσ. 57-66, 156, πίν. 86, 89, 92. Π. Βοκοτόπουλου, *Εἰκόνες τῆς Κερκύρας*, Ἀθῆναι 1990, σσ. 129-131, εἰκ. 249, 344^Α, ἐξῆς: Βοκοτόπουλου, *Εἰκόνες τῆς Κερκύρας*).

¹⁵ Τα συνήθη ὄπλα-ὄργανα σε δυτικὲς ἀπεικονίσεις τοῦ θανάτου εἶναι τὸ τόξο, τὸ ξίφος καὶ τὸ δρεπάνι. Βλ. π.χ. τοῦ Bartolo di Fredi ὁ *Θρίαμβος τοῦ Θανάτου*, τοιχογραφία στὸν ναὸ τοῦ Αγίου Φραγκίσκου στο Λουτσινιάνο (Τοσκάνη), 1330-1340, ὅπου ὁ θάνα-

Καλέργης την πανώλη φαίνεται να είναι πρωτότυπος, αφού συνήθως αυτή, όπως και στη δυτική τέχνη, αποδίδεται με σκελετωμένη μορφή, προσωποποίηση του θανάτου που αυτή σκορπά¹⁶. Χαρακτηριστική είναι η τοιχογραφία στον ναό του Αγίου Αθανασίου στην Άνω Κορακιάνα Κέρκυρας, όπου οι άγιοι Αθανάσιος και Σπυρίδων εκδιώκουν την πανώλη (επιγραφή: *ὅτε ἐδίοξαν τὸ πάθος τῆς λοιμικῆς νόσου ἐκ τοῦ τόπου αὐτοῦ*), που εικονίζεται σκελετωμένη και πτερωτή να κρατά τεράστιο δρεπάνι (1747)¹⁷ (Εικ. 5).

Η ίδια συνύπαρξη παραδοσιακών και δυτικών χαρακτηριστικών παρατηρείται και στην τεχνοτροπία. Εκτελεσμένη με τη βυζαντινή τεχνική της αυγοτέμπερας, η εικόνα του Ν. Καλέργη διαθέτει πολλά στοιχεία του βυζαντινού ζωγραφικού τρόπου. Η αντίληψη για την προοπτική, αν και επιδιώκεται εν μέρει η ψευδαίσθηση του βάθους, είναι κυρίως η βυζαντινή (ιε-

τος αποδίδεται ως έφιππη μαυροντυμένη γυναίκα που υψώνει τόξο και έχει ζωμένο στη μέση της δρεπάνι [S. Baragli, *European Art of the Fourteen Century*, Milano, Mondadori Electa S.p.A., 2005 (αγγλική μετάφραση: Los Angeles, California, J. Paul Getty Trust, 2007), σσ. 43-45]. Επίσης στον *Θρίαμβο του Θανάτου* στη βασιλική του San Giacomo Maggiore (παρεκκλήσιο Bentivoglio) στην Μπολόνια (1490), ο θάνατος εικονίζεται ως σκελετός με μαύρο μανδύα και δρεπάνι [http://icozzano.scuole.bo.it/ic/media/attivita/0506/rinascimentobo/bentivoglio/cappella_bentivoglio.htm (6/7/2021)]. Τα εικονογραφικά αυτά σχήματα, μέσω κυρίως δυτικών χαρακτικών, πέρασαν και στη μεταβυζαντινή ζωγραφική, όπως π.χ. σε εικονογραφικούς κύκλους της Αποκάλυψης στις μονές Διονυσίου (1547) και Δοχειαρίου (1568) στο Άγιον Όρος (Χ. Μεράντζα, «Η μεταβυζαντινή εικόνα του σκελεθρου» [Κεφάλαιο Συγγράμματος], στο: Ι. Ζάρρα, Χ. Μεράντζα, Σ. Τσιόδουλου, *Από τον μεταβυζαντινό στον νεότερο ελληνικό πολιτισμό* [ηλεκτρ. βιβλ.], Αθήνα 2015: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Κεφ 11, εικ. 11.6. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/3934>. Στον εσωνάρθηκα επίσης του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου Καλαμπάκας, ο *Θρίαμβος του Θανάτου*, έργο των Νεοφύτου μοναχού, γιου του γνωστού Κρητικού ζωγράφου Θεοφάνη, και ιερέως Κυριαζή (1573), αντιγράφει ιταλική χαλκογραφία της σχολής της Τοσκάνης του τέλους του 15ου αι., που αποδίδει την αλληγορική σκηνή του *Trionfo della Morte* του Πετράρχη. Ο Θάνατος είναι και εδώ μια σκελετωμένη μορφή με κοντό χιτώνα, πάνω σε άρμα που σέρνουν βόδια, και κρατά τεράστιο δρεπάνι. Μεράντζα, ό.π., εικ. 11.7. Πρβλ. και Αλ. Αναγνωστόπουλου, *Ο βυζαντινός ναός της Κοιμήσεως Θεοτόκου Καλαμπάκας*, Θεσσαλονίκη 2018, σ. 59. Σε εικόνα επίσης με θέμα την Δευτέρα Παρουσία του Γεώργιου Κλόντζα (τέλη 16ου - αρχές 17ου αι.), (Βοκοτόπουλου, *Εικόνες της Κερκύρας*, σσ. 63-66, εικ. 41, 153), ο προσωποποιημένος σκελετωμένος θάνατος υψώνει δρεπάνι.

¹⁶ Βλ. σημ. 14.

¹⁷ D. Triantaphyllopoulos, *Die nachbyzantinische Wandmalerei auf Kerkyra und den anderen Ionischen Inseln*, Miscellanea Byzantina Monacensia 30A, München 1985, τόμ. 1, σσ. 205-206, τόμ. 2, εικ. 59.

ραρχική-αξιολογική προοπτική). Δεσπόζουν στη σύνθεση, κατά κύριο λόγο, η μεγάλης κλίμακας μορφή του αγίου Χαραλάμπους που συνδιαλέγεται με τον Επιφανέντα Χριστό και, κατά δεύτερο λόγο, η προσωποποιημένη πανώλη και ο ναός του Αγίου Χαραλάμπους, τα βασικά δηλαδή σημεία αναφοράς στην εικόνα. Η υιοθέτηση, εξάλλου, του χρυσού φόντου οριοθετεί το τέρμα της προσπάθειας απόδοσης της ψευδαισθήσης του βάθους.

Οι κύριες μορφές δεν εντάσσονται οργανικά στο τοπίο (χαρακτηριστική είναι η τοποθέτηση του αγίου Χαραλάμπους και της πανώλης), υπάρχει δηλαδή πλήρης αδιαφορία για την ένταξή τους στον χώρο, στοιχείο και αυτό της βυζαντινής ζωγραφικής. Στα γυμνά μέρη των μορφών, οι προπλασμοί είναι καστανοί και η μετάβαση από τα σκιερά στα φωτεινά σημεία είναι απότομη, όπως συνήθιζαν οι Κρητικοί ζωγράφοι. Τα σαρκώματα φωτίζονται παραδοσιακά με λευκές παράλληλες γραμμές (φώτα). Μια τάση μετρημένου νατουραλισμού διαπιστώνεται στην πλαστική απόδοση της σάρκας, στη μαλακή και ρέουσα πτυχολογία των ενδυμάτων, στον τρόπο απεικόνισης του τοπίου, με τους μαλακούς ορεινούς όγκους, και των οικοδομημάτων. Τα στοιχεία αυτά, εικονογραφικά και τεχνοτροπικά, δείχνουν ότι ο Ν. Καλέργης ακολουθώντας την καλλιτεχνική παράδοση των προηγούμενων Κρητικών ζωγράφων, προσαρμοσμένη φυσικά στις συνθήκες του 18ου αιώνα, συνδυάζει με τον δικό του τρόπο στοιχεία παραδοσιακά και δυτικά, παραμένει όμως, όσον αφορά τις βασικές αρχές, ένας μεταβυζαντινός ζωγράφος¹⁸.

Πώς συνδέεται όμως η εικόνα του αγίου Χαραλάμπους με την ιστορία της Ζακύνθου και τον λοιμό που έπληξε το νησί; Σύμφωνα με την αφιερωματική επιγραφή, η εικόνα, που αποτελεί αφιέρωμα των κατοίκων της πόλης της Ζακύνθου, αποτυπώνει εικαστικά τη σωτηρία τους από τον θανατηφόρο λοιμό (πανώλη), τον οποίο εξόντωσε (κατακεραύνωσε) ο Χριστός, με τις ικεσίες του αγίου Χαραλάμπους. Μας πληροφορεί επίσης ότι η πόλη της Ζακύνθου ανήγειρε προς τιμήν του ιερομάρτυρα και με αφορμή τον λοιμό την εκκλησία του Αγίου Χαραλάμπους, μία από τις πιο γνωστές εκκλησίες στη Ζάκυνθο.

Πρόκειται για την επιδημία πανώλης που ξέσπασε στο νησί ανάμεσα στα έτη 1728 και 1731¹⁹. Σύμφωνα με το χρονικό της εποχής του Δημη-

¹⁸ Βλ. και Ι. Στουφή-Πουλημένου, *Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες στις εκκλησίες της Ζακύνθου (15ος-18ος αιώνας)*, Αθήνα 2017, σ. 149 (εξής: Στουφή-Πουλημένου, *Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες*).

¹⁹ Το κύμα της επιδημίας των ετών 1728-1731 έπληξε τις περιοχές του Αιγαίου πελάγους, την Πελοπόννησο και τη Ζάκυνθο. Κ. Κωνσταντινίδου, *Το κακό οδεύει έρποντας...*

τρίου Πυρρή, δημοσιευμένο από τον Σ. Δε-Βιάζη²⁰, η νόσος έφθασε στη Ζάκυνθο στα τέλη του χειμώνα του 1728, όταν ένας επικηρυγμένος από τις αρχές Ζακυνθινός έφθασε κρυφά στο νησί από τη Γαστούνη, που την εποχή εκείνη, όπως και η ευρύτερη περιοχή της Πελοποννήσου, μαστιζόταν από τον λοιμό. Από τα πρώτα θύματα στο νησί ήταν ο ζωγράφος και πρακτικός ιατρός Ιερώνυμος Στράτης Πλακωτός και η οικογένειά του, ενώ το σπίτι, το εργαστήριό του και πολλά έργα του κάηκαν²¹.

Εμφανίσθηκε τότε ένας ξένος, ονομαζόμενος Γεώργιος²², ο οποίος ισχυριζόταν ότι, αφού είδε στον ύπνο του τον άγιο Χαραλάμπη να καρφώνει την πανώλη, έμαθε και εκείνος να την καρφώνει και σε όποιο μέρος θα τους υποδείκνυε θα έπρεπε να ιδρύνουν εκκλησία αφιερωμένη στον άγιο Χαράλαμπο. «Και εις τὰ ἔξῃ τοῦ αὐτοῦ μαρτίου τὴν ἐκάρφωσε καὶ τὸ γιόμα ἐπρόσταξε καὶ ἱμπιαντάρανε (ἄρχισαν) τὸν Ναὸν τοῦ μεγαλομάρτυρος τοῦ θαυματουργοῦ μας καὶ λυτρωτοῦ μας Χαραλάμπου...»²³. Λίγες μέρες μετά, στις 10 Μαρτίου, η λαϊκή απαίτηση αναγκάζει τον Βενετό προβλεπτή Ζακύνθου Αντώνιο Μάρκο Dolfín να δώσει την άδεια ανέγερσης του ναού²⁴. Έτσι κατασκευάστηκε αρχικά ένας μικρός ξύλινος ναός. Τόση μάλιστα ήταν η προθυμία των κατοίκων να προσφέρουν τα υλικά, τα ιερά σκεύη και ό,τι άλλο ήταν απαραίτητο, ώστε ο ναός, σύμφωνα με το χρονικό, τελείωσε μέσα σε τρεις ημέρες. Στην πραγματικότητα όμως ολοκληρώθηκε περίπου μέσα σε ένα μήνα, στις 6 Απριλίου του 1728²⁵.

Οι λοιμοί της πανώλης στα Ιόνια Νησιά (17ος-18ος αι.), Βενετία 2007, σ. 65 (εξής: Κωνσταντινίδου, *Το κακό οδεύει έρποντας*). Ήδη από τον 14ο αιώνα με τη λέξη *λοιμός* αποδίδεται η πανώλη που θα μονοπωλήσει πλέον τη χρήση του όρου *λοιμός*: Κ. Κωστή, *Στον καιρό της πανώλης*, Πανεπ. Εκδ. Κρήτης, Ηράκλειο 1995, σ. 81 (εξής: Κωστή, *Στον καιρό της πανώλης*).

²⁰ «Διήγησις περί της Πανούκλας της Ζακύνθου στους 1728», Σ. Δε-Βιάζη, «Η εν Ζακύνθω πανώλης κατά το έτος 1728», *Κυψέλη*, έτος Γ', Οκτώβρ. 1886, φυλλ. 47, Νοέμβρ. 1886, φύλλ. 48, Δεκ. 1886, φύλλ. 49, έτος Δ', Ιανουαρ. 1887, φυλλ. 50.

²¹ Βλ. Δε-Βιάζη, Η εν Ζακύνθω πανώλης, *ό.π.*, έτος Γ', Οκτώβρ. 1886, φυλλ. 47, 282. Του ίδιου, *ό.π.*, έτος Δ', Ιανουαρ. 1887, φυλλ. 50, 17-18.

²² Είναι πολύ πιθανόν να μην ήταν ξένος αλλά να επρόκειτο για τον ιερέα Γεώργιο Ξένο, του οποίου είχαν κλέψει την θυγατέρα. Βλ. Χρονικό Δ. Πυρρή, Σ. Δε-Βιάζη, «Η εν Ζακύνθω πανώλης κατά το έτος 1728», *Κυψέλη*, έτος Γ', Οκτώβρ. 1886, φυλλ. 47, 280.

²³ Δε Βιάζη, Η εν Ζακύνθω πανώλης, *ό.π.*, Νοεμβρ. 1886, φυλλ. 48, 292. Α. Ζώη, «Το κάρφωμα της πανούκλας», εφημ. *Ο Σπινθήρ*, Έτος Α', αρ. 8, 22 Φεβρουάριου 1920, Ζάκυνθος, 4-5 (εξής: Ζώη, Το κάρφωμα της πανούκλας).

²⁴ Κονόμου, *Εκκλησίες και μοναστήρια*, σ. 181.

²⁵ Κονόμου, *ό.π.* Σύμφωνα με την κτιτορική επιγραφή του ναού: «λοιμού λυθείσα πόλις ζακυνθίων νύν τῷ λυτῆρι χαραλάμπει δέμει χάριν ἀμοιβῆς τόνδε ναὸν ἐκ βάρων κοινῆ

Την ίδια χρονιά, ο Νικόλαος Καλέργης φιλοτεχνεί μία εικόνα του αγίου Χαραλάμπους με σκηνές από τον βίο του – σήμερα στο Μουσείο Ζακύνθου²⁶ (Εικ. 6). Είναι προφανές ότι η εικόνα συνδέεται με τον λοιμό που έχει ξεσπάσει ήδη στο νησί. Αν και αναφέρεται ότι προέρχεται από άλλη εκκλησία της Ζακύνθου, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με ασφάλεια για πού προοριζόταν αρχικά. Να ήταν άραγε προσφορά και δέηση του Ν. Καλέργη για τη μικρή ξύλινη εκκλησία του Αγίου Χαραλάμπους;

Αμέσως μετά την κατασκευή της ξύλινης εκκλησίας, γεννήθηκε η επιθυμία στους κατοίκους της πόλης να την αντικαταστήσουν με άλλη μεγαλύτερη και κτιστή. Άρχισαν και πάλι να κουβαλούν τα απαραίτητα οικοδομικά υλικά και να προσφέρουν πολύτιμα αντικείμενα, ιερά άμφια, χρήματα κ.λπ. και επιπλέον «Έβγηκαν και μὲ δίσκους και ἐσύναξαν και περισσὰ διὰ τὴν ἀνακαίνισιν τοῦ θεοῦ Ναοῦ»²⁷, ο οποίος ολοκληρώθηκε, κατά πάσα πιθανότητα, το 1730, καθώς ήδη από τον Ιανουάριο του ιδίου έτους υπήρχε συμφωνία για την κατασκευή του ξυλόγλυπτου τέμπλου, που ανανεώθηκε τον Νοέμβριο του 1730: το τέμπλο έπρεπε να ολοκληρωθεί σε δύο χρόνια, δηλαδή έως το 1732²⁸. Την ίδια χρονιά, όπως είδαμε, φιλοτεχνεί ο Καλέργης την εικόνα του αγίου Χαραλάμπους, λαμβάνοντας ως αμοιβή, σύμφωνα με σχετικά έγγραφα, 4 τσεκίνια και 250 άσπρα. Συγχρόνως κατασκευάζεται και επιχρυσώνεται και η κορνίζα της²⁹. Καθώς δεν γνωρίζουμε άλλη εικόνα του αγίου Χαραλάμπους στον ναό, είναι φυσικό να υποθέσουμε ότι αυτή ήταν η αρχική δεσποτική εικόνα του τέμπλου και

δαπάνη τῶν ἐνοίκων ὡς θέμις κατὰ τὸ ἔτος σ[ω]τήριον ἀσκη», «ἀσκη μαρτίου κθ' ἀνεδομήθη ὁ θεῖος οὗτος ναὸς τοῦ ἀγίου καὶ ἐνδόξου ἱερομάρτυρος Χαραλάμπους».

²⁶ Εικόνα από τον ναό της Βλαχέραινας των Μπακάληδων. Ζ. Μυλωνά, *Μουσείο Ζακύνθου*, Αθήνα 1998, σσ. 334-335. Ρηγόπουλου, *Καλέργης*, σσ. 34-35, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

²⁷ Δε Βιάζη, ὁ.π.

²⁸ Κονόμου, *Εκκλησίες και μοναστήρια*, σ. 182. Ως άλλες εκδηλώσεις ευσέβειας και καταφυγής των κατοίκων του νησιού στον Θεό και τους αγίους για τη σωτηρία τους από την πανώλη, την ίδια περίοδο, αναφέρονται περιφορά και δεήσεις της εικόνας της Παναγίας της Σκοπιώτισσας και της Παναγίας Αναφωνήτριας, έρανος για τον Άγιο Παντελεήμονα, την «Κυρία Μηρακολόζα», τον Άγιο Κωνσταντίνο και την Υπαπαντή, ενώ ο προβλεπτής διέταξε τριήμερη περιφορά της εικόνας της Παναγίας Λαουρένταινας γύρω από το κάστρο. Στις εκκλησίες ο κόσμος συνέρρεε στις μεγάλες παρακλήσεις με δάκρυα στα μάτια. Βλ. Δε Βιάζη, *Η εν Ζακύνθω πανώλης*, ὁ.π., Νοέμβρ. 1886, φύλλ. 48, 291.

²⁹ Κονόμου, *Εκκλησίες και μοναστήρια*, σ. 183. Έτσι δικαιολογείται και η σημαντική διαφορά στις διαστάσεις ανάμεσα στην εικόνα του αγίου Χαραλάμπη και των υπόλοιπων δεσποτικών εικόνων του τέμπλου.

αυτή που λιτανευόταν μαζί με το ιερό λείψανο του αγίου στις ετήσιες λιτανείες του νησιού³⁰. Οι υπόλοιπες δεσποτικές εικόνες του τέμπλου, έργα και αυτές του Νικόλαου Καλέργη, έγιναν αργότερα, το 1743.

Η εκκλησία του Αγίου Χαραλάμπους δεν ήταν βέβαια η μοναδική εκκλησία που κτίστηκε με αφορμή την επιδημία της πανώλης στο νησί. Νωρίτερα είχαν κτιστεί, για την ίδια αιτία, το 1617 οι Άγιοι Πάντες, το 1646 οι Άγιοι Τεσσαράκοντα Μάρτυρες και το 1688 ο Άγιος Γεώργιος των Κομούτων³¹.

Ο τρόπος ίδρυσης του αρχικού ναού του Αγίου Χαραλάμπους προκάλεσε αμέσως την αντίδραση του αρχιεπισκόπου Κεφαλληνίας και Ζακύνθου Σωφρονίου, ο οποίος σε σχετική αυστηρή εγκύκλιο που έστειλε στις 12 Μαρτίου 1728 κατακρίνει ως μαγεία και δεισιδαιμονία το κάρφωμα της πανούκλας και εντέλλεται στους ιερείς του νησιού να κηρύξουν την ορθή πίστη της Εκκλησίας, δεν παραλείπει όμως να παροτρύνει όλους τους ευσεβείς χριστιανούς, με την έγκριση και της βενετικής αρχής, να συνδράμουν στον ευπρεπισμό του ναού του Αγίου Χαραλάμπους: «Ακούομεν νὰ ἄδεται λόγος, ὅτι νὰ ἔγινεν εἰς διάφορες τοποθεσίαις ταύτης τῆς πόλεως τὸ κάρφωμα τῆς πανούκλας, καρφώνοντας γατζούλια μὲ πυρώνους εἰς τὴν Γῆν... Προτάσσομεν ἐν βάρει ἀργείας ὅλους τοὺς Ἐφημερίους τῶν Ἐκκλησιῶν... νὰ κηρύξουν ἔμπροσθεν τῶν Χριστιανῶν καθ' ἕνα εἰς τὴν ἐνωρίαν του, ὅτι τὴν ἐλευθέρωσιν τῆς πανούκλας καὶ πάσης ἄλλης συμφορᾶς πρέπει νὰ τὴν ἐλπίζωμεν ἀπὸ τὴν χάριν τοῦ παναγάθου Θεοῦ, μὲ τὴν πρεσβείαν καὶ μεσιτείαν πρῶτον μὲν τῆς ἀειπαρθένου Θεοτόκου Μαρίας, ἔπειτα καὶ τῶν λοιπῶν ἁγίων, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους δοξολογοῦμεν καὶ τὸν ἅγιον μάρτυρα Χαραλάμπην, τοῦ ὁποίου τὸν ναόν, ὅπου διὰ τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν ἀφιερῶθη: παρακινουῦμεν τόσον ἡμεῖς, ὡσὰν καὶ οἱ θεοσεβεῖς καὶ ἐκλαμπρότατοι Σύνδιχοι, καὶ μὲ ὀρδινία τοῦ ἐξοχωτάτου αὐθεντοῦ Πρεβεδοῦρου, ὅλους τοὺς χριστιανούς νὰ συντρέξουν εἰς εὐκοσμίαν καὶ εὐπρεπισμὸν αὐτοῦ μὲ ὅλην τὴν πρεπούμενην εὐλάβειαν ἀπαρνούμενοι κάθε πρᾶξιν δεισιδαιμονικὴν, ἢ γοητείαν, ἢ μαγικὴν μέθοδον...»³².

Η εικόνα του αγίου Χαραλάμπους του 1732, τη χρονιά δηλαδή που η επιδημία έχει πλέον υποχωρήσει, φαίνεται να αισθητοποιεί πολύπλευρα όλα αυτά τα γεγονότα και να αποτυπώνει εικαστικά αλλά και επιγραφικά τους λόγους του Σωφρονίου. Σωτήρας και λυτρωτής της πόλης από την πανώλη είναι ο Παναγάθος Τριαδικός Θεός που εικονίζεται στο πρόσωπο του Σαρκωθέντα Λόγου, που με την Σταυρική του Θυσία νίκησε τον θά-

³⁰ Η πρώτη λιτανεία έγινε το 1729. Η απόφαση των Βενετών ανανεώθηκε το 1750.

³¹ Ζώη, Το κάρφωμα της πανούκλας, 4.

³² Ζώη, Το κάρφωμα της πανούκλας, 5.

νατο, αναστήθηκε, αναλήφθηκε και πάλι θα έλθει «έν δόξη» στη Β' Παρουσία. Με τον τρόπο απεικόνισης του Χριστού, που εμφανώς παραπέμπει στη Β' Παρουσία, η σωτηρία των πιστών λαμβάνει πλέον εσχατολογικό χαρακτήρα. Παράλληλα, αισθητοποιείται η μεσιτεία του αγίου Χαράλαμπος προς τον Χριστό για τη σωτηρία της πόλης. Η ευσέβεια και η πίστη των κατοίκων της εκφράζονται με την ίδρυση των δύο ναών, και κυρίως του δεύτερου κτιστού και περίτεχνου, που παριστάνεται στην εικόνα. Η εικόνα του αγίου Χαράλαμπος αποτελεί, λοιπόν, και αυτή μάρτυρα της πίστης αυτής και της ευγνωμοσύνης των Ζακυνθίων προς τον Τριαδικό Θεό και τον άγιο Χαράλαμπο για τη σωτηρία τους.

Τα μηνύματα είναι πολύπλευρα. Η ήρεμη εικόνα της πόλης, η ελεύθερη και αμέριμη μετακίνηση των κατοίκων, όλα δείχνουν ότι η κανονική ζωή έχει πλέον επανέλθει. Ο ζωγράφος αποτυπώνει μια ειδυλλιακή εικόνα της πόλης. Συμβιώνουν αρμονικά κάτοικοι διάφορων κοινωνικών ομάδων, η βενετική κυριαρχία εγγυάται την τάξη, την ειρηνική συνύπαρξη αλλά και την έκφραση της πίστης.

Ο Νικόλαος Καλέργης, ως ο πλέον γνωστός ζωγράφος στη Ζάκυνθο την εποχή του, είναι φυσικό να έχει σχέσεις τόσο με τους άρχοντες του νησιού και τις βενετικές αρχές όσο και με την Εκκλησία. Προερχόμενοι από ευκατάστατη κρητική οικογένεια, αυτός και ο πατέρας του ιερέας και ζωγράφος Φραγκίσκος ιδρύουν και διακοσμούν την εκκλησία της Αγίας Άννας στην πόλη της Ζακύνθου³³. Η εικονογραφία της εικόνας του αγίου Χαράλαμπος, εν πολλοίς πρωτότυπη δημιουργία του ζωγράφου, αποτελεί πράγματι έκφραση της πίστης και του δόγματος της Ορθόδοξης Εκκλησίας και συγχρόνως της ιδεολογίας της άρχουσας τάξης του νησιού για τον ρόλο της βενετικής κυριαρχίας, όσον αφορά την προστασία της πίστης αυτής. Οι Βενετοί, όπως ορθά έχει επισημανθεί³⁴, ενίσχυαν παρόμοιες ενέργειες, όπως ίδρυση ναών, οργάνωση λιτανειών κ.λπ. και κατά τη διάρκεια και μετά την υποχώρηση μιας επιδημίας. Η εμπειρία της επιδημίας γινόταν εργαλείο του κράτους, προκειμένου η μνήμη του λοιμού και των συνεπειών του να κρατήσει σε εγρήγορση την κοινωνία, να εξασφαλίσει την αρτιότερη εφαρμογή των υγειονομικών μέτρων, την πειθαρχία και την τάξη στο παρόν και το μέλλον³⁵.

³³ Για τον ναό της Αγίας Άννας στη Σαρτζάδα και τον ζωγραφικό της διάκοσμο, βλ. Κονόμου, *Εκκλησίες και μοναστήρια*, σ. 23. Μυλωνά, *Μουσείο Ζακύνθου*, σσ. 184, 186, 192-193. Στουφή-Πουλημένου, *Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες*, σσ. 26-27, 138 κ.ε.

³⁴ Κωνσταντινίδου, *Το κακό οδεύει έρποντας*, σ. 271.

³⁵ Κωνσταντινίδου, *ό.π.* Η Βενετία εξάλλου υπήρξε από τα κράτη που εφάρμοσαν πο-

Απόδειξη του εννοιολογικού αυτού περιεχομένου –αλλά και της καλλιτεχνικής σημασίας της εικόνας του Νικολάου Καλέργη– είναι η υιοθέτησή της ως προτύπου και σε άλλες ομόθεμες εικόνες, εντός και εκτός Ζακύνθου. Αναφέρουμε την δεσποτική εικόνα τέμπλου του αγίου Χαραλάμπους από τον ναό της Παναγίας της Ντούσενας και του Αγίου Χαραλάμπους στην πόλη της Ζακύνθου (1747-1757;) (Εικ. 7)³⁶, την εικόνα του αγίου Χαραλάμπους με σκηνές του βίου του, του ζωγράφου Ιωάννη Κοράη (1744), από τον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Λατομιτίσσης στην Χίο³⁷ (Εικ. 8), όπου υπάρχει ακριβώς η ίδια επιγραφή με την εικόνα του Καλέργη, την εικόνα προσκυνηταρίου στον ναό του Αγίου Χαραλάμπους στα Φιλιατρά (β' μισό 18ου αιώνα; - Εικ. 9), καθώς και κιβωτίδιο με αργυρόγλυπτη επένδυση από τον ναό του Αγίου Χαραλάμπους στη Ζάκυνθο³⁸ (Εικ. 10).

Βιώνοντας και στις μέρες μας τις συνέπειες μιας ακόμη πανδημίας στην ιστορία της ανθρωπότητας, πολλά από τα προηγούμενα φαντάζουν επίκαιρα και διαχρονικά: Η αγωνία και ο φόβος των ανθρώπων απέναντι στην ασθένεια και τον θάνατο και η καταφυγή τους στη βοήθεια του Θεού και τη μεσιτεία των αγίων. Η απόγνωση, που εύκολα μπορεί να οδηγήσει κάποιον να ασπαστεί διάφορες φήμες ή να πέσει θύμα παραπληροφόρησης, να στραφεί στη θρησκοληψία και τη δεισιδαιμονία. Ο ρόλος της Εκκλησίας, που καλείται πάντα να διακηρύσσει την ορθή πίστη με κάθε τρόπο – και εικαστικά με τις εικόνες. Η ενότητα του πληρώματος της Εκκλησίας, ανεξάρτητα από κοινωνικές τάξεις, πολιτικές πεποιθήσεις και ιδεολογία. Ο ρόλος της κρατικής εξουσίας, που οφείλει να εξασφαλίζει υγειονομική και κοινωνική προστασία αλλά και πνευματική στήριξη.

Τρεις αιώνες περίπου μετά την πρώτη λιτανεία, η «ρυσθεισα πτόλις» εξακολουθεί να τιμά με τον ίδιο τρόπο κάθε χρόνο τον άγιο Χαραλάμπη (Εικ. 11).

λύ αυστηρή πολιτική λοίμοκαθάρσεων και υποδειγματική υγειονομική προστασία έναντι των λοιμών, χωρίς φυσικά πάντα να αποφεύγονται οι οδυνηρές συνέπειές τους. Βλ. Κωστή, *Στον καιρό της πανώλης*, σ. 269.

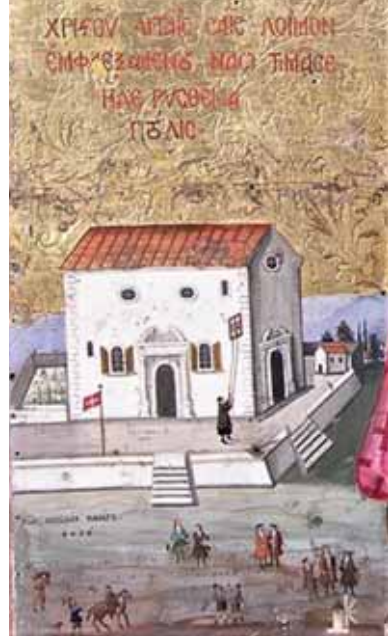
³⁶ Κονόμου, *Εκκλησίες και μοναστήρια*, Αρχιμ. Διονύσιου Λυκογιάννη, «Η εικόνα του Αγίου Χαραλάμπη από το ναό της Παναγίας της Ντούσενας», εφημ. *Ερμής*, Ζάκυνθος 3-6-2015, 8-9.

³⁷ Ρηγόπουλου, Ιωάννου Κοράη, εικ. 2.

³⁸ Ρηγόπουλου, *Εικόνες της Ζακύνθου*, σσ. 326-327, εικ. 209.

Εικ. 1. Ζάκυνθος. Ναός του Αγίου Χαραλάμπους στο ποτάμι. Εικόνα του αγίου Χαραλάμπους (Ν. Καλέργης, 1732).

Εικ. 2. Ζάκυνθος. Ναός του Αγίου Χαραλάμπους στο ποτάμι. Εικόνα του αγίου Χαραλάμπους. Λεπτομέρεια (Ν. Καλέργης, 1732).

Εικ. 3. Ζάκυνθος. Ο ναός του Αγίου Χαραλάμπους στο ποτάμι όπως είναι σήμερα. Βόρεια όψη.

Εικ. 4. Ζάκυνθος. Ναός του Αγίου Χαραλάμπους στο ποτάμι.
Εικόνα του αγίου Χαραλάμπους. Λεπτομέρεια (Ν. Καλέργης, 1732).

Εικ. 5. Κέρκυρα. Ναός του Αγίου Αθανασίου
στην Άνω Κορακιάνα. Οι άγιοι
Αθανάσιος και Σπυρίδων
εκδιώκουν την πανώλη (1747).

Εικ. 6. Μουσείο Ζακύνθου. Εικόνα
του αγίου Χαραλάμπους με σκηνές
του βίου του (Ν. Καλέργης, 1728).

Εικ. 7. Ζάκυνθος. Ναός της Παναγίας της Ντούσενας και του Αγίου Χαραλάμπους στην πόλη. Εικόνα του αγίου Χαραλάμπους (1747-1757;).

Εικ. 8. Χίος. Ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Λατομιτίσης. Εικόνα του αγίου Χαραλάμπους (Ιωάννης Κοράης, 1744).

Εικ. 9. Φιλιατρά. Ναός του Αγίου Χαραλάμπους. Εικόνα προσκνηταρίου του αγίου Χαραλάμπους (β' μισό 18ου αιώνα;).

Εικ. 10. Ζάκυνθος. Ναός του Αγίου Χαράλαμπος στο ποτάμι.
Κιβωτίδιο με αργυρόγλυπτη επένδυση.

Εικ. 11. Ζάκυνθος. Από την λιτανεία της εικόνας του αγίου Χαράλαμπος
στις μέρες μας (10/2/2019).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ στην παρούσα έκδοση.....	7
Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος κ. Ιερωνύμου Β', ΜΗΝΥ- ΜΑ - ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ.....	13
Μελέτιου-Αθανάσιου Δημόπουλου, Πρύτανη του Εθνικού και Κα- ποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ.....	17
Χρήστου Καραγιάννη, Κοσμήτορος της Θεολογικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, ΧΑΙΡΕΤΙ- ΣΜΟΣ.....	21
Ιωάννας Στουφή-Πουλημένου, Προέδρου του Τμήματος Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανε- πιστημίου Αθηνών, ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ.....	25
Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτη Κρήνης και Πατριαρχικού Εξάρχου Μελίτης Κύριλλου (Κατερέλου), Προέδρου του Τμήματος Κοι- νωνικής Θεολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστη- μίου Αθηνών, ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ.....	27

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

Σταύρος Γιαγκάζογλου, Η Εκκλησία ως κοινωνία πίστης, λατρείας και ζωής. Εκκλησιολογικές προκλήσεις και αντινομίες στον καιρό της πανδημίας και των υγειονομικών μέτρων.....	33
Γεώργιος Σταυρόπουλος-Γιουσπάσογλου, Ανθρώπινη οδύνη και εσχατολογική ελπίδα κατά τον Γρηγόριο Διάλογο.....	55
Αρχμ. Βασίλειος Γκρέκας, Η ασθένεια και η αντιμετώπισή της κατά τον Μέγα Βασίλειο.....	65
Αθηναγόρας (Δικαίακος), Ο ρόλος της Εκκλησίας κατά την περίοδο της πανδημίας.....	81
Μαρίνα Κολοβοπούλου, Μετά Χριστόν vs μετά Covid-19. Αναγέν- νηση ή Επανεκκίνηση;.....	95

Κωνσταντίνος Κορναράκης , Ποῦ ἔστιν ὁ θεός σου;»: Το πρόσωπο μεταξύ ευαλωτότητας και ελπίδας σε μια εποχή αγωνίας	111
Ισμήνη Κριάρη , Νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου σχετικά με την υποχρεωτικότητα του εμβολισμού	135
Νικόλαος Ξιώνης , Η Εκκλησία στην εποχή της πανδημίας: ενδοασμοί, αμφισβητήσεις και σωτηρία.....	155
Αλεξάνδρα Παλάντζα , Η ασθένεια της λέπρας στην Αγία Γραφή και η σημασία της ιάσεώς της για τον άνθρωπο	165
Νικόλαος Παναγιωτόπουλος , Η βιοηθική των Μονάδων Εντατικής Θεραπείας	185
Ιωάννης Παναγιωτόπουλος , Η Θεία Μετάληψη εν καιρώ Πανδημίας: ιστορικοκανονική προσέγγιση	193
Νικόλαος Σιδέρης , <i>Η πανδημία, οι ψυχές και οι λέξεις μας</i>	205
Βασιλική Σταθοκώστα , Οι Εκκλησίες απέναντι στην πανδημία Covid-19: Διαχριστιανικές θεολογικές προσεγγίσεις και πρωτοβουλίες για μια οικουμενική αντιμετώπιση της πανδημίας και των συνεπειών της στη ζωή των Εκκλησιών	211
Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου , «Χριστοῦ λιταῖς σαῖς λοιμόν ἐμφλεξαμένον ναῶ τιμᾶ σε ἦδε ρυσθεῖσα πτόλις». Πίστη και τέχνη τον καιρό του λοιμού. Η μαρτυρία μιας εικόνας του αγίου Χαραλάμπους από τη Ζάκυνθο (1732)	225

Ο ΠΑΡΩΝ ΤΟΜΟΣ ΠΙΣΤΗ, ΕΛΠΙΔΑ ΚΑΙ
ΟΡΑΜΑ ΣΤΟΝ ΚΑΙΡΟ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ
ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ, ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΚΑΙ ΒΙ-
ΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ ΤΟΝ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟ 2022

ΥΠΟ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ι. ΣΟΥΚΗ
«ΦΟΙΝΙΚΗ»
(ΧΡΥΣΑΝΘΕΜΩΝ 102, 141 22 ΝΕΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟ)

ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΩΝ
ΙΩΑΝΝΑΣ ΣΤΟΥΦΗ-ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ
ΙΩΑΝΝΟΥ Ι. ΚΟΡΝΑΡΑΚΗ

